

Univerzitet u Novom Sadu | Prirodno-matematički fakultet
Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo

Vladimir Stojanović

TURIZAM I ODRŽIVI RAZVOJ

Novi Sad, 2011.

Univerzitet u Novom Sadu | Prirodno-matematički fakultet
Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo

Vladimir Stojanović
TURIZAM I ODRŽIVI RAZVOJ

ISBN 978-86-7031-255-5

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK (PMF)
Prof. dr Neda Mimica Dukić, dekan

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK (DGTH)
dr Lazar Lazić

UREDNIŠTVO
dr Branislav Đurđev
dr Snežana Besermenji
dr Uglješa Stankov

RECENZENTI
dr Jovan Romelić
dr Olga Hadžić
dr Lenka Uravić

LEKTURA I KOREKTURA
Simonida Stanković Karlaš

ŠTAMPA
Stojkov, Novi Sad

TIRAŽ
300

IZDAVAČ

Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo,
Trg D. Obradovića 2, 21000 Novi Sad
www.dgt.uns.ac.rs

Odlukom Nastavno-naučnog veća PMF sa XXVI sednice održane 15.12.2011.
rukopis je prihvaćen za štampu kao univerzitetski udžbenik

SADRŽAJ

PREDGOVOR	9
UVOD	11
DEFINISANJE I OBJAŠNJENJE OSNOVNIH POJMOVA EKOLOGIJE I TURIZMA	13
Osnovni pojmovi ekologije	13
Osnovni pojmovi turizma	18
Interakcija ekologije i turizma	23
Životna sredina kao turistička atrakcija	26
Biodiverzitet i turizam	32
Degradacija i zagađivanje životne sredine	39
Zagađivanje vazduha	41
Zagađivanje voda	43
Seča šuma	46
Porast broja stanovnika	47
Odgovor turističke privrede na zagađivanje životne sredine	48
VEZE TURIZMA I ŽIVOTNE SREDINE	51
Hronologija odnosa turizma i životne sredine	51
Uticaji turizma na turističku destinaciju	55
Ekološki uticaji	56
Zaštita i upravljanje predelom u kontekstu turističkog razvoja	57
Uticaji turizma na priobalne predele	60
Uticaji turizma na planinske predele	63
Uticaj turizma na ruralne predele	67
Uticaj turizma na gradske turističke centre	70
Uticaji turizma na pojedine elemente životne sredine	72
Sprečavanje degradacije i sanacija turizmom ugroženih destinacija	79
Socio-kulturni uticaji	82

Ekonomska analiza uticaja.....	86
Turizam i klimatske promene	88
ODNOS PLANIRANJA I ORGANIZACIJE TURIZMA PREMA ZAŠTITI ŽIVOTNE SREDINE	93
Pojam i značaj planiranja u savremenom turizmu.....	93
Noseći kapacitet	95
Lokalni faktori	96
Strani faktori	98
Granice prihvatljivih promena	100
Ekološka procena uticaja	102
Zoniranje turizma	106
Etički kodeksi	109
TURIZAM U ZAŠTIĆENIM PRIRODNIM DOBRIMA.....	115
Zaštita prirode, osnivanje i značaj zaštićenih prirodnih dobara	115
Uređivanje i organizacija zaštićenih prirodnih dobara	119
Vrste zaštićenih prirodnih dobara	121
Pojam, vrste nacionalnih parkova i problemi njihove zaštite.....	129
Odnos turizma i zaštićenih prirodnih dobara.....	133
Korišćenje nacionalnih parkova u turizmu	138
Vlažna staništa i turizam	148
Geonasleđe i turizam	154
Kako organizovati turizam u zaštićenom prirodnom dobru.....	157
EKOTURIZAM – PARADIGMA ODRŽIVOG TURIZMA.....	160
Zelena potrošnja i turizam.....	160
Pojam i značaj ekoturizma	163
Ekoturizam u praksi.....	166
Destinacija ekoturizma i ekokonačište	173
Ko su ekoturisti	176
Ekoturizam i lokalne zajednice	181
Politika ekoturizma.....	184
Sertifikacija u ekoturizmu	190

Ekonomika, marketing i menadžment ekoturizma	193
ODRŽIVI RAZVOJ TURIZMA.....	198
Pojam i hronologija održivog razvoja.....	198
Pojam i značaj održivog turizma.....	201
Principi održivog turizma.....	204
Sredstva za postizanje ciljeva održivog turizma	206
Turizam i Agenda 21	210
Razvijanje strategije održivog turizma	216
Praktična primena načela održivog turizma	217
Monitoring održivog turizma	223
Komparativni indikatori održivog turizma Evropske unije	224
Indikatori održivog turizma Svetske turističke organizacije.....	230
Indikatori održivog turizma prema tipu destinacije.....	235
Priobalna područja.....	235
Planine.....	237
Prirodni predeli i ekološki osetljivi lokaliteti	239
Destinacije ekoturizma.....	242
Zaštićena prirodna dobra	244
Objekti kulturnog nasleđa	244
Male i tradicionalne zajednice lokalnog stanovništva	247
Gradski turizam	248
Akva parkovi.....	250
LITERATURA	252

Planeta Zemlja

Starost: 4,5 milijardi godina

Biodiverzitet: 1,7 – 2 miliona identifikovanih vrsta

Broj stanovnika: 7 milijardi

Međunarodni turistički promet: oko 900 miliona turista

СИР - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

338.45:502.131.1(075.8)

СТОЈАНОВИЋ, Владимира
Turizam i održivi razvoj / Vladimir Stojanović. - Novi Sad :
Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, 2011 (Novi Sad :
Stoјkov). - 260 str. : ilustr. ; 22,5 cm

Tiraž 300. - Bibliografija.

ISBN 978-86-7031-255-5

a) Туризам - Одрживи развој
COBISS.SR-ID 268906247

PREDGOVOR

Udžbenik *Turizam i održivi razvoj* je drugo i dopunjeno izdanje knjige *Održivi razvoj turizma i životne sredine* iz 2006. godine. Prošlo je pet godina i pretpostavka kako je turizam osetljiv na sve društvene, ekonomske i političke turbulencije, obistinila se na globalnom nivou. Naime, Svetska turistička organizacija je u svom biltenu iz 2009. objavila tekst o uticaju velike ekonomske krize pod provokativnim naslovom: *Sigurna nesigurnost*. Broj međunarodnih turističkih dolazaka je u stagnaciji i opadanju. Nameće se pitanje da li to može imati neki uticaj na primenu principa održivosti koji od devedesetih godina XX veka krče svoj put kroz turizam. Jedno je sigurno, turizam bi trebalo da kreira nove šanse u izazovnim vremenima. Jedinstveni cilj koji se postavlja pred turističku privredu je tzv. „pametan turizam“ (smart tourism). Kao takav on je čist, ekološki prihvatljiv, etički ispravan i kvalitetan na svim nivoima uslužnog sistema. Da li je to nova šansa u vremenima izazova? Stručnjaci ističu da nema spremnije ekonomije od turističke za primenu načela ekološki prihvatljivog poslovanja. Ipak, realnost će u praktičnom delovanju prepoznati istinu.

Istraživanja odnosa: turizam – životna sredina, veoma su značajna i pridaje im se posebna pažnja od momenta uočavanja pozitivnih i negativnih posledica turističkog razvoja po neki prirodni ili kulturni predeo. Rezultati tih proučavanja su kulminirali tokom devedesetih godina XX veka, sa učestalom pojavom aran-

žmana ekoturizma i sve većim insistiranjem na održivom razvoju turizma. Nažalost, istraživanja ove oblasti u Srbiji veoma su oskudna i pored toga što bi rezultati mogli biti veoma korisni za očuvanje svih vrednosti i elemenata životne sredine u domaćim turističkim destinacijama. Zbog toga bi ovu knjigu istovremeno trebalo shvatiti kao apel da turistička delatnost unutar turizma, ekoturizma, održivog turizma, i ovde pronađe suštinsku i istinsku ideju – onu u kojoj će životna sredina biti trajno sačuvana od degradacije i zagađivanja.

Udžbenik *Turizam i održivi razvoj* je podijeljen na šest većih poglavlja. Prvo se odnosi na definisanje osnovnih pojmova i pojava neophodnih za razumevanje suštine proučavanja održivog turizma. Oni su iz oblasti ekologije, turizma i savremenih istraživanja u zaštiti životne sredine. Drugo poglavљje obrazlaže veze turizma i životne sredine kroz tri osnovne vrste uticaja – ekološke, socijalne i ekonomske i to iz ugla dvojakog karaktera – pozitivnih i negativnih uticaja. Planiranje turizma u funkciji zaštite životne sredine je istaknuto u trećem poglavljju. U tom pravcu predočene su osnovne tehnike za postizanje ciljeva održivog turizma: noseći kapacitet, granice prihvatljivih promena, ekološka procena uticaja, zoniranje turizma i etički kodeksi. Četvrto poglavљje je namenjeno temi razvoja turizma u zaštićenim prirodnim dobrima, s obzirom na to da se principi razvoja turizma u ovim destinacijama često poistovećuju sa principima održivog turizma.

Tema se delimično nastavlja u petom poglavlju, koje objašnjava ekoturizam, suštinski i po-djednako vezan za zaštićena područja i održivi razvoj. Zato se i ističe da je taj oblik turizma paradigmata održivog turizma. Na kraju u poglavlju koje je svojim naslovom posvećeno održivom razvoju turizma ističu se osnovni teorijski aspekti ovog vida turizma. To nikako ne znači da je održivom turizmu posvećeno samo ovo poglavlje, već se njegova načela i principi ističu kroz najveći deo tema u svim prethodnim poglavljima udžbenika.

Udžbenik sadrži izvestan broj priloga, odnosno, studija slučaja. Oni bi u suštini trebalo da prikažu praksu turizma neke destinacije, turizma u zaštićenim prirodnim dobrima, eko-

turizma i održivog turizma. Ovi slučajevi treba da podstaknu na razmišljanja kakve greške se ne mogu dozvoliti u procesu razvoja turizma, kako negovati pozitivan stav turizma prema životnoj sredini i konačno, koje se sve ideje mogu realizovati kako bi se na pravi način turistički predstavila životna sredina i priroda. Prema takvom konceptu, udžbenik Turizam i održivi razvoj, pored toga što je namenjen studen-tima turizma Departmana za geografiju, turizam i hotelijerstvo (PMF), namenjen je i svima koji su zainteresovani za ovu problematiku ili su zbog svoje profesije i položaja u nekoj vezi sa planiranjem i organizacijom turizma po načelima održivog razvoja.

Autor

UVOD

Prošlo je skoro 20 godina od Konferencije Ujedinjenih nacija o životnoj sredini u Rio de Žaneiru. Zahvaljujući ovoj i drugim konferencijama, brojnim specijalizovanim institucijama i aktivnostima nevladinih organizacija; širokim slojevima društva su predviđeni najvažniji ekološki problemi sadašnjice. Oni su jasno povezani sa procesom proizvodnje i prihvatanja. Nekontrolisani razvoj primorao je čoveka da više nego ikada započne razmišljanje o vlastitom uticaju na životnu sredinu. Osiromaćeni ozonski omotač, globalno otopljavanje, prenaseljenost, sve veći jaz između bogatih i siromašnih; jasno ukazuju na neophodnost aktivnog delovanja.

Gde se tu nalazi turizam?

Da bi se precizno odgovorilo na pitanje, neophodno je proniknuti u srž odnosa čoveka i prirode. On je prostorno i istorijski višestruko interesantan za analizu i često se kretao u rasponu od strahopoštovanja i uvažavanja do degradacije i zagađivanja. Širenje ideje „povratka prirodi“ u vezi je sa razvojem društva i civilizacije, naročito u drugoj polovini XVIII i početkom XIX veka. U tom periodu je strah od prirode zamenjen impresijama o njenoj neponovljivosti. Priroda je postala predmet divljenja, a brojna putovanja otmenih i obrazovanih, koja su bila trend toga vremena, samo su išla na ruku takvim stavovima. Razvoj saobraćaja u dolazećem progresu i porast slobodnog vremena, uslovio je da veze prirode i čoveka postanu olike i u savremenom fenomenu

putovanja i životnog stila koji danas zovemo turizmom.

Životna sredina i priroda imaju značajno mesto u slobodnom vremenu čoveka. Upravljanje turističko-rekreativnih aktivnosti poput plivanja, skijanja, pešačenja ili kajakarenja; zavise od elemenata životne sredine. Preciznije, turističke aktivnosti, pozitivan stav i zadovoljstvo turista, jasno zavise od kvaliteta životne sredine. To potvrđuju i mnogobrojna istraživanja stavova turista o neophodnosti *netaknutog* pejzaža i prirode. Turističke aktivnosti i turizam mogu doprineti boljem stanju životne sredine i zaštiti prirode, pa se zbog takvih tendencija kaže da je odnos turizma i životne sredine, svojevrsna simbioza.

Nažalost, obim interesovanja turista i turističke delatnosti za resurse životne sredine, u kombinaciji sa neodgovornošću, doveli su do njihovog degradiranja i zagađivanja. Turizam bi trebalo da ima prioritet u korišćenju prirode u poređenju sa drugim privrednim delatnostima, jer se bazira na potrošnji resursa koja nije trajna. Međutim, praksa je ponekada drugačija, pa se dešava da životna sredina i priroda trpe negativne posledice turističkog razvoja. Neodgovorno ponašanje turista, turističke privrede ili lokalnog stanovništva, dovodi do neželjениh posledica. Izbegavanje ovakvog stanja vidi se u kvalitetnom planiranju turizma kroz uvođenje nosećeg kapaciteta, granica prihvatljivih promena, zoniranja i etičkih kodeksa. Turizam poseduje sredstva koja ga svrstavaju u red onih

aktivnosti sa precizno definisanim tehnikama za postizanje pozitivnih efekata u životnoj sredini. Njihova realizacija vodi prema održivom razvoju ove delatnosti.

Čini se kako su norme ponašanja u životnoj sredini postale jasne i da je uloga turizma prepoznata bolje nego ikada. Posledice naših aktivnosti sada su predvidive, pa je pravdanje na račun neobaveštenosti potpuno deplasirano.

Turizam, baš kao i druge privredne delatnosti, ima jasnu funkciju i odgovornost u zaštiti životne sredine. Takođe, čovek, privreda i turizam imaju i podatke kako utiču na životnu sredinu. Na to jasno ukazuju i reči poznatog teoretičara Kripendorfa: *Bože, ne oprosti im jer vrlo dobro znaju šta rade.*

Turizam je sada na potezu i to sa visokim stepenom odgovornosti.

DEFINISANJE I OBJAŠNJENJE OSNOVNIH POJMOVA EKOLOGIJE I TURIZMA

 bilazak vrednih staništa, očuvani ekosistemi, retke vrste, biodiverzitet i turizam, ekološke vrednosti, degradacija staništa – samo su neki od često pominjanih pojmljiva u novim aranžmanima turizma baziranog na prirodi. Čak se i u formi masovnog turizma težište interesovanja istraživača sve više pomera prema uticaju koje turizam sprovodi na životnu sredinu. Zato je značajno razumevanje osnovnih pojmljiva ekologije koji su, shodno svojoj suštini, postali nezaobilazni u svim segmentima savremenog života, pa tako i

u turizmu. Kvalitetni i estetski vredni elementi životne sredine predstavljaju osnovu turističke ponude mnogobrojnih zemalja i regija. Sa druge strane, problemi degradacije i zagađivanja životne sredine predstavljaju opasnost za savremenog čoveka, društvo, pa tako i za turizam. Kako se brojne delatnosti uključuju u akcije zaštite životne sredine, tako je svoje mesto u globalnom sistemu očuvanja životne sredine pronašao i turizam. O tome svedoče i akcije koje turistička privreda preduzima kako bi dala svoj doprinos u toj borbi.

OSNOVNI POJMOVI EKOLOGIJE

Za kratko vreme ekologija je postala „moderna“ reč. Ona se često upotrebljava u svakodnevnom govoru, kada se radi o akcijama očuvanja biljaka i životinja, globalnim akcijama protiv najraznovrsnijih zagađivanja, nuklearnoj energiji, političkim snagama, ali i kada se govorи о neoromantičarskom povratku u prirodu. Zaista, šta je ekologija?

Ekologija je nauka koja proučava odnose između organizama (biljaka i životinja) i životnih zajednica (biocenoza) prema uslovima spoljašnje sredine, kao i odnose koji postoje između živih bića. Prema ovoј definiciji predmet proučavanja ekologije su kako pojedinačne bilj-

ne i životinske vrste, tako i životne zajednice u celini. Naziv ekologija potiče od grčkih reči ojkos (dom, stanište) i logos (odnosno, logija – znanje, učenje, nauka), pa bi se moglo reći da je ekologija nauka o domaćinstvu (ekonomiji) živilih bića. Pod **fitoekologijom** ili ekologijom biljaka podrazumevamo ekologiju biljnih vrsta i biljnih zajednica (fitocenoza), a pod **zooekologijom**, odnosno, ekologijom životinja, ekologiju životinskih vrsta i njihovih zajednica.

Ekologija proučava odnose, strukturu i funkcionisanje prirode u celini, uključujući i čoveka, odnosno, čovečanstvo kao specifičnu komponentu bioloških sistema na Zemlji. Sa-

vremena definicija ekologije naglašava da je to nauka koja proučava rešenja koja su živa bića realizovala, na različite načine, u vezi sa problemima koje im je spoljašnja sredina postavila i koja su ona morala da ostvare kroz svoju evoluciju, da bi u tim konkretnim sredinama, opstala. Jednostavno rečeno, ekologija se može odrediti kao nauka koja izučava mehanizme opstanka živih bića (Stevanović i drugi, 2003).

Samu reč ekologija prvi put je upotrebio zoolog Ernst Hekel 1866. godine, koristeći je za nauku koja proučava odnos između nekog organizma i njegove okoline. Međutim, ako se posmatra naučni pristup onda se može reći da koren ekologije sežu daleko u prošlost. Dela rimskih pisaca i filozofa već sadrže elemente ekoloških načela. Ona se mogu naći i kod drugih drevnih civilizacija, posebno na Istoku. Čak se kaže da je i pečinski čovek u borbi za opstanak u oštrot klimi, loveći jelene i mamute, morao da pokaže više razvijen ekološki smisao nego mnogi drugi savremeni ekolozi.

Geneza i evolucija ekologije bile su savim drugačije nego kod ostalih nauka. Većina nauka se može prikazati kao stablo drveta iz koga se razvija određeni broj grana, a one se dele na sve manje i sve više specijalizovane ogranke. Ekologija se, naprotiv, može prikazati kao mnoštvo korenova koji rastu konvergentno i grade zajedničko stablo. To su discipline poput botanike, zoologije, klimatologije, pedologije, fizičke geografije, biohemije, mikrobiologije, više matematike (za projektovanje modela) i najzad, sociologije, demografije, psihologije i ekonomije. Grane zajedničkog stabla – ekologije, nisu dovoljno čvrsto povezane kao kod drugih nauka. Razne discipline koje je sačinjavaju još nisu uskladile svoje pripute i međusobno delovanje. Možda do toga u potpunosti nikada neće ni doći. Pa ipak, upravo ta široka konvergencija disciplina daje eko-

logiji snagu, osposobljavajući je da se suoči sa sve složenijim problemima životne sredine i da se zanima za mnogostrukе oblike društvenih i prirodnih sistema u kojima svaka promena, makar i ograničena na samo jedan elemenat u sistemu, mora pokrenuti niz lančanih reakcija koje pogađaju i sve ostalo.

Ekologija je početkom XX veka označavana za nauku koja proučava vrste i njihove biološke odnose sa životnom sredinom. Sredinom dva desetih godina XX veka to značenje se proširilo i obuhvatilo pojам zajednice vrsta i pojmove kao što su „lanac ishrane“ i „piramida brojeva“. Do 1950. naučnici su razvili pojam ekosistema kao jedinice za proučavanje u koju ulaze sva međusobna delovanja između fizičke okoline i vrsta koje u njoj žive. Idući korak bilo je shvatanje tokom sedamdesetih godina da su najkritičnija područja proučavanja preklopne zone ili zone gde se sastaju razni ekosistemi, koji zajedno sačinjavaju celinu - biosferu. Tako se osamdesetih godina XX veka došlo do shvatanja o čovekovoj dominantnoj ulozi u biosferi, i odgovornosti za njenu evoluciju. Zato se počelo sa propagiranjem ideje o neophodnosti čovekove svesti o životnoj sredini (Di Castri, 1981).

Osnovni ekološki principi ili zakonitosti su: kruženje supstanci i proticanje energije, zasnovani na trofičkim odnosima u ekosistemima, biogeohemijskim ciklusima, biološkoj raznovrsnosti, hijerarhijskoj organizaciji i adaptabilnosti bioloških sistema, njihovoј dinamičnosti i sukcesijama, organskoj produkciji, kao i stabilnim i uravnoteženim abiotičkim i biotičkim uslovima i resursima sredine. Nažalost, sa razvojem civilizacije, a naročito u savremenim uslovima, čovek svojom aktivnošću remeti ekološke principe i nepoštovanjem ekoloških zakonitosti narušava stabilnost biosfere, dovodeći u pitanje opstanak života na Zemlji. Čovek neumereno troši bogatstva prirode,

mnogo brže iskorišćava dostupne resurse Zemlje, stvarajući sebi neophodne proizvode brže nego što oni mogu da se razgrade. Iz toga proizilazi nagomilavanje štetnih produkata koje samoregulativni ekološki sistemi i prirodna sredina na Zemlji ne mogu da prime i obezbede njihovu reciklažu. Danas su posebno eksploratičani i osiromašeni u resursima i biodiverzitetu vodeni (morski, jezerski i rečni), kao i šumski i livadski ekosistemi (Stevanović i drugi, 2003). Deo odgovornosti za narušavanje prirodnih resursa snosi i turizam kao jedna od najsnažnijih privrednih delatnosti, ali sa druge strane, turizam insistira na zaštiti i očuvanju prirodnih resursa, pošto delom zavisi od tih resursa. To se posebno odnosi na turizam koji je zasnovan na prirodi i ekoturizam, koji često dolazi u kontakt sa terminima i pojavama kao što su životna sredina i njena zaštita, ekosistemi, staništa, endemske vrste.

Životna sredina predstavlja kompleks svih ekoloških faktora koji deluju na biljke i životinje na njihovim staništima. Pošto dolaze iz spoljašnje sredine (van živog organizma) nazivaju se još spoljašnjim faktorima. Uticaji ekoloških faktora potiču od nežive prirode, odnosno, fizičko-hemijskih uslova sredine, kao i od drugih živih bića. Ovi uticaji se još nazivaju životnim ili **ekološkim faktorima**. U životnoj sredini je prisutan čitav niz ekoloških faktora, kao što su vlaga, svetlost, toploća i slično. Za različita živa bića ekološki faktori imaju drugačiji značaj u pogledu svog kvaliteta i intenziteta. Neki faktori su neophodan uslov života i opstanka vrste, pa se oni označavaju i kao neophodni životni uslovi. Za druge vrste, ti isti spoljašnji faktori mogu imati daleko manji značaj (Tomić i drugi, 2000).

Životna sredina se odlikuje velikom varijabilnošću i heterogenošću u vremenu i prostoru, što je rezultat delovanja stalno promenljivi-

vog kompleksa ekoloških uslova. U dalekoj prošlosti Zemlje, prvi organizmi su se suočavali sa veoma jednostavnom životnom sredinom koju su činile kompaktne stene ohlađene planete, voda i vazduh. Postepeno u takvoj sredini, fizičko-hemijskim procesima i aktivnošću sve većeg broja različitih organizama, formiralo se zemljiste. Tako je životna sredina u celini postajala bogatija i raznovrsnija. Odnosi u prirodi, između organizama i sredine, postajali su višestruk složeni. Velika raznovrsnost uslova u životnoj sredini, na svakom pojedinačnom mestu, uslovila je pojavu najrazličitijih prilagođenosti živih bića. Ove prilagođenosti često odražavaju opštne karakteristike datog staništa. Figurativno rečeno, životna sredina otkriva i nudi različite probleme koje različiti organizmi, u skladu sa svojim genetičkim mogućnostima, rešavaju na svojstven način, prilagođavajući se tokom evolucije aktuelnim događajima. Pored toga, ona pruža mogućnost da se na istom mestu nasele vrste koje isti ekološki problem rešavaju na različit način, s obzirom na to da imaju različite prilagođenosti (Stevanović i drugi, 2003).

Pored spoljašnjih uslova, fizičkih i bioloških, važno je i saznanje da životna sredina uključuje i društveno, kulturno, ekonomsko i političko razmatranje (Allaby, 1994). Životna sredina je sve što je van organizma i u čemu organizmi žive. To može biti geografski region, klimatske prilike, a može uključiti i zagađivače ili buku, koja okružuje organizme. Životna sredina čoveka uključuje zemlju ili region, grad, kuću, sobu, u kojoj on živi. Pod životnom sredinom parazita se podrazumeva telo domaćina. Životnu sredinu biljke određuju, na primer, tip zemljiste i nadmorska visina (Colin, 1995). Na osnovu definicija životne sredine, može se zaključiti da je **okruženje turizma**, odnosno njezina sredina, skup određenih društvenih, kul-

turnih, ekonomskih i političkih dimenzija, kao i jedinstvenih prirodnih odlika. Paralelno sa definicijama koje životnu sredinu određuju kao skup spoljašnjih uslova koji deluju na organizme, **turistička potreba** se može definisati kao interakcija između društvene, kulturne i ekonomske sredine iz koje turisti potiču (Holden, 2000). Pored ustaljenih stavova unutar biologije i ekologije, životna sredina se može klasifikovati na prirodnu, izgrađenu i kulturnu. Podela na ove tipove stavlja se u vezu sa uticajem koji ljudi ostvaruju. Evidentno je da su izgrađena i kulturna sredina u direktnoj vezi sa čovekovim delatnostima. U turizmu su prirodna, izgrađena i kulturna sredina u direktnoj vezi sa potrebama i željama turista. Za turizam je bitno da se tipovi životnih sredina razlikuju i svi na neki način imaju odliku neponovljivosti. Percepcija neponovljivosti se menja kroz vreme što utiče i na evoluciju turističkog poimanja i vrednovanja životne sredine.

Ekološki faktori deluju *kompleksno*, kao celina. Oni se uzajamno uslovjavaju i menjaju, tako da je izolovano dejstvo jednog jedinog faktora nemoguće. Vlažnost vazduha je uslovljena njegovom temperaturom, s obzirom na to da je pri istim ostalim uslovima topao vazduh u stanju da primi veću količinu vodene pare nego hladan. Sa druge strane temperature zemljišta i vazduha u velikoj meri zavise od stepena sunčevog zračenja tako da su po pravilu južne padine, kao više izložene Suncu, toplije od severnih. Ovde je jasno i dejstvo reljeфа (južna i severna padina) koji u velikoj meri može da izmeni čitav niz klimatskih faktora. Karakter zemljišta je uslovjen karakterom klime i vegetacije, ali isto tako i karakterom reljefa. Povezanost svih faktora nekog biotopa u jednu celinu, koja upravo kao takva i deluje na organizme, jedno je od bitnih osobenosti svakog staništa. Međutim i pored činjenice da

svi faktori predstavljaju tesno povezanu celinu, koja na organizme deluje kao kompleks, oni se mogu i moraju zbog boljeg razumevanja posmatrati i izolovano.

Svi ekološki faktori se mogu podeliti na abiotičke i biotičke. Abiotički faktori podrazumevaju fizičko-hemijske uslove sredine, a biotički podrazumevaju one uticaje koji na određeni organizam vrše druga živa bića. Opravdano je da se uticaj čoveka koji je po mnogo čemu specifičan i izvanredno snažan, tretira kao poseban. Prema tome ekološki faktori se mogu podeliti na sledeći način: (1) **abiotički faktori**, obuhvataju klimatske faktore, osobine zemljišta i orografske faktore i (2) **biotički faktori**, obuhvataju uzajamne uticaje organizama i antropogeni faktor (Tomić i drugi, 2000).

Biotopi ili životna staništa su osnovne topografske jedinice u ekologiji. Pod biotopima se podrazumevaju oni delovi naseljenog prostora koji se odlikuju relativno istom kombinacijom ekoloških uslova, istim kompleksom životnih faktora. Kao primeri životnih staništa mogu se navesti potok, jezero, šuma, pustinja, morska obala, planinski vrhovi i slično. Neka staništa su od drugih čak i prostorno relativno dobro izdvojena i ograničena, kakav je slučaj, na primer, sa mnogim vodenim biotopima (jezero, bara). Pojedina staništa se međusobno razlikuju u velikoj meri u pogledu svojih ekoloških faktora (npr. pustinja i jezero), što se odražava u njihovom spoljašnjem izgledu.

Svako stanište je naseljeno određenim skupom živih bića, koji je za to dato stanište karakterističan. Živa bića vode zajednički život u biotopima obrazujući životne zajednice ili **biocenoze**. Po svom karakteru biocenoze mogu biti veoma različite.

Odnosi između vrsta u životnoj zajednici su veoma složeni i rezultat su jednog dugotrajnog procesa konkurenkcije i uzajamnog prila-

gođavanja. Sa svoje strane biocenoze se nalaze u tesnoj vezi sa životnim staništem, obrazujući jednu celinu višeg reda u kojoj su životna zajednica (biocen) i stanište (abiocen) u tesnom i vrlo složenom odnosu. Ovakav sistem višeg reda, koji izgrađuju prožimajući se intimno, biotop i biocenoza, zove se **ekosistem** ili **biogeocenoza**. Ekosistem je vrhovna sinteza u ekologiji i ona predstavlja izuzetno složen i dinamičan sistem. U njemu je ostvareno jedinstvo žive i nežive prirode, zasnovano na neprekidnim dinamičkim odnosima abiotičke i biotičke komponente sredine. Svi delovi ekosistema, sve njegove žive i nežive komponente su u tolikoj meri među sobom uslovljene i prožete složenim odnosima, da svaka promena u jednoj, bilo kojoj od komponenata, utiče u manjoj ili većoj meri na sistem u celini, kao što i promene ukupnog ekosistema menjaju njegove pojedinačne komponente. Znači, kod ekosistema je jasno izražena uzajamna zavisnost svih njegovih delova.

U ekosistemu se razlikuju tri vrste odnosa. Sa jedne strane su uticaji koje neživa priroda, odnosno, biotop kao kompleks svih ekoloških faktora na datom mestu, vrši na živa bića u njemu. Ovi uticaji su označeni kao **akcije**. Isto tako, živa bića vrše određene uticaje na samo stanište i ti uticaji su označeni kao **reakcije**. Konačno, postoje i uzajamni uticaji između samih organizama jedne biocenoze, a to su **koakcije**.

Različiti ekosistemi nižeg i višeg reda, grupišu se u veće celine, koje su poznate kao **biomi**. Ovo grupisanje počiva na činjenici da se čitav niz ekosistema različitim odnosima više ili manje povezuje. Kao primjeri takvih zajednica mogu se navesti tundra, tajga, stepa, listopadna šuma i slično. Ekosistemi i biomi se konačno ujedinjuju u **biocikluse**. Na Zemljinoj površini se razlikuju tri vrste biociklusa: slana voda

(mora i okeani), slatka voda (reke, jezera, bare) i zemlja. Na kraju, svi oni predstavljaju vrhunsko jedinstvo žive i nežive prirode, jedan vrhunski ekosistem, koji se još zove **biosfera**. Pod ovim pojmom se podrazumeva čitava oblast na Zemlji naseljena živim svetom. U odnosu na sveukupnu zapreminu Zemlje, biosfera obuhvata tek njen beskrajno tanak površinski sloj, ali ipak predstavlja i jednu od najznačajnijih pojava na planeti. Struktura i dinamika biosfere čine da je upravo ona osnovni transformator energije na Zemlji, jer procesom fotosinteze pretvara zračnu energiju Sunca u aktivnu hemijsku energiju. Bez biosfere lice planete bi bilo sasvim drugačije. Ona se prožima sa drugim sferama. Biosfera obuhvata delove atmosfere, litosfere i hidrosfere, koji su naseljeni živim bićima, a koji se neupadljivo ujedinjuju. Zbog njihovog prisustva i životnih aktivnosti, delovi svih sfera se menjaju uspostavljanjem specifičnih ekoloških odnosa shodno ekološkim zakonitostima. Zato se biosfera još označava kao ekosfera. Gornja granica biosfere nalazi se u atmosferi, na visini oko 10 - 12 km od površine Zemlje. Donja granica vezuje se za kopno i dubinu od 2 do 3 km i više u litosferi. U hidrosferi je na dubini i preko 10 km u afotičnoj abisalnoj zoni okeana. Međutim, najveća masa živih bića ograničena je na površinske delove kopna, vodenih basena (do 200 m dubine) i prizemne slojeve atmosfere.

Značajan pojam u razumevanju ekoloških procesa je i **ekološka valenca** pod kojom se podrazumeva opseg variranja pojedinih ekoloških faktora u okviru koga je moguć opstanak date vrste. Živa bića moraju biti prilagođena uslovima spoljašnje sredine. Međutim, nemoguće je zamisliti da pojedinačne vrste mogu biti prilagođene istovremeno na svu raznolikost ekoloških uslova koji postoje na Zemlji. U kojoj će meri živa bića biti prilagođena beskraj-

no promenljivim faktorima spoljašnje sredine zavisi od njihove ekološke valence. Širina ove amplitude, što znači veličina raspona između granica variranja pojedinih ekoloških faktora, označava koliko velike razlike u životnim faktorima je u stanju da podnese dato biće.

Kod svake ekološke valence se razlikuju tri vrednosti, tri kardinalne tačke. Pre svega, ekološki optimum, koji označava onu vrednost u okviru date valence pri kojoj se životni procesi najpovoljnije razvijaju. Od samog optimuma, prema granicama ekološke valence, za dati faktor, i izvan njih procesi se fiziološki prekidaju, što vrlo često znači i smrt organizma. Na taj način gornja granica ekološke valence, njen minimum i maksimum, predstavljaju za datu vrstu pesimalne vrednosti određenog ekološkog faktora.

Svaka biljna i životinjska vrsta zauzima jednu određenu oblast koja predstavlja njen **areal**. Areal je površina ili oblast koju data

vrsta naseljava. Granice areala neke vrste predstavljaju granice njene rasprostranjenosti. Veličina areala neke vrste može biti veoma različita. Neke vrste su rasprostranjene veoma široko, gotovo po svim kontinentima, dok su druge u svom rasprostranjenju više ili manje ograničene, često na savim malu oblast. Prema tome, može se sa jedne strane govoriti o vrstama koje su veoma široko rasprostranjene, o kosmopolitskim vrstama, a sa druge strane o vrstama vrlo retkim i ograničenim. U ovom drugom slučaju radi se o **endemičnim vrstama** ili endemima. Neke endemične vrste predstavljaju primere krajnje stenohorije, pa su ograničene samo na jednu tačku Zemljine površine. Tako, na primer, *Abies gracilis* živi samo na istočnoj obali Kamčatke, u jednoj uvali. *Pinus eldarica* se nalazi samo u Gruziji, na površini od svega 50 ari. Poznat je i primer Pančićeve omorike (*Picea omorica*), koja živi samo u zapadnoj Srbiji i istočnoj Bosni.

OSNOVNI POJMOVI TURIZMA

Koncept putovanja zbog odlaska na odmor, kao deo životnog stila u savremenom društvu, poznat je kao turizam. Ideja putovanja zbog zadovoljstva, kako bi se posetili privlačni predeli, upoznale druge kulture ili doživeo prostor na neki drugi način, za oko 900 miliona ljudi koji učestvuju u međunarodnom turističkom prometu, na početku XXI veka je nezaobilazni deo života.

Turizam je jedna od specifičnih ljudskih de latnosti koja je omogućila najmasovnije kretanje i disperziju ljudi kroz prostor u istoriji čovečanstva. To je prouzrokovano upravo karakteristikama tog prostora, njegovom atraktivnošću i raznovrsnošću. Turizam je prostorno veoma relevantan fenomen, ne samo zbog

svoje masovnosti i planetarne rasprostranjenosti, već i zbog toga što je prostor njegov osnovni resurs koji on istovremeno teži da očuva i transformiše.

Naziv turizam ima korene u francuskoj reči *tour*, što u slobodnom prevodu znači *kružno kretanje, šetnja*. Reč turista prvi put je upotrebio Stendal 1838. godine u svom putopisnom romanu *Memoari jednog turiste*. Danas se u skladu sa preporukama međunarodnih turističkih organizacija turista definiše kao privremeni posetilac, koji boravi najmanje 24 sata u nekoj zemlji (mestu) izvan zemlje (mesta) stalnog prebivališta. Turistima se smatraju osobe koje putuju radi odmora, razonode, zdravstvenih, porodičnih i sličnih razloga; osobe koje pu-

tuju na naučne, sportske i diplomatske skupove; osobe koje putuju poslovno i osobe koje su uključene u pomorska krstarenja, bez obzira na trajanje (Čomić, Pjevač, 1997). Razvoj turizma i paralelno odnos turista prema prostoru doveo je do kompleksnog shvatanja ko su zapravo turisti i kakva su njihova interesovanja. Jedna od najkompleksnijih tipologija je pod pojmom turista obuhvatila: ljubitelje sunca, tragače za akcijom, antropologiste, arheologe, organizovane masovne turiste, tragače za rizikom, istraživače, turiste pripadnike džet-seta, tragače (sticanje novog iskustva), nezavisne masovne turiste, turiste iz visoke klase, latalice, begunce, sportske turiste i kulturno-obrazovne turiste (Hadžić, 2005). Ovakva podela ne samo da definiše ko su zapravo turisti, nego dovoljno govori i o opsegu savremenog turizma koji je očigledno podložan promenama.

Veliki broj autora je dao svoje definicije turizma. Jedna od najpoznatijih je ona koju su predložili Hunziker i Krapf, a koju je prihvatio i Međunarodno udruženje naučnih turističkih eksperata (AIFEST). Prema autorima: „Turizam je skup odnosa i pojava koje proizilaze iz putovanja i boravka posetilaca nekog mesta ako se tim boravkom ne zasniva stalno prebivalište i ako sa takvim boravkom nije povezano obavljanje neke privredne delatnosti“ (Čomić, Pjevač, 1997). Pokušaji da se turizam definise i dalje su prisutni, i pored toga što je zadatak težak, jer je reč o složenom sistemu sa mnoštvom različitih delova. Ovi delovi su u tesnoj vezi sa ljudskim osećanjima, emocijama i željama; atrakcijama koje uključuju prirodne i kulturne resurse; usluge prevoza, smeštaja i drugih sektora; politiku vlade i brojne regulative.

Turizam je familijarni aspekt savremenog čoveka i načina života. Ipak, čovekova želja za putovanjima prisutna je od najranijih dana. Rast turističke potrebe odraz je mnogobrojnih

promena koje se dešavaju u društvu, posebno od Industrijske revolucije. Ipak, putovanje zbog odmora, razonode i uživanja nije produkt sredine civilizacije. Sklonost ka putovanjima posedovali su i Stari Rimljani. U jednom momentu antički Rim je imao milion stanovnika, a želja njegovih stanovnika da pobegnu od letnje vreline vodila ih je prema obali mora i planinskim padinama. Iz tog perioda postoje dokazi o postojanju odmarališta sa funkcijom opuštanja i odmora. Imućni Rimljani su se odmarali u njihovim privatnim vilama, u kojima su relativno malo boravili, ali koje su bile potpuno opremljene svim neophodnim sadržajima tog doba. Ogromna teritorija Rimskog carstva zahtevala je izgradnju putne infrastrukture koja je podrazumevala neku vrstu pružanja usluga, nalik današnjem turizmu. Nakon raspada Imperije, srednjovekovna Evropa je potpuno promenila svoj lik. Rascepkanost teritorije i opšta nesigurnost otežavali su putovanja, koja su se dovodila u vezu sa verskim načinom života. Renesansna sloboda je donela želju za upoznavanjem klasičnih vrednosti, rimske i grčke civilizacije, i one su došle u centar interesovanja i želje za putovanjima tog perioda. Upoznavanje tih vrednosti je sastavni deo obrazovanja, pa su i putovanja imala značajnu ulogu u edukaciji mlađih naraštaja. Putovanja tog vremena, poznata još pod imenom Veliko putovanje (*Grand Tour*), veoma su značajna za pojedine slojeve društva (Velike Britanije, Francuske, Nemačke i Rusije) iz ugla kulture, obrazovanja, zdravlja i zadovoljstva. Prvi put nakon antičkog perioda neka druga sredina, van matične, posmatra se kao izvor zadovoljstva, stimulacija i obrazovanja. Ipak, nijedna od ovih faza u razvijanju želje za putovanjima nije tako snažno naglasila estetske kriterijume životne sredine, kao što je to učinila ona za vreme i nakon Industrijske revolucije.

Industrijska revolucija je imala važan uticaj u pomeranju ljudi prema prirodi i promeni njihove percepcije predela. Industrijska revolucija je takođe promenila društvo više nego što je to bilo u dotadašnjoj prošlosti. Pojava slobodnog vremena u životima ljudi i težnja da se ono provede po željenim kriterijumima, počela je da navodi ljude na masovna kretanja. Tu težnju pomogao je tehnološki razvoj unutar saobraćaja. Ključno tehničko unapređenje bili su izumi železnice i parobroda. Do XIX veka putovanje je zavisilo od konja i kočija. U drugoj polovini XIX veka sa razvojem sistema železnice i putničkih parobroda putovanje postaje sve udobnije. Automobili i avioni su nastavili proces uspostavljanja lakšeg i udobnijeg putovanja. Automobili su omogućili putnicima i turistima da budu daleko samostalniji kroz kreiranje sopstvenih aranžmana. Razvoj drumskih saobraćajnica rezultirao je sve većim učešćem automobila kao prevoznog sredstva tokom go dišnjih odmora. Bez sumnje je da su železnica, brodovi, avioni i automobili veoma značajne tehničke inovacije sa krajnjim ishodom jednostavnijeg i udobnijeg putovanja. Sa druge strane, ovako razvijen saobraćaj, u kome turizam ima veliki ideo, značajno utiče na zagadivanje životne sredine i turizam direktno dovodi u vezu sa učešćem u globalnim fenomenima degradacije. Pored saobraćaja, lice turizma su promenile i informacione tehnologije, kao veoma važne u turističkoj privredi. Razvoj fotografije i filma ponudio je najširoj publici predstavljanje lika stranih i egzotičnih zemalja. Trenutna faza od značaja za ove tehnike olažena je u postojanju satelitskih i kablovskih televizija, kao i interneta. Razvoj turizma podstaknut je i ekspeditivnošću turooperatora. Tri najpoznatija, Tomak Kuk (*Thomas Cook*), Lan Poli (*Lunn Poly*) i Amerikan Ekspres (*American Express*), razvila su svoje poslovanje još u XIX veku. Ko-

načno, XX vek je doneo pad cena putovanja što je omogućilo da ona postanu pristupačna daleko širem sloju građanstva. Krajnji rezultat ovakvih tendencija je uključivanje različitih socijalnih klasa u sistem savremenog turizma.

Dosadašnji razvoj turizma u svetu karakterišu tri faze. U inicijalnoj fazi, koja je trajala do sredine pedesetih godina XX veka, turizam se razvijao bez jasnog planskog koncepta i imao je karakter projekta u nastajanju. U drugoj fazi, koja je obeležila narednih 20-25 godina, turizam dobija status renomirane poslovne aktivnosti sa značajnim privrednim efektima. Dolazi do jačanja privrednog sektora (javnog i privatnog) koji se afirmiše kao ravnopravan partner održivim organima, učestvujući u većoj meri u upravljanju turizma, za razliku od inicijalne faze. U najnovijoj fazi razvoja koja i danas traje, turizam doživljava važne kvalitativne promene. Ekonomski liberalizacija, stimulativne fiskalne mere, pojednostavljinje i redukovanje državne administracije, povoljno utiču na privredni rast turizma, ali se veća pažnja pridaje i ekološkim, socijalnim, etičkim i kulturnim efektima turističke delatnosti. Ovako dinamičan razvoj turizma odrazio se na turistički promet. Primera radi, u 1950. godini u međunarodnim turističkim kretanjima je učestvovalo 25 miliona, u 1990. čak 458 miliona turista, što iznosi porast od 1.830%. Većinu stranog turističkog prometa predstavljaju turisti iz razvijenih zemalja koji posećuju druge razvijene zemlje. Shodno tome, razvijene zemlje se istovremeno pojavljuju i kao najvažniji turistički disperzivi i kao ključne oblasti receptivnog turizma. Oko 75% međunarodnih turističkih kretanja se ostvaruje unutar istog regiona, što znači da stanovnici jedne, posećuju neku od zemalja u susedstvu (Jovičić, 2000).

Po ostvarenom turističkom prometu Evropa već dugo predstavlja vodeći turistički region

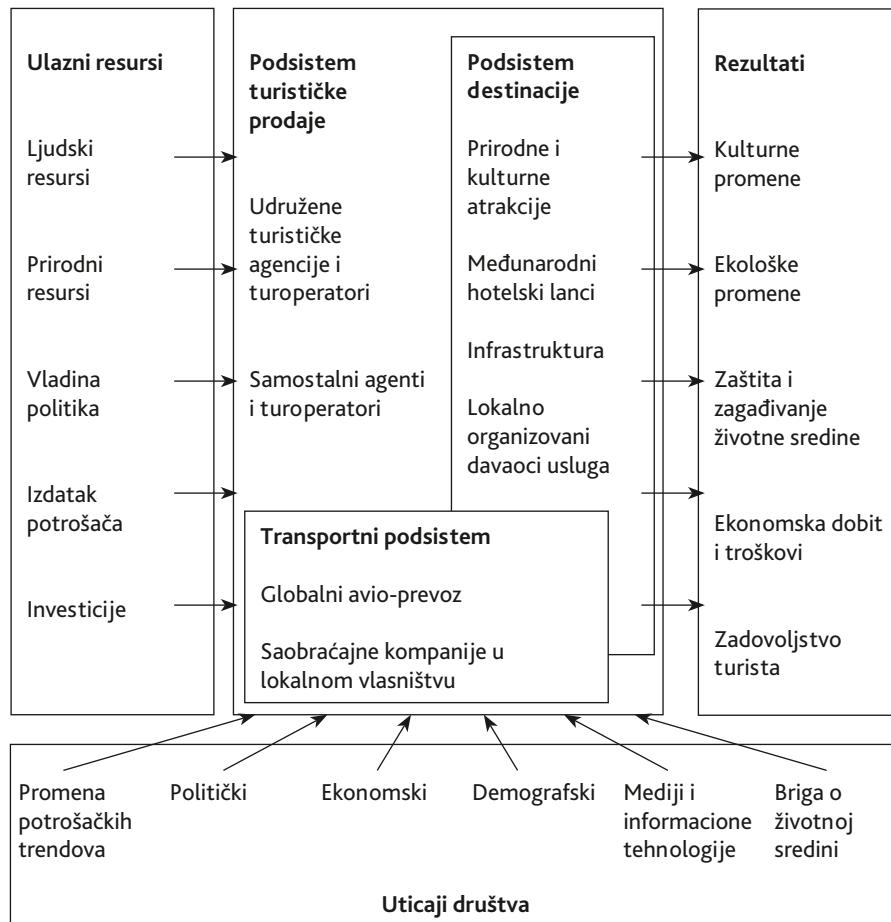
sa učešćem od oko 60%. Najznačajnije turističke države nalaze se upravo na ovom kontinentu. To su: Francuska, Španija, Italija, Velika Britanija, Nemačka, Grčka i Austrija. Oko 50% međunarodnog turističkog prometa realizuje se u ovim zemljama. Pored navedenih država, redi najznačajnijih turističkih sila pripadaju još i SAD, Kina, Meksiko, Rusija, Turska, Kanada i druge. Kako se među najvažnijim turističkim zemljama nalaze SAD i Kanada, onda je logično da se Amerika po ostvarenom prometu nalazi na drugom mestu, a zatim slede Istočna Azija i Pacifik, Afrika, Srednji istok i Južna Azija. Najbrži rast turističkog prometa ostvarila su sledeća područja: Daleki istok, Jugoistočna Azija i Okeanija – gde je zastupljena godišnja stopa rasta 9,2%, zatim dolaze Afrika (7,1%), Latinska Amerika (4,4%) i Južna Azija (4,2%). Istovremeno Evropa i Srednji istok ostvaruju manje od 3%. Očigledna je izmena turističke tražnje i usmerenost turističkih kretanja prema novim turističkim destinacijama (Jovičić, 2000; Štević, 2003; Hadžić, 2005). Ekonomska kriza se pokazala kao sputavajući faktor po razvoju turizma koji je u stagnaciji i opadanju od 2008. godine.

Veoma važno stajalište u definisanju turizma je shvatanje kako je to sistem, koji ne uključuje samo privredu i turiste, već i društvo i životnu sredinu. Takva ideja interpretira se pomoću opisa kako svaki deo tog sistema ima međusobne veze sa preostalim delovima i da nijedan menadžer ili vlasnik, uključen u proces, ne može potpuno da kontroliše ceo sistem. Zato je veoma važno da organizatori shvate kompleksnost procesa. Akcije koje se preduzimaju unutar jednog sektora imaju uticaja na druge delove sistema. Na primer, ideja i akcija nekog turooperatora da uvrsti u svoj program neku potencijalnu destinaciju, bitno će se odraziti na ekonomske i društvene karakteri-

stike lokalne zajednice. Razmišljanje o turizmu kao sistemu je korisno, jer se tako izbegava jednodimenzionalan pogled na ovu savremenu pojavu. Kao takav, turizam nameće potrebu multidisciplinarnog istraživanja, uključujući ekonomiju, psihologiju, sociologiju, antropologiju, geografiju i druge nauke. Turistički sistem, iz perspektive životne sredine, može se predstaviti na način kako je to učinjeno u šemci 1.

Ovaj model uključuje brojne i različite elemente koji zajedno grade sistem turizma. Važni ulazni resursi u sistemu, iz perspektive životne sredine, jesu prirodni i kulturni resursi čije korišćenje je podstaknuto turističkom potrebom i trendovima turističkog tržišta; dalje, vladina politika i ulaganja unutar sektora. Unutar sveukupnog sistema uočljiva su tri jasna podsistema, koji se delimično preklapaju i u međusobnoj su vezi. U podsisteme je uključen biznis koji se prvenstveno razvija da bi zadovoljio potrebe turista, kao što su turooperatori, internacionalne hotelske kompanije, globalne avio-kompanije i preduzeća u vlasništvu lokalne zajednice. Unutar podsistema destinacije naglašena je važnost prirodnih i kulturnih atraktivnosti, kao baza za privlačenje turista. Rezultati sistema upućuju na činjenicu da turizam može doprineti prirodnim i kulturnim promenama. Promene se objašnjavaju kao pozitivne ili negativne. Turizam može istovremeno uticati na zaštitu i zagajđivanje životne sredine. Turizam može takođe doneti pozitivne ili negativne kulturne promene, pa tako, na primer, u nekim zemljama podstiče zaposlenje žena, dok u drugima utiče na porast prostituticije. Slično ovome, unutar ekonomskega sektora, turizam može da realizuje ekonomsku šansu za lokalnu zajednicu, ali takođe može da podstiče neopravdanu inflaciju i rast cena unutar destinacije. Sledeći rezultat turističkog sistema, koji je presudan za obezbeđivanje zarade unutar turističke privrede,

► Šema 1. Turistički sistem – perspektiva životne sredine
Izvor: Laws, 1991.

jeste zadovoljstvo turista. Konačno, turistički sistem se menja pod uticajem brojnih spoljašnjih društvenih činilaca. To upućuje na činjenicu da promene trendova u društvu utiču na proces turizma. Na primer, promena potrošačkih trendova odrazila se i na turističko tržište, pa je tako došlo do pojave „novih turista“. Oni pokazuju veći interes za životnu sredinu, više su nezavisni, fleksibilni i svesni, nego turisti masovnog tržišta. Suština je u tome da se turistički sistem mora uskladiti sa novim tržišnim segmentom, a lokalna vlada i zajednica moraju planirati i razvijati destinaciju na način

koji odgovara potrebama tog segmenta turističkog tržišta. Ekomske, tehnološke i političke promene utiču na to da je turizam dostupan sve većem broju stanovnika. Na primer, porast rasporeda ulaganja, duži odmori i veća politička sloboda ukupno utiču na porast turističkih putovanja. Slično tome, tehnološki napredak i razvoj avio-saobraćaja olakšali su savladavanje prostorne distance i podstakli razvoj turizma. Mediji i informacione tehnologije pružaju svakim danom sve više podataka o potencijalnim turističkim destinacijama, više nego ikada u istoriji ljudskog društva. Kompjuter i internet

su uneli novu dinamiku u trendove turizma (Holden, 2000). Konačno, krajem XX veka čovečanstvo je pokazalo do sada najveći interes za probleme životne sredine što se odrazilo i na razvoj turizma, kroz pojavu njegovih novih vidova i oblika, poput održivog i ekoturizma. To

je dokaz porasta odgovornosti za zaštitu životne sredine unutar nekih sektora turističke pri-vrede, i momenat unutar koga se životna sredina i turizam, kao neraskidivi sistem, kreativno dopunjaju.

INTERAKCIJA EKOLOGIJE I TURIZMA

Veoma široko shvatanje pojma ekologija pronalazi se u biologiji, što se uostalom uočava i u definiciji same nauke. Veza između ekologije i turizma pronalazi se, između ostalog, u jednom njenom segmentu, a to je humana ekologija. **Humana ekologija** je interdisciplinarna oblast ekologije koja se bavi proučavanjem odnosa čoveka i njegovog prirodnog i društvenog okruženja. Kako se iz ugla proučavanja slobodnog vremena i turizma radi o ljudskim aktivnostima, tako se u oblast proučavanja odnosa ekologija – turizam, uključuje i humana ekologija.

Područje delovanja i istraživanja u ekologiji je predstavljeno hijerarhijskim nizom organizacionih nivoa žive i nežive prirode, počev od individualnog organizma preko populacije, staništa, biocenoze, ekosistema, predela, pa sve do biosfere. Uostalom, definicije iz odeljka o osnovnim pojmovima ekologije jasno upućuju na značaj svih tih pojmoveva. Turizam u pojedinim segmentima pokazuje interesovanje za neke od delova tog sistema kroz turističku promociju, prezentaciju, organizaciju turističkih sadržaja i programa. Priroda ima veliku vrednost u slobodnom vremenu čoveka, a ono je jedna od osnova za pokretanje turističke delatnosti. Svaki od segmenata te prirode može biti od značaja za neke turističke aktivnosti. Planinske padine su od značaja za trekking, skijanje, planinarenje. Klimatske i vremenske prili-

ke uslovjavaju skijanje, status vazdušne banje ili jednostavno utiču na realizaciju brojnih drugih turističkih aktivnosti. Voda pruža mogućnost upražnjavanja sportsko-rekreativnih aktivnosti. Biljni i životinjski svet su neophodni za realizaciju ekoturizma i lovnog turizma. Iz navedenih primera proističe da proizvodna funkcija prirode, staništa ili ekosistema, počiva na korišćenju atrakcija u turizmu.

Korišćenje prirode kroz provođenje slobodnog vremena u turizmu prouzrokuje izvesne degradacije i zagađivanja. Svaki deo lanca pružanja usluga u turizmu može imati neku negativnu posledicu po prirodu. Pružanje turističkih informacija i propaganda troše hartiju. Ukoliko su materijali plastificirani i nerazgradivi (što se, nažalost, ponekada dešava čak i u promociji nacionalnih parkova koji bi trebalo da budu reprezentat ekodestinacije), onda je utoliko problem veći. Za vreme putovanja u prvom planu su potrošnja energije, zagađivanje vazduha, zakrčene saobraćajnice. Učinak boravka u destinaciji i ishrana, nalaze se u području degradacije zemljišta i energije, a takođe se kao posledica pojavljuje otpad. Problem odlaganja deponija posebno je osetljiv u zaštićenim prirodnim dobrima. Aktivnosti turista ostvaruju niz uticaja u zavisnosti od karaktera i tipa tih aktivnosti i same destinacije. Posledice turističkih aktivnosti mogu se podeliti u četiri grupe:

Mesto prirode i predeonih vrednosti u predstavljanju turizma kao generatora rasta

Turizam se može predstaviti kao sistem i o tome je u odeljku o osnovnim pojmovima turizma već bilo reči. Turizam se može predstaviti i kao jednostavan dinamički model rasta „turizam – generator rasta“, koji polazi od toga da se ne radi o uzajamnim odnosima dva ili više faktora, u smislu ovde uzrok – tamo posledica, već da su u igri razni faktori koji zadiru jedan u drugi i pod uzajamnim su uticajem. Ukoliko se uporedi sa velikom mašinom, turizam se kreće sa malim brojem obrtaja, pokreće ostale delove koji svoju snagu dalje prenose na druge delove. Sistem se pokreće pomoću spoljašnjih sila, ali razvija sopstvenu dinamiku. Ono što je posebno važno iz ugla održivog turizma je i mesto i dinamika prirode i predeonih vrednosti u tom sistemu (šema 2).

Faktori turističkog buma: Ovi faktori deluju kao spoljašnje sile inicirane porastom blagostanja u vidu višeg standarda, povećanja slobodnog vremena, kvaliteta stanovanja, novog životnog stila i naglom motorizacijom. Reč je o društvenoj normi i kulturnom identitetu.

Točkić rasta: Turistička tražnja pokreće točkić rasta. On se odvija u vidu spiralnog procesa, koji karakteriše preovladavanje novih i novih uskih grla. Proces se može prikazati i na sledeći način: porast tražnje → uska grla kapaciteta infrastrukture ili turističkih naselja → proširenje uz ugradnju dovoljne rezerve → mere za podsticanje prodaje u svrhu bolje iskorишćenosti kapaciteta → porast potražnje, podsticaj razvoja → nova uska grla kao prag razvoja → itd. Time turistička privreda podstiče turistički rast.

Točkić blagostanja: Rast turističke privrede lokalno i regionalno stvara nova radna mesta, a time i dohodak. U tome indirektno učestvuju i mnoge privredne grane.

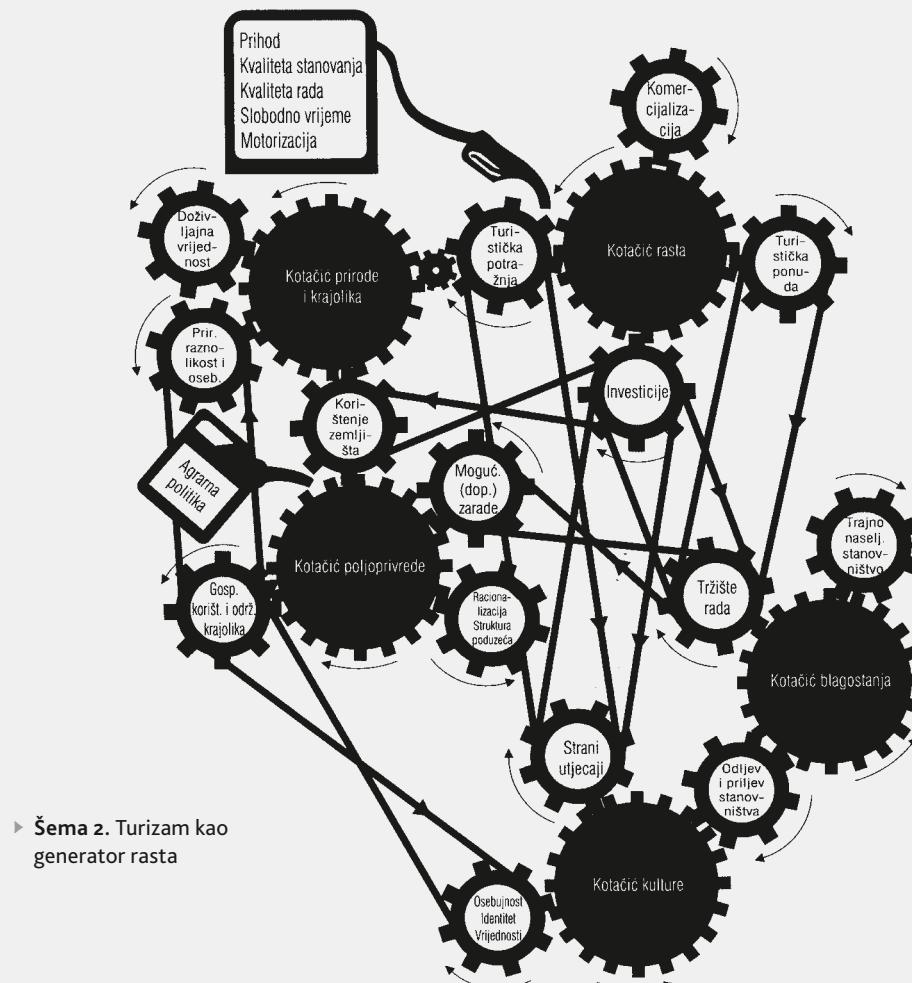
Točkić poljoprivrede: Mogućnosti zarade u turizmu i sa time povezani prihodi povećavaju blagostanje seoskog stanovništva. Turi-

zam pomaže poljoprivredu i pomaže diverzifikaciju predela.

Točkić prirode i predela: Turizam ima neposredni uticaj na prirodu i (prirodni ili kulturni) predeo, koji se očituje, pre svega, u zagađivanju ili degradaciji, jer turizam često znači trošenje predela. Na to utiče izgradnja infrastrukture, transportnih uređaja, stanova za odmor, hotela i slično. Turizam može negativno uticati i na biljke, životinje, vodu i vazduh. Ukoliko negativni uticaji postanu prenaglašeni predeo gubi svoju vrednost kao mesto prikladno za odmor, a turisti se okreću ka novim destinacijama.

Točkić kulture: Gotovo svi točkići imaju neki svoj uticaj na kulturu: turisti sa svojim zahtevima i načinom ponašanja, prodata zemljište, rast cena zemljišta, povećani broj doseljenika, uvežena radna snaga. Kao konačna posledica može se pojaviti gubitak identiteta lokalne zajednice (Müller, 2004).

Iz ugla brige o ekološkim načelima veoma je važno saznanje o **umreženom mišljenju**, koje posmatra turizam kao složeni sistem u kome priroda i predeo predstavljaju jedan od fundamentalnih faktora. Samo na takav način se može sagledati celokupna složenost uticaja turizma na životnu sredinu, koja je kompleksna, a tiče se njenih prirodnih i stvorenih (kulturnih) vrednosti.

- mehanički učinci – degradacija, a pre svega erozija zemljišta, uništavanje biljnog sveta;
- intenzivno korišćenje površine kopna – promena izgleda predela (pejzaža);
- unos štetnih materija u vazduh, zemljište i vodu – sagorevanje pogonskih goriva, isparavanje hemijskih sredstava, otpad;
- ometajući učinci – buka ili neprijatan miris (Müller, 2004).

Sa druge strane, turističke destinacije u kojima se štetni uticaji neometano realizuju gube svoju atraktivnost i manje su konkurentne na tržištu. Povratno delovanje degradiranih i za-gađenih destinacija ima i svoje ekonomske implikacije. Reč je uglavnom o uvođenju jeftinijih i manje unosnih oblika turizma. Gubitak rentabilnosti se pokušava nadomestiti kroz povećanje prometa, pa se tako destinacija razvija u pravcu masovnog turizma. Mere koje bi sprečile štetni uticaj na životnu sredinu se ne primenjuju zbog nedostatka novca. Zato što je nemoguće izaći iz začaranog kruga često se kaže da turizam uništava turizam.

Rešavanje problema može se potražiti u razumevanju saznanja o međusobnoj povezanosti stvari i procesa u životnoj sredini. Ovo se posebno odnosi na turizam, jer je upravo u turističkoj delatnosti sve povezano sa svim. Turistička politika takođe je deo te delatnosti kao sistema, pa ipak ostaje utisak da su mnogi u turizmu zaboravili na sistemsko razmišljanje. Donošenje odluka se često dešava u odsustvu sagledavanja posledica i u takvoj situaciji loši ishodi su neminovni. U istraživanjima se kompleksnost razlaže na sve manje i manje delove, ali ni to nije dovoljno jer su osobine delova određene dinamikom celine. Posmatranje mora ići u pravcu fleksibilnih procesa, a ne krutih struktura. Zato je jedi-

Tabela 1. Koraci u rešavanju problema nasuprot greškama u mišljenju

GREŠKE U MIŠLJENJU TOKOM BAVLJENJA KOMPLEKSNIM PROBLEMSKIM SITUACIJAMA U MENADŽMENTU	KORACI CELOVITOG REŠAVANJA PROBLEMA
1. Greška u načinu razmišljanja Problemi objektivno postoje i samo ih treba jasno formulisati.	Omeđivanje problema Situaciju treba definisati iz različitih uglova i integrisati rezultate da bi se omeđila celovitost problema.
2. Greška u načinu razmišljanja Svaki problem je direktna posledica nekog uzroka.	Utvrđivanje povezanosti/umreženosti Treba shvatiti veze između elemenata problemske situacije i analizirati njihovo međusobno delovanje.
3. Greška u načinu razmišljanja Da bi se razumela neka situacija dovoljno je „snimiti“ stanje.	Shvatanje dinamike Treba utvrditi vremenske aspekte pojedinih odnosa i neke situacije u celini. Istovremeno, treba shvatiti značenje veza u mreži.
4. Greška u načinu razmišljanja Ponašanje se može predvideti, važno je samo imati dovoljno podataka.	Interpretacija mogućnosti postupanja Treba razraditi buduće puteve razvoja i simulirati njihove mogućnosti.
5. Greška u načinu razmišljanja Problemske situacije se mogu „savladati“, to je samo pitanje troška.	Određivanje mogućnosti upravljanja Treba napraviti model upravljanja koji će odslikati aspekte kojima se može upravljati, one kojima se ne može upravljati i one koje treba držati pod nadzorom.
6. Greška u načinu razmišljanja Pravi „maher“ će svako rešenje problema sprovesti u praksi.	Osmišljavanje intervencije U skladu sa sistemskim pravilima treba odrediti vrstu intervencije tako da se može intervenisati u skladu sa situacijom uz optimalni učinak.
7. Greška u načinu razmišljanja Uvođenjem rešenja problem će definitivno biti rešen.	Daljnje razvijanje rešavanja problema Promene situacije mogu se sprečiti fleksibilnim rešenjima, kod kojih se u obzir uzimaju promene.

Izvor: Müller, 2004. (Preuzeto od Gomez, P., Probst, G., 1987: Umreženo mišljenje u menadžmentu, u: Orientacija, br. 89, Bern, 1987)

ni ispravan način za razumevanje povezanosti umreženo mišljenje i mišljenje usmereno prema procesima. U pravcu razumevanja umreženog mišljenja ide i analiza o sedam čestih grešaka i koracima koje treba preduzeti u otklanjanju tih grešaka (tabela 1).

Još jedno od rešenja za degradaciju ekološke ravnoteže destinacija kroz razvoj turizma vidi se u ekološkom menadžmentu. Ako pođemo od definicije da menadžment podrazumeva kompleks zadataka koji se moraju ispuniti u cilju upravljanja nekim sistemom, onda je veoma bitno da ti zadaci moraju obuhvatiti snažna etička načela koja nas dovode do ekološkog menadžmenta. To se posebno odnosi na nove turističke radnike koji bi trebalo da budu *heart-lineri*, a ne *hard-lineri*, koji će se svojim aktivnostima suprotstaviti autodestruktivnim tendencijama turizma. Da bi se to i ostvarilo neophodne su ekološke strategije koje se mogu raščlaniti na sledeći način:

- **informacija/konsultacija** (produbiti saradnju sa ekološkim savetnicima; uspostaviti eko-baze podataka i centre za ekološku procenu uticaja; uvesti ekološki bilans za sva polja poslovanja);
- **organizacija** (uključiti komesara za životnu sredinu ili ekološki tim; utvrditi sistem ekološkog menadžmenta; u popisu obaveza utemeljiti ekološku odgovornost);
- **osoblje/rukovodstvo** (pri izboru osoblja uključiti i ekološke kriterijume; pri procenjivanju zaposlenika uzeti u obzir po-

našanje prema životnoj sredini; ugraditi ekološke kontekste u daljnje obrazovanje zaposlenika);

- **oblikovanje usluga/proizvoda** (preorientisati se na usluge koje su prijateljski nastrojene prema životnoj sredini; odustat od ekološki štetnih usluga i proizvoda, stvoriti berze otpada i proširiti recikliranje);
- **marketing** (proveriti ukupni asortiman u odnosu na ekološku ispravnost; podsticati ekološke inovacije; ponuditi ekološki orijentisane i izdiferencirane cene, odnosno, u cenu uključiti i ekološku relevantnost; objaviti ekološke aspekte pojedinih ponuda; pošteno informisati o ekološkoj situaciji; senzibilirati goste za ekološke aspekte; izgraditi distribuciju koja štedi resurse);
- **finansiranje/investicije** (kod investiranja dobrovoljno proveriti ekološku neškodljivost; kod izgradnje uzimati u obzir ekološke kriterijume; koristiti akcione programe i sniženje kamata za ekološki podobne inovacije);
- **monitoring** (uvesti eko-kontrolu ili eko-reviziju).

ŽIVOTNA SREDINA KAO TURISTIČKA ATRAKCIJA

Razvoj turizma je znatno više nego kod drugih delatnosti uslovjen kvalitetom životne sredine, njenih prirodnih i kulturnih vrednosti, jer se stepen očuvanosti i atraktivnosti životne sredine neposredno odražava na mogućnosti za razvoj turizma u datom prostoru, naročito ako je u pitanju rekreativni turizam. Turizam je svojevrsna spona između urbanih centara i oblasti sa izvornom i očuvanom prirodom. Povećanje zaštićenosti gradskih i industrijskih centara poja-

čava potrebu za turističkim kretanjima, usmerenim ka neurbanizovanoj životnoj sredini. Zahvatajući velike prostore očuvane prirode, turizam je delatnost koja valorizuje one elemente tog prostora koji su za niz drugih delatnosti od marginalnog interesa. Samo se turizmom mogu valorizovati peskovite, šljunkovite i stenovite obale mora, jezera i reka, vidikovci, planinske padine pokrivenе snegom, močvare, neki elementi klime, pećine i jame, reliktne i endemi-

čne vrste biljaka i životinja, zalazak Sunca i slike ukrasne pejzaža. Turizam je svojevrsni korisnik životne sredine, a specifičnost mu je u tome što nije nepovratan potrošač prirodnih elemenata. Kontrolisanim razvojem turizma, uz izgradnju odgovarajućih sadržaja, dolazi se do oplemenjivanja prostora (Jovičić, 2000).

Ključni deo želje da se poseti neko mesto jeste naklonjena percepcija prema tom predelu. Svako sa željom za putovanjima ima određeno mišljenje o tome šta je privlačno u dotočnoj destinaciji. U svakom slučaju, impresije o lepim pejzažima i egzotičnim kulturama predmet su stalnih promena, kao posledica društvenih i modnih tendencija. Percepcija i želja za spoznajom određenih prostora ili određenih njegovih elemenata zato se direktno dovodi u vezu sa društvenim i kulturnim promenama krajeva iz kojih turisti potiču.

Zanimljivo viđenje prirode, pejzaža, životne sredine u svojstvu „predmeta“ za uživanje, razonodu i rekreaciju, dali su romantičari na kraju XVIII i početku XIX veka. U romantizmu priroda je postala umetničko delo. Bog je, na izvestan način, i umetnik. Istovremeno, priroda je postala ideal umetničkog stvaranja. Priroda je za neke umetnike pravilo od koga ne bi trebalo odstupati. U drugoj polovini XVIII veka razmišljalo se u kojoj meri ona utiče na misao i melanholični duh stanovnika Alpa. Istiće se kako je prirodu nemoguće posmatrati tek tako. Neophodno je naučiti kako se ona mora posmatrati. Za svaki prirodni prizor postoji strogo određena, u svakom smislu najbolja, tačka gledišta. Samo je iz te prave tačke moguće dosegnuti svu lepotu nekog prizora. U prirodi zapravo postoji red prizora, koji se opaža jedino ukoliko se posmatra iz najboljeg ugla. Priroda je za romantičare slika koja se stalno menja ili kompozicija koju je narušio samo čovek svojim *načelima rastavljanja*. Bez čoveka ona

bi ostala savršena, kao i njena mešavina boja. Čovek ne razume lepotu prirode, njegov duh je neuvežban, i zato je i ugrožava sa neskladnim objektima. U tome se nalazi i koren lošeg ukusa i zato umetnici, recimo Vilijam Vordsvort, pozivaju takve ljude da se osvrnu na sve ono što od davnina postoji u nekom predelu: „Pravilo je jednostavno; gde god možete, uz uvažavanje sredine radite u duhu prirode (*in the Spirit of Nature*) i uz neprimetnu pomoć umetničke ruke (*invisible hand of art*)“ (Ivanjek, 2001).

Veliko putovanje je sastavni deo u obrazovanju engleske gospode tokom XVIII veka. Pod njim se podrazumeva putovanje kontinentom do Italije. Samo kroz Veliko putovanje džentlemen može upoznati svet. Najbogatiji velikani i slikari su bili pioniri ovog putovanja. Klima, italijansko nebo, umetnine, samo su neki od privlačnih izazova Velikog putovanja. Cilj je videti obale Mediterana, kao sedište četiri velika carstva – asirskog, persijskog, grčkog i rimskog. Romantičare su zanimali i Alpi. Samo između 1750. i 1795. godine štampano je više od 60 knjiga putopisa Švajcarskom, odnosno, Alpima. Zato njihova slava u to vreme ne treba da čudi. Umetnici tog doba su bili revoltirani i zabiljni zbog izmene prirodnog alpskog predela. Neki radovi su, u prvom redu izgradnja puteva, doneli izvesnu dobrobit, ali ipak žali se za onim što je izgubljeno - malim kapelama i jednostavnim, grubim, drvenim mostovima.

Omiljena aktivnost romantičara je pešačenje. Tako se svakodnevno putovalo, peške. Ponutri pesnik Vordsvort još kao mladić je prepešao od Engleske do Švajcarske, do Alpa i natrag, što je bilo skoro 2.000 km. Nosio je štap i zavežljaj sa najneophodnijim stvarima. Lista pešačenja viđenijih osoba romantizma pokazuju da je fizička aktivnost, i spremnost koначno, pratila slavu prirode. Omiljeni sport pesnika romantizma bilo je plivanje. Sa ovakvim

▲ **Slika 1.** Obale mora i okeana predstavljaju najprivlačniji prirođeno-turistički resurs. Obala Egejskog mora (levo) i plaža na severnoj obali Krfa (desno)

Foto: V. Stojanović

rekreativnim aktivnostima (pešačenje i plivanje) romantičari su bili ujedinjeni protiv železnice. Oni su branili životnu sredinu od železnice i crnog dima koji je ona prenosila „poput najbučnijeg dimnjaka“ (Ivanjek, 2000).

Posebno mesto u romantičarskim putovanjima pripadalo je obalama i plažama. Zanimljivo je da i danas ovi krajevi predstavljaju neku vrstu ikone savremenog turizma (slika 1). Ipak, percepcija ljudi o tim predelima se menjala. Raspored promena kretao se od zdravlja do zadovoljstva. Popularnosti plaža i obalskih ekosistema doprinose i savremeni mediji koji ove krajeve često predstavljaju kao predeo iz snova. Kao turistička destinacija, obale mora i okeana se nalaze na prvom mestu, ispred nacionalnih parkova, jezera, reka, šuma, muzeja, centara za zabavu ili tematskih parkova. Ova mesta mogu biti neizgrađena, tiha i sa svim neophodnim prirodnim sadržajima za odmor. Neka od istraživanja pokazuju da plaže omogućuju ljudima da se ponovo povežu sa njihovom prošlošću, detinjstvom i adolescencijom. Štaviše, obale i plaže u svojstvu turističke destinacije omogućuju interakciju porodice.

Opažanje priobalnih predela u zavisnosti od aktera razlikuje se u savremenom društву.

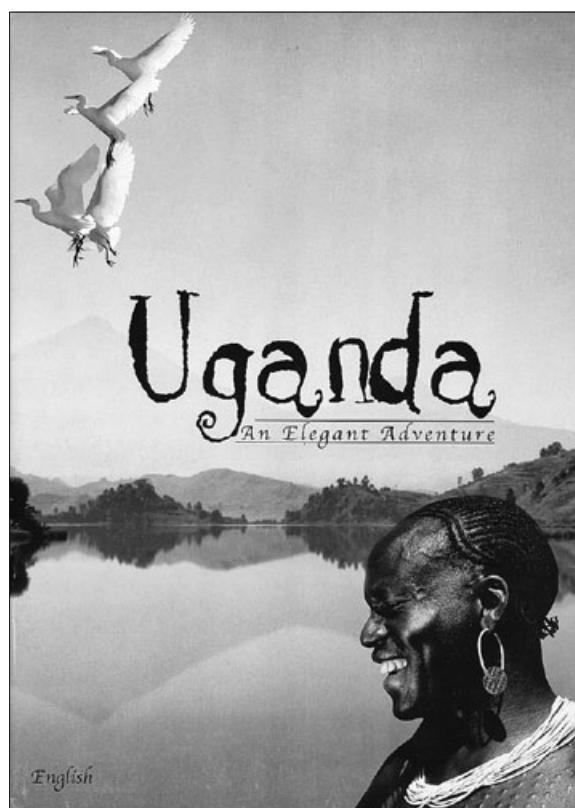
Ipak, istraživači su saglasni kako je popularnost divljih, prirodnih, a posebno priobalnih predela za sada neoboriva (Holden, 2000). Sliku delimično menjaju nova saznanja o globalnom zagadživanju životne sredine i uticaju, na primer, ozonskih rupa na turističke aktivnosti. Ipak, realizovani turistički promet pokazuje da čak ni ovakve pojave ne mogu temeljno ugroziti popularnost priobalnih turističkih destinacija.

Promena shvatanja u opažanju predela, kombinovano sa društvenim i ekonomskim tekovinama u XIX veku, označila je početak promocije suštinskog značenja životne sredine. Sve se desilo u nameri podsticanja potencijalnih turista. Razvoj železnice i pojava turoroperatora, kao što su Tomas Kuk i Ser Henri Lan (*Sir Henry Lunn*), označili su početkom XX veka divlje predele i egzotične kulture kao centralnu tačku turističkih interesovanja. U Velikoj Britaniji su se pojavili i prvi propagandni plakati koji u fokus stavljuju različitost sredine turističke destinacije u poređenju sa matičnom (divlji pejzaži, klifovi, more, egzotične kulture i slično). Naravno, danas je turistička propaganda suštinski drugačija, ali nešto se u poređenju sa prošlim vremenima nije promenilo. Poruka i dalje naglašava različitost turističke u odnosu

prema matičnoj sredini (slika 2). Uticaj romantičarskih poruka prisutan je i u savremenoj turističkoj propagandi. Tako su se na Azorskim ostrvima turistički radnici u propagandi poslužili sledećim opisom: *Postoji mesto gde lepotu nije pred istrebljenjem. Tamo gde su priroda i čovek pronašli savršenu harmoniju. Gde je mir neprekidan. Postoji mesto gde još uvek možete posmatrati slobodne kitove u njihovim prirodnim staništima. Tamo gde vulkanska vrelina omogućava izvrstan način kuvanja. I gde se sećanja Atlantide još uvek zadržavaju duž utihulih staza i zimzelenih brežuljkastih puteljaka.* Tekst se nalazi ispod naslova *Zadnja granica Evrope*. Ovakve reči naglašavaju nostalгију за netaknutom prirodom i harmonijom. Ispostava-

vilo se da u turizmu to može biti prilično isplativo.

Empirijska istraživanja takođe naglašavaju značaj izvorne prirode i očuvane životne sredine kao turističke privlačnosti. To potvrđuju istraživanja realizovana u grupi nemačkih turista o kvalitetu doživljaja koji destinacije pružaju (tabela 2). Rezultati ukazuju na to da je kvalitet destinacije tesno povezan sa njenim fizičkim i kulturnim karakteristikama. Važno je još jednom spomenuti da prema shvatanjima turista pejzaž i priroda moraju biti izuzetni, kao i da su opažanje i značenje tog opisa ponекадa relativni, podložni promenama i modernim trendovima. Očigledno je da su jaki aspekti turizma opuštajuća atmosfera, zdrava klima,

◀ Slika 2. Različitost uslova životne sredine emitivne i receptivne regije u turizmu se potencira od samih početaka turističke propagande. Turistički poster na početku XX veka (levo) i turistički prospekt na početku XXI veka (desno)

Tabela 2. Glavne karakteristike dobre turističke destinacije prema stavovima nemačkih turista

Izjava	Procenat onih kojima je to važno
Pejzaž mora biti izvanredan	46%
Atmosfera mora biti opuštajuća	46%
Čistoća se podrazumeva	39%
Osunčanost mora biti velika	38%
Klima mora biti u funkciji zdravlja	32%
Dobra kuhinja	30%
Tišina i slabo zastupljeni saobraćaj	29%
Okolina mora biti tipična za zemlju koja se posećuje	28%
Atraktivna mesta za ekskurzije	26%

Izvor: European Tourism Analysis, 1993.

čistoća i tišina. Kulturni aspekti životne sredine su takođe važni, posebno dobra hrana i autentično okruženje.

Spoznaja životne sredine u tesnoj je vezi sa tipologijom turista. Turisti nisu homogena masa, već naprotiv, pa je doživljaj jednog tipa drugačiji u poređenju sa drugim. Odnos turista prema životnoj sredini može se delimično naslutiti iz sledeće tipologije, u kojoj prve dve grupe pripadaju institucionalizovanim turistima, dok druge dve pripadaju neistitucionalizovanim turistima:

- **organizovani masovni turista** - putuje u velikim grupama, pripada visoko organizovanom turizmu i nema interesovanje za kulturu destinacije;
- **individualni masovni turista** - uzda se u turooperatore po pitanju organizacije prevoza i smeštaja, uživa u elementima slobode ali još uvek teži zadržavanju na „utabanim turističkim stazama“;
- **istraživač** - trudi se da izbegne utabane turističke staze tako što kreira sopstveni turistički aranžman, on uči jezik destinacije na kojoj boravi i nastoji da sara-

đuje sa lokalnim društvom i zadrži neke od njihovih vrednosti i navika u svakodnevnom životu;

- **latalica** - pokušava da bude deo lokalne zajednice živeći i radeći sa njima, izbegava kontakt sa drugim turistima i turističkom privredom (Cohen, 1972).

Pored ove postoje i brojne druge tipologije turista, na osnovu čijih se interesovanja može utvrditi sasvim drugačije očekivanje životne sredine. Savremeni trendovi turizma su doneli i nove grupe, koje se delimično mogu poistovetiti sa Koenovim neinstitucionalizovanim turistima. Ovom redu po pravilu pripadaju i ekoturisti i oni kojima je priroda primarno interesovanje, ali u smislu njenog očuvanja, zaštite i istraživanja. Ovakvi turisti teže zaštiti prirode, žele da pomognu taj proces, često su visokoobrazovani i članovi su različitih ekoloških pokreta i institucija za zaštitu životne sredine. Ovo je trenutno najsvršeniji i najpoželjniji odnos između turista i destinacije i kruna je savremenog turizma, odnosno, održivog turizma.

Na osnovu tipologije turista moguće je dati različite vrste doživljaja životne sredine (tabela 3). One ukazuju da gradacija tih veza počinje od veoma malog interesa za životnu sredinu, tek onoliko koliko je neophodno za upražnjavanje neke aktivnosti, pa do veoma visokog interesovanja za sredinu i njene probleme. Između različitih tipova iskustva granice nisu tačno određene. Sa druge strane, tačno je da odraz stavova koje turisti poseduju jasno može uticati na sredinu koju posetuju. Moguće je i to da turisti imaju više od jednog tipa iskustva, što opet zavisi od prirode njihove posete. Takođe, jasno je da stav turista prema životnoj sredini utiče na njihovo ponašanje i navike. Turisti zasigurno biraju destinaciju prema svojstvima životne sredine.

Tabela 3. Tipovi doživljaja životne sredine unutar turističke destinacije

Tip iskustva	Objašnjenje	Ponašanje i odnos prema životnoj sredini
Životna sredina kao povod za akciju	Životna sredina se primarno doživljava kroz funkciju uživanja, opuštanja i oporavka. Životna sredina, takođe, poseduje karakteristike neophodne za upražnjavanje nekih aktivnosti, na primer, reke omogućuju splavarenje, sneg skijanje, a korali ronjenje. Svrha zadovoljavanja potreba, relaksacije ili osećaja uzbuđenja i senzacije je najvažnija od svih ocena životne sredine.	Nedostatak pažnje prema životnoj sredini i nedostatak interesa za učenje o njenoj prirodnjoj i kulturnoj evoluciji. U pojedinim slučajevima nezainteresovanost i nepažnja prema pravilima ponašanja vodi prema negativnim posledicama i degradaciji. Primeri uključuju bacanje smeća, degradaciju korala, uznenimiravanje životinja, nepažnja i nepoštovanje lokalnih običaja i kulture.
Životna sredina kao društveni sistem	Sredina se prvobitno posmatra kao mesto susreta sa prijateljima i porodicom.	Fizičko postaje nevažno, pošto su u centru interesovanja društveni odnosi.
Životna sredina kao emocionalna teritorija	Jaka osećanja u vezi sa životnom sredinom, jer obezbeđuje blagostanje. Sredina je značajna kao važan deo turističkog iskustva u smislu ličnog razvoja i sposobna je da izazove duboke emocije.	Smisao blagostanja i čuđenje zbog postojanja i drugačije sredine. Turisti sa ovakvim iskustvom mogu biti podstaknuti na slikanje, pisanje poezije ili će jednostavno kroz šetnju i uživanje opažati i doživljavati životnu sredinu turističke destinacije.
Životna sredina kao suštinska vrednost	Povezivanje fizičke i kulturne sredine sa njenom suštinom. Ona prestaje da bude odvojena od pojedinca. Duhovna srž osobe je sada čvrsto locirana u prirodi. Bilo kakvo narušavanje sredine se smatra kao narušavanje samog sebe. Životna sredina destinacije se tumači na egzistencijalan način.	Snažna privrženost pejzažu i kulturi, koja se doživljava kao bolja nego domaće okruženje. Turisti su spremni da usvajaju znanje o kulturnim i prirodnim komponentama životne sredine i ako je neophodno pokušavaju da uče jezik koji im omogućuje komunikaciju sa lokalnim zajednicama.

Izvor: Ittleson i drugi (1976), Iso-Ahola (1980)

ne, jer im upravo ona omogućuju određeni tip aktivnosti za kojom tragaju. U tesnoj vezi sa ovakvim stavovima nalazi se i turistička propaganda i oglašavanje, jer će u zavisnosti od načina interpretacije destinacije i njenih mogućnosti zaviziti i ponašanje i odgovornost turista. Ukoliko neodgovornost preovlada onda jednostavno može doći do negativnog uticaja turizma na životnu sredinu, što sa sobom povlači čitav niz složenih problema.

Turizam nema samo za obavezu sprečavanje zagađivanja i degradacije životne sredine, već mora biti usredsređen i na unapređenje resursa, jer se kao delatnost u velikoj meri bazira na postojanju tih resursa. Sagledavanja odnosa na relaciji čovek – životna sredina (turistička destinacija), jedan je od najvažnijih problema u razmatranjima turističke prezentacije životne sredine. Interesovanja istraživača posebno su koncentrisana na negativne

uticaje. Stanković (1998) ističe da je za turizam kakav je potreban savremenom čoveku i društvu neophodno raspolažati prostorima izvorne fizionomije. Turizam je svojevrstan potrošač prostora. Sa degradacijom životne sredine brzo i lako, često i nepovratno se smanjuju i gube turistički potencijali. U vezi sa sprečavanjem degradacije u tesnoj vezi je zakonska regulativa, jer se iz opštih akata moraju sažimati odluke za konkretne primere i lokacije.

Opšta opredeljenja društva moraju biti komplementarna sa akcijama zaštite i unapređenja životne sredine, i to kako za potrebe stanovništva turističkih regija, tako i za turiste koji ih posećuju. Ovome svakako treba dodati i konstataciju da je pored donošenja određene zakonske regulative neophodno i njeno poštovanje, jer često se događa da su zakoni, odredbe, odluke, dobro postavljeni ali nemaju adekvatnu primenu u praksi.

BIODIVERZITET I TURIZAM

Opšta raznovrsnost svih zemaljskih fenomena, posebno živih bića, jedna je od najznačajnijih karakteristika naše planete. Ako se shvati da je život nešto krajnje osobeno u svojoj složenosti i funkcionalnosti, pravo čudo, fascinantna pojava, onda je to apsolutno na Zemlji, a možda i u Kosmosu, zaista najznačajnije. Život, živa bića i biodiverzitet, uslovljeni su nekolicinom bitnih činjenica koje čine osnovne uzroke u mogućnosti stvaranja i opstanka života. Najbitnije činjenice u spoljašnjoj sredini su sledeće:

- sunčevo zračenje,
- položaj Zemlje prema Suncu,
- Zemlja je loptastog oblika,
- karakter Zemljinih putanja i njenih kretanja (rotacija, revolucija),
- unutrašnje kretanje,
- Zemljina teža,
- spoljašnje kretanje (kretanje kontinenta i stvaranje mora, stvaranje reljefa, hidrološka dinamika),
- tri sfere: litosfera, hidrosfera, atmosfera (Janković, 1995).

Biodiverzitet ili biološki diverzitet (*bios* – život i *diverzitet* – raznovrsnost, različitost) je biološka raznovrsnost ili najjednostavnije re-

čeno, raznovrsnost biljnih i životinjskih vrsta. Termin je kao takav prihvacen u celom svetu i lingvistički je lako razumljiv. U poslednje vreme sve više raste interes po pitanju proučavanja biodiverziteta, mada se njegovom suštini bavio i praistorijski čovek. Bez poznavanja biodiverziteta čovek ne bi mogao da opstane. Biodiverzitet je istovremeno i veoma složen pa se njegovim izučavanjem bave brojne nauke i discipline. Obično se smatra da je suština biodiverziteta u florističkoj i faunističkoj raznovrsnosti, što je samo delimično tačno, jer biodiverzitet počiva na različitostima životnih formi. Dalje, može se govoriti o *fitodiverzitetu* (florodiverzitetu); *zoodiverzitetu* (faunodiverzitetu); *ekosistemskom diverzitetu*, koji obuhvata raznovrsnost životnih staništa i biocenoza, kao i ekoloških procesa koji ih povezuju; *genetičkom biodiverzitetu*, pod kojim se podrazumeva ukupan broj i raznovrsnost gena, odnosno, genetičkih informacija realizovanih u pojedinačnim vrstama svih tipova organizama na Zemlji; *antropogenom biodiverzitetu*, koji je specifično vezan i neverovatno obogaćen u ljudskom rodu, a ogleda se u ljudskoj civilizaciji i kulturi, načinu života, ponašanju, specijalnom prilagođavanju sredini i slično.

U neživoj prirodi takođe postoji raznovrsnost, pa se tako govorи o *kosmodiverzitetu*, *geodiverzitetu*, *hidrodiverzitetu*, *klimadiverzitetu*, *pedodiverzitetu* i slično.

Biodiverzitet nastaje tokom razvoja Zemlje i evolucije živog sveta. Biološki raznovrsna živa bića nastajala su od najranijih vremena uspostavljanja života na Zemlji, opstajala i menjala se tokom evolucije, u prostornom i vremenskom kontinuitetu, istovremeno na genetičkom, specijskom i ekosistemskom nivou. Tokom istorije Zemlje obrazovale su se, trajala i nestajale ili još uvek traju, jedinstvene i neponovljive kombinacije gena, na osnovu kojih su se realizovale najrazličitije organske vrste. Vrste su tokom vremena formirale specifične zajednice i ekosisteme, najbolje prilagođene aktuelnim uslovima sredine. U datom vremenskom periodu, postojeći skupovi gena, vrsta i ekosistema su najefikasniji i najekonomičniji u održavanju ekoloških procesa, važnih za funkcionalisanje biosfere i opstanak života na planeti. Tokom njene istorije, u ranijim geološkim periodama, nastanak vrsta je tekaо brže nego iščezavanje, tako da se sa evolucijom sve raznovrsnijih životnih oblika u sve heterogenijoj životnoj sredini, biodiverzitet neprestano uvećavao. U današnje vreme, međutim, iščezavanje je daleko brže i češće, naročito među pticama i sisarima, nego što se to dešavalo tokom svih ranijih geoloških razdoblja. Od XVII veka do danas iščezlo je oko 480 životinjskih i oko 650 biljnih vrsta. Danas je globalno ugroženo oko 12% ptica i oko 24% sisara. Ljudska vrsta je doveila do povećanja genetičkog diverziteta, gajenjem i selekcijom korisnih biljaka i domaćih životinja, ali i do erozije i smanjenja genetičke raznovrsnosti izvornih vrsta (Stevanović i drugi, 2003).

Nezahvalno je govoriti o obimu globalnog biodiverziteta. Naučnici pretpostavljaju da oko

10 miliona i više vrsta još uvek nije identifikovano. Mnoge od neotkrivenih vrsta žive u tropskom pojusu i okeanima, odnosno, prostoriма koji još uvek nisu dovoljno istraženi. Do sada poznati podaci o biodiverzitetu ukazuju da je poznato 12.000 vrsta amfibija i reptila, 4.000 vrsta bakterija, 4.500 vrsta sisara, 5.000 vrsta virusa, 10.000 vrsta ptica, 22.000 vrsta riba, 70.000 vrsta gljiva, 270.000 vrsta biljaka, 400.000 vrsta beskičmenjaka, 960.000 vrsta insekata (Alonso i drugi, 2001).

Biodiverzitet je višestruko značajan. On obezbeđuje elementarne potrebe ljudi za čistim vazduhom, čistom vodom, medicinskim preparatima i staniшtem. Hrana koju ljudi koriste direktno dolazi od biodiverziteta. Više od 90% kalorija koje ljudi konzumiraju potiče od 80 biljnih vrsta. Voće, gljive, med, kao i brojna druga hrana koju ljudi širom sveta koriste potiče direktno od prirodnih ekosistema. Prema proceni oko 80% ljudi koristi biljke kao primarni resurs za dobijanje medicinskih preparata. Blizu 30% svih farmaceutskih proizvoda na tržištu dobijeno je od biljaka i životinja (Alonso i drugi, 2001). Ogrev koji se danas koristi najvećim delom potiče od biodiverziteta. U siromašnim zemljama poput Nepala i Tanzanije, glavni izvor primarne energije dolazi od drveća i životinjskog otpada. Kolika je vrednost ovog resursa vidi se i u poređenju sa onim krajevima u kojima ljudi izdvajaju velike svote novca za gas. Sa druge strane, pojavljuje se problem iscrpljivanja lokalnih resursa koje je izazvalo „energetsku krizu siromašnog čoveka“ (Primack, 1993), što ukazuje na potrebu racionalnog upravljanja biodiverzitetom. Pored korišćenja biljnih i životinjskih vrsta direktno iz prirode kao gotovih proizvoda, one se takođe koriste kao sirovine za proces proizvodnje koja je od velikog značaja za čoveka. U svakom slučaju, korišćenje biodiverziteta je složeno i zahteva posebnu pažnju i istraživanje.

Postoje i mišljenja da se vrednost biodiverziteta ne može posmatrati isključivo kroz analizu čovekovih potreba, a sadržana je u ideji duboke ekologije. **Duboka ekologija** počinje premisom da sve vrste imaju vrednost za sebe i da ljudi nemaju pravo da redukuju to bogatstvo. Pošto današnje ljudske aktivnosti uništavaju Zemljin biodiverzitet, postojeće političke, ekonomske, tehnološke i ideoološke strukture se moraju menjati. Duboka ekologija poziva istraživače, naučnike i zabrinute pojedince da pobegnu od svojih loših navika i da postupaju i žive kako priroda nalaže (Primack, 1993). To je jedan od načina da se sačuva biodiverzitet i on polazi od etičkih principa i odgovornosti. Svaka vrsta ima sopstvenu vrednost i pravo da opstane, bez obzira na to kakvu će korist imati ljudi. Ovakve tendencije su već prisutne i dobro se mogu uočiti u pojedinim delovima sveta. Jedan od primera ovog trenda dolazi iz Stenovitih planina (Rolston, 1987). Dugi niz godina na jednom znaku je pisalo - *molimo, ostavite cveće i drugima na uživanje*. S vremenom natpis je zamenjen novim - *pustite cveće da živi*. To potvrđuje da biljke imaju pravo na život, i to ne samo zato što su korisne ljudima. Neophodnost promene navika i očuvanja biodiverziteta vidi se i u metafori da su sve žive vrste prikovane za brod zvani Zemlja, koji ih zajedno sa ljudima vodi na putovanje kroz vreme. Brod se još uvek dobro drži, jer je kvalitetno napravljen. Ipak, kada dovoljno vrsta oslabi i nestane, brod će se raspasti a sa njime će nestati i čovek (Enrlich, Enrlich, 1981). Zbog činjenica i podataka o ugroženosti (gubitak staništa, invazivne vrste, prekomerno korišćenje, zagađivanje, globalne klimatske promene i slično) sve više se naglašava neophodnost zaštite i očuvanja biodiverziteta.

Zaštita i očuvanje biodiverziteta predstavljaju suštinsku potrebu čovečanstva kao neza-

menljivog resursa koji obezbeđuje život ljudi. Stoga je u okviru Ujedinjenih nacija oformljena institucionalizovana delatnost programa za životnu sredine (United Nations Environment Programme - UNEP) koja je pokrenula brojne svetske inicijative sa ciljem očuvanja biološke raznovrsnosti (Konvencija o biološkoj raznovrsnosti, Bernska konvencija i Berlinska konvencija). Svi pokreti i akcije za zaštitu i očuvanje biološke raznovrsnosti zasnovaju se na principima da je svaka genetička kombinacija, svaka vrsta, svaki životni oblik, kao i bilo koja zajednica živih bića ili ekosistema od nemerljive vrednosti i da u takvom obliku moraju biti sačuvani. Istovremeno, korišćenje bioloških resursa mora biti umereno i racionalno, čime se obezbeđuje trajno održivi razvoj i obnavljanje prirodnih bogatstava Zemlje. Kontinuirano praćenje (monitoring) stanja i promena biološke raznovrsnosti u lokalnim ili regionalnim, odnosno, nacionalnim i globalnim razmerama je imperativ i nezaobilazna praktična mera kojom se obezbeđuje njeno očuvanje. Na taj način štiti se biosfera u celini. Efikasne praktične metode u zaštiti biodiverziteta su *in situ* zaštita, koja se odnosi na očuvanje biološke raznovrsnosti u okviru ekosistema na prirodnom staništu, kao i *ex situ* zaštita biodiverziteta koja se odvija van njihovog prirodnog staništa (botaničke baštne, staklene baštne, eksperimentalne ustanove, banke gena) (Stevanović i drugi, 2003).

Priroda i biodiverzitet su i izvor inspiracije, relaksacije, podmlađivanja, lepote i mira. Neke od ovih funkcija podstakle su istraživače da proučavaju biodiverzitet u kontekstu turističkog razvoja.

Turizam ostvaruje uticaj na rasprostranjenost biljnog i životinjskog sveta. Taj uticaj može biti pozitivan ili negativan, direktni ili indirektni, privremen ili dugotrajan, lokalni ili global-

ni. Turizam je sposoban da doprinese unapređenju svesti o vrednosti prirode i biodiverzitetu, kao i njihovoj zaštiti. Razvoj turizma je takođe način da se propagira zaštita prirodnih celina što je jedan od načina zaštite i biodiverziteta. Turizam se često označava kao delatnost bez negativnog uticaja, odnosno, kao „čista industrija“, premda može i negativno uticati na raznovrsnost biljnog i životinjskog sveta. Tu se u prvom redu misli na transport, smeštaj i turističke aktivnosti, koje bez sumnje imaju uticaj na rasprostranjenost biljnog i životinjskog sveta.

Neki od trendova savremenog turizma jasno upućuju na vezu sa biodiverzitetom. Zdrava životna sredina i lepi predeli čine osnovu turističkog razvoja. Takvi predeli su uglavnom u regijama bogatog biodiverziteta. Predeli bogatog biodiverziteta označeni su još kao **vruće tačke biodiverziteta**. To su „manja ili veća područja na Zemlji koja se odlikuju velikom raznovrsnošću, odnosno, velikim brojem različitih vrsta ili nekih određenih grupa organizama, a posebno endemičnim oblicima“ (Stevanović i drugi, 2003). Predeli sa ovakvim svojstvima su posebno pod uticajem čoveka. U vruće tačke biodiverziteta, na primer, ubrajaju se – planinski masivi Šara, Prokletije, Rila, Pirin, Olimp, Pind; kao i Skadarsko jezero, Ohridsko jezero i obala Jadranskog mora. Ovde pripadaju gotovo sva tropска ostrva (npr. Havajska ostrva), koja obiluju velikim procentom endemične flore i faune zbog čega su svrstana u vruće tačke biodiverziteta od globalnog značaja. Takvi predeli su šesto zaštićeni kao nacionalni parkovi, i zbog svojih opštih karakteristika privlače veliki broj turista. U poslednje vreme izvestan broj tropskih i teško pristupačnih destinacija dobija na značaju za razvoj ekoturizma, pa su i zbog toga pod (pozitivnim ili negativnim) uticajem čoveka (prilog 2).

U Santo Domingu su 2001. godine usvojene **Međunarodne smernice za aktivnosti u vezi sa održivim razvojem turizma u osetljivim kopnenim, morskim i priobalnim ekosistemima i staništima od bitnog značaja za biološku raznovrsnost i zaštićene oblasti, uključujući i osetljive obalske i planinske ekosisteme**. Smernice su proklamovane pod okriljem konvencije o biodiverzitetu. Ceo projekat je sadran u ideji da se obezbedi razvoj i upravljanje turizmom na način koji je u saglasnosti i koji podržava ciljeve konvencije o biološkom diverzitetu u odnosu na očuvanje biološke raznovrsnosti i održivo korišćenje njenih komponenata. To podrazumeva ekosistemski pristup i održivu upotrebu bioloških resursa.

Smernice obuhvataju sve oblike i aktivnosti u turizmu koje bi trebalo da uđu u okvir održivog razvoja, u svim geografskim regionima. Ovo uključuje i konvencionalni masovni turizam, ekoturizam, turizam zasnovan na prirodi i kulturi, krstarenja, rekreativni i sportski turizam i druge oblike turizma i turističkih aktivnosti.

Proces upravljanja održivim turizmom i biodiverzitetom sastoji se od faza koje su predložene u nastavku teksta.

Osnovne informacije i ocena su neophodne kako bi se omogućilo da donošenje odluka o svakom pitanju bude zasnovano na relevantnim informacijama. Minimum osnovnih informacija je potreban da bi se omogućila procena uticaja i donošenje odluka, a u njihovom prikupljanju se preporučuje ekosistemski pristup. Te informacije sadrže najrazličitije podatke koji se tiču tekućih ekonomskih, društvenih i ekoloških uslova, strukture i trendova u sektoru razvoja turizma, resursa životne sredine i biodiverziteta, kulturno osetljivih oblasti, koristi i troškova turizma za lokalnu zajednicu, štete realizovane kroz razvoj turizma tokom

Tajland i Indonezija: Povezivanje turizma i biodiverziteta

Svetска turistička organizacija je shodno značaju biodiverziteta za razvoj turizma, posebno u osetljivim ekosistemima, pokrenula projekat primene Konvencije o biodiverzitetu na Tajlandu i u Indoneziji. Projekat je imao za cilj osnaživanje turističke delatnosti i revitalizaciju obima biodiverziteta nakon razornih cunamija iz 2004. i 2006. godine. Važnost povezanosti turizma i biodiverziteta u ovim zemljama prepoznalo je i Savezno ministarstvo za životnu sredinu, zaštitu prirode i nuklearnu bezbednost Republike Nemačke, pa je uzelo učešće u celom angažmanu.

Primarni cilj projekta na Tajlandu je promocija zaštite i korišćenje biodiveziteta u održivom razvoju turizma u provinciji Phang Nga, postradaloj u naletu cunamija 2004. Projekat se realizuje na sledećim lokalitetima: ostrvo Kho Khao (slika 3), Nacionalni park Thai Muang i selo Lam Kaen. Pošto su kao destinacije pristupačni, bogati biodiverzitetom, prostranim plažama, koralnim grebenima, područjima na kojima se gnezde kornjače i zanimljivim običajima lokalnog stanovništva, generalna ocena je da razvoj turizma ovde ima dobru perspektivu.

Projekat uključuje nekoliko tačaka:

- komunikaciju i učešće (olakšati proces konsultacija sa ključnim stekholderima kako bi se omogućilo njihovo aktivno učešće; zajednički razvoj strategije komuniciranja i plana uključivanja zainteresovanih na svim nivoima; olakšati pristup svim lokalnim autoritetima i zajednicama prilikom učešća u projektu);
- stvaranje uslova i omogućavanje rada zainteresovanim grupama za životnu sredinu (kreativne radionice sa ciljem promovisanja mera za održivi razvoj turizma i zaštitu biodiverziteta; osnaživanje politike za primenu održivog razvoja turizma u ugroženim priobalnim područjima; zajednički rad sa lokalnim ekspertima i pokretanje rada savetodavnog komiteata, koji je osnovalo Ministarstvo turizma i sporta, kako bi se obezbedila dugoročna podrška projektu);
- upravljanje turizmom na održivi način (određivanje zajedničke vizije, ciljeva i njihova integracija u turistički menadžment plan; razvijanje smernica za upravljanje ekosistemima, korišćenje i planiranje tih smernica koje podrazumeva uključivanje GIS-a, razvoj turizma, razvoj lokalnih zajedница, kulture i tradicije i obezbeđivanje marketinške podrške za proizvode održivog turizma);
- razvijanje turističkih proizvoda (prirodno-edukativna ruta koja omogućava turistima

da vide tri ekosistema u NP Thai Muang – šume peščanih plaža, močvarne šume i mangrove šume; ronilačko-edukativni centar u istom Nacionalnom parku, a koji obezbeđuje ekološku edukaciju za lokalno stanovništvo i služi kao istraživački centar za koralne grebene i njihovu zaštitu; turističko-sportski centar na Koh Kho Khao, gde su ponuđene turističke aktivnosti i sadržaji poput biciklističkih staza, kule za posmatranje ptica i kajakarenje kroz mangrove šume i močvarna područja; tradicionalni Moken plesovi predstavljeni kao stari ribarski narodni običaj u selu Koh Nok; vizitorski centri i sistem turističkih informacija).

Indonežanski model istog projekta primenjen je na malom poluostrvu Pangandaran, na južnoj obali Jave, gde su ekosistemi obale i koralni grebeni posebno ugroženi. Razloge treba tražiti u cunamiju koji je pogodio Indoneziju 2006. i loše organizovanom razvoju turizma duž obale. Smeće i otpadne vode zagađuju more i predstavljaju pretnju za koralne grebene koji su od posebne važnosti. Pored njih, šumski ekosistemi u Rezervatu Pangandaran su od posebnog ekološkog značaja, ali i za razvoj turizma. U odnosu na ponudu obale i plaža oni nude aktivnosti i sadržaje poput pešačkih staza i posmatranja ptica.

prošlosti, nacionalnih strategija biodiverziteta, planova održivog razvoja i slično.

Vizije i ciljevi održivog razvoja turizma u skladu sa glavnim ciljevima i zadacima Konvencije o biološkom diverzitetu u odnosu na očuvanje biodiverziteta i odgovornu upotrebu, važni su za efikasno upravljanje turizmom. Vizije i ciljevi uzimaju u obzir nacionalne i regionalne planove održivog turizma. Važno je uključiti sve relevantne učesnike, a posebno starosedelačke i lokalne zajednice koje jesu ili mogu biti pod uticajem turizma. Osnovna vizija i ciljevi uspostavljaju se kako bi se težilo ka

naglašavanju pozitivnih koristi turizma za biodiverzitet, ekosisteme i ekonomski i društveni razvoj, odnosno, kako bi se težilo ka minimiziranju negativnih uticaja.

Zadaci su usredsređeni na aktivnosti u cilju primene specifičnih elemenata opštih vizija i ciljeva i mogu sadržati konkretnе ciljeve i vreme za koje će biti ostvareni. Konkretni ciljevi mogu biti zasnovani na izvršenju određenog posla (npr. restauracija pet kilometara obalnog ekosistema koji je bio oštećen razvojem turizma) i na razvijanju određenih postupaka (npr. uspostavljanje operativnog sistema upravljanja

Ovaj projekat, slično kao i na Tajlandu, uključuje sledeće tačke:

- **kommunikaciju i učešće** (pokretanje konsultativnog procesa sa ključnim stekholderima kako bi se uključili svi izvori znanja i veština u obezbeđivanje široke i dugotrajne podrške za lokalni razvoj turizma; razvijanje etičkih kodeksa za posetioce i lokalno stanovništvo, koji bi trebalo da doprinesu održivom turizmu na projektom mestu);
- **stvaranje i omogućavanje rada zainteresovanim grupama za životnu sredinu** (kreativne radionice sa ciljem ohrabruvanja aktivnog učešća u planiranju turizma i ojačavanje kapaciteta stekholdera u upravljanju održivim razvojem turizma; oživljavanje lokalnih običaja i tradicija sa ciljem očuvanja lokalne kulture i podrške u razvoju karakteristične i konkurentne turističke destinacije);
- **upravljenje turizmom na održivi način** (osmišljavanje turističkog menadžment plana za projektne lokalitete koji služi kao okvir za planiranje i upravljanje turizmom i koji obezbeđuje zaštitu prirode; procena stepena degradacije ekosistema i nacrt predloga za njihov oporavak);
- **razvijanje turističkih proizvoda** (u destinaciji se koriste leci, putokazi i slično sa inoviranim informacijama o biodiverzite-

▲ Slika 3. Realizacija projekta na ostrvu Kho Khao uključuje i primenu programa energetske efikasnosti u hotelima

Izvor: *Linking tourism and biodiversity*, 2009.

tu i njegovoj zaštiti u zaštićenom području Pangandaran, koji u isto vreme obezbeđuju informacije za mere evakuacije u slučaju eventualnog naleta cunamija; formiranje veštačkog koralnog grebena u Marinskom zaštićenom predelu Pananjung Pangandaran; obnavljanje informativnog centra i bašte sa lekovitim biljem koja je uključena u ponudu; ture sa

ribarskim brodovima realizovane u saradnji sa lokalnim ribarima, a što obezbeđuje dodatne prihode i njihovo uključivanje u turističku delatnost).

Projekat je bio dosta uspešan, a i eksperti Svetske turističke organizacije su stekli dragocena iskustva (*Linking tourism and biodiversity*, 2009).

turizmom i biodiverzitetom). Kao i kod vizija i ciljeva, u proces postavljanja zadataka važno je uključiti sve relevantne učesnike, a posebno lokalne zajednice.

Ocena za zakonske regulative i kontrola mera polazi od principa da su zakonska regulativa i odgovarajući mehanizmi i instrumenti regulative, kao što su planiranje korišćenja zemljišta, ocena životne sredine, propisi u vezi sa izgradnjom i ekološki i kulturno održivim standardima u turizmu, od suštinskog značaja za efikasno sprovođenje svih opštih vizija, ciljeva i zadataka. Ocena zakonske regulative

i kontrolnih mera trebalo bi da uzme u obzir, kao odgovarajuće, određenu zakonsku regulativu i kontrole mera za sprovođenje ukupnih vizija, ciljeva i zadataka u vezi sa turizmom i biodiverzitetom.

Procena uticaja uključuje procenu kako pozitivnih, tako i negativnih ekoloških, društvenih, kulturnih i ekonomskih efekata predloženog razvoja. Uticaji razvoja turizma mogu biti široko rasprostranjeni. Sveobuhvatne procene uticaja su važne za svaki razvoj turizma i za sve turističke aktivnosti. Uticaji razvoja turizma i turističkih aktivnosti, koji mogu da

budu razmotreni, obuhvataju uticaje na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou. Od predлагаča razvoja turizma i turističkih aktivnosti uobičajeno se zahteva da označe potencijalne uticaje svojih predloga i da pruže informacije o tome kroz proces obaveštavanja.

Upravljanje uticajima je bitno da bi se izbegla ili minimizirala svaka moguća šteta koju može prouzrokovati turizam. Da bi bio održiv, turizmom bi trebalo da se upravlja u okviru nosećeg kapaciteta i nivoa prihvatljivih promena ekosistema i lokaliteta, kao i da se obezbedi da turističke aktivnosti doprinose očuvanju biodiverziteta. U ekološki osetljivim oblastima turizam bi trebalo da bude ograničen, a gde je to neophodno i sprečen. Upravljanje uticajima, ukoliko su u pitanju prekogranični ekosistemi i migracijske vrste, zahteva međunarodnu saradnju. Da bi se procenile granice prihvatljivih promena i noseći kapaciteti, mogu se koristiti kvalitativni i kvantitativni kriterijumi.

Donošenje odluka zavisi od: (1) nacionalne strategije i planova za turizam i biodiverzitet; (2) predloga za razvoj turizma i turističkih aktivnosti u određenim lokacijama u odnosu na biodiverzitet; (3) adekvatnosti mera upravljanja uticajima u odnosu na očekivane uticaje koji nastaju sa razvojem turizma i turističkih aktivnosti. Proces donošenja odluka trebalo bi da bude transparentan. Donošenje odluka bi moralo da uključi saglasnost lokalnih zajedница na osnovu prethodno obavljenog informisanja. U slučajevima kada ne postoji dovoljno povezanih informacija ili kada ukupna vizija, ciljevi i zadaci za turizam i biodiverzitet nisu dovoljno razrađeni da bi se donela odluka, ona se može odložiti dok se ne ostvare pogodniji uslovi.

Sprovodenje sledi nakon odluke da se odbri određeni predlog, strategija ili plan i mora uključiti potpuno sprovođenje svih uslova koji mogu biti postavljeni kao uslovi za davanje

odobrenja. Sve revizije i promene na projektu, uključujući dodavanje i izmene aktivnosti, moraju odobriti ovlašćeni organi.

Nadgledanje i nadzor u vezi sa upravljanjem turizmom i biodiverzitetom uključuju, između ostalog, sledeće glavne oblasti: (1) nadgledanje primene odobrenog razvoja turizma ili turističkih aktivnosti, ispunjavanje svih uslova koji su deo datog odobrenja i preduzimanje odgovarajućih akcija u slučajevima neispunjavanja; (2) nadgledanje uticaja turističkih aktivnosti na biodiverzitet i ekosisteme, preduzimanje odgovarajućih preventivnih aktivnosti, ukoliko je potrebno; (3) nadgledanje uticaja turizma na okolno stanovništvo, posebno na lokalne zajednice; (4) nadgledanje ukupnih turističkih aktivnosti i trendova (uključujući organizatore putovanja, turističke objekte i turistički promet) u svim oblastima, uključujući napredak ka održivom turizmu. Pre započinjanja bilo kog novog oblika turizma ili turističke aktivnosti trebalo bi uspostaviti sistem koji uključuje i nadgledanje. Nadgledanje i nadzor u vezi sa biodiverzitetom moraju uključiti aktivnosti koje se preduzimaju kako bi se obezbedilo poštovanje ugroženih vrsta koje su zaštićene odgovarajućim međunarodnim sporazumima, sprečavanje uvođenja stranih vrsta kao posledicu turističkih aktivnosti, usaglašavanje sa nacionalnim i međunarodnim pravilima koja se tiču pristupa genetskim resursima i sprečavanje nelegalnog i neovlašćenog uklanjanja genetskih resursa.

Prilagodljivo upravljanje podrazumeva sposobnost odgovora na sve eventualne neizvesnosti. To je onakav vid upravljanja koji podrazumeva *učenje kroz delovanje*. Procesi u ekosistemima su kompleksni i promenljivi. Nivo njihove neizvesnosti je povećan u interakcijama sa društvenom nadogradnjom. Prilagodljivo upravljanje bi takođe trebalo da uzme u

obzir princip opreznosti. Uticaji na biodiverzitet određene lokacije mogu zahtevati brzo smanjenje posete turista kako bi se sprečila dalja šteta i da bi se dala mogućnost za oporavak. Na duži period može se pokazati kao neophodno i opšte smanjenje turističkog prometa. Turisti se mogu preusmeravati u manje osetljive oblasti. U svakom slučaju, održavanje ravnoteže između turizma i biodiverziteta zahtevaće blisko uzajamno delovanje između upravljača u turizmu i upravljača biodiverzitetom i verovatno će biti potrebno uspostavljanje odgovarajućeg okvira za upravljanje i dijalog.

Smernice za dobro rukovođenje odnosom između turizma i biodiverziteta moraju biti ispravne kvalitetnim procesom obaveštavanja. Proses obaveštavanja obezbeđuje vezu između predlagača turističkih aktivnosti i razvoja turizma i faza procesa upravljanja, koje su ranije navedene. Predlagači, uključujući i vladine agencije, trebalo bi da unapred obezbede potpuno i blagovremeno obaveštavanje o predloženom razvoju svih učesnika na koje to može uticati,

uključujući i lokalne zajednice. U tom procesu važno je adekvatno obrazovati javnost i podizati svest o biodiverzitetu. Kampanje za obrazovanje se odnose kako na profesionalni sektor, tako i na široku javnost. One moraju biti prilagođene različitoj publici, uključujući i potrošače u turizmu, nosioce razvoja i operativce u turizmu, kako bi se objasnila veza između kulturne i biološke raznovrsnosti. Obrazovanje i podizanje svesti se zahteva na svim nivoima vlasti. Ovo bi trebalo da poveća uzajamno razumevanje između ministarstva turizma i životne sredine – uključujući zajedničke i inovativne pristupe u rešavanju pitanja turizma i životne sredine.

Smernice za bolji odnos turizma i biodiverziteta će imati puni smisao ako vlada i učesnici turističkog procesa imaju sposobnost efikasne primene. Aktivnosti na izgradnji sposobnosti mogu uključiti jačanje ljudskih resursa i institucionalnih sposobnosti, transfer znanja, razvoj odgovarajućih institucija i obučavanje u vezi sa pitanjima biodiverziteta i održivog turizma.

DEGRADACIJA I ZAGAĐIVANJE ŽIVOTNE SREDINE

Pod uticajem društvene delatnosti sredina u kojoj čovek živi sve se više menja, gubeći svoj primarni izgled i svojstva. Izmene u sredini mogu pogodovati ljudima koji su tu nastanjeni, a mogu se i veoma negativno odraziti na njihov život. Svaka izmena životne sredine, koja se nepovoljno odražava na ljudski život i pozitivne ljudske i društvene aktivnosti, označava se kao **degradacija životne sredine**. Degradacija koja podrazumeva unošenje materija i energije u sredinu pri čemu se u organizmu čoveka ili drugih živih bića dešavaju patogene promene, predstavlja **zagađivanje životne sredine**. Zagađivanje predstavlja takvu vrstu izmene sredine

koja je razarački usmerena na ljudski i druge organizme (Lješević, 2000).

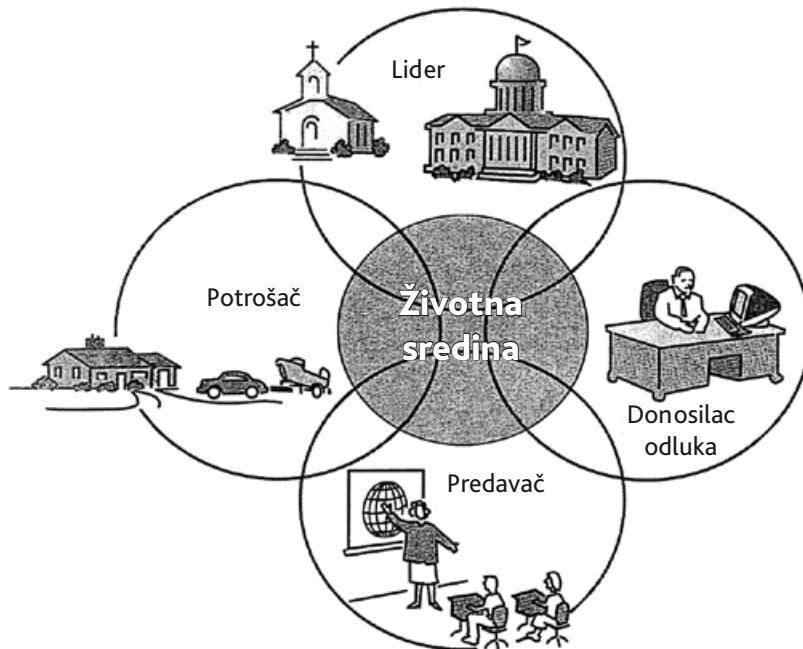
Danas su prisutni problemi degradacije i zagađivanja životne sredine koji imaju globalnu konotaciju i opasni su po opstanak mnogih vrsta, pa i čitavog života na planeti. Zemlja je stara najmanje 4,5 milijardi godina. Život se počeo razvijati pre 3 milijarde godina. Čovek je počeo da se bavi poljoprivredom i živi u stalnim naseljima pre svega 12.000 godina. Industrijska revolucija i rast milionskih gradova su počeli da se dešavaju pre manje od 250 godina. Iako ljudi preobraćaju životnu sredinu od početaka razvoja poljoprivrede, tip i nivo pro-

mena koje su danas prisutne najveći je u istoriji. Takve promene ponekada navode na predviđanja o apokaliptičnoj budućnosti Zemlje. U veoma ozbiljne probleme spadaju: degradacija ozonskog omotača, efekat staklene bašte, efekat kiselih kiša, zagadivanje voda, seča šuma i porast broja stanovnika.

Shodno narastajućim problemima u životnoj sredini, oličenim u njenoj degradaciji i zagadivanju, neophodno je definisati ulogu čoveka prema suštini tih problema. Savremeni čovek se mora usaglasiti sa potrebom za promenom načina života, upotrebom resursa, ekspanzijom broja stanovnika, porastom broja zagađivača i degradacijom životne sredine. Pošto svaki čovek posebno predstavlja fragment čovečanstva, suočavanje sa problemima dovodi nas do situacije da mi zapravo investiramo u životnu sredinu i našu zajedničku budućnost. Naša uloga u društvu je višestruka i svaki od

ih segmenata bi trebalo da uzme u analizu odnos prema životnoj sredini (šema 3). Kao potrošači mi u toku života trošimo ogromne količine novca na hranu, gorivo, saobraćaj, kućne potrebe i druge usluge. Mnoge od tih usluga bazirane su na globalnom sistemu resursa i naš izbor u njihovom korišćenju znatno može oblikovati stanje životne sredine. Kao obrazovane osobe sa senzibilitetom za pitanja životne sredine ljudi bi trebalo da razmišljaju o vrsti hrane koju konzumiraju, količini i vrsti goriva koje upotrebljavaju, čak i o vrsti kuća u kojima žive. Te odluke utiču i na uspeh poslovanja i ekonomije, koja bi u skladu sa potrošačima moralna da utiče na ispravno korišćenje prirodnih resursa. Kao fakultetski obrazovani pojedinci, članovi društva često preuzimaju ulogu lidera. Tako se dešava da direktive koje ti pojedinci preuzimaju slede i ostali, što je osobina od velikog značaja za naglašavanje problema životne sredine. To uključuje i životne navike i moralne vrednosti u zaštiti. Bez obzira na posao kojim se bave diplomirani stručnjaci često imaju ulogu „predavača“, odnosno, kao obrazovane osobe poseduju znanje i komunikacijske veštine, što omogućuje prenošenje važnih podataka iz oblasti zaštite i na druge pripadnike društva. Po pravilu ti podaci ne bi trebalo da sadrže samo kritički odnos prema zagadivanju i degradaciji životne sredine, već i informacije o načinu funkcionišanja životne sredine, značaju prirodnih procesa i koliko su oni zapravo važni za naš život. Kroz naglašavanje ovih informacija mi zapravo utičemo na izbor drugih i njihov način života, potrošnju, koja bi morala biti u skladu sa prirodnim procesima. Konačno, istaknuti pojedinci mogu biti angažovani u procesu donošenja odluka, sa uticajem na javnu politiku, zajednička ulaganja, direktive institucionalnog razvoja i izbora načina života. Razmatrajući svoju ulogu u budućnosti planete i njenom op-

▼ Šema 3. Model pojedinačne uloge u budućnosti globalne životne sredine
Izvor: Marsh, Grossa, 2002.

stanku, u trenutku koji je od presudnog značaja, mi zapravo kormilo vlastite budućnosti držimo u svojim rukama (Marsh, Grossa, 2002).

Savremeni turizam, vođen po direktivama održivog razvoja, zainteresovan je za globalne probleme životne sredine. Ovo se ne odnosi samo na one promene koje su delom posledica razvoja turističke privrede, već i na sve preostale. To je važno iz razloga što turizam, posebno unutar malih i odabranih grupa, predstavlja jedan vid učenja pogodan za propagiranje značaja očuvanja životne sredine.

Zagađivanje vazduha

Atmosfera je vazdušni omotač koji obavlja Zemlju i učestvuje u njenim kretanjima. Ona štiti planetu od prevelikog zagrevanja u toku dana i prevelikog hlađenja u toku noći. Da nema atmosfere, dnevno kolebanje temperaturе na Zemlji bi iznosilo oko 200°C . Sem toga na planeti ne bi bilo vode, pa prema tome ni života. Atmosfera štiti organizme od ultraljubičastog zračenja, koje pri prolasku kroz atmosferu apsorbuje ozon. Mala količina ultraljubičastog zračenja koje dospeva do Zemlje ubija mnoge štetne bakterije u čemu se i sastoji pozitivno zdravstveno dejstvo sunčeve svetlosti. Ako bi svи ultraljubičasti zraci koji padnu na gornju granicu atmosfere dospeli do Zemljine površine, oni bi na njoj uništili sveukupni život. Atmosfera nas štiti i od velikog broja meteorita koji se iz međuplanetarnog prostora neprekidno kreću ka Zemlji (Tomić i drugi, 2000).

Vazduh je mehanička smeša gasova koju čine pretežno azot i kiseonik. U sastav vazduha ulaze još u neznatnim količinama argon, ugljen-dioksid i mnogi drugi retki gasovi. Sem toga, u vazduhu se uvek nalazi izvesna količina vodene pare i sitnih čestica prašine. Sastav vazduha kao mehaničke smeše gasova, gde je

i kiseonik, koji obezbeđuje normalno disanje, ekološki je veoma bitan. Zato je kao značajan problem prisutna ekološka degradacija i zagađivanje vazduha, jer predstavlja jedan od ključnih problema savremenog čovečanstva. Zagađivanje vazduha je zapravo prenošenje štetnih prirodnih i sintetičkih materija u atmosferu kao direktna ili indirektna posledica delatnosti čoveka. Prisustvo ovakvih materija u manjim ili većim količinama menja njegov sastav. One stižu u vazduh kao produkti hemijskih reakcija i sagorevanja, pre svega fosilnih goriva iz industrijskih i komunalnih postrojenja, elektrana, motornih vozila, individualnih ložišta, rashladnih uređaja, sprejeva, sa hemijski tretiranih poljoprivrednih površina i slično.

Posledice zagađivanja vazduha su raznovrsne. Zagađivanje vazduha može da ošteti zdravlje ljudi i ugrozi njihove živote, ali i zdravlje i živote drugih organizama. Ono utiče na hemijske promene u jezerima, vodenim tokovima i zemljиштima. Zbog svega toga, zagađivanje vazduha je izuzetno značajno u osnovnom ekološkom smislu. Zagađivanje vazduha može imati i psihološki efekat, jer zbog njega okolina može postati neprijatna. Zagađivači izazivaju eroziju statua i drugih umetničkih predmeta, nanose prljavštinu na predmete i na druge načine uništavaju dobra (Stevanović i drugi, 2003).

Najznačajniji globalni problemi vezani za zagađivanje vazduha su: degradacija ozonskog omotača, efekat staklene baštne i kisele kiše.

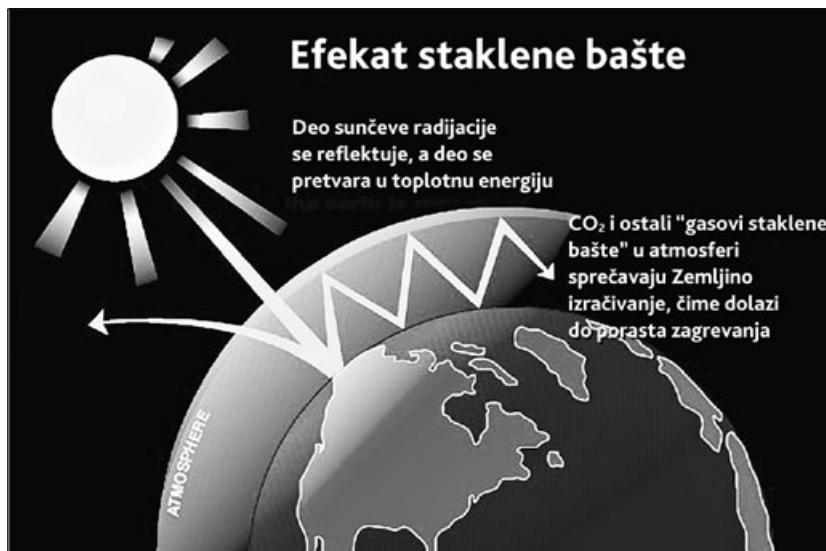
Degradacija ozonskog omotača. U zavisnosti od svog položaja i načina postanka ozon može biti i koristan i štetan. Ozon koji nastaje u stratosferi formira ozonski omotač, a on štiti živi svet od ultraljubičastog zračenja. Ultraljubičasto zračenje povećava rizik od raka kože, slabi imunološki sistem ljudskog organizma, ali i smanjuje prinose useva, šteti razvoju šuma i vegetacije uopšte. Ljudske aktivnosti velikim

delom uništavaju taj omotač, a najviše ispuštanjem hlorofluorougljovodonika (CFC), koji se komercijalno još zovu freoni. Ova jedinjenja inače imaju široku primenu u industriji, jer su relativno netoksična, nezapaljiva i ne razlažu se lako. Inače, služe kao materijali za raspršivanje sprejeva u boćicama kako za kozmetičke, tako i za druge svrhe, kao i za punjenje motora zatvorenih rashladnih sistema. Pošto su hemijski stabilna jedinjenja, njihova trajnost u prirodi se procenjuje na 150 godina. Nakon oslobađanja, CFC gasovi se polako dižu do visine od oko 40 km, gde ih ogromna energija sunčevog ultraljubičastog zračenja razlaže, oslobođajući tako fluor. Kada je slobodan, jedan atom fluora uništava oko 100.000 molekula ozona, pre nego što se mnogo godina kasnije spusti na površinu Zemlje. Smatra se da su do sada CFC jedinjenja antropogenog porekla uništila od 3 do 5% ozonskog omotača i tako inicirala nastajanje ozonskih rupa (Đukić, Pavlovski, 1999). Preciznije govoreći, ovde je reč o razgrađivanju ozonskog omotača, a ne o rupama, jer kada bi rupe zaista postojale onda bi živi svet u biosferi bio potpuno uništen. Najveća oštećenja ozonskog omotača zabeležena su 1986. iznad Antarktika, a 1989. godine je utvrđeno da su se oštećenja proširila i na oblasti južne Australije. Od tada do danas postoje dokazi o smanjenju prostora oštećenja ozonskog omotača, što je rezultat veoma stroge kontrole i ograničenja upotrebe freona (Stevanović i drugi, 2003), premda bi ove podatke trebalo uzeti sa izvesnom rezervom. Inače, grupa naučnika je još 1977. prepostavila da je ozonski omotač iznad Antarktika oslabljen, ali je tek deset godina kasnije informacija dobila publikitet kada je satelit Nimbus 7, programiran da meri količinu ozona, ustanovio istu činjenicu.

Ozon u troposferi nastaje razlaganjem primarnih zagađujućih materija u atmosferi, azotnih oksida, koji se razlažu pod dejstvom sunčevog zračenja, oslobođajući atomski kiseonik, koji zatim stupa u reakcije sa molekulskim kiseonikom iz vazduha. Ovaj ozon je poznat i kao „loš“ ozon, za razliku od ozona iz stratosfere.

Efekat staklene bašte. Kada funkcioniše normalno ovaj geofizički fenomen održava umerenu toplotu planete. Naime, određeni prirodni gasovi u atmosferi formiraju omotač koji omogućuje sunčevoj svetlosti da prodre do Zemljine površine, ali u isto vreme sprečava gubitak toplote (slično ulozi stakla na povrtarskoj staklenoj bašti). Taj gasni omotač zapravo zadržava toplotu blizu Zemljine površine i tako zagревa čitavu atmosferu. Međutim, razni industrijski gasovi povećavaju gustinu omotača globalne staklene bašte, zadržavajući sve više toplote u atmosferi (slika 4). To bi moglo da dovede do globalnog otoplavljanja, odnosno, podizanja prosečne temperature atmosfere čak za 2-5°C u narednih nekoliko decenija. Iako to može izgledati relativno zanemarljivo, stvari su potpuno drugačije. Poređenja radi, treba navesti da prosečna globalna temperatura nije varirala više od 2°C čak tokom 18.000 godina razvijanja ljudske civilizacije.

▼ Slika 4. Efekat staklene bašte i globalno otopljavanje predstavljaju jedan od ključnih civilizacijskih problema

Gasovi koji najviše utiču na efekat staklene bašte su sledeći: (1) ugljen-dioksid – proizvodi 50% efekta staklene bašte, a njegovi glavni izvori su sagorevanje fosilnih goriva i uništavanje šuma; (2) hlorofluorougljovodonici – proizvode 15–20% globalnog otoplavljanja; (3) metan – proizvodi 18% efekta; (4) azotni oksidi – proizvode 10% efekta staklene bašte i (5) drugi gasovi – proizvode 2% pomenutog globalnog efekta.

Kao posledica ovog globalnog fenomena danas su prisutne različite prognoze kako bi mogla izgledati budućnost planete u procesu globalnog otoplavljanja. Prema podacima Svetskog saveta za energiju, nezavisne istraživačke ustanove, između 1990. i 1995. godine emisija ugljen-dioksida u atmosferu je porasla za 12%. Ako se nastavi sa ovakvim tempom nivo ugljen-dioksida se lako može udvostručiti u poređenju sa preindustrijskim periodom. To može izazvati porast globalne temperature za 1-3,5°C u narednih 100 godina, što bi bila najbrža i najveća promena u proteklih 9.000 godina. Sa takvim trendom predviđa se kako će nivo mora do 2100. godine porasti za 15-90 cm. Najgušće naseljene regije mogle bi dospeti ispod površine Svetskog mora. Spominje se i opasnost od širenja zaraza koje prenose komarci, pošto će sa otoplavljanjem i širenjem vodenih površina staništa tropskih insekata biti u ekspanziji. Moguće je i njihovo širenje prema severu. Zbog zagrevanja planete pojedina područja će stradati od suše, dok će druga biti na udaru poplava (Đukić, Pavlovski, 1999).

Efekat kiselih kiša. Padavine su često blago kisele reakcije zbog prisustva ugljene kiseline što je posledica ugljen-dioksida sadržanog u atmosferi. Kao rezultat antropizacije u vazduhu se nalaze i druga gasovita jedinjenja, pre svega oksidi azota i sumpora, koji se rastvaraju u vodi, stvarajući određene kiseline. Glavni izvori ovih oksida su termoelektrane, odnosno,

sagorevanje uglja i motorna vozila. U dodiru sa vlagom oksidi azota i sumpora stvaraju kiseline, koje padaju na zemlju u vidu kiselih kiša ili kiselog snega. U oblastima sa velikim atmosferskim zagađivačima česte su i kisele magle i izmaglice. Ovakve pojave su veoma opasne za živi svet, posebno šumsku vegetaciju. Pod uticajem kiselih kiša uništavaju se i poljoprivredni usevi. Takođe, dolazi do pomora ribe u jezerima. Kisele kiše utiču i na izgrađene objekte, narušavaju spomenike, fasade, ukrasne predmete od kamena, metala i drugih materijala.

Velika oštećenja usled kiselih kiša prisutna su u Centralnoj Evropi (naročito u Nemačkoj) i Velikoj Britaniji.

Zagađivanje voda

Od ukupne površine Zemlje, mora i okeani zauzimaju 71% njene teritorije. Značajna količina vode nalazi se i na kopnu - u rekama, jezerima, lednicima, močvarama. Velike količine vode se nalaze ispod Zemljine površine. To su podzemne vode. Vode ima i u atmosferi. Na planeti gotovo ne postoji prostor, a da se u njemu ne nalazi voda u nekom od tri agregatna stanja. Bitno je i to da se voda nalazi u stalnom kruženju unutar sistema: more – atmosfera – kopno – more; zahvaljujući kome su sve vodene površine povezane. Ovaj jedinstveni omotač Zemlje poznat je u geonaukama kao hidrosfera.

Tabela 4. Rezervoari vode na Zemlji

Rezervoar	veličina (%)
Okeani i mora	97,410
Ledeni pokrivač i lednici	1,984
Podzemne vode	0,599
Reke, jezera, veštačka jezera	0,007
Atmosfera	0,001

Izvor: Marsh, Grossa, 2002.

Najveća količina ukupno raspoložive vode nalazi se u okeanima - više od 97%. Skoro 2% vode nalazi se u ledenom pokrivaču i lednicima, pretežno na Antarktiku i Grenlandu. Podzemne vode, površinske vode (reke, jezera) i voda u atmosferi zauzimaju, zajedno, svega 0,6% (tabela 4).

Kruženje vode u prirodi. Jedna od najbitnijih karakteristika vode je kruženje i razmena između najvećih planetarnih rezervoara ove dragocene tečnosti. To je razmena između okeana, atmosfere, reka, jezera, vodonosnih površina u Zemljinoj unutrašnjosti i ledenika. Kruženje započinje isparavanjem vode iz mora i okeana, te prelaskom vodene pare u atmosferu. Procesom kondenzacije vodena para prelazi u tečno stanje i u vidu padavina se izlučuje na Zemljinu površinu. Oko 22% ukupnog taloga izlučuje se na kopno. Ova voda dalje ponire u zemlju ili se taloži na površini, hraneći reke i jezera. Preostalih 78% kondenzovane vode iz atmosfere pada na površinu okeana. Više od polovine vodenog taloga koji se našao na površini kopna (58%) direktno isparava i vraća se nazad u atmosferu. Ostatak snabdeva podzemne vode, potoke, jezera i lednike. Podzemne vode se na površini Zemlje pojavljuju u vidu izvora i posredstvom potoka i reka dospevaju u mora i okeane. Ukupno 42% vode uru-

čene kopnu preko padavina, konačno, opet se vraća u okeane i mora.

Naučnici i istraživači su uspeli da izračunaju vreme neophodno za potpunu zamenu celokupne vodene zapremine unutar najvećih planetarnih rezervoara. Tako je ustanovljeno da najmanji vremenski period za potpunu zamenu neophodan atmosferi iznosi svega devet dana. Nasuprot atmosferi najduži vremenski period zamene je neophodan lednicima i iznosi 10.000 godina (tabela 5).

Globalni problemi zagađivanje vode.

Voda se više ne smatra za nešto što čovečanstvo poseduje u izobilju i što nema svoju cenu. Činjenica je da nas ona okružuje sa svih strana. Međutim, podaci o njenom kvalitetu upućuju na to da se čovek i savremena civilizacija nalaze u nezavidnom položaju. Vode za piće je sve manje. Ako tome dodamo i činjenicu da ljudski organizam sadrži 60-70% vode, da moramo dnevno unositi 1-3 litre i da bez nje možemo u životu opstati svega 8-10 dana, onda je antropocentrično posmatrajući jasno o kakvom se problemu radi. Neki analitičari predviđaju u ovom veku oružane sukobe zbog osvajanja preostalih izvora pitke vode, na način kako su se oni dešavali zbog nafte u XX veku.

Veliki problem u vezi sa korišćenjem pitke vode je i porast broja stanovnika na planeti. Na Zemlji trenutno živi sedam milijardi ljudi. Njihove potrebe su sve veće. Pri tom važno je pomenući da se ne radi samo o povećanim potrebama vode za piće, nego i za industriju ili poljoprivredu. Prema nekim prognozama broj stanovnika će do 2025. godine porasti do 8,5 milijardi. Zemlja sa svojim resursima ipak ne može da podnese toliki pritisak, pa se prepostavlja da će ovo biti jedan od ključnih problema u korišćenju vodnog potencijala.

Sledeći veliki problem sadržan je u činjenici sve većeg zagađivanja vode. Gotovo da nema

Tabela 5. Vreme neophodno za zamenu vode u procesu njenog kruženja

Rezervoar	Vreme zamene
Atmosfera	9 dana
Reke	10 - 15 dana
Veća jezera	10 - 20 godina
Okeani	3.000 godina
Podzemne vode	100 - 10.000 godina
Ledeni pokrivač	10.000 godina

Izvor: Marsh, Grossa, 2002.

predela u kome ljudi žive, a da istovremeno voda u njima nije manje ili više zagađena. Zagađivači vode su i sela i gradovi. Načini njihovog zagađivanja se razlikuju. Veliki deo ljudske populacije živi u malim gradovima ili selima, pa se ovom vidu zagađivanja treba posvetiti pažnja. Osnovna privredna grana u ruralnim predelima je poljoprivreda. Kako savremeni razvoj ove privredne delatnosti podrazumeva sve veću upotrebu hemijskih sredstava (pesticida, herbicida, fungicida i drugih), tako je i stepen zagađivanja vode sve izrazitiji. Štetne hemikalije lako pronalaze svoj put do podzemnih voda i obližnjih tokova. Sela i mali gradovi, naročito u nerazvijenim zemljama, nemaju uređenu kanalizaciju, što dodatno opterećuje vodene površine u njihovoј okolini. U velikim gradovima osnovni zagađivač vode je industrija. Načini ovog tipa zagađenja su veoma raznovrsni. Industrijske otpadne vode mogu da zagađaju podzemne vode ili površinske tokove u okolini. Industrija čak zagađuje i vazduh, pa zatim u sistemu kruženja vode u prirodi štete materije ipak dospevaju do vodenih površina (okeana, mora, reka i jezera).

Kao najveće vodene površine na planeti, okeani i mora su istovremeno i najveći prirodni rezervoari za mnogobrojne zagađujuće materije. Nažalost, Svetsko more se sve više zagađuju. Zagađivači se sa kopna slivaju u okeane preko reka i drugih tokova. Rezultat takvih tendencija je voda sve lošijeg kvaliteta, posebno u priobalnim delovima gde je velika koncentracija marinskih ekosistema. Takođe, ovde se nalaze velika prostranstva ribolovnih područja, pa je šteta od zagađivanja utoliko veća. Najveći zagađivači okeana su otpadne vode (44%) i zagađeni vazduh sa kopna (33%), gde štete čestice na kraju ipak dospevaju u okean. Po obimu znatno manji zagađivači su pomorski saobraćaj, odlaganje smeća i naftne bušotine. Inače,

više nafte u okeanu potiče od kopnenih otpadnih voda, nego od incidentnih slučaja izlivanja (npr. sa brodova i bušotina). Nafta koja u okeane dospeva posredstvom kopnenih otpadnih voda je manje uočljiva, ali je ovaj proces karakterističan za sve delove sveta i prilično je obiman po rasprostranjenosti.

Veliku opasnost za okeane i mora predstavljaju gradovi na obalama. Iznenađuje činjenica da čak i u razvijenim zemljama kanalizacije i otpadne vode nemaju adekvatne prečistače. Situacija je daleko lošija u nerazvijenim zemljama. Gradske kanalizacije predstavljaju najkompleksnije zagađivače okeana, jer sadrže mešavinu najrazličitijih štetnih materija kao što su raznovrsni otpaci, nafta, cink, živa i pesticidi. Na sreću, u poslednje vreme se pojavljuje politički pritisak i inicijativa mnogobrojnih nevladinih organizacija da se ovakvi problemi ubrzano reše.

Popriličnu opasnost za okeane predstavlja i plastika. Tokom poslednjih 30 godina njenja upotreba je konstantno rasla. U priobalnim delovima plastični artikli su našli široku upotrebu u ribarstvu i brojnim drugim delatnostima. Ukoliko se iskorišćeni plastični predmeti ne nađu na deponiji, već na površini morske ili okeanske vode, onda predstavljaju potencijalnu opasnost za živi svet. Najbolji dokaz za to su prizori životinja koje su upletene u kese ili užad za pakovanje.

Zbog opšte ugroženosti Svetskog mora vlade mnogih zemalja, nevladine institucije i istaknuti pojedinci, preuzimaju učešće u zaštiti i boljem očuvanju ovih značajnih potencijala. Samo pojačanom odgovornošću svih koji učestvuju u zagađivanju mora i okeana može se izbegići njihovo dalje zagađivanje. To bi bilo poželjno, jer zaštita ovih akvatorija ne znači samo njihovo očuvanje već i čitave planete. Tako bi ovaj izvrstan potencijal u hrani, energiji, sao-

braćaju i turizmu, mogao biti sačuvan i za buduće generacije što je dužnost svih ljudi.

Podzemne vode su najčistije, ali ipak dovoljno zagađene. Ogromne količine podzemnih voda koriste veliki gradovi. Zato se sada primeći oskudica u vodi. Oko najvećih gradova Zapadne Evrope primećuje se spuštanje nivoa izdani. Mnogobrojne delatnosti štetno utiču na kvalitet podzemnih voda. Najveći zagađivači su industrija (posebno za preradu nafte), poljoprivreda (kroz upotrebu hemijskih sredstava), saobraćaj i vojni otpad. Zbog visokog obima zagađivanja u mnogim zemljama se ozbiljno planira i realizuje njihova zaštita.

Zbog svog značaja okolina reka je od najranijih vremena bila pogodna za naseljavanje ljudi. Tako je i danas. Na rekama se nalaze mnogi, pa i najveći i najpoznatiji gradovi sveta. Savremeni način života, primena novih tehnologija i brojne regulacije, sve više zagađuju vodu u rekama. Ovaj proces je u stalnoj ekspanziji i ne zaustavlja se.

Jedan od najupečatljivijih dokaza zagađivanja je Dunav. Druga po veličini reka u Evropi je prilično zagađena i degradirana. Od svih faktora koji su na to uticali kao najviše pogubno pokazalo se kanalisanje rečnog korita i njegovih pritoka. Ograničenje korita na uzane duboke kanale prouzrokuje kontinuirano produbljivanje reke, a brz protok vode utiče na nemogućnost dužeg zadržavanja na obalama i plavljenja u vreme visokih vodostaja. To se negativno odražava na ritska prostranstva duž Dunava i njegovih pritoka. Izgradnja brana je isto tako poremetila hidrološke procese. Između 1950. i 1980. godine na Dunavu je sagrađeno ukupno 69 brana sa štetnim dejstvom po životnu sredinu. Korišćenje zemljišta u neposrednoj blizini za ispašu, zemljoradnju, seča šuma i promena njihovih vrsta na štetu autohtonih sastojina, odrazili su se na svoj način na ekološke procese.

Konačno, Dunav je zagađen, a dokaz je i visok stepen zagađenosti Crnog mora.

Problemi sa čistom vodom naterali su mnoge zemlje u svetu da ozbiljnije pristupe njihovom rešavanju. Neke su na to bile prinuđene zbog katastrofa koje su ih zadesile, a druge jer preventivno razmišljaju. Jedan od najupečatljivijih primera štete koju zagađena voda izaziva je slučaj Perua. Za samo deset nedelja koliko je trajala epidemija kolere, kao posledica zagađene vode, izgubljeno je oko milijardu dolara zbog smanjenog izvoza agrarnih proizvoda. To je trostruko veća suma nego što je zemlja investirala u obezbeđivanje sistema za dobijanje čiste vode. Problem sa vodom ozbiljno je shvaćen u ekonomski razvijenim zemljama. U Belgiji voda ima izuzetno visoku cenu. Korišćenje vode u ovoj zemlji prosečnu porodicu košta više nego korišćenje električne energije. Izgradnja bunara sa kojih se crpi pijača voda pada na teret građana, a ne državnog budžeta. Slična iskustva imaju SAD, Australija, Izrael i druge ekonomski moćne države sveta. Situacija je sasvim drugačija u nerazvijenim zemljama (Đukić, Pavlovski, 1999).

Seča šuma

Krčenje šuma rapidno se povećalo u drugoj polovini XX veka. Nakon tog perioda svet je izgubio preko 20% tropskih šuma. U nekim zapadnoafričkim državama, kao što je Sijera Leone, Obala Slonovače i Gana, taj proces je posebno izražen. U Amazoniji, kao najvećoj tropskoj šumi na svetu veliki deo ukupne površine je i dalje netaknut, premda krčenje napreduje i dobija zabrinjavajuću konotaciju. Tropske šume su ugrožene u svim delovima sveta i prema nekim predviđanjima u drugoj polovini XXI veka opstaće još svega 10% od ukupne površine ovih značajnih bioma. Sa gubitkom tropskih

šuma nestaje i biodiverzitet, jer 50% svih biljnih i životinjskih vrsta, kao i mikroorganizma živi u tim šumama.

Glavni uzročnik krčenja šuma nalazi se u činjenici otvaranja novih ekonomskih perspektiva koje nastaju kao posledica korišćenja ovog resursa. To je i dovelo do broja od 170.000 km² iskrčenih šuma, što je ekvivalentno gubitku šumskih površina od 460 km² u toku jednog dana. Proračuni ukazuju na to da nam je preostalo još 17.600.000 km² tropskih šuma, koje sa današnjim trendom seće mogu nestati u XXI veku. Uništavanje šuma uzima maha, jer stanovništvo u njihovoј okolini zavisi od poljoprivrednih površina koje se dobijaju sečom. Šume obezbeđuju i drvo za ogrev, a na njihov račun se šire i gradovi. Direktni uzročnici devastacije tropskih šuma su rast stanovništva i ekonomski prosperitet. Mnoge od zemalja sa najvećim udelom tropskih šuma nalaze se u grupi nedovoljno razvijenih, što otežava pronalaženje alternativnih privrednih izvora.

Posledice uništavanja tropskih šuma su više struke. Jedna od najozbiljnijih je već pomenuti gubitak biljnih i životinjskih vrsta, od kojih mnoge još nisu poznate naučni. Pred čovekom je zbog ovakvog trenda velika moralna dilema. Tropske šume su veliki izvori hrane i lekova. Ove šume su i značajni regulatori globalne klime. One upijaju velike količine oslobođenog ugljen-doksid-a. Bez značajne površine pod ovim šumama efekat staklene baštice će se i dalje razvijati. Sledeći globalni značaj ogleda se u odvijanju procesa kruženja vode u prirodi. Ozbiljnost problema dovila je do akcija velikih nevladinih organizacija, koje uključuju kupovinu državnog duga u zamenu za zaštitu područja pod tropskim šumama. Ovaj program posebno je aktuelan u Boliviji, Ekvadoru, Kostariki i Filipinima. Realizovani napor pružaju nadu da će značajnije površine tropskih

šuma ipak preživeti XXI vek (Marsh, Grossa, 2002).

Porast broja stanovnika

Interesovanje za porast broja stanovnika i odnos prema resursima i životnoj sredini ima dugu tradiciju. Jedan od teoretičara, Robert Maltus, objavio je 1793. godine Esej o principima populacije. Osnovna ideja sadržana je u tvrdnji da se čovečanstvo povećava geometrijskom, a proizvodnja hrane raste aritmetičkom progresijom. Po tom pokazatelju kriza je neminovna. Mogućnost prehrane stanovništva sveta očito zavisi od novih naučno-tehničkih rešenja i od društvenih odnosa koji će se formirati. U najnovije vreme oživele su diskusije o mogućnosti povećanja broja ljudi na Zemlji. Problem je utoliko složeniji, jer se ne radi samo o pritisku na raspoložive resurse u proizvodnji hrane, već i na druge resurse životne sredine od kojih zavisi život ljudi. Zato se ističe da planeta nema raspoložive kapacitete da podnese trenutni porast broja stanovnika.

Kao poljoprivredna civilizacija, čovečanstvo se brojčano sporo razvijalo pa je tako oko nove ere broj ljudi na planeti iznosio 250 miliona. Tokom narednih 17 stoljeća populacija se udvostručila, pa je oko 1750. godine broj stanovnika iznosio približno 500 miliona. Serija dramatičnih tehnoloških promena, naročito tokom XIX veka, zajedno sa napretkom poljoprivrede, industrije, saobraćaja i medicine, izazvala je nezapamćeni porast broja stanovnika u istoriji. Ovakvi trendovi su doveli do porasta broja stanovnika od jedne milijarde oko 1850. do 2,5 milijarde oko 1950. godine. Izveštaji demografa govore da je tokom 1999. godine broj stanovnika Zemlje porastao na šest milijardi i da nastavlja trend do sada neviđenog rasta. Već 2011. Zemlja broji sedam milijardi

stanovnika. Prema procenama broj stanovnika će u 2025. iznositi 8,5 milijardi. Ove projekcije bazirane su na savremenim trendovima proučavanja stopa fertiliteta i mortaliteta u zemljama širom sveta. Podaci ukazuju da će za samo 25 godina populacija brojčano porasti za 2 milijarde, sa preko 98% rasta u zemljama u razvoju. Razvijene zemlje, koje trenutno imaju ideo od 20% u ukupnom broju stanovnika, imaće svega 15% oko 2025. godine. Prema ovakvim trendovima krajem ovog veka, broj stanovnika bi iznosio između 9 milijardi i 11 milijardi (Marsh, Grossa, 2002).

Problemi u vezi sa povećanjem broja stanovnika izuzetno su složeni. Demografska eksplozija je izražena u nerazvijenim i zemlja-

ma u razvoju, što je dodatni pritisak na njihove ekonomije. Tako se povećava jaz između bogatih i siromašnih zemalja koji povlači neke od ozbiljnih socioloških problema. Brži razvoj populacije usporava ekonomski rast. Gustina i raspored stanovništva povlači sa sobom neke druge konsekvene. U razvijenim zemljama najveće koncentracije stanovništva nalaze se u velikim gradovima, koji izazivaju dodatni pritisak na životnu sredinu. Ipak, najveći problem sadržan je u činjenici da demografska eksplozija izaziva neviđeni pritisak na prirodne resurse, što će u budućnosti izvršiti dodatnu degradaciju životne sredine. Zemlja ima svoj noseći kapacitet koji je sve više ugrožen kroz povećanje broja stanovnika.

ODGOVOR TURISTIČKE PRIVREDE NA ZAGAĐIVANJE ŽIVOTNE SREDINE

Turizam je kao jedna od najsnažnijih privrednih aktivnosti manje ili više povezan sa zagađivanjem životne sredine. Jačanje svesti o neophodnosti zaštite životne sredine unutar turističkog sektora posledica je sve veće pažnje koja se posvećuje ovom problemu unutar drugih delatnosti. Turizam bi morao direktno da učestvuje u saniranju negativnih posledica koje je izazvao u životnoj sredini. Takođe, u sistemu kolektivne odgovornosti odabrani segmenti turističkog tržišta, koji su posebno naklonjeni zaštiti (ekoturizam, održivi turizam, turizam malih grupa i slično), mogli bi kroz edukaciju bitno da doprinesu boljem poznavanju životne sredine. Primeri pokazuju da se različiti sektori turističkog poslovanja u svojim aktivnostima pridružuju akcijama zaštite. One su uglavnom inicirane u razvijenim zemljama, a znatno manje u zemljama Trećeg sveta. Srećna okolnost je u tome što mnoge kompanije imaju svoje predstavnike i u zemljama u razvoju, pa

one utiču na poželjan proces prenošenja ideja o neophodnosti zaštite životne sredine.

Veliki broj turističkih kompanija je fokusiran na integrisanje najbolje poslovne prakse u zaštiti životne sredine. Kompanije kao što su *Canadian Pacific Hotels and Resorts, ITT Sheraton, Ramada International Hotels and Resorts, Marriott International, British Airways, American Airlines, United Airlines, USAir, Avis Rent a Car/System, Busch Entertainment Corporation, Anheuser-Busch, Universal Studios, Walt Disney Company i American Express*, usredsređene su na reciklažu, ponovno korišćenje energije, očuvanje vode i aktivnost lokalne zajednice.

Hoteli iz *Intercontinental* lanca su odštampali vodič na 300 strana o kontroli otpada, kupovini proizvoda, kvalitetu vazduha, uštedi energije, zvučnom zagađivanju, skladištenju goriva, azbesta, pesticida, herbicida i vode.

Ramada hoteli su takođe preuzeли inicijativu u zaštiti životne sredine. Mnogi od njihovih

hotela su proširili ili započeli programe za reciklažu čvrstog otpada kao što su aluminijum, hartija, staklo, lomljeni porcelan i plastika. Takođe, Ramada hoteli u Australiji su građeni po konceptu očuvanja vegetacije na takav način da na lokaciji izgradnje nije posećeno nijedno stablo. To je na poseban način potvrdilo njihovu brigu o okruženju. Da reciklaža ima značajnu ulogu u savremenom turizmu potvrđuju i dizajneri poput Krisa Valasa i Pitera Bajza. Oni razvijaju standarde za buduće hotele u kojima će biti više mesta za kontejnere i prerađu i selekciju otpada. U opremanju hotela insistira se na uređajima koji neće koristiti freone.

Hyatt hoteli su uveli međunarodni program za reciklažu koji je uštedeo više od tri miliona dolara godišnje. Preuzete obaveze nisu samo reciklaža nego i otvaranje tržišta za reciklirane proizvode. To može biti veoma važno kada se uzme u obzir da njihov prosečan gost godišnje ostavi za sobom popriličnu količinu otpada. Prema njihovom programu gost će proizvoditi daleko manje smeća, a kompaniji će to doneti uštedu od oko dva miliona dolara godišnje. *Hyatt* dizajnira kante za smeće pomoći kojih se u sobama posebno odlažu hartija, plastika i aluminijum. Uz pomoć konsultanata za reciklažu *Hyatt Regency* u Čikagu radi na programu reciklaže minijaturnih materijala. To uključuje i ostatke od sapuna, što takođe donosi veliku uštedu. Ovaj program je uštedeo hotelu novac i za oštećene salvete, escajg i čajnike. Pored toga, svi novi hoteli u Americi su građeni zajedno sa centrima za reciklažu. Hoteli van SAD imaju posebne programe za saradnju sa lokalnim stanovništvom.

Sheraton ima nekoliko programa. Oni se u svom poslovanju odlučuju za razgradive proizvode i kontejnere za reciklažu. „Zeleni program“ poziva sve goste njihovih hotela u Africi i Indijskom oceanu da dodaju dolar na svoj

konačni račun. Nakon toga novac menjaju u lokalnu valutu i ulažu ga u projekte koji se nalaze na listi Svetskog društva za zaštitu životinja (World Society for the Protection of Animals – WSPA).

Izveštaji iz kompanije Dizni isto tako idu u prilog zaštiti životne sredine. Dysney reciklira otpad od kabastog materijala u velikim količinama. Papir koji se reciklira unutar kompanije odgovara težini Boinga 747. Reciklirana je i ogromna količina kartona i aluminijuma.

United Airlines reciklira aluminijum iz letelica i kontejnera sa hranom 30-40 puta. To je takođe smanjilo količinu vode koja se unosi u avion. *Bush Entertainment* korporacija radi na poboljšanju uslova životne sredine kroz reciklažu, saradnju sa lokalnom zajednicom, planiranje u oblasti zaštite životne sredine i ekološko obrazovanje. *Sea World* sa Floride radi na spašavanju i zaštiti životinja sa plaže. Oni razvijaju rehabilitacioni program koji pomaže povredjenim ili napuštenim delfinima, kitovima, morskim kornjačama i pticama.

Kao poseban primer akcija zaštite životne sredine koje preduzima turistička privreda može poslužiti i slučaj Kena Brauna, predsednika letovališta *Mauna Lani* na Havajima. On ističe da izvođači radova i turistički radnici moraju biti posebno osjetljivi prema životnoj sredini. Oni se ne smeju ponašati kao slonovi u staklarskoj radnji. Predsednik Braun opominje: „Ne samo da bi morali da imamo razumevanje prema životnoj sredini, već treba da dodamo životu ljudi nešto lepo, društveno i ekonomski oplemenjujuće. Trebalo bi da ispitamo naša dela i da se zapitamo da li je to zaista za dobrobit zajednice“. Brižni pogledi upereni prema životnoj sredini doneli su prestižnom letovalištu i brojna priznanja. Oni su dobili nagradu za očuvanje drevnog ribnjaka, uređenje istorijskog parka od 27 ha i doprinos u očuvan-

nju starih duboreza u stenama duž havajskih obala. Njihov moto je: *Za dobrobit čovečanstva; a stavovi upućuju na to da je briga o životnoj sredini pitanje morala* (McIntosh, Goeldner, Ritchie, 1995).

Aktivnosti turističkih kompanija u zaštiti životne sredine bazirane su upravo na saznanju da su putovanja i turizam najveća privredna delatnost u svetu. Sve kompanije koje se bave turizmom trebalo bi da budu okrenute prema zaštiti životne sredine. Taj odnos mora biti proaktiv i uključuje procenu uticaja svih novih projekata i službenu kontrolu trenutno pretečih okolnosti. Ciljevi poboljšanja moraju biti uključeni u monitoring. Uvek kada je to moguće moraju se postavljati novi ciljevi u zaštiti životne sredine. Unapređenje životne sredine bi trebalo da ima punu podršku svih međodavnih tela unutar preduzeća. Takođe, ono mora postati deo menadžment prakse, a svi zaposleni bi trebalo da budu ohrabreni u vezi sa učestvovanjem u procesu. To se može realizovati i kroz osmišljavanje programa obrazovanja.

Programi za zaštitu životne sredine moraju biti sistematični i moraju imati za cilj:

- identifikaciju i minimiziranje uticaja proizvoda i operacionalnih procesa koji su pogubni po životnu sredinu, uz obraćanje posebne pažnje na nove projekte;
- obraćanje pažnje na interes životne sredine u procesu planiranja, konstrukcije i primene;

- razumevanje u očuvanju zaštićenih i ugroženih predela, biljnih i životinjskih vrsta, kao i estetski vrednog prostora, uz unapređenje pejzažnih vrednosti gde je to moguće;
- praksi uštede energije;
- smanjenje i recikliranje otpada;
- kontrolisanje sveže vode i kanalizacionih sistema;
- kontrolisanje i smanjenje zagađivanja vazduha;
- monitoring, kontrolu i smanjenje buke;
- kontrolu, smanjenje i eliminisanje proizvoda koji su štetni po životnu sredinu, kao što su azbest, freoni, pesticidi i toksični, korozivni, infektivni, eksplozivni ili zapaljivi materijali;
- poštovanje i podršku istorijskih ili religioznih objekata i mesta;
- poslovanje u interesu lokalnih zajednica, poštovanje njihove istorije, tradicije, kulture i budućeg razvoja;
- razmatranje pitanja životne sredine kao sastavnog dela sveukupnog razvoja neke destinacije.

Turističke kompanije mogu realizovati deo svojih ciljeva u zaštititi životne sredine kroz primenu principa samoregulacije na nacionalnom ili međunarodnom nivou. To se postiže kroz kreiranje etičkih kodeksa, koji bi višestruko mogli biti korisni u zaštiti životne sredine.

VEZE TURIZMA I ŽIVOTNE SREDINE

Turizam više nego druge delatnosti zavisi od kvaliteta životne sredine, pa je utrošak značajna njegova veza sa životnom sredinom. Razvoj sa sobom neosporno donosi promene. Razvoj turizma, takođe, rezultira promenama koje se po svom karakteru mogu označiti kao pozitivne ili negativne. Globalizacija turizma i njegovo širenje doprinelo je izvođenju brojnih studija i projekcija, koje na bazi stečenog iskustva analiziraju odnos turizma

prema resursima životne sredine. Uticaji turizma na životnu sredinu su veoma složeni i ne tiču se samo ekoloških komponenata sredine, nego i socio-kulturnih i ekonomskih činilaca. Samo analiza sve tri komponente donosi realnu sliku o stvarnom uticaju turizma na neku destinaciju. Sa uočavanjem i predviđanjem posledica neophodno je realizovati akcije koje će minimizirati negativne uticaje, odnosno, podsticati razvijanje pozitivnih uticaja.

HRONOLOGIJA ODNOSA TURIZMA I ŽIVOTNE SREDINE

Područje interesovanja uticaja turizma na životnu sredinu jedno je od primarnih za istraživače. Princip od podjednakog značaja za njih glasi jednostavno: *U odsustvu atraktivne sredine, turizma neće biti*. Čitav niz prostornih atraktivnosti kao što su sunce, more, pesak, do neosporno privlačnih istorijskih mesta, osnova su za razvoj turističke privrede. Veza između turizma i životne sredine je prostorno i kulturno zavisna, te je kao takva i prilično promenljiva kroz vreme i u odnosu prema različitim društvenim interesima (Hall, Page, 2002). Upućenost turizma na prirodne i kulturne resurse u životnoj sredini istovremeno podrazumeva da njegov razvoj podstiče promene tih resursa. Turizam je bez sumnje faktor transformacije životne sredine. Većina autora je saglasna da se te promene mogu manifestovati kao pozitivne i negativne (Holden, 2000; Hall, Page, 2002; Jovičić, 1997; Jovičić, 2000).

Veza između turizma i životne sredine je fundamentalna i kompleksna. Zbog velikog stepena međuzavisnosti između ova dva pojma, ona se često označava kao *simbiotička* (Williams, 2002). Da bi se takav odnos razumeo ističe se kako je neophodno dobro poznavati sve njegove činioce. *Kao prvo*, to se odnosi na prirodu i karakter turističke delatnosti. Na primer, neće identičan uticaj ostvariti masovni turizam u Španiji koji privlači milione turista i turizam male grupe avanturista na Himalajima u Nepalu. Ipak i tu treba biti oprezan. Paradoksalno, ali dešava se i to da je masovni turizam dobro isplaniran i saglasan sa resursima, a da mala grupa turista izazove degradaciju resursa jer nisu usaglašeni sa rekreativnim aktivnostima. *Kao drugo*, važno je uzeti u obzir da sezonski karakter turizma ne podrazumeva i sezonski realizovane uticaje. To znači da krat-

koročni i privremeni uticaji na životnu sredinu mogu imati dugoročne posledice (npr. zagađivanje zbog saobraćaja). Još više su ozbiljni dugoročni i konstantni uticaji. *Kao treće*, raznovrsnost uticaja potiče od karaktera destinacije. Životna sredina nekih destinacija može da podnese veliki broj turista, na primer veliki gradovi, zahvaljujući tipu infrastrukture ili zbog dobre organizacione strukture. Suprotno, neke destinacije sa osetljivim ekosistemima ne mogu da podnesu veliki broj turista i veoma su ranjive (npr. vlažna staništa). Važno je znati i to da ovde nije reč samo o uticajima na prirodne vrednosti, već studije pokazuju da su i kulturno-istorijski resursi prilično ugroženi, kao na primer globalno poznati – Stounhendž u Velikoj Britaniji, Partenon na atinskom Akropolju ili Tutankamonova grobnica u Egiptu.

Međuzavisnost turizma i životne sredine Holden (2000) posmatra kroz hronološki i paralelni prikaz razvijanja stavova prema životnoj sredini i turizmu. Analiza obuhvata period nakon Drugog svetskog rata (tabela 6) i pokazuje svu dinamiku razvoja životne sredine i turizma.

Tokom prve analizirane decenije uočava se posvećenost Evrope i nekim drugim delova sveta u obnavljanju svega što je u ratu porušeno. Pogubne posledice po stanje životne sredine usled privrednih aktivnosti su neprimetne. Turizam je shodno tome marginalna pojавa ograničena na malu grupu elite, koja se u velikom broju slučajeva kretala unutar granica matične države.

Tokom šezdesetih godina efekti ekonomskog rasta i njihov uticaj na životnu sredinu postali su više uočljivi. Pojavljuju se prve inicijative za zaštitu životne sredine. Incident izlivanja nafte sa tankera Tori Kanjon (*Torrey Canyon*) duž obale jugozapadne Engleske izazvao je veliku pažnju javnosti, uz konstataciju da privre-

dni rast nije oslobođen ekološkog rizika. Porast primene različitih tehničko-hemijских mera u poljoprivredi Sjedinjenih Američkih Država, oštro je kritikovala Rejčel Karson u knjizi Tiho proleće (*Silent Spring*) 1962. godine. Ispostavilo se da hemijska sredstva pogubno deluju na živi svet. Knjiga je imala snažan uticaj na oživljavanje javne ekološke svesti i konačno na donošenje mera o sprečavanju korišćenja izričito opasnih pesticida i herbicida, uključujući i ozloglašeni DDT. Akademsko interesovanje za životnu sredinu u ovoj deceniji je poraslo u okviru hemije, fizike, matematike, ekologije i biologije, što je rezultiralo stvaranjem jedinstvenog polja nauke o životnoj sredini.

U istom periodu turizam je bio imun na kritike prema okruženju, sa izgrađenim imidžom „priateljski nastrojenog prema životnoj sredini“ i „industrije bez dima“. Takvo shvatanje predstavljalo je u javnosti turizam kao delatnost koja prezentuje izvorne predele, egzotične plaže i osunčane planine. Tek shvatanje nekoliko istraživača nije u skladu sa ovakvim načinom razmišljanja. Mishan (1969) navodi da su spokojni i privlačni gradovi poput Andore i Bi-jarica ugušeni u naletu izgradnje novih hotela i saobraćajne gužve. Grčka ostrva gube svoju autentičnost. Delfi su okruženi hotelima. Italija je uništena novom gradnjom koju zahteva turizam, dok invazija turista transformiše izvanredne predele kao što su Rapalo, Kapri, Alasio.

Sedamdesetih godina ljudi su postali više svesni važnosti ekologije i zainteresovani za zaštitu životne sredine. Rezultat istraživanja grupe naučnika i poslovnih lidera o porastu broja stanovnika, resursima i drugim trendovima životne sredine publikovani su u „Granicama rasta“ (*Limits of Growth*). Predviđanja o stepenu zagađivanja, gubitku resursa, stopi smrtnosti usled nedostatka hrane i nefunkcionisanja zdravstvenog sistema, uvećali su javnu

Tabela 6. Veza između društva, životne sredine i turizma u periodu nakon Drugog svetskog rata

Decenija	Životna sredina	Turizam
1951-1960.	Oporavak od stradanja tokom Drugog svetskog rata	Međunarodni turizam je ograničen na malu grupu elite. Visoko učešće domaćeg turizma.
1961-1970.	Porast svesti o životnoj sredini. Izlivanje nafte sa tankera Tori Kanjon. Autorka Rejčel Karson objavila „Tiho proleće“ napadajući one koji u poljoprivredi SAD nisu prijateljski nastrojeni prema životnoj sredini. Razvoj nauke o životnoj sredini kao akademске discipline.	Početak masovnog učešća u međunarodnom turizmu. Razvoj masovnog turizma na Zapadnom Mediteranu. Odsustvo interesa za prekomerni turistički razvoj.
1971-1980.	Porast svesti o zagađivanju putem pesticida i veštačkih đubriva. Publikacija Granice rasta (Limits to Growth). Interes za prekomerno zagađivanje voda. Svest o globalnom zagađivanju i globalnom otopljavanju u naučnim krugovima. Formiran Greenpeace u Kanadi 1971.	Porast akademске svesti o turizmu kao „nezagađujućoj industriji“. Pojava masovnog turizma na Istočnom Mediteranu.
1981-1990.	Rast medija i javno pominjanje problema kao što su globalno zagrevanje, kisele kiše, osiromašenje ozonskog omotača. Nuklearna katastrofa u Černobilju. Interes za prekomerno krčenje tropskih šuma. Početak zelene potrošnje.	Kontinuirano širenje turizma u Jugoistočnoj Aziji i na Pacifiku. Masovni turizam na Karibima. Do kraja osamdesetih broj turističkih dolazaka opada na tradicionalnim destinacijama, kao što je obala Španije. Turizam se vidi kao sredstvo za razviti manje razvijenih zemalja. Formirane su organizacije: Udruženje za odgovorni turizam (UK) i Ekoturističko društvo (SAD).
1991-2000.	Protesti protiv: izgradnje puteva, genetski modifikovane hrane, eksperimenata sa životinjama, krčenja tropskih šuma, neuravnoteženog razvoja.	Sve veći broj turista postaje svestan narušavanja životne sredine. Turistička privreda postaje odgovorna za probleme u životnoj sredini. Ekoturizam, zeleni turizam i održivi turizam postaju sve popularniji.

Prilagođeno: Holden 2000.

svest o problemima životne sredine. Krajem sedamdesetih godina svet je suočen sa pretnjom nuklearne katastrofe. Protivljenje nuklearnom programu postalo je centralna tema zaštite životne sredine tokom ove decenije.

Uticaji turizma na životnu sredinu za to vreme postaju više uočljivi, pošto je delatnost konačno doživela međunarodnu ekspanziju. Negativni uticaji turizma takođe postaju lako uočljivi. Sa definisanjem ovog problema OECD 1977. godine pokreće grupu eksperata za proučavanje interakcije između turizma i životne sredine. Negativni efekti turizma kao što su gubitak prirodnih predela, zagađivanje, uništavanje biljnog i životinjskog sveta, sada su jasno prepoznati. Interesovanje za ove probleme po-

javljuje se i u akademskim krugovima kroz štampanje i promociju knjige Zlatne horde (*The Golden Hordes*), Luisa Tarnera i Džona Eša.

Tokom osamdesetih godina problemi životne sredine postaju opšte poznati zahvaljujući aktivnosti medija, koji dobijaju globalni predznak. Globalno otopljavanje prouzrokovano oslobođanjem CO₂ i osiromašenje ozonskog omotača su glavni ekološki problemi u toku ove decenije. Predviđanje klimatskih promena i porast rizika od raka kože kao posledica direktnog ultraljubičastog zračenja, sve više su predmet javnih polemika. Sada je evidentno da aktivnost ekonomskog rasta i porast trenutnog tempa potrošnje utiče na okruženje i preti dugoročnom blagostanju ljudske vrste. Javno se

Za i protiv turizma: Goa

Razvoj turizma u Goi, u zapadnom delu Indije na obali Indijskog okeana, povlači sa sobom mnogobrojne dileme. Njene egzotične plaže duge preko 65 km i sa kokosovim palmama, nalik rajskom prizoru, privlače veliki broj turista. Ova destinacija je od ranije bila popularna u domaćem turizmu. Međunarodni razvoj otpočinje sa dolaskom prvih nemačkih turista 1987. godine. Razvoj turizma je podstakao inostrana ulaganja za izgradnju hotela sa četiri i pet zvezdica. Na nesreću, takav koncept je isključio iz razvoja lokalno stanovništvo pa je ono ostalo bez svojih resursa i sredstava za život. Neki hoteli ne dozvoljavaju pristup pripadnicima lokalnih zajednica. Sporna je i situacija u kojoj gosti hotela imaju zagarantovani protok vode tokom 24 sata, dok u istom tom periodu stanovnici sela u okolini imaju vode jedan do dva sata. Dok se mnogi meštani suočavaju sa nestašicom struje i vode, dotle jedan hotel sa pet zvezdica potroši više vode nego pet sela. Jedan turista u ovakvom hotelu potroši 28 puta više struje nego jedan stanovnik Goe. Mnogi od hotela sagrađeni su na samoj plaži uništavajući njihove dine, a kanalizacija se izliva direktno u more bez prečišćavanja. Ovakav koncept je inicirao pokretanje rada organizacija okrenutih protiv razvoja turizma uključujući „Spremnu goansku armiju“ (Vigilant Goan's Army) i „Goa fondaciju“ (Goa Foundation). One su pokazale čak i otvorenu agresiju i to tako što su njihovi pripadnici gađali autobus sa nemačkim turistima trulom ribom, a zabeleženi su i direktni fizički obraćuni (Holden, 2000).

ističu problemi u vezi sa uništavanjem tropskih šuma kako zbog čiste seče, tako i zbog potreba za novim obradivim površinama. Korišćenje nuklearne energije u mirnodopske svrhe beleži najveću katastrofu u ukrajinskom Černobilju 1986. godine. Posledice je osetila celi Evropa.

Masovni turizam se u ovoj deceniji sa Mediterrana raširio u druge delove sveta, uključujući Jugoistočnu Aziju, Afriku i Karibe. Tako je podstaknuta ideja o ovoj delatnosti kao sredstvu ekonomskog razvoja manje razvijenih zemalja. Pored ekonomskog aspekta razvoja počinje sve više da se razmišlja o posledicama turizma po životnu sredinu i kulturne aspekte nekog društva. Svest o tome kako i turizam izaziva negativne uticaje počinju da uočavaju i naglašavaju brojne nevladine organizacije. Tada su osnovani: Udruženje za odgovorni turizam (Tourism Concern), UK Kampanja za društveno odgovorni razvoj turizma (UK-based campaigning group for humane tourism

development) i Ekoturističko društvo (Ecotourism Society) u SAD. Njihov apel za uravnoteženi razvoj turizma, koji će doneti dobrobit i prirodi i lokalnim zajednicama, postaje sve izrazitiji. Lokalne zajednice su zainteresovane za uticaj turizma na njihovo prirodno i kulturno okruženje. U Indiji, „Goa fondacija“ (prilog 3) protivi se razvoju turizma, jer sprečava razvoj lokalnih zajednica. Uočava se i porast nezadovoljstva turista zbog prekomernog razvoja turističkih destinacija i gubitka izvornih vrednosti.

Tokom devedesetih godina interes za zaštitu životne sredine postaje još više uočljiv zahvatajući podjednako lokalne i globalne interese. U porastu je etička dimenzija zaštite čije akcije uključuju prava životinja. One ponekada podrazumevaju i lakše nasilje. Protesti protiv izgradnje saobraćajnica uzimaju sve više maha u Velikoj Britaniji i ostalim državama Evrope sa tendencijom gubitka izvornih predela. Popularnost i entuzijazam ovakvih akcija naterali su britansku vladu da izvrši reviziju svojih planova oko izgradnje saobraćajne infrastrukture, pa čak i da obustavi realizaciju nekih planova. Evropu je zahvatila „zelena politika“, a predstavnici „zelenih“ dobijaju svoje pozicije u vladama Nemačke, Francuske, Italije i Finske. Pojavljuju su borci protiv genetski modifikovane hrane, a potreba za organski proizvedenom hranom se sve više potencira. Masovni su i protesti zbog neujednačenog trgovinskog bilansa u svetu i uloge koju ima Svetska trgovinska organizacija (World Trade Organization).

Devedesete godine su prvi put dovele turističku delatnost pod udar aktivnosti borača za zaštitu životne sredine. Zimski sportovi su uklonjeni iz Vaila u Koloradu početkom 1999. godine zbog mogućeg uticaja na živi svet. Turistička privreda preduzima niz akcija za očuvanje životne sredine u koje uključuje turooperatorе, hotele i avio-kompanije. Porast

interesovanja o načinu na koji turizam koristi životnu sredinu uticao je na novinske članke. Britanski „Gardijan“ je posebno poklanjao pažnju ovom odnosu u svojim rubrikama o putovanjima. Turizam i potreba za održivim pristupom razvoja opet su animirali mnoge nevladine organizacije, koje ovog puta nisu direktno povezane sa turizmom. To su Svetski fond za prirodu (World Wide Fund for Nature – WWF) i Oksfam (Oxfam). Pojmovi kao što su zeleni turizam, ekoturizam i održivi turizam, postaju masovno upotrebljavani.

Hronološki prikaz razvoja svesti o životnoj sredini i turizmu nesumnjivo dovodi do saz-

nanja da je turizam malih grupa, posebno ekoturizam, ali i ostali oblici alternativnog turizma, u direktnoj vezi sa narastanjem svesti o potrebi zaštite životne sredine. Zato nije slučajno da se on pojavio u momentu kulminacije ovakvih shvatanja. Trend interesovanja o uticaju brojnih ljudskih aktivnosti zahvatio je i turizam, sa novom težnjom da turistički proizvod, kao i proces njegovog stvaranja, ne ugrozi životnu sredinu. Pored toga, ne insistira se samo na očuvanju ekoloških sistema, već se kroz turizam podstiče i razvoj na socijalnom, kulturnom i ekonomskom planu.

UTICAJI TURIZMA NA TURISTIČKU DESTINACIJU

Istraživanja turizma tradicionalno su upućena na uticaje koje ova delatnost realizuje preinačavajući ekološki, socio-kulturni i ekonomski okvir nekog prostora (Fennel, 1999). Proučavanja ekološkog preobražaja uglavnom naglašavaju promene koje turizam realizuje na prirodu i ekosisteme nekog predela. Socio-kulturne promene uključuju analize kako turizam menja lokalne ljude, njihovu kulturu i životni stil, dok ekonomska istraživanja pokazuju kako turizam preinačava ekonomsko-privredni potencijal destinacije. Pored ove uobičajene podele, grupe uticaja (ekološka, socio-kulturna i ekonomска) mogu se dodatno podeliti u zavisnosti da li se realizuje pozitivan ili negativan tip uticaja (tabela 7). To potvrđuje da je uticaj turizma kompleksnog karaktera i da se kao takav isključivo mora analizirati, dok svako pojednostavljivanje date situacije ne pruža realnu sliku o stvarnom stepenu uticaja.

Degradacija i zaštita životne sredine su važna i nezaobilazna pitanja savremene nauke, ali nažalost istraživanja o uticaju turizma na životnu sredinu (turističku destinaciju) još uvek

nisu dovoljno razvijena. U tom pravcu, saznanje o uticaju turizma na prostor destinacije je ograničeno iz više razloga:

- istraživanja su relativno nerazvijena, a istinski multidisciplinarni pristup u ovoj oblasti još nije usavršen;
- proučavanja uticaja turizma na životnu sredinu preduzimaju se tek onda kada se nešto dogodi, pa je teško formirati bazu monitoringa promene;
- nije uvek jednostavno odvojiti uticaje turizma od efekata drugih ekonomskih aktivnosti, antropogenih faktora i prirodnih uzročnika koji su takođe činilac izmena u životnoj sredini;
- teško je odvojiti uticaje turista od onih koji su posledica delovanja lokalnog stanovništva;
- posledice se mogu teško proceniti zato što razvoj turizma podrazumeva kumulativne konsekvenze;
- dokaz o jedinstvu i neraskidivom spolu životne sredine važi i u slučaju utica-

Tabela 7. Uticaj turizma na životnu sredinu

Vrsta uticaja	Pozitivni	Negativni
Ekološki	1. Razvoj novih usluga 2. Unapređenje lokalne infrastrukture 3. Zaštita nasleđa 4. Menadžment strategija broja posetilaca	1. Narušavanje životne sredine 2. Promene u prirodnim ciklusima 3. Degradacija arhitekture 4. Narušavanje nasleđa 5. Prekomeren broj turista 6. Promene u staništima divljeg sveta
Socio-kulturni	1. Porast nivoa lokalnog učešća u aktivnostima i dešavanjima 2. Jačanje regionalnih vrednosti i tradicije	1. Komercijalizacija aktivnosti koje su personalne i emotivne prirode 2. Promena prirode događaja i aktivnosti radi zadovoljenja turističkih potreba 3. Porast kriminala 4. Promene u strukturama stanovništva 5. Isključenost lokalnog stanovništva iz dešavanja
Ekonomski	1. Povećanje izdataka 2. Mogućnost zaposlenja 3. Porast u radnoj podršci 4. Porast životnog standarda 5. Porast investicija	1. Lokalna inflacija 2. Nerealne cene nekretnina 3. Nemoć u privlačenju turista 4. Bolja alternativna ulaganja 5. Odliv novca u veće centre 6. Neadekvatna procena troškova turističkog razvoja 7. Nepoželjni troškovi, uključujući saobraćaj, fondove za zdravstvo i obrazovanje

Prilagođeno: Hall i Page, 2002.

ja turizma. Na primer, efekat zagađivanja vazduha u vezi sa saobraćajem i turizmom može doprineti efektu kiselih kiša koje uništavaju šume (Holden, 2000);

- prisutan je nedostatak informacija koje se tiču stanja resursa pre turističkog raz-

voja, kao i kriterijuma pomoću koga će promena biti izmerena i

- stroga upućenost istraživača samo na pojedine primarne resurse, kao što su plaže i planine, odnosno, zanemarivanje nekih drugih prostora (Mathieson, Wall, 1982).

EKOLOŠKI UTICAJI

U cilju razvijanja sistema usluga za potencijalne turiste, destinacija mora prvo razviti neophodnu infrastrukturu. U slučaju turističke delatnosti infrastruktura podrazumeva saobraćajnice, luke, marine, aerodrome, kao i si-

stem komunalne opremljenosti, električnu energiju, vodu i kanalizaciju. Neophodni su i neki drugi uslužni objekti kao što su hoteli, restorani, turistička predstavništva, agencije i drugi. Razvoj ovakvih sistema neosporno utiče na ži-

votnu sredinu (Cook, Yale, Marqua, 2002). Međutim, ovo je tek početak preinačavanja životne sredine. Kasnije, nakon izgradnje, uticaj na sredinu realizuje organizacija turizma i posetnici sa svojim navikama, potrebama i aktivnostima.

Uticaji na ekološke i prirodne sadržaje prostora mogu se sagledavati po vrstama turističkih destinacija ili kroz analizu pojedinih elemenata životne sredine. Posmatrajući najpopularnije tipove turističkih destinacija, u koje i dalje spadaju obale mora ili planine, može se konstatovati da su ovi predeli i njihovi resursi najugroženiji u procesu odvijanja turizma. Zato su neosporno važne teme koje ističu pojam i značaj predela, njegovu zaštitu i planiranje, jer je on kao predmet interesovanja turista i lokacija njihovog boravka, konačno, i mesto promena uslova životne sredine.

Zaštita i upravljanje predelom u kontekstu turističkog razvoja

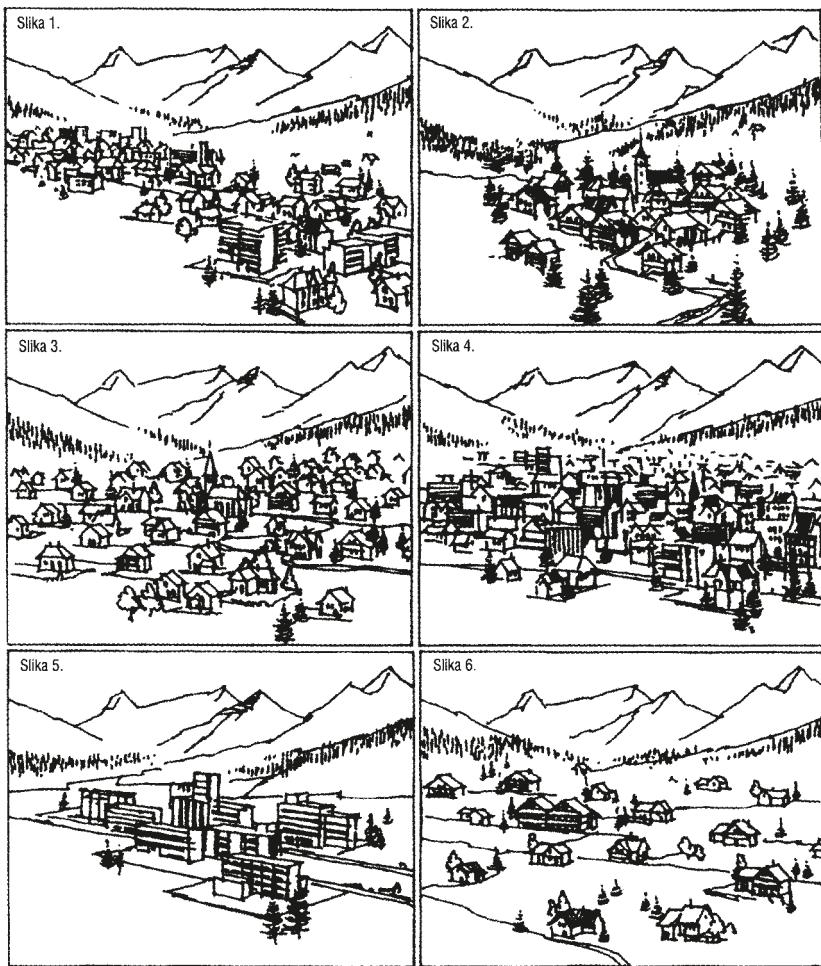
Poslednjih godina značajan deo pažnje naučne javnosti, institucija prostornog planiranja i zaštite prirode, usmeren je ka proučavanju, planiranju i zaštiti predela (eng. landscape). Predeo je višedimenzionalni fenomen koji obuhvata sve abiotičke i biotičke faktore neke teritorije, kao i kulturne karakteristike ukoliko su na toj teritoriji kao takve zastupljene. Postoje različite dimenzije proučavanja predela. U ekologiji je to skup ekosistema i posmatra se funkcionalno. Poimanje predela kao kulturnog identiteta neke teritorije zanimljivo je društvenim naukama. Nauke koje se bave proučavanjem turizma imaju svoj vlastiti ugao posmatranja ove pojave.

Zbog višestrukog značaja predela u Firenci je 2000. potpisana Evropska konvencija o predelu. Na snagu je stupila 2004. godine. Ona

promoviše zaštitu, upravljanje i planiranje uređenja predela. Osnovne definicije i pojmovi o predelu predočeni u tekstu Konvencije su sledeći:

- **predeo** označava određeno područje, onako kako ga ljudi vide i dožive, čiji je karakter rezultat delovanja i interakcije prirodnih i/ili ljudskih faktora;
- **predeona politika** označava izraz opštih principa, strategija i smernica, koje su definisali nadležni organi vlasti i koje omogućavaju preduzimanje određenih mera u cilju zaštite, upravljanja i planiranja predela;
- **ciljni kvalitet predela** označava formulaciju koju su dali nadležni organi vlasti, o težnji stanovništva u pogledu predeonih karakteristika iz njihovog okruženja;
- **zaštita predela** označava postupke očuvanja i održavanja značajnih ili karakterističnih obeležja predela, proistekle iz njegove prirodne konfiguracije i/ili ljudske aktivnosti;
- **upravljanje predelom** označava postupke kojima se, iz perspektive održivog razvoja, obezbeđuje redovno „održavanje“ predela, sa ciljem usmeravanja i uskladihanja promena izazvanih društvenim i ekonomskim procesima, kao i procesima u životnoj sredini;
- **planiranje predela** označava dugoročne i dalekosežne postupke sa ciljem unapređenja, ponovnog uspostavljanja ili stvaranja predela (European Landscape Convention, 2000).

Predeo je jedan od najvažnijih elemenata turističke ponude. Turisti veoma često predelu daju odlike najznačajnijeg elementa pri izboru turističke destinacije. Dovoljno je krenuti od

▲ **Slika 5.** Predlozi željenog izgleda mesta za odmor u alpskom prostoru. Procenat ispitanika po izabranim crtežima:

slika 2 - 24,9%
slika 6 - 23,9%
slika 3 - 16,8%
slika 1 - 12,8%
slika 4 - 3,8%
slika 5 - 2,2%

Izvor: Müller, 2004.

asortirana grafičkih sredstava turističke propagande koja veoma često u prvi plan, na naslovnim stranama, ističu predeone odlike neke destinacije. To nije slučajno, jer je predeo najpristupačniji deo prirodnih vrednosti u opažaju turista. Predeo je za turiste simbol prirodnih i kulturnih odlika destinacije.

Na atraktivnost nekog predela mogu da utiču sledeći faktori: voda (čista u jezeru ili u pokretu, a posebno kod planinskih potoka), proplanci sa šumom, pa čak i onomatope-

ja. Istraživanja stavova turista u Švajcarskoj su pokazala da se turistima najviše sviđa tradicionalno-seoski kultivisani predeo zbog svoje raznolikosti, strukture, bliskosti sa prirodom i zbog svoje posebnosti. Takva analiza se dovođi u vezu sa dilemom oko poželjnog stepena izgradjenosti nekog prostora. Uopšteno on može biti: (1) prirodni predeo; (2) prirodi blizak, kultivisani predeo; (3) civilizacijski predeo, preoblikovan tehnikom i kulturom. Na pitanje koji su to predeli (prema stepenu izgradnje) turizmu najbližiji, dobija se odgovor da su to delimično promenjeni predeli, ali sa poštovanjem prema vrednostima i u prirodnim okvirima. Istraživanja su takav stav potvrdila i to unutar projekta u vezi sa „Švajcarskom koncepcijom turizma“ gde su ispitivani stavovi o poželjnim slikama turističkih destinacija (slika 5). Najveći broj ispitanika je odgovorio da je to crtež broj 2 (Müller, 2004).

Predeo je kapital u slučaju turističkog razvoja, ali se i pored tog saznanja njegova osećljivost pod uticajem turizma manje analizira. Realizacija namene zemljišta i izgradnja ugoštiteljskih objekata i turističke infrastrukture menja predeone odlike. Pod takvim uticajem bitni preobražaj doživljavaju naselja u odnosu na vreme pre turističkog razvoja. Njihova arhitektura se menja i zato je važno da sve promene budu izvedene u skladu sa prirodnim okruženjem. Međutim, baš kao što je subjektivno reći koji je to prirodni predeo lep a koji je manje lep, tako je i teško dati ocenu o lepoj arhitekturi i njenoj uklopljenosti u neki predeo. Ipak, neka načela su jasno i precizno definisana. Važno je da dimenzije i proporcije izgrađenih turističkih objekata budu u skladu sa okruženjem. Uglovi građevina, prvenstveno krovova moraju pratiti dinamiku reljefa (posebno u planinskim krajevima). Boje fasada izgrađenih objekata moraju pratiti kolorit onih u prirodi.

Konačno, turistički objekti su sastavni deo prirodne okoline i ovaj postulat mora biti na umu onima koji odlučuju o izgradnji. Pored arhitekture, tu su i drugi sadržaji koji utiču na narušavanje estetskih atributa turističkih destinacija, pre svega ono što zovemo opremanjem turističkog prostora (informativne table, klupe, vidi-kovci, prostori za rekreaciju, mesta za odmor).

Ukoliko se predeo kao izuzetno važan kapital u turističkom razvoju degradira, onda je svaka konstatacija o njegovom značaju i više nego suvišna. Ukoliko neka destinacija ostane bez čistih voda, biljnog i životinjskog sveta ili neizgrađenih površina posebnih estetskih odlika, onda u njoj turizam ostaje bez svog pokretača i glavnog razvojnog zamajca. Predeone promene u kojima stepen urbanizacije postaje nedopustivo obiman manje se razlikuju od onih u mestima stalnog boravka. Tu se gubi smisao različitosti receptivnog u odnosu na prostor mesta stalnog boravka turista, pa se gubi i rekreativni značaj predela turističkih destinacija. Tako se gasi proizvodna funkcija turističkog predela, a sam turizam postaje faktor samodestrukcije. Neke destinacije izlaz traže u specijalizovanoj ponudi koja sadrži zabavne parkove, akva parkove, kockarnice i slično. Ipak, ovo je skupa investicija i na kraju, nikada ne može nadoknaditi vrednost izvornog ili kulturnog predela koji je u svom značenju još uvek suštinski turistički resurs, odnosno, kapital.

U Srbiji predeona politika nije na visokom nivou, mada se u poslednje vreme pojavljuju primeri nekih pomaka. U Prostornom planu Republike Srbije (2010 – 2014 – 2021) ističe se prisustvo dva predela na makro regionalnom nivou: **Vojvođansko-panonsko-podunavski makroregion i Središnji srpsko-balkanski makroregion** (slika 6). Unutar ovih celina nalaze se predeone odlike koje uspostavljaju pre-

dele regionalnog i lokalnog nivoa. Osnovni cilj zaštite, uređenja i razvoja predela Srbije su raznovrsni visokokvalitetni i adekvatno korišćeni predeli i fizički uređena, za život i boravak prijatna ruralna i urbana naselja, razvijenog identiteta zasnovanog na poštovanju i afirmaciji prirodnih i kulturnih vrednosti. U koncepciji zaštite, uređenja i razvoja predela Srbije ističe se pristup jačanja i promovisanje postojećih i kreiranje novih vrednosti u prostorima u kojima je vrednost predela od posebnog značaja za razvoj turizma. Kao jedna od ekonomsko-finansijskih mera za postizanje ciljeva spominje se i razvoj ekoturizma. U Regionalnom prostornom planu AP Vojvodine takođe se navodi promovisanje i isticanje vrednosti u predelima koji su od značaja za razvoj turističke delatnosti. Nažalost, važno je spomenuti i to da je praksa često drugačija od prostorno-planskih dokumenata pa su predeli u Srbiji i Vojvodini često devastirani i udaljeni od koncepta izvornih vrednosti.

Nažalost, u Srbiji Zakon o zaštiti spomenika kulture ne prepoznaje predeo, odnosno, kulturni predeo kao pojам i prostornu celinu. Ipak, Zakon o zaštiti prirode ističe i objašnjava pojmove predeo, predeoni elemenat i predeona raznovrsnost:

- **predeo** je određena teritorija čiji karakter predstavlja specifičan spoj prirodnih i stvorenih vrednosti karakterističnih za dati region;
- **predeoni elemenat** je najmanja, relativno homogena ekološka jedinica strukture predela, bilo prirodnog ili antropogenog porekla;
- **predeona raznovrsnost** je strukturiranost prostora nastala u interakciji (međudejstvu) prirodnih i/ili stvorenih predeonih elemenata određenih bioloških, klimatskih, geoloških, geomorfoloških,

▲ Slika 6. Izvorne odlike predela u Vojvođansko-panonsko-podunavskom makroregionu (gore) i Središnjem srpsko-balkanskom makroregionu (dole) mogu biti značajan segment turističke promocije i ponude
Foto: L. Lazić (gore); V. Stojanović (dole)

pedoloških, hidroloških, kulturno-istorijskih i socioloških obeležja (Službeni glasnik Republike Srbije, br. 36/2009).

Uticaji turizma na priobalne predele

Brojni istraživači su dali doprinos u proučavanju uticaja turizma na priobalne predele. Obale su tip resursa gde zoniranje dolazi do izražaja, jer se aktivnosti koncentrišu na određenim lokacijama. Tako su i uticaji zonirani po tim lokacijama što je bitno za organizaciju destinacije. Obala može imati veliki broj različitih propagandnih oznaka u cilju isticanja njene privlačnosti – na primer, „Obala nasleđa“ i „Obala izuzetne prirodne lepote“ u Engleskoj i Velsu; ali ipak, uticaji turizma i rekreacije na ovakve predele su višestruki i pogubni (Cosgrove, Jackson, 1972).

U sveobuhvatnoj studiji koju je predočila Nemačka federalna agencija za zaštitu prirode (German Federal Agency for Nature Conservation, 1997), najznačajniji turistički predeli priobalja u svetu su: Mediteran, Karibi, Meksički zaliv, ostrva Indijskog okeana, Australazija i ostrva Pacifika. Prostorno raspored ističe da su turistički resursi priobalja zapravo globalno ekološko pitanje. Kao takvo ono je složeno, kompleksno i ne sme biti jednostavno svedeno na resurse plaža kako se to ponekada radi. Očigledan primer je obala Kenije gde ekološka raznolikost priobalja obuhvata koralne grebene, marinsku vegetaciju, mangrove šume, peščane dine i kopnene šume.

Prema Nemačkoj federalnoj agenciji za zaštitu prirode (1997), prostorno okruženje priobalnog turizma može se svrstati u sledeće kategorije: (1) okeanska ostrva; (2) koralni grebeni; (3) kopnene vode; (3) mangrove šume; (4) močvare u blizini obale; (5) peskovite plaže; (6) priobalne dine.

Analiza životne sredine pokazuje da se pod najvećim pritiskom turizma i rekreacije nalaze peščane plaže, a da zatim slede i priobalne dine. U slučaju evropskih obala procesi erozije i sedimentacije, sa posledicama uticaja na njihovu životnu sredinu, povezani su sa prirodnim dešavanjima koja uključuju: (1) delovanje plime i oseke; (2) geomorfološke faktore (npr. reke koje vrše uticaj na rečna ušća i delte); (3) meteorološke faktore (npr. vetrovi i oluje); (4) promene nivoa mora i (5) geološke procese (npr. seizmičke i vulkanske aktivnosti). To znači da za izmenu morfoloških i ekoloških odlika priobalnih predela odgovornost snose i prirodni procesi, a ne samo antropogeni faktor. Zato je prvenstveno neophodno dobro poznavati takve prirodne procese u ispitivanjima uticaja turizma na priobalje. Ipak, priobalni krajevi u Evropi trpe i mnogobrojne štetne uticaje izazvane razvojem turizma i drugih delatnosti. Među njima se nalaze:

- visok stepen zagađivanja od izlivene nafte;
- razvoj lučkih gradova;
- erozija obale, na šta utiče izgradnja turističkih objekata;
- nedostatak pitke vode;
- konstantni porast uticaja turizma, jer godišnje priobalne krajeve Evrope posesti 100 miliona turista, a predviđa se i rast tog broja na 230 miliona do 2030. godine (German Federal Agency for Nature Conservation, 1997).

Neki od vidljivih znakova ekološkog pogoršanja uključuju zagađivanje vode i pojačano cvetanje algi. Ovaj problem kulminira u prisustvu neprečišćenog izlivanja kanalizacija, kada obogaćivanje hranljivim materijama dovodi do njihovog cvetanja. Apsurdno, ali problem je i nedostatak peska. Između 1900. i 1990. godine

došlo je do gubitka 75% peščanih dina u Francuskoj i Španiji. Ako se uzme u obzir da privredna delatnost priobalja upravo zavisi od peska i očuvanih plaža, onda su jasne dimenzije ovog problema.

Poznavanje geomorfoloških karakteristika važno je za razumevanje uticaja rekreacije i turizma na životnu sredinu priobalja. U slučaju obale Kejp u Južnoj Africi neki istraživači su ukazali na potrebu razvijanja turizma u skladu sa čvrstim ekološkim principima (Burns, Barwell, Heinecken, 1990). Oni tvrde da se fizičke karakteristike osetljivih obalskih linija moraaju uočiti, a da se režimi priobalnih sedimenata moraju i razumeti. Ovo je osvetlilo, prethodno već spomenutu, aktivnu i dinamičnu prirodu priobalne zone. Dugoročna priobalna erozija može se ublažiti i zaustaviti u cilju stvaranja uslova za rekreativne aktivnosti. Konačno, u slučaju ekološke revitalizacije priobalnih predela ispostavilo se da je intervencija skupa strategija. Naredni primer upravo o tome govori.

Na Floridi je postojala tendencija da se gradi što je moguće bliže obalskoj liniji. Florida tu nije izuzetak, jer je to uočljivo i u drugim delovima sveta. Takvo delovanje je uništalo dine, močvare i plaže, koje su činile zaštitnu barijeru od oluja i poplava. U istorijskoj analizi uništavanja priobalja na Floridi ispitana je i brzina ekološke degradacije. Prve priobalne građevine bile su kuće na plaži i to upravo na dinama. Dine najbliže moru su snižavane ili uklanjane kako bi se omogućio privlačan pogled prema pučini. Međutim, vlasnici kuća su veoma brzo postali svesni promena na obali, posebno erozije, usled antropogenih intervencija. Tada i počinju da se štite od negativnih posledica. Veštačke brane i nasipi su bili uobičajeni duž istočne obale već nakon 1925. godine, a veći deo prirodnog predela sa dinama je degradiran. Veliki deo ove zaštite bio je neodobren, a

često funkcionalno neefikasan i estetski neprikladan. Ubrzo je postalo očigledno da je takav pristup u rešavanju problema samo ubrzao eroziju i upućen je apel za pomoć. Florida je postala prirodna laboratorija za ispitivanje procesa zaštite u kojoj se podižu naprave za odbranu obala, zaliwske zaobilaznice i različite vrste nasipa i brana. Na kraju se ispostavilo da nisu baš sve akcije bile uspešne (Carter, 1990). Studije obelodanjuju da je čak 40% obala sa peščanim dinama, od 870 km obale Floride, bilo ugroženo osamdesetih godina XX veka. Tendencija je uticala i na način izgradnje puteva i kuća. Veliki deo tog degradirajućeg procesa povezan je sa rekreacijom i turizmom, s obzirom na to da u onim oblastima gde nema ovih aktivnosti, nema ni erozije.

U Danskoj su zabeleženi pozitivni uticaji na životnu sredinu kroz stvaranje Regionalnog parka u Kož zalivu 1980. godine, a sve u cilju izlaska u susret rekreativnim potrebama oblasti Velikog Kopenhagena. Uz korišćenje određenih metoda stvoreno je sasvim novo okruženje na plaži. Iskorišćeno je oko 5.000.000 m³ peska, koji je izvučen iz oblasti laguna, a izgrađen je i peščani nasip širine 20 m i visine 3 m iznad nivoa mora. Bile su potrebne razne ekološke upravljačke mere, uključujući i ustave u lagunama, kako bi se sprečila pojava ustajale vode. Program ozelenjavanja dina takođe je uveden da bi se stabilizovao resurs. Razvijanje ovakvog projekta, sa programima uklapanja u reljef terena, dobar je primer održivog kupališnog turizma. Ipak, ekološki uticaji su neminovni. Vremenski okvir je kratak u ovoj fazi da bi se mogle uočiti dugoročne posledice i uticaji, tako da je nemoguće sa sigurnošću oceniti stepen održivosti svih akcija.

Globalnoj ugroženosti marinskih predela u turističkoj delatnosti do sada se u velikoj meri pristupalo kroz naglašavanje ugroženosti ko-

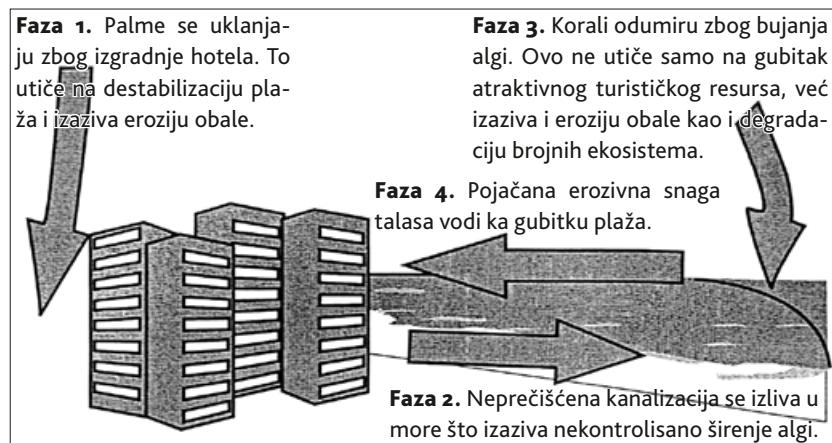
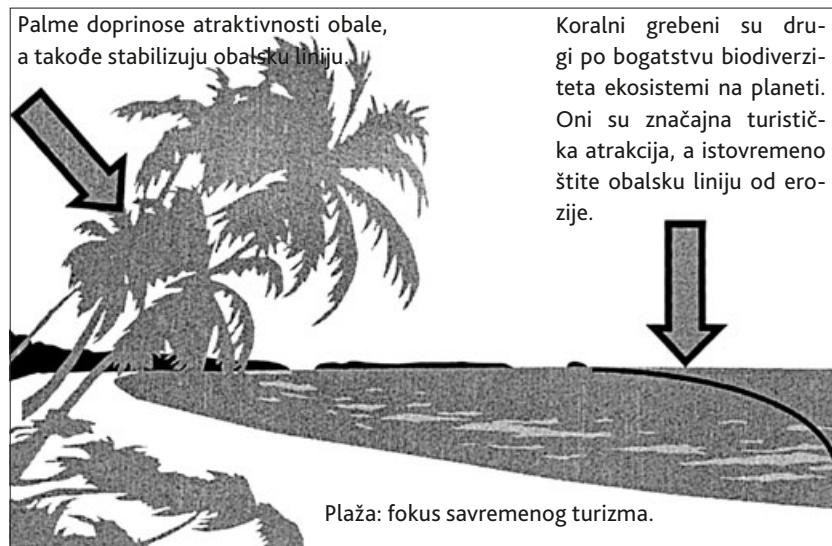
ralnih grebena (Hawkins i Roberts, 1994; Holden, 2000; Hall, Page, 2002; Williams, 2002). To i nije tako neobično ako se uzme u obzir njihova ekološka vrednost i stepen ugroženosti. Nakon tropskih šuma koralni grebeni su po stepenu biodiverziteta najvažniji ekosistemi. U proseku oni su stanište 25% vrsta, od ukupnog broja koji je zastupljen u marinskim predelima, a pri tom zauzimaju svega 0,17% od ukupne površine okeanskog dna (Goudie, Viles, 1997). Njihov rast zavisi od specifičnih uslova životne sredine, uključujući temperaturu vode od 25°C do 29°C, relativno plitke platforme na dubini manjoj od 100 m, vode bogate kiseonikom i područja bez zagađivanja. Postoje tri glavna tipa korala: *ovičeni korali*, koji direktno dodiruju obalu; *pregrađeni korali*, koji su odvojeni od obale lagunama i *atoli*, koji čine prsten od koralnog grebena unutar koga je laguna. Grebeni su sastavljeni od tankog sloja živih korala koji egzistiraju na vrhu skeleta pređašnjeg biološkog rastinja.

Koralni grebeni su veoma osetljivi i pod uticajem ljudskih aktivnosti mogu lako nestati čitave kolonije (Hall, Page, 2002). Ugrožavajuća aktivnost za njih je i turizam, jer može na najraznovrsnije načine doprineti njihovom nestanku; na primer, kroz izgradnju turističkih objekata, neadekvatan sistem kanalizacije, neprimereno ponašanje turista i lokalnog stanovništva. Upravo neke od ovih aktivnosti uticale se na redukciju površine koralnih grebena u Šri Lanki, Indiji, Maldivima, Istočnoj Africi, Tongi, Samoi, Egiptu i Australiji (Holden 2000; Hall, Page, 2002). Samo u Egiptu degradirano je 19% koralnih grebena u 1990. godini, a taj broj je porastao na 30% u 2000. godini (Hawkins, Roberts, 1994). Neadekvatan sistem kanalizacije doprinosi procesu eutrofizacije što podstiče rast algi, koje potom prekrivaju korale i guše ih. Ovakvi slučajevi su potvrđeni na Ha-

vajima i u Australiji. U Keniji korale ugrožava ispuštanje neprečišćene kanalizacije iz hotela, nesavesni turisti koji hodaju po formacijama, lokalno stanovništvo koje od njih pravi suvenire i turistički brodovi (Holden, 2000).

Uništavanje koralnih grebena ne podrazumeva samo gubitak biodiverziteta, već preti i ostalim resursima životne sredine od kojih i turizam zavisi. Korali su kompleksne prirodne tvorevine i u njima se očituje jedinstvo i međuzavisnost u životnoj sredini. Oni ne samo da poseduju obilje hrane za ribe, već štite obale okeana i mora od erozije. Bez ove prirodne prepreke erozija obala bi se razvijala mnogo brže nego što je to inače sada slučaj. To se posebno odnosi na predele gde su stabla palmi uklonjena kako bi se oslobodio prostor za izgradnju hotela (šema 4).

Studije uticaja rekreativne rekreacije na prirodne resurse obale rađene su u mnogim državama, na primer, poznate su i one u Nemačkoj (Severno more) ili Velikoj Britaniji. Jedno je sigurno, te studije bi trebalo da pomognu u ravnomernoj raspodeli turističkih kapaciteta u priobalju, kako bi se preopterećene oblasti oslobodile dodatnih pritisaka. U ovakvim akcijama neophodno je angažovanje fizičkih geografa za nadgledanje i procenu priobalnih procesa, da bi se razumelo kako će životna sredina odgovoriti na radikalnu promenu stvaranja novog rekreativnog okruženja. Pored navedenih uticaja važno je spomenuti i to da je opažanje obala i plaža društveno i kulturno uslovljeno. Postoji kontinuitet u formiranju predstave o vrednosti obala mora, koji može pomoći objašnjavanju veze koju turisti imaju sa određenim mestima na toj obali. Za većinu društvenih grupa obala je društveni balans i aktuelni resurs u kome se može uživati i koji se može koristiti u skladu sa čudljivošću sezone i vremenskim prilikama.

▲ Šema 4. Životna sredina obale pre turističkog razvoja (a) i posledice razvoja turizma – degradacija (b)

Izvor: Holden, 2000.

Uticaji turizma na planinske predele

Po svojoj važnosti i popularnosti planine se kao turističke destinacije nalaze na drugom mestu. Baš kao što turizam izaziva negativne pojave u priobalnim ekosistemima, tako i na planinama utiče na transformaciju prostora. Životna sredina planina je osjetljiva i podložna promenama. Ona ima kratak vegetacioni period, niske temperature i specifične tipove zemljišta, koja su inače tanka i ne obiluju hranljivim ma-

Tabela 8. Uticaji skijališnog turizma na životnu sredinu

Tip razvoja	Proces	Ishod
Priprema staze	Uništavanje biljnog sveta i stena	1. Degradacija ekosistema; 2. Estetsko zagađivanje – gubitak estetskih vrednosti, posebno u toku leta.
	Uništavanje šuma na planinskim stranama	1. Porast rizika od lavina; 2. Porast rizika od klizišta; 3. Uznemiravanje divljih vrsta (npr. crni tetreb u francuskim Alpima i crveni tetreb u Škotskoj).
Instalacija uspinjače	U fazi priprema grade se putevi kojima se transportuje neohodna oprema	Poremećaj ekosistema – uništavanje biljnog sveta; uznemiravanje divljih životinja i njihovih staništa.
	Korišćenje kablova za uspinjače	Ugrožavanje ptica koje se upliču u kablove.
Veštački sneg – priprema opreme	Korišćenje topova za veštački sneg koji zahtevaju veliku količinu vode. Na primer, za dobijanje jednog hektara skijaške površine potrebno je 200.000 litara vode	1. Porast korišćenja vode – kao i nesrazmerno trošenje ovog dragocenog resursa; 2. Nesrazmerno korišćenje energije; 3. Zagađivanje bukom; 4. Dodavanje različitih supstanci podstiče zamrzavanje vode, što dovodi do degradacije zemljišta.
Razvoj infrastrukture	1. Izgradnja saobraćajnica za transport skijaša 2. Infrastruktura vezana za vodu i električnu energiju	1. Promena osnovne namene zemljišta, zagađivanje vazduha, buka; 2. Porast nivoa saliniteta što izaziva gubitak flore, npr. u Australijskim Alpima.
Infrastruktura neophodna za razvoj destinacije	Izgranja hotela, kao i drugih objekata za turiste, kafića, restorana, barova	1. Promena osnovne namene; 2. Zagađivanje vazduha i vode.

Izvor: Holden, 2000.

terijama. U takvim uslovima regeneracija na-rušenih vrednosti se odvija dosta sporo.

Planine su popularne turističke destinaci-je zahvaljujući i brojnim potencijalnim turističkim aktivnostima. Trenutno je prisutan porast interesovanja za aktivnosti poput alpskog skijanja, snoubordinga, planinskog biciklizma, paraglajdinga, splavarenja na brzim planinskim rekama i trekkinga. Najpopularniji su ipak zimske sportovi. Ekonomski isplativost zimskih sportova u turističkoj ponudi ohrabriла је vlade mnogih zemalja da ulažu u ovakav vid razvoja, pogotovo što se time podstiče i razvoj

ruralnih predela. Tako sa jedne strane zimski turizam na planinama donosi ekonomske povlastice u mnogim državama širom sveta, dok sa druge strane utiče na mnogobrojne negativne posledice i degradaciju osjetljive planinske prirode (tabela 8).

Razvijanje planinskog zimskog turizma zahteva raznovrsne objekte, opremu, izgradnju hotela, apartmana, infrastrukture, što sve zajedno vrši pritisak na prirodne resurse i eko-sisteme. Uklanjanje stabala zbog izgradnje skijaških staza, pored toga što podrazume-va gubitak izvornih staništa, utiče i na nemo-

gućnost upijanja atmosferskih padavina na planinskim kosinama u onoj meri kako je to bilo ranije. Seča drveća utiče na gubitak kohezije i stabilnost zemljišta, pa postepeno ono postaje sve više skljono odronu. U kombinaciji sa porastom količine atmosferske vode, koja se sliva niz padine, planinsko zemljište postaje zona aktivnog klizišta. Efekti klizišta mogu biti dramatični i pogubni, uključujući i ljudske živote (Holden, 2000). Tokom leta 1987. godine lavina blata survala se u predelu severne Italije i južne Švajcarske, odnevši 60 ljudskih života, dok je 7.000 ostalo bez krova nad glavom, a 50 grada, sela i turističkih centara je porušeno. Uzrok tragedije je seča planinskih šuma zbog potreba infrastrukture skijališnog turizma (Simons, 1988).

Skijanje može imati posebno štetne posledice van skijaških staza. Kao prvo, dolazi do mehaničkog oštećenja biljnog sveta, a potom i do uznemiravanja životinja. Mehanička oštećenja se uglavnom dešavaju zbog zasecanja drveća oštrim ivicama skija. Ugroženi su, pre svega, mlađi izdanci koji vire iz snega, a ne predstavljaju prepreku skijašima van staza. Stabla sa takvim ožiljcima su podložna gljivičnim i drugim obolenjima. Često dolazi i do anomalija u njihovom rastu. Osim toga, mlađe drveće trpi pritisak snega koji su nagurali skijaši. Kao što je već spomenuto skijanje van staza ometa planinsku divljač koja prezimljuje u šumi. Stres kod ovih životinja izaziva intenzivnije pokrete i podstiče dodatne energetske potrebe, pa je i konzumiranje mlađih izdanaka stabala intenzivnije. Uverljivo o tome svedoči podatak da je srni u begu neophodno sedam puta više energije nego u stanju mirovanja (Müller, 2004).

Degradacija planinskih predela ne mora biti ugrožena samo kroz skijališni i masovni turizam. Postoje i druge manje afirmisane planine u svetu, čiji ekosistemi trpe uticaje turizma.

Jedan od primera je Anapurna region u Nepalu, koji poslednjih decenija pohodi sve veći broj pristalica trekkinga. Broj međunarodnih turista u Nepalu se popeo sa 6.179 u 1962. na 393.613 u 1996. godini. Od ukupnog broja čak 23% turista upražnjava trekking, dok od tog broja čak 59% dolazi u Anapurna region. Ovaj predeo ima bogat biodiverzitet sa retkim biljnim i životinjskim vrstama. Dolazak tolikog broja turista vrši pritisak na prirodu predela. Neplanski je izgrađeno oko 700 čajnih kuća i konačišta. Ogorčna područja šuma su nestala zbog korišćenja drveta za ogrev. Krčenje šuma izazvalo je pojavu klizišta i ona postaju ozbiljan problem za regiju. Reka Kali Gandaki je bila pregrađena klizištem, zbog čega su pokrenute akcije miniranja u cilju neometanog proticanja (Sparrowhawk, Holden, 1999).

Da bi se izbegle negativne posledice uticaja turizma na planine pokrenute su brojne istraživačke studije i akcije za zaštitu planinskih predela. Jedan od svetlih primera su i Alpi, kao najpoznatija planinska turistička destinacija u Evropi. Zaštita ovog planinskog masiva dugo je imala isključivo nacionalni karakter unutar alpskih država. Na sreću ideja je osamdesetih godina XX veka vidno napredovala kroz uvođenje koncepta zaštite na međunarodnom nivou, odnosno, jedinstveno u međusobnoj saradnji svih alpskih zemalja. Tako je došlo do usvajanja Konvencije o Alpima, gde su važnu ulogu odigrali Evropski parlament, Mađunarodna komisija za zaštitu Alpa (CIPRA) i Radna zajednica zemalja srednjih Alpa ARGE ALP. Na prvoj konferenciji o Alpima 1989. doneta je Rezolucija o zaštiti Alpa koja sadrži 89 tačaka i koja se temelji na nacionalnim izveštajima o zaštiti životne sredine u alpskim državama. Na drugoj konferenciji o Alpima 1991. Konvenciju o Alpima su potpisale Austrija, Francuska, Italija, Lihtenštajn, Švajcarska, Nemačka i Evrop-

ska unija. Ista je stupila na snagu 1995. nakon što su je ratifikovale Nemačka, Austrija i Lichtenštajn. Konvencija predstavlja okvirni ugovor. Pojedinačne mere za zaštitu Alpa i podsticanje održivog razvoja regulišu se takozvanim protokolima. Trenutno postoji osam protokola: (1) planinska poljoprivreda, (2) zaštita prirode i predela, (3) prostorno planiranje i održivi razvoj, (4) planinska šuma, (5) turizam, (6) saobraćaj, (7) energija i (8) zaštita zemljišta.

Protokol o turizmu u prvom redu ima za cilj harmonizaciju turističkih i rekreativnih aktivnosti sa ekološkim i društvenim zahtevima. Njime se podstiče ekološki prihvatljiva turistička ponuda u ruralnim predelima. Prednost se daje onim oblicima turizma koji nemaju štetne uticaje na prirodu i lokalne zajednice. Protokol dalje ističe da se uspinjače i žičare moraju graditi u skladu za ekološkim zahtevima, a ne samo kroz poštovanje kriterijuma sigurnosti i ekonomičnosti. Saobraćaj turističkih destinacija mora biti ograničen. Investitor i organizatori turizma moraju paziti da se gradnja, održavanje i pogon skijaških staza odvija što je moguće pažljivije u odnosu prema prirodnom predelu. Konačno, sportske aktivnosti ne smeju štetiti životnoj sredini, a motorizovane

vrste sportova moraju biti ograničene (Müller, 2004).

Konačno, da bi se uočili uticaji turizma na planinske destinacije ne mora se ići dalje od Srbije. Ovde je turizam na planinama jedan od prioritetsnih kako u planovima i strategijama, tako i u praksi. Najpoznatije destinacije su Kopaonik, Zlatibor, Tara, a u planovima se često spominje i Stara planina. Zlatibor je od samih početaka razvoja turizma do danas doživeo izuzetnu ekspanziju. Planina je kroz razvoj turizma, naročito tokom poslednjih decenija, doživelu izuzetan stepen urbanizacije (slika 7), a prema oceni stručnjaka i turista i više nego što bi to trebalo da bude. Zato u mnogim segmentima ponuda Zlatibora pre podseća na gradski turizam, a manje na planinski. Na Kopaoniku situacija nije bolja. Jovičić (2000) je na osnovu primene indikatora održivog turizma ustavio sledeće. Kopaonik ima izrazito sezonski karakter prometa, što iz ugla održivog razvoja ne ide na ruku turističkim radnicima i samoj destinaciji. Najveća koncentracija prometa realizuje se tokom prva tri meseca (januar, februar i mart). Letnja sezona daleko zaostaje za ostvarenim prometom u toku zimskog perioda. Odnos broja smeštajnih kapaciteta i lokal-

▼ **Slika 7.** Stepen uticaja turizma na glavne planinske turističke destinacije u Srbiji prilično je izražen i odnosi se uglavnom na visok stepen izgradnje i urbanizacije – Zlatibor (levo) i Kopaonik (desno)
Foto: V. Stojanović

nog stanovništva takođe nije povoljan i ističe se da bi mogao loše uticati na identitet lokalnih zajednica. Obim izgradnje objekata za smeštaj turista takođe nije zadovoljavajući posebno ako se uzme u obzir lokacija izgradnje koja je proglašena za nacionalni park. Iz ugla zagađivanja vazduha i ostalih elemenata životne sredine nije podesno ni to što najveći broj turista dolazi sopstvenim automobilom, dok je javni saobraćaj zapostavljen. Tu su i ostali pritisci u koje spadaju i oni koji se odnose na šume, autohtone vrste biljaka i životinja i estetske odlike predela, jer izgrađeno dominira nad prirodnim.

Danas gotovo i nema dileme da je koncept razvoja turizma na Kopaoniku bio pogrešan i neusklađen sa prirodnim vrednostima zaštićenog područja. Osnovni razlog je odluka o izgradnji turističkog kompleksa na vrhu planine, umesto u predelima njene podgorine. Nažalost, lekcija kao da nije naučena, pa se po istom kriterijumu planira i gradi turistički kompleks na Staroj planini. U planu je na hiljade smeštajnih jedinica, žičare, saobraćajnice i to na području zaštićenih prirodnih vrednosti od kojih su neke već sada ugrožene.

Uticaj turizma na ruralne predele

Ruralni turizam podrazumeva niz aktivnosti, usluga i dodatnih sadržaja koje se realizuju u ruralnim predelima. Aktivnosti najčešće obuhvataju: agroturizam (učestvovanje u tradicionalnim poljoprivrednim radovima), rekreaciju i odmor u prirodi, edukativne ture u prirodi, učestvovanje u kulturnoj ponudi sela, manifestacije i drugo. Prema istraživanjima stavova turista, Svetska turistička organizacija je ustavnila da su omiljene aktivnosti u ruralnom turističkom prostoru sledeće: uživanje u ruralnom predelu (75%); gastronomija (70%); odlazak na jezera i reke (58%); obilazak istorijskih

i kulturnih atrakcija (41%); lov, ribolov i plavidba čamcem (32%); bicikлизам, jahanje, planinarenje i pešačenje (24%). Ključno mesto za odvijanje aktivnosti ruralnog turizma je seosko domaćinstvo unutar koga se dešava najveći deo turističkog aranžmana. Na taj način stanovništvo ostvaruje dodatne prihode pošto im je poljoprivreda primarna delatnost. Na drugoj strani, ima i onih slučajeva u kojima se ruralni turizam, umesto u domaćinstvima, odvija u malim seoskim hotelima (npr. u Sloveniji).

Da bi se dobro razumeo uticaj turizma na ruralne predele neophodno je poznavati sve bitne odlike ruralnog turizma. Neke od njih ističu sledeće: (1) odvija se u predelima sa malom gustinom naseljenosti; (2) podrazumeva prisustvo i prirodnih predela u okolini seoskih naselja; (3) odlikuje se slabo razvijenom infrastrukturom; (4) društvena organizacija podrazumeva jake individualne aktivnosti; (5) izgrađeni objekti su uglavnom malih gabarita; (6) posedi su uglavnom u privatnoj svojini; (7) povezuje se sa drugim delatnostima, prvenstveno poljoprivredom; (8) sezonalnost je snažno izražena (proleće – od marta do maja i jesen – od septembra do oktobra); (9) odnosi sa gostima su personalizovani; (10) etički principi su naglašeni; (11) prostor u kome se odvija turizam često ima predznak eko-etno (što u Srbiji, nažalost, često ima i svoje pogrešno tumačenje).

Popularnost ruralnih predela kao turističkih destinacija proističe i iz njihovog imidža. Smatra se da simbolično značenje ruralnog predela kao netaknutog, izvornog i očuvanog, proističe iz istorijsko-civilizacijske reakcije na industrializaciju i urbanizaciju. Međutim, pastoralni imidž ruralnih predela potiče i od ranije. Danas su ipak okolnosti drugačije. Tendencije savremenog života su drugačije – stresne, brže i manje autentične. To se odrazilo i na značenje pojma ruralno pa je

ono, u poređenju sa urbanim, prevazišlo uto-pijski i mitski status o prirodnijem, uzvišenjem i sporijem. Ruralna idila je tako, manje u stvarnosti a više u stavovima turista, postala spoj romantičnog, nostalгије, nasleđa, prirode i kulture.

Društvena interpretacija ruralnih predele ima i širu dimenziju. To je posebno uočljivo u situacijama kada tim istim predelima strani turisti pripisuju kulturološki značaj. Turisti sa Zapada vide manje razvijene zemlje kao više tradicionalne nego što su njihove. Posledica tog stava sadržana je u činjenici da se mnoge zemlje i regije plasiraju i *prodaju* turistima zahvaljujući pojačanom imidžu *autentične ruralnosti*. Smatra se da on podmiruje društvene interpretacije posetilaca, pre nego stvarnu realnost te destinacije. Postavlja se pitanje koliko će ovakve interpretacije stvarno doprineti stepenu zadovoljstva turista i koliko one mogu biti negativne po lokalno stanovništvo koje se eventualno ne uklapa u predstave sa kojima turisti dolaze.

Ruralni predeli su podložni promenama i one se dešavaju kako pod uticajem drugih delatnosti, tako i pod uticajem turizma. Na Zapanu je porast agrobiznisa i pad u tradicionalnoj porodičnoj poljoprivredi izazvao iznenadjuće promene u karakteru i funkcionalanju seoskih gazdinstava i ruralnog predela. Posledice se sagleđavaju u promeni brojnih resursa. Ove promene se mogu okarakterisati kao:

- **Endogene** – poput politike podržavanja multikulturalnosti; smanjenja broja stanovnika, naročito mlađeg obrazovanog stanovništva; povećanja prosečne starosti stanovništva; povećanog slobodnog vremena i promena porodične strukture.
- **Egzogene** – koje su povezane sa poslovanjem transnacionalnih korporacija, tehnološkim inovacijama, globalnim

finansijskim tržištima i restrukturiranjem. Ruralno restrukturiranje je sva-kako isprepletano sa procesom i uticajem globalizacije i ne može se posmatrati izolovano od nje (Roberts, Hall, 2001).

Pravo pitanje za analizu uticaja turizma na ruralne predele je koliko selo u razvijenim evropskim zemljama podrazumeva autentičnost. Samo u Engleskoj 1.700 novih stanovnika se doseljava u ruralne krajeve svake nedelje. Skoro polovina svih ruralnih stanovnika rođena je u urbanim regijama. Činjenica je da određeni broj novih, nekada gradskih, stanovnika u ruralnim naseljima i selima donosi sa sobom „niz vrednosti koje proizilaze iz prošlosti ruralnih zajednica“. Oni tako pokušavaju da zaštite ruralnu idilu protiveći se bilo kom obliku modernog razvoja, a koji bi mogao da pokvari njihov novootkriveni ruralni život. Mnoga sela su u opasnosti da postanu fosilizovana i sterilizovana, jer dolazak srednjeg sloja stanovništva u nekada poljoprivredne oblasti može da ih transformiše u nešto što je samo produžetak buržoaskih predgrađa sa dodatnim luksuznim i modernim radnjama. Ovo bi moglo da istisne izvorne ruralne aktivnosti. U kontekstu ruralnog turizma, posledice ovoga mogu biti kontradiktorne: (1) „tipično“ ruralna sela će verovatno privući posetioce koji su željni da isku-se imidž ruralnosti koji je stvoren, direktno ili indirektno, kontraurbanizacijom; (2) ipak, turisti neće biti dobrodošli za novoprdošle ruralne stanovnike (njihove nekadašnje sugrađane), koji su bili pokretači „očuvanja“ ili osnaživanja tog jedinstvenog ruralnog pejzaža (Roberts, Hall, 2001).

Veliki broj javnih i privatnih ustanova prihvatile su turizam i rekreaciju kao izvore potencijalne regeneracije, a u svetu smanjenja agrarnog prihoda i ograničenih mogućnosti

industrijskog zaposlenja. Dok turizam predstavlja jednu od nekoliko potencijalnih mogućnosti društvene diverzifikacije, neki ga vide i kao nosioca dodatnih prednosti iskorišćavanja postojećih prirodnih i predeonih resursa.

Uticaj turizma i rekreacije na destinacije ruralnih predela bio je u fokusu u prethodnih nekoliko decenija. Mnoga empirijska istraživanja u prvim godinama tog trenda su bila povezana sa ekonomskim efektima koje je turizam doneo stanovništvu ruralnih krajeva. Nakon toga su usledila i istraživanja u oblasti uticaja na ekološke komponente prostora, sa akcentom na nacionalne parkove i ostale vidove zaštićenih područja koja se, pre svega, nalaze u ovim krajevima. Neka istraživanja su posvećena društvenim i kulturnim efektima turizma na lokalno stanovništvo i reakciji koja je proistekla iz tih uticaja (Butler, 1998).

Kao i u slučaju ostalih destinacija i ovde se uočavaju tri dominantna uticaja koje turizam ostvaruje. To su: ekološki, društveni i ekonomski. Da bi se negativne promene izbegle neophodno je pokazati odgovornost u zaštiti ruralnih predela i spremnost turističke politike da donese novu šansu ruralnim predelima (slika 8). U brojnim evropskim država-

ma oni nisu više predodređeni samo za poljoprivrednu funkciju, već dobijaju i neke nove. Raznovrsnost funkcija podrazumeva veće izazove. Sve je veći i broj lobija koji usmeravaju politiku razvoja sela i ruralnih predela. U slučaju turizma često se podrazumeva žestoka borba interesnih sfera između ove i drugih delatnosti, kao i unutar samog turizma. Unutar turizma često sukobljavaju svoja stanovišta korisnici jedne iste lokacije za upražnjavanje različitih aktivnosti (npr. skijaši i trekeri ili skijanje na vodi i plovidba čamcem). Ispostavilo se da ovakvi sukobi dovode i do tenzija, pa ruralni predeli gube i na taj način svoju identičnost. Jedno je u svim ovim izmenama ruralnih predela i sela kao njihove osnovne jedinice sigurno – ruralni predeli nisu više tek prostori u kojima se sprovodi poljoprivredna delatnost i proizvodi hrana. U nekim selima zapadnoevropskih zemalja selo dobija rekreaciju, ugostiteljstvo i turizam kao dominantne delatnosti. Prepostavlja se da će u XXI veku, za razliku od dosadašnjeg perioda od dva milenijuma, turizam u mnogim selima Evrope biti jedna od dominantnih privrednih delatnosti. Za planere turističke delatnosti i samu privredu to će biti veliki izazov.

▲ **Slika 8.** Turizam bi trebalo da oplemeni ruralne prostore kroz uvođenje novih sadržaja, koji pored estetskih imaju i praktične atribute u funkciji lokalnog stanovništva. Mokra gora u Srbiji (levo) i Logarska dolina u Sloveniji (desno)
Foto: V. Stojanović

Uticaj turizma na gradske turističke centre

Veliki gradovi su važan tip turističke destinacije širom sveta, a nemaju još uvek adekvatan tretman u akademskim istraživanjima turizma. Oni poseduju čitav niz resursa koji turistima obezbeđuju zadovoljenje turističkih potreba, pa stoga i privlače veliki broj posetilaca. Porast turizma u gradovima doveo je do takozvane **turističke urbanizacije** (Mullins, 1994), koja doprinosi razvoju gradova zbog narastanja uslužnih i turističkih delatnosti. To svakako menja okruženje gradova i utiče na čitav niz geografskih i društvenih preobražaja. Samo neki od primera su arhitektonska degradacija, zagađivanje vazduha, zagađivanje voda, opte-

rećenje infrastrukture i promene navika lokalnog stanovništva. Uticaj turizma na gradove ima široki opseg i može se dugoročno odraziti na njihovu životnu sredinu i tendencije održivog razvoja (tabela 9).

Turizam vrši pozitivan i negativan uticaj na gradska naselja. Za razumevanje sveobuhvatnog uticaja savremenog turizma na gradove neophodno je i shvatanje kako turizam koegzistira sa drugim privrednim delatnostima, a takođe, i kakav je njegov stvarni uticaj na život, ekonomiju i okruženje gradova. Proučavanje turističkog uticaja na gradove podrazumeva usaglašavanje ekološkog, ekonomskog, kulturnog i društvenog uticaja. Često se upućuju kritike da istraživanje uticaja nije komplementarnog karaktera, odnosno, da ne podrazumeva raznovrsnost tih uticaja.

Proučavanje uticaja turizma na okruženje gradova je uglavnom trend koji prati sve učestalija istraživanja uticaja turizma na životnu sredinu uopšteno. Ipak, ne treba zaboraviti da gradovi predstavljaju specifične i posebne sisteme u životnoj sredini i da su kao takvi podložni drugaćijem spektru uticaja. Moguće je izdvojiti nekoliko osnovnih grupa tih uticaja:

- degradacija arhitektonskog nasleđa zbog izgradnje hotela koji nisu u duhu tradicije;
- efekat izgradnje i širenja gradova koji se ne uklapa u adekvatnu postojeću strukturu;
- preopterećenost trenutne infrastrukture u toku turističke sezone;
- izdvojenost turista u odnosu na lokalno stanovništvo;
- prodaja poljoprivrednog zemljišta dobrog kvaliteta u cilju izgradnje novih turističkih objekata;
- preopterećenost saobraćaja zbog potreba turista;

Tabela 9. Uticaji turizma na životnu sredinu gradova

1. Uticaji na prirodno okruženje gradova:
<ul style="list-style-type: none">• korišćenje zemljišta za razvoj turizma koje bi se moglo koristiti u druge svrhe;• promene u urbanoj hidrografiji.
2. Vizuelni uticaji:
<ul style="list-style-type: none">• razvoj turističkih kvartova;• primena savremenih arhitektonskih stilova;• insistiranje na autentičnim arhitektonskim stilovima;• porast broja stanovnika.
3. Uticaji na infrastrukturu:
<ul style="list-style-type: none">• preopterećenje postojeće infrastrukture: saobraćajnice, železnica, parkinzi, elektrifikacija i gas, kanalizacija i uslužni sistemi;• obezbeđivanje nove infrastrukture;• dodatna infrastruktura za boravak turista i adaptacija područja namenjenih turistima.
4. Urbanistički preobražaji:
<ul style="list-style-type: none">• promena korišćenja stambenih područja i njihovo preobraćanje u uslužne kvartove;• uvođenje novih pešačkih i saobraćajnih zona namenjenih turistima.
5. Restauracija:
<ul style="list-style-type: none">• restauracija i zaštita istorijskih područja i građevina;• obnavljanje fasada na zgradama koje čine istorijsko nasleđe.

Izvor: Page, 1995.

- degradacija i zagađivanje lokalnih ekosistema zbog izlivanja kanalizacija, smeća i čitavog niza drugih problema, koji takođe mogu stvarati pometnju u procesu funkcionisanja gradova (Mathieson, Wall, 1982).

Analiza uticaja turizma na životnu sredinu je posebno bila u centru interesovanja tokom devedesetih godina XX veka. Tada su definisani negativni uticaji na životnu sredinu, premda još uvek u fokusu nisu bila gradska naselja jer se uglavnom smatralo da je takav uticaj dominantan u slučaju prirodnih vrednosti. Uticaji turizma na životnu sredinu nekog grada mogu se sistematizovati i na sledeći način:

- uticaj na fizičke i morfološke karakteristike;
- vizuelno-estetski uticaj;
- potreba za dodatnom infrastrukturom;
- preobraćaj stambenih u uslužne i turističke kvartove;
- restauracija specifičnih istorijskih i kulturnih vrednosti;
- trend konkurenčije koju podstiču drugi turistički gradovi, a koja bi trebalo da dovede do podizanja kvaliteta života (Green, Hunter, 1992).

Jedan od načina kontrole uticaja turizma na životnu sredinu gradova je **noseći kapacitet**. To je maksimalan broj posetilaca koji mogu da koriste neki prostor, a da pri tom ne dođe do degradacije životne sredine i doživljaja turista. Noseći kapacitet gradova sadrži tri elementa: (1) **fizički (ekološki) noseći kapacitet** je granica maksimalnog broja turista koji neće degradirati životnu sredinu. Iznad te granice kulturne, istorijske i ambijentalne karakteristike grada se gube (prilog 4); (2) **ekonomski noseći kapacitet** je granica ispod koje grad neće imati

Turizam degradira Veneciju

 Venecija je globalno poznati primer gradske turističke destinacije sa kulturnim renesansnim znamenitostima iz XV veka. Intenzivni ekonomski razvitak doživelja je nakon 1960. godine. Međutim, istorijsko jezgro Venecije tokom tog perioda konstantno beleži opadanje broja stanovnika. Tako je sa 175.000 u 1951. broj pao na 78.000 u 1992. godini. Sa druge strane, grad dnevno primi sa strane 47.000 ljudi koji su u njemu zaposleni. Venecija je danas više-strukoj ugrožena zbog toga što tone, zbog porasta nivoa mora i njegovog zagađivanja i zbog zagađenog vazduha. Jedan od negativnih uticaja na Veneciju realizuje i turizam.

Broj smeštajnih jedinica u gradskim hotelima je sa 20.000 u 1973. porastao na 22.200 u 1992. godini. Problem turizma Venecije je u kratkom boravku posetilaca koji ovde dolaze iz drugih italijanskih destinacija, posebno letovališta na jadranskoj obali i sa Alpa. Broj turista koji boravi samo jedan dan neprestano se povećavao (7.000.000 godišnje) i to je konstantno ugrožavalo noseći kapacitet grada, a negativno se održavalo i na finansijske efekte. Broj jednodnevnih turista negativno se odražao na infrastrukturu grada, opterećujući saobraćaj i komunalnu infrastrukturu, uz veoma malu potrošnju. Ovakav pritisak doveo je iseljavanja lokalnog stanovništva koje iz više razloga ne pronalazi interes da ostane u gradu.

Da bi se zaustavio ovako neodrživi turizam angažovan je Oliviero Toskani, pozнати fotograf, kako bi vodio negativnu kampanju u cilju smanjenja broja turista i održivog razvoja grada. Angažovanje turističkih radnika Venecije dokaz je njihovog shvatanja društveno odgovornog marketinga. Paralelno sa negativnom kampanjom preduzimaju se mere u kojima se turistima sa dužim vremenom zadržavanja pružaju detaljna obaveštenja o kulturnim dešavanjima. Njima se nudi Venecijanska kartica (Venice card), koja omogućava mnoge pogodnosti: popust za ulaznice u muzeje i korišćenje transporta, popuste u restoranima i prodavnica. Ukoliko turista boravi u hotelu dobija besplatnu karticu (Page, Hall, 2003; Hadžić i drugi, 2005).

ekonomsku korist od turističke delatnosti, a razloge treba tražiti u opadanju turističkog prometa i (3) **socijalni noseći kapacitet** je broj posetilaca koji se može prihvati bez negativnog uticaja na društvene karakteristike grada.

Razumevanje i istraživanje tipova društvenog i kulturnog uticaja turizma na gradove nije ništa manje značajno u odnosu na ekološke. To je posebno neophodno zbog izbegavanja negativnih efekata, odnosno, konflikta između lokalne zajednice i turista. Loš stav turista može uticati na razvijanje odbornosti kod lokalnog stanovništva, što automatski vodi gubitku pozicija koje destinacija ima na tržištu. Stav lo-

kalnog stanovništva je ključni momenat u proučavanju ovih uticaja, a neophodan je i za formiranje lokalne politike, planiranja i menadžmenta turističkog razvoja. Način na koji turizam opažaju lokalne zajednice može biti jedan od faktora u formiranju privlačnosti dočne destinacije. To može biti i pokazatelj koliko je destinacija spremna za razvoj turizma. Društveni i kulturni uticaji turizma doprinose promeni sistema vrednosti, ponašanja pojedinaca i moralnih predstava. Da bi se ovi uticaji bolje razumeli neophodno je analizirati značenje: (1) **turista**, njihove potrebe, stave, očekivanja, aktivnosti u gradu; (2) **domaćina**, njihovu ulogu i stav prema pružanju usluga turistima i zainteresovanost za uticaj turista na tradicionalan način života; (3) **veze između turista i domaćina**, kao i sve vrste odnosa koje postoje između ove dve grupe (Page i Hall, 2003).

Konkretna slika o uticaju turizma na društvene i kulturne karakteristike grada postaje jasnija u navođenju konkretnih primera. Turizam privlači seosko stanovništvo u gradeve zbog mogućnosti zaposlenja. To utiče i na promenu starosne i polne strukture gradova. Novo stanovništvo, pogotovo u turističkoj sezoni, menja i ukupnu strukturu prema zanimanju. Posebno se očituje potreba za obavljanjem menadžerskih poslova i nedovoljno plaćenih poslova u ugostiteljstvu, koji su često okarakterisani i kao ženski. Kontaktiranje gradskog i seoskog stanovništva utiče na preinčavanje stavova i to uglavnom seoskog stanovništva pod uticajem novog životnog stila. Visoke cene utiču na odbojnost lokalnog stanovništva prema kupovini u lokalnim prodavnica ma. Dalje, prisutne su i promene društvenog i moralnog ponašanja lokalnog stanovništva pod uticajem prostitucije, religije, kriminala i kockanja. Konačno, kultura je jedna od osno-

vnih turističkih atrakcija gradova (umetnost, muzika, istorija, arhitektura ili festivali). Da bi unapredili turizam gradovi realizuju strategiju kulturnog razvoja što je u svakom slučaju dobro. Pri tom važno je da se lokalne kulture ne razvijaju pod pritiskom masovnog turizma (Page, Hall, 2003).

Turizam su mnoge nacionalne i lokalne vlasti prepoznale kao sredstvo za ekonomsko obnavljanje industrijskih gradova i restauraciju istorijskog nasleđa. Ovo se posebno odnosi na gradove Istočne Evrope. Dobro je poznat i primer argentinskog grada Ušuaja koji osnovan 1884. godine u blizini granice sa Čileom. Industrijski kolaps i iseljavanje stanovništva krajem XX veka ekonomski su znatno degradirali grad. Budući prosperitet prepoznat je u blizini Antarktika koji postaje predmet sve većeg interesovanja na turističkom tržištu. Ovakav primer delimično pokazuje zašto se turizam uključuje u strategiju privrednog razvoja gradova. To je šansa za zaposlenje lokalnog stanovništva, ali i neka vrsta osveženja za lokalnu privredu. Zato često i političari naglašavaju da je turizam dobra prilika u dugoročnom ekonomskom razvoju za mnoge gradove.

Uticaji turizma na pojedine elemente životne sredine

Pored toga što se stepen turističke degradacije može pratiti po tipu turističkih regija, on se takođe može uočiti kroz analizu zagađivanja elemenata životne sredine. Turizam značajno doprinosi lokalnom i globalnom zagađivanju životne sredine kroz širok spektar usluga i aktivnosti. Zagađivanje se uglavnom dovodi u vezu sa ključnim elementima životne sredine - vazduhom, vodom i biljnim i životinjskim svetom.

Vazduh. Čist i zdrav vazduh je značajan segment turističke ponude u turističkim des-

tinacijama, centrima i izletištima. Poznati turistički centri poput Davosa i Arose nekada su bili klimatska lečilišta. U Srbiji se takođe izdvajaju destinacije koje svoju ponudu temelje na čistom vazduhu. To su pre svega: Soko Banja, Zlatibor i Tara. Klimatske odlike u svojstvu turističke ponude ne vezuju se samo za planine, već i za predele bogate šumom ili obale mora. U Nemačkoj su značajni klimatski turistički centri na Švarcvaldu, ali i na obali Severnog i Baltičkog mora.

Istraživanja u oblasti medicine su potvrdila da boravak na planinama ne deluje stimulativno samo na sportiste, nego i na druge segmente turista. Posle trodnevnog boravka na srednjoj visini između 1.500 i 2.000 m nadmorske visine kod ljudi sa prekomernom telesnom težinom mogu se utvrditi tendencije smanjenja vrednosti šećera u krvi. Ipak, iako vazduh nije više kao nekada glavni razlog putovanja u odabrane regije, za mnoge potencijalne turiste on je i dalje značajan faktor prilikom odabira destinacije. Opsežno sprovedeno istraživanje u Švajcarskoj potvrđilo je da 36% ispitanika smatra kako je kvalitet vazduha veoma bitan i kao ponuđena opcija nalazi se na petom mestu, odmah iza karakteristika predela, mira, opremljenosti i komfora smeštaja.

Negativni uticaji turizma na vazduh uglavnom se pripisuju saobraćaju. Vazdušni i drumski saobraćaj doprinosi lokalnom i globalnom zagađivanju. Ispuštanje CO₂ uveliko doprinosi globalnom otopljavanju, dok SO₂ utiče na izlučivanje kiselih kiša, što je pogubno za šume, ali i kulturno-istorijske spomenike. Očigledan primer je Partenon u Atini koji, pored toga što je ugrožen prekomernim brojem posetilaca, trpi i zbog oslobođenih izduvnih gasova u saobraćaju.

Avio-saobraćaj izaziva veći stepen zagađivanja nego bilo koji drugi vid saobraćaja i stvara

količinu od 3% od ukupne količine emitovanog CO₂ u svetu. Ta količina ekvivalentna je izbačenom CO₂ koji emituje britanska industrija (Malone, 1988). Pored toga što pospešuje globalno otopljavanje, avio-transport emituje od 2 do 3% ukupne količine azotnih oksida koja, kako se smatra, doprinosi redukciji ozonskog omotača u stratosferi. Emisija azotnih oksida takođe doprinosi stvaranju regionalnog smoga od ozona u najnižim slojevima troposfere, koji je inače štetan po zdravlje ljudi.

Zagađivanje vazduha u turizmu je u vezi i sa izgradnjom i razvojem aerodroma. Zdravlje ljudi i bolesti respiratornih organa u opasnoj su vezi sa blizinom aerodroma. Prilikom poletanja i sletanja letelice proizvode ogromnu količinu azotnih oksida. Aerodromi Kenedi i LaGuardia u Njujorku su ogromni izvori zagađivanja vazduha u ovom gradu. U Čikagu aerodrom Midvej proizvodi više štetnih materija nego bilo koja druga industrija u istom gradu. Efekti tog zagađivanja su dramatični po zdravlje i prepostavlja se da oko 10% ljudi oboleva od raka u jugozapadnom delu Čikaga upravo zbog posledica zagađivanja vazduha (Whitellegg, 1999).

Avio-saobraćaj nije jedina grana saobraćaja kojoj se pripisuje zagađivanje vazduha u turizmu. U Evropi je u velikoj meri popularan drumski saobraćaj, jer otvara mogućnost turista da na relativno kratkim, ali i dužim relacijama putuju svojim automobilima. U Evropi 83% ukupno pređenih turističkih kilometara odlazi na automobilski saobraćaj. Veliki broj turista iz Skandinavije i zemalja Beneluksa, putuje na Mediteran sopstvenim automobilom. Kada se u razmatranje uzme domaći turizam, ideo drumskog saobraćaja takođe je ogroman. Stanovništvu koje živi u zoni tranzitnih koridora ovakva situacija nikako ne pogoduje. Efekti ovakvog uticaja još uvek nisu dovoljno

poznati, ali se prepostavlja da oni jesu veliki problem. Prema nekim istraživanjima (Zimmermann, 1995) ovakav slučaj je posebno uočljiv u Alpima, čiji je saobraćajni položaj uticao na tranzitni karakter regije.

Pored regija sa naglašenim tranzitnim karakterom problem zagađivanja vazduha jasno je uočen i unutar turističkih regija. Izvor zagađivanja je opet saobraćaj, ali i turističko-ugostiteljski objekti. Problem utvrđivanja zagađivanja koje potiče od turizma je u tome što je teško jasno odvojiti uticaje turizma od nekih drugih aktivnosti.

Vandrumski sektor (motori sa unutrašnjim sagorevanjem van uobičajenog saobraćaja na putevima) može takođe imati značajnog uticaja na kvalitet vazduha u turističkim destinacijama. Iako se često zanemaruje, analize su pokazale da stepen ovakvog zagađivanja može biti veliki. Najčešći zagađivači u turističkoj privredi iz ove grupe su: baštenski uređaji, motorni čamci, vodeni bob, vozila za piste. Upravo ovakva vozila pokazuju da je trend zagađivanja unutar ove grupe značajan, jer je samo jedno istraživanje u Salbah-Hinterglemu (Austrija) pokazalo da 25 vozila za skijaše na pisti u toku zimskih meseci emituje veću količinu azotnih oksida. Ukupno zagađivanje od turizma (lična vozila, teretna vozila, turistički autobusi), uključujući dolazak i odlazak, iznosi istovremeno 33 tone. Dakle, ideo vozila za skijaše na pisti iznosi iznad 25%. Kod sumpornog oksida, emisije vozila za piste iznose čak 30% ukupnih emisija.

Posle saobraćaja smeštaj se prepoznaće kao najveći zagađivač vazduha u turističkim destinacijama. U turistički smeštaj koji utiče na kvalitet vazduha spadaju hoteli i stanovi za odmor. Zagađivanje se pojavljuje kao posledica toplifikacije, odnosno, zagrevanja tih objekata. Obim zagađivanja zavisi od: (1) stambe-

ne površine; (2) sistema grejanja; (3) broja dana sa uključenim grejanjem; (4) potrošnje energije za zagrevanje po površini; (5) klimatske situacije (Müller, 2004).

Ne postoje pouzdani podaci o povratnom delovanju zagađenog vazduha na turizam. Teško je kvalitativno odrediti koji su učinci pogoršanja kvaliteta vazduha u nekom turističkom mestu ili regiji. Ipak, stara tradicija klimatskih lečilišta izgubila je svoje značenje zbog rastuće zagađenosti vazduha. To samo još jednom dokazuje da je za goste iz grada ili aglomeracije kvalitet vazduha očekivani kvalitet, između ostalog i zbog toga jer ga kao takvog nemaju u mestu matičnog boravka. Zato je neophodno da turistički centri ulože poseban napor u cilju održavanja čistoće vazduha (Müller, 2004).

Voda. Kao resurs voda ima važnu ulogu u slobodnom vremenu i turizmu. Ona je sastavni deo prirodnih predela koji u globalu i na prvu ruku itekako privlače turiste. Sa druge strane, voda služi kao osnova za veliki broj rekreativnih aktivnosti: kupanje, plivanje, ronjenje, jedrenje, veslanje, skijanje na vodi ili pecanje. Sve ove aktivnosti obavljaju se na vodi, u vodi ili uz vodu. U planinskim predelima voda je od izuzetnog značaja kao deo predeonih vrednosti, bitno doprinosi osećaju spokoja i deluje smirujuće. U obliku snega i leda omogućuje niz sportskih aktivnosti: skijanje, skijaško trčanje, klizanje ili sankanje. Analize pokazuju da more ili jezero predstavljaju glavnu atrakciju nekog mesta ili regije. Gotovo polovina svih putovanja u Evropi je usmerena prema moru. Zato je jasno šta bi se dogodilo kada bi i hipotetički zamislili situaciju u kojoj turistička destinacija ostaje bez ovog resursa.

Voda lošeg kvaliteta umanjuje rekreativne i estetske vrednosti nekog prostora, a pored toga može da izazove i neke druge probleme, pogo-

tovo u slučaju kada je neupotrebljiva za piće. Viđljivo zagađena voda – od kanalizacije, organskih ili neorganskih zagađivača, naftе; radom talasa lako dolazi do obala i izaziva neželjene situacije. Smanjenje rastvorenog kiseonika i taloženje zagađujućih materija smanjuje raznovrsnost živog sveta. Tako se podstiče razvoj pojedinih biljaka, koje predstavljaju neku vrstu vodenog korova, dok se istovremeno uništavaju manje otporne biljke. Ovakva situacija se svakako odražava na turizam. U regiji Mediterana samo 30% naselja ima adekvatne tretmane za kanalizacije, pre nego što se one izliju u more (Jenner i Smith, 1992). U pojedinim delovima, posebno u Jadranskom moru, kanalizacija izaziva proces eutrofizacije, odnosno, proces obogaćivanja vode hranljivim materijama. To dokazano vodi ka smanjenju turističke atraktivnosti destinacije. Ovakvi slučajevi posebno su uočljivi u destinacijama masovnog turizma, recimo u Španiji, ali i na nekim drugim turistički manje afirmisanim mestima. Zagađenost voda u Salou u Španiji 1988. godine izazvala je smanjenje rezervacija tokom sledeće sezone za 70% (Kirkby, 1996). Do kraja osamdesetih godina većina španskih plaža je bila izrazito prljava, a u regiji Costa del Sol samo su tri plaže imale Plavu zastavu (Mieczkowski, 1995). U Velikoj Britaniji je 1996. godine izašao izveštaj Agencije za životnu sredinu (UK Environment Agency), u kome čak 11% plaža u Engleskoj i Velsu ne ispunjavaju kriterijume voda za kupanje (Williams, 2002). Neophodno je voditi računa kako će se sprečiti uticaj turizma na vodene resurse, premda ova delatnost nije jedan od najvećih globalnih zagađivača vode. U tome ipak prednjače zagađivanja od izlivene naftе, industrijskog otpada koji se izliva u more i hemikalija koje se koriste u poljoprivredi.

Za turizam je potrebna ogromna količina vode, jer je ona osnova i okvir turističkih kre-

tanja. Pri tom je važno shvatiti da zahtevi turista za vodom nisu ništa drugačiji od domicilnog stanovništva i potreba za vodom uopšte (Stanković, 2003). U poslednje vreme se posvećuje veća pažnja kvalitetu vode za rekreaciju. Raspoloživi podaci za zemlje Evropske unije u 2000. godini pokazuju da su 97% obalnih voda koje se koriste za kupanje ispoštovale zacrtane kriterijume, dok je kod slatkih kontinentalnih voda taj procenat manji, 94%. Osamnaesti po redu izveštaj o kvalitetu, obuhvatio je 11.502 morske plaže i 4.338 kupališta na slatkim vodama. Belgija je jedina zemlja koja zadovoljava propisani kvalitet 100% za morske plaže, ali što se slatkih voda tiče, tu se stvari pogoršavaju i tek oko 90% uzoraka zadovoljava. Danska ima 95,8% zadovoljavajućih uzoraka, a Nemačka 96,8% u slučaju morskih i 92% u slučaju slatkih voda. Grčka, Luksemburg i Irska pokazuju najkonzistentnije rezultate. Italija ima ujednačen kvalitet morskih (95,6%) i slatkih voda (95,8%). Holandija zadovoljava 98,7% za morske vode i 96,2% za slatke vode. Kvalitet vode u Austriji zadovoljava u slučaju 96,6%. Portugalija ispunjava standarde u 92,2% kada je reč o morskim vodama i svega 69% u slučaju slatke vode. Finska u oba slučaja postiže rezultat od 98,8%, a Švedska 96%. Velika Britanija za morske vode ima rezultat 94,4%, a 81,8% za slatke vode (Ivančev-Tumbas, Dalmacija, 2001). Pored toga što je za turizam veoma značajno stanje kvaliteta rekreativnih voda, neophodno je spomenuti da turizam zahteva više od ovog resursa (npr. u ugostiteljskim objektima za razne proce) i da je važno poštovanje normi i kvaliteta i ovih voda.

Pronalazak rešenja kroz priključivanje na sistem za prečišćavanje vode (npr. Rimini, Bellaria, Katolika i drugi), za zagađenu vodu turističkih destinacija Evrope tokom poslednjih godina doveo je do bitnog progresa. Međutim,

Zavisnost turizma od kvaliteta vode na primeru Riminija

Jedan od primera visokog stepena povezanosti turizma i životne sredine zabeležen je i u slučaju Riminija na obali Jadranskog mora. Reka Po sa svojim pritokama donosi u Jadransko more veliku količinu zagađujućih materija različitog porekla (poljoprivreda, industrija, gradovi). Zagađivanju ovog dela Jadrana bitno doprinose i ugostiteljski objekti na obali. Konačni ishod je bio proces eutrofizacije koji vodi ka cvetanju algi. Prva ovakva pojava desila se avgusta 1988. godine, a cvetanje je kulminiralo 1989. godine, kada je situacija privukla i veliku medijsku pažnju. Medijska pažnja i negativni imidž zagađivanja prouzrokovali su snažan uticaj na turizam. Prema procenama turistički promet je 1990. opao između 50% i 60%. Suočeni sa ekonomskom katastrofom nadležni iz turističke privrede su pokušali nekim od kratkoročnih rešenja da spasu turističku sezonom, ali je ipak od presudnog značaja bilo temeljno razumevanje ovog problema. Regionalna vlast Emilije-Romanje je pokrenula tim povodom sledeće programe: (1) merenje kvaliteta vode; (2) preduzimanje istraživanja u priobalnom pojusu koji je u vezi sa taložnjem zagađivača; (3) podsticanje procesa boljeg razumevanja cvetanja algi.

Evropski parlament je ustanovio da problem algi nije prisutan samo u Jadranском, već i u Baltičkom i Severnom moru. To je ukazalo nadležnim da je neophodna rigorozna kontrola zagađivača iz oblasti poljoprivrede, industrije i domaćinstava. Slučaj Rimini pokazuje koliko je veza između životne sredine i turizma osetljiva (Williams, 2002).

situacija je sasvim drugačija i nepromenjena u zemljama Trećeg sveta. Na Maldivima i Sejšelima hotelski menadžment se po pitanju usluga, cena i komfora orijentiše po zapadnim merilima. Briga o životnoj sredini je po merilima lokalnih običaja. Prljava voda bez prečišćavanja ide direktno u more izazivajući zagađenje pogubno po koralne grebene. U hotelima sa ekološkim načelima poslovanja na Maldivima otpadna voda se odlaže u septičke jame. Pošto se kasnije infiltrira kroz zemljište, lako dolazi do podzemnih voda pa je njeno korišćenje nemoguće bez prethodnog tretmana. Slična situacija je zabeležena na Sejšelima i Lanzaroteu. Posebno je primetna potrošnja za potrebe bazena, parkova oko hotela i golf terena. U već pomenutoj Goi potrošnja vode luksuznih hotela iznosi od 100.000 do 400.000 litara dnevno. U oazama Tunisa se za potrebe turizma po jed-

noj osobi tokom dana potroši 670 litara vode. U Tabarki na severnoj obali Tunisa troši se 400 litara vode po osobi i danu, ali uz to dolazi i 3.600.000 litara za navodnjavanje golf terena od 110 ha. Situacija je posebno ozbiljna tamo gde je zbog potrošnje ugroženo vodosnabdevanje lokalnog stanovništva, pa se uticaji turizma na životnu sredinu dodatno komplikuju (Müller, 2004).

Povratni uticaji zagađivanja vode dobro su poznati iz brojnih studija slučaja u Sredozemljiju (prilog 5). Loše vesti su dovele do teških sezonskih padova potražnje na turističkom tržištu. Međutim, dugoročno posmatrano uočavaju se i paradoksi u kojima su navike ipak jače od informacija. Španija je u poređenju sa drugim zemljama destinacija sa prilično prljavim plažama i vodom, ali je ipak još uvek jedno od omiljenih turističkih odredišta u Evropi. Ravno 9.000.000 Nemaca odlazi na more u Španiju bez obzira na nerešene probleme vodosnabdevanja u mnogim mestima.

Kako je poznata zavisnost turizma od kvaliteta vode, tako se i turistički radnici moraju uključiti u borbu protiv zagađivanja vode. Naročito veliki turooperatori i lanci hotela se moraju umešati u politiku turizma destinacija. Neophodne tehničke mere su dostupne i ekonomski pristupačne. Posebno je važno обратити pažnju na način vodosnabdevanja u kome lokalno stanovništvo neće ispaštati (Müller, 2004).

Biljni i životinjski svet. Živi svet kao savstveni deo prirodnog predela takođe ima veliki uticaj na turizam. Estetski izgled prirodnog predela umnogome zavisi od vegetacije. Kao primer kompleksnog značaja može se istaći šuma koja nema samo rekreativnu ili estetsku vrednost, već i zaštitnu. Ne treba zanemariti ni proizvodnu funkciju (drvo, energija, gljive, lekovito bilje i slično). Životinje često i u brojnim

Uticaj turizma na životinjski svet: Slučaj ostrva Zakintos

Na grčkom ostrvu Zakintos nalazi se najvažnije gnezdilište posebne vrste kornjača na Mediteranu. Najznačajnija staništa nalaze se u priobalnim pličacima, koji istovremeno privlače i brojne turiste. Od 1979. godine, kada je proglašena kao ugrožena, populacija se konstantno smanjivala. Na takav trend uticala je nekolicina prirodnih opasnosti, uključujući variranje klimatskih uslova, prilično širok opseg prirodnih predatora, ali i razvoj turizma koji je označen kao jedna od najvećih pretnji za ovu vrstu.

Kornjače se gnezde u špicu turističke zone. Na nesreću turistički kapaciteti su udaljeni svega 10-15 m od obale mora. Ovakva okolnost odrazila se na proces reprodukcije iz više razloga:

- neka gnezdilišta nestala su direktno zbog razvoja neophodne turističke infrastrukture na plažama (tu spada i drveće u funkciji prirodnih suncobrana);
- ženke i mladunce, koji instinkтивno idu prema moru, privlači i ometa u kretanju svetlost iz lokalnih barova zbog čega ostaju nasukani daleko od mora;
- buka je faktor ometanja za mladunce;

- razna vozila na plaži redukuju neophodan kiseonik i tako ugrožavaju gnezda;
- u zagađenoj vodi kornjače konzumiraju plastične kese i ambalažu od hrane, pošto po obliku podsećaju na meduze, njihovu prirodnu hranu.

Inicijativa grčke vlade da se ograniči razvoj turizma kako bi se sačuvala vredna populacija nailazila je na brojne probleme. Težnja da se spreči razvoj i štetne aktivnosti izazvala je protivljenje kod lokalnog stanovništva, jer ono zavisi od turizma. Većina posetilaca je bila zainteresovana za očuvanje životinjskih staništa, ali svojim aktivnostima nije pokazivala spremnost na delu. Zbog toga je u ovakvim slučajevima i više nego neophodno obrazovanje u duhu očuvanja prirode kako za turiste, tako i za lokalno stanovništvo (Prunier i drugi, 1993).

Deo obrazovnog programa preuzelo je Mideransko društvo za zaštitu morskih kornjača (The Mediterranean Society for the Preservation of the Sea Turtle – MEDASSET). Oni su formirali etički kodeks za posetioce, koji bi trebalo da pomogne u zaštiti ovih značajnih staništa:

- Strogo je zabranjen boravak na plaži nakon zalaska sunca. U vreme noćnih sati kornjače izlaze iz mora kako bi položile jaja.
- Nemojte kopati pesak, pogotovo ne u višim delovima plaže.
- Nemojte koristiti one suncobrane koji se moraju zabesti u pesak. Suncobrani će verovatno uništiti gnezda, jer menjaju temperaturu peska i tako utiču na stanje jaja pre izleganja.
- Nemojte donositi neka od vozila na plažu i pse koji bi mogli da kopaju pesak. Na početku leta kada izlaze iz mora kako bi se gnezdile, kornjače svojim kretanjem ostavljaju trag u pesku kojim se ponovo vraćaju nazad u more. Igre na plaži je potrebno izbegavati, jer mogu zavarati mladunce u njihovom pokušaju da dođu do mora.
- Zabranjeno je koristiti svetlo u blizini mora. Ubedite vlasnike kuća, hotela i prodavnica da ugase ili smanje intenzitet svetla u blizini gnezda.
- Zabranjeno je uzimati mladunce i pomagati im na njihovom putu do mora. Važno je da oni budu samostalni u svojim pokušajima, bez obzira koliko je taj put po njih težak i neprijatan (Solman i drugi, 1999).

destinacijama predstavljaju glavnu atrakciju za turiste. To se vidi u slučaju ekoturista kod fotosafarija. Ribe su posebno važne za ronioce i one koji otkrivaju podvodni svet. Divokoze planinari doživljavaju kao posebnu vrednost planinskih predela Alpa.

Negativni uticaj turizma na biljni i životinjski svet ispoljava se na razne načine. Turizam remeti prirodna staništa i ponekada utiče na gubitak biljnih i životinjskih vrsta (prilog 6). Očigledan primer su uticaji skijaških terena i infrastrukture, kao i izgradnja hotela u Alpima; globalno ugrožavanje koralnih grebena; uništavanje retkih vrsta širom sveta, zbog pešačkih tura i motornih vozila. Regeneracija tih vrsta kasnije je veoma otežana ili nemoguća.

Kasnije nestanak biljnih vrsta utiče na redukciju nekih drugih životinjskih vrsta, u prvom redu insekata, što se kasnije odražava na populaciju ptica i sitnih sisara kojima su biljke i insekti ključni elemenat u lancu ishrane. Velike životinje su ponekada direktno ugrožene kroz razvoj turizma i rekreativne aktivnosti. Porast safari turizma u jednom momentu je postao od ključnog uticaja na životinje u nacionalnim parkovima Afrike. Ponekada čak i u uslovima aktivne zaštite životinje nisu dovoljno bezbedne. Prisutan je i krivolov koji sa životinjskim proizvodima snabdeva crno tržište „turističkim suvenirima“, što je posebno uočljivo u Africi, delovima Mediterana i južnom Pacifiku.

Uticaji turizma na biljni i životinjski svet destinacije se mogu svrstati u dve osnovne grupe:

Turistička infrastruktura

1. *Specijalna prevozna sredstva za turiste.* Žičare za skijaše podižu se uglavnom u osetljivim područjima iznad 1.500 m nadmorske visine, tamo gde su po pravilu ekosistemi osetljivi. Biljni svet je posebno podložan promenama u tom slučaju. Životinje se ometaju u toku rada žičare kroz aktivnosti skijaša, planinara, paraglajdera i drugih.
2. *Skijaške staze.* Uređivanje skijaških staza podrazumeva zaravnjivanje terena što rezultira snažnim uticajem na biljni svet. Mehaničkom pripremom staza sneg se zbijaju što u proleće dovodi do težeg otapanja i kraćeg vegetacionog perioda. Uređaji za veštački sneg mogu sa jedne strane doprineti zaštiti vegetacije tamo gde se sneg otopio, ali sa druge strane izazivaju niz negativnih uticaja. Povećana količina vode u proleće uništava staništa kroz promene kvaliteta zemljišta. Livade na osiromašenim staništima pretvaraju se u livade na zemljištima bogatim hranljivim materijama, pa se tako vrste kojima pogoduje vlažnost i hranljivost zemljišta šire na račun vrsta koje podnose sušu i zemljишte siromašno hranljivim materijama. To dovodi do osiromašenja ekosistema. Održavanje staza i zasipanje veštačkim snegom uglavnom se dešava noću što dovodi do ometanja planinske divljači. Ipak, postoje i oni slučajevi u kojima, na primer, srne tokom noći posećuju skijaške staze u potrazi za hranom, iako danju beže od skijaša.
3. *Luke sa pripadajućim objektima.* Najteži zahvat predstavlja izgradnja samih objekata luke ili marine. Oni vidno oštećuju ekosisteme. U fazi korišćenja luke sa sobom nose velike količine motornog ulja i fekalija koji

na mnogim mestima, zbog nepostojeće infrastrukture, dospevaju direktno u more, jezero ili reku. Na ovaj način se ugrožava biljni i životinjski svet.

4. *Zabavni parkovi, zelene površine i sportski tereni.* Ovaj vid turističke infrastrukture posebno je popularan u poslednje vreme kroz nove tendencije u turističkoj ponudi (posebno se misli na zabavne parkove). Važno je istaći tri velike podgrupe negativnih uticaja: uvođenje novih biljnih vrsta koje potiskuju stare, potrošnja velike količine vode koja dovodi do salinizacije zemljišta, odnosno, promene u staništima i korišćenje pesticida i veštačkih đubriva koja takođe menjaju izvorna staništa.

Specifične aktivnosti vezane za turizam i slobodno vreme

1. *Skijanje.* Ova aktivnost utiče na mehanička oštećenja biljnog sveta o čemu je već bilo reči u odeljku posvećenom uticaju turizma na planine.
2. *Vodenih sportova.* Kupanje i plivanje može na više načina štetno uticati na biljni i životinjski svet. Voda se zagađuje i uljima za sunčanje, a unos hranljivih materija u vodu se povećava. Odvijanje ovog procesa u većem obimu negativno utiče na vodene ekosisteme. Istraživanja u priobalnom delu Baltika u Nemačkoj potvrdila su ugroženost 21% ptica, 6% insekata i 7% vaskularnih biljaka u procesu odvijanja turizma. Teže posledice se pojavljuju usled upražnjavanja motorizovanih sportova na vodi i ronjenja. Oni su štetni zbog: ometanja bukom, oštećenja priobalne i podvodne vegetacije usled udara talasa, povređivanja životinja delovanjem propeler-a, trovanja biljaka i životinja ispuštanjem benzina i ulja, desetkovana ribljih vrsta usled ribolova, premeštanja staništa

kroz hranjenje i dodirivanje riba, potiskivanja biljnih vrsta u procesu unosa hranljivih materija smećem.

3. *Paraglajding*. Ova aktivnost je aktuelna u onim područjima koja su kopnenim putem nepristupačna ili teško pristupačna. Tako najviše strada divljač. Istraživanja pokazuju da neke divlje životinje već iz velikih udaljenosti (500-800 m) reaguju na leteće objekte i beže. Privikavanje na letelice je gotovo nemoguće. Najvažnije posledice ometanja usled letenja su: gubitak važnog dela životnog prostora za brojne životinje, slabljenje kondicije kod životinja usled nadlehanja, povećavanje koncentracije pojedinih vrsta divljači zbog čega može stradati i šuma. Obim štetnih uticaja zavisi od intenziteta preleta.
4. *Trendovski sportovi*. Prirodni predeli se u poslednje vreme sve više koriste za upražnjavanje novih sportskih aktivnosti. Pored tradicionalnih aktivnosti kao što su pešačenje, plivanje ili skijanje, pojavio se i niz novih aktivnosti. Ovi sportovi su nezavisni od sezone, odnosno, pojavljuju se u toku leta (vožnja romobilom, planinski biciklizam, bandži džamping, klajmbing, speleološke aktivnosti, rafting...) i zime (vožnja psećom zapregom, ajsklajmbing, vožnja snoumobilom, snoubording, snourafting...). Mnogi od ovih trendova nastali su kroz snažno diferenciranje dosadašnjih aktivnosti u prirodi. Broj turista koji upražnjavaju ove aktivnosti je u priličnom porastu. Broj raftera u Francuskoj iznosi oko 200.000. U Švajcarskoj se njihov broj procenjuje na oko 100.000. U vreme leta u Alpima planinski biciklizam upražnjava oko 3.000.000 turista. Njihov uticaj na biljni i životinjski svet je raznovrstan, ali svima im je zajednička prostorna ekspanzija koja zahvata sve de-

love Zemlje. Na „meti“ turista posebnih sportskih interesa su dosad netaknuta područja i tu se nalazi najveći problem. Kao primer može poslužiti Lehlefelsu u dolini Dunava gde su istraživanja pokazala da u područjima gde nema planinarskih aktivnosti u pukotinama stena rastu 22 vrste biljaka, a u delu pristupačnom posetiocima preostale su još tri vrste. Dalje, jedna australijska biološkinja otkrila je da pojava turista kod pingvina na Antarktiku izaziva dvostruko brže kucanje srca, nego pojava ptica grabljivica na udaljenosti od pet metara (Müller, 2004).

Sprečavanje degradacije i sanacija turizmom ugroženih destinacija

Upravo zbog potencijalne opasnosti koju loše planirani ili realizovani turistički program može imati po životnu sredinu neophodno je razvijati i mere predostrožnosti, kao i saniranja eventualno nastalih štetnih posledica. Prema zanimljivom modelu svaki od uticaja na životnu sredinu povlači sa sobom sekundarne reakcije, koje se u najvećem broju slučajeva predstavljaju kao mere za sanaciju i preventivnu zaštitu životne sredine (tabela 10). Zato bi svaka turistička aktivnost ili izgradnja u prvom redu podrazumevala analizu uticaja na okruženje. Kod manifestovanih štetnih uticaja najlošije bi bilo ignorisati ih. Svaka štetna posledica mora imati svoju kompatibilnu aktivnost kojom bi se životna sredina ponovo vratila u prvobitno stanje ili neophodno je makar ublažiti taj uticaj. U suprotnom, posledice po životnu sredinu mogu biti nesagleđive.

Suština ovakvog načina razmišljanja nalazi se u pravovremenom razumevanju i procesni tipa i opsegta uticaja turističkih aktivnosti na resurse destinacije. Nespremnost stanovni-

Tabela 10. Turizam i mreža primarnog i sekundarnog uticaja na životnu sredinu

Aktivnosti	Pritisak	Primarni uticaj	Sekundarni uticaj – reakcija
1.a Izgradnja neophodnih objekata: <ul style="list-style-type: none"> Urbanističko širenje; Saobraćajna mreža; Turističke usluge; Marine, ski-liftovi. 1.b Promena u nameni zemljišta: <ul style="list-style-type: none"> Ekspanzija površina namenjenih rekreativiji. 	Promene u lokalnoj životnoj sredini: <ul style="list-style-type: none"> Ekspanzija izgrađenih objekata; Izuzimanje površina iz primarne namene. 	1. Promene u staništima; 2. Promene u populaciji određenih vrsta; 3. Promene u zdravlju i zadovoljstvu ljudi; 4. Promene vizuelnog kvaliteta.	Individualni: <ul style="list-style-type: none"> Uticaj na estetske vrednosti. Kolektivne mere: <ul style="list-style-type: none"> Izdatak za unapređenje životne sredine; Izdatak za organizaciju zaštite; Planiranje zaštite živog sveta i nacionalnih parkova; Kontrola planiranja površina za rekreativiju.
2. Emisija zagađivača: <ul style="list-style-type: none"> Urbanizacija; Saobraćaj; 	Taloženje zagađivača: <ul style="list-style-type: none"> Emisija; Izlivanje otpadnih voda; Nagomilavanje čvrstog otpada; Buka (saobraćaj, aerodromi). 	1. Promene u kvalitetu životne sredine: <ul style="list-style-type: none"> Voda Vazduh Zemljište; 2. Zdravlje i stanje biljnih i životinjskih vrsta; 3. Zdravlje čoveka.	Individualno-defanzivne mere: <ul style="list-style-type: none"> Lokalno stanovništvo Merenje kvaliteta vazduha Reciklaža otpadaka Protesti i promena stava prema turistima Promene stava prema životnoj sredini Smanjenje prihoda od turizma Kolektivno-defanzivne mere: <ul style="list-style-type: none"> Mere otklanjanja zagađivanja koje potiče od turizma; Čišćenje reka i plaža.
3. Turističke aktivnosti: <ul style="list-style-type: none"> Skijanje; Šetnja; Lov; Bicikлизам; Sakupljanje prirodnih plodova; 	Uništavanje vegetacije i zemljišta koračanjem ili na neki drugi način.	1. Promene u staništima; 2. Promene u populaciji biljnih vrsta.	Kolektivno-defanzivne mere: <ul style="list-style-type: none"> Uklanjanje uticaja kroz menadžment zaštite; Osnivanje nacionalnih parkova i zaštita pojedinih vrsta; Kontrola u pristupu rekreativnim zonama.
4. Dinamika populacija: <ul style="list-style-type: none"> Rast populacija. 	Gustina populacije.	1. Preopterećenost; 2. Potreba za prirodnim resursima: <ul style="list-style-type: none"> Zemlja i voda Energija. 	Individualni: <ul style="list-style-type: none"> Stav prema ovakvom načinu zagađivanja. Kolektivni: <ul style="list-style-type: none"> Podrška uslugama.

Izvor: Fennel, 1999.

štva i njihove zajednice da se što pre susretnu sa problemom negativnog uticaja prouzrokovati veće, dublje i ozbiljnije probleme, što vodi ka degradaciji sa razmerama katastrofe.

Radi sprečavanja i ograničenja negativnih efekata turizma na prirodu i pojedine vredne prirodne zone, brojne zemlje, paralelno sa politikom razvoja turizma, sprovode i politiku zaštite prirode. Preporuke za zaštitu prirode od

turizma formulišu i brojne međunarodne organizacije, među kojima je i Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (Organisation for Economic Co-operation and Development – OECD). Ova organizacija na nacionalnom nivou predlaže sledeće aktivnosti:

1. Norme i propisi:

- Donošenje odgovarajućih normi, propisa i zakona na nacionalnom nivou. Ovo

- se odnosi i na turističke regije koje bi trebalo da zadovolje potrebe turista u pogledu zaštite sredine. U turističkim regijama norme moraju biti određene u saglasnosti sa zahtevima turista u pogledu zdravlja, slobodnog vremena i relaksacije.
- Svi aspekti razvoja turizma bi trebalo da budu u saglasnosti sa uslovima životne sredine određene regije, posebno kada se radi o planinskim i priobalnim regijama, gde harmonizacija turizma sa sredinom mora voditi računa i o poljoprivredi i šumarstvu.
- 2. Prostorno-planske mere:**
- Radi zaštite prirodnih, kulturnih i arhitektonskih resursa, neophodna je izrada smernica koje će biti poštovane pri izradi i donošenju planova razvoja turizma, posebno kada je reč o kvalitetu vode i vazduha, zaštiti zemljišta, očuvanju prirodnog i kulturnog nasleđa i slično.
 - Odgovorni organi vlasti bi trebalo posebnu pažnju da posvete turističkim zonama i problemima vezanim za „špineve“ tražnje, za tretman otpadaka i otpadnih voda, za buku, kontrolu gustine gradnje, regulisanje saobraćaja i slično.
 - Neophodno je preduzeti mere za ravnomerniju vremensku distribuciju tražnje, kako bi se smanjio veliki istovremeni pritisak turista na receptivni prostor.
 - Odluke o planovima razvoja turizma trebalo bi da budu donete na osnovu što kompletnejih informacija u vezi sa uticajem turizma na sredinu. Pri tome se moraju razmotriti sve alternativne opcije, vodeći računa o lokalnim uslovima i kapacitetu prostora.
 - Imajući u vidu da kapacitet prostora varira od mesta do mesta, organi vlasti moraju odgovarajućim propisima da ograniče razvoj u posebno osetljivim delovima regije. To može da znači ograničenje pristupa u pojedine zone ili potpuno stavljanje određenog prostora pod zakonsku zaštitu.
- 3. Specifična uloga vlade:**
- Neophodno je stalno praćenje stanja očuvanosti sredine u turističkim regijama, kako bi se procenile nastale promene i blagovremeno preduzele odgovarajuće mere zaštite.
- 4. Informisanje i učešće javnosti:**
- Neophodno je stalno informisanje javnosti o neophodnosti očuvanja prirode, a posebno vrednih i osetljivih zona. Ova vrsta akcije se može obaviti posredstvom različitih medija, TV spotova, plakata, brošura, školskog obrazovanja mladih i slično. Pri donošenju odluka o razvoju turizma i merama za zaštitu prirode poželjno je i što aktivnije učešće lokalnog stanovništva.
- 5. Finansijski aspekti:**
- Imajući u vidu da prihodi od turizma nisu uvek dovoljni da pokrivaju troškove zaštite sredine, vlade bi trebalo da u granicama svojih mogućnosti snose deo ovih troškova.
 - Svaki plan razvoja turizma, na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou,

- trebalo bi da sadrži i finansijsku procenu troškova i koristi za određenu sredinu, a trebalo bi predvideti i način finansiranja mera zaštite.
- Osnovni izvori finansiranja zaštite sredine u turističkim regijama i mestima mogu biti: boravišna taksa; porezi na nekretnine i različite privredne delatnosti; prihodi od ulaznica za plaže, parkinge, zatim od putarine, mostarina i slično; prihodi od izdavanja dozvola za lov i ribolov; prihodi od taksi na klađenje i hazardne igre u kockarnicama; direktna nadoknada ekoloških šteta; troškovi prevencije i zaštite u slučaju potencijalnih zagađivača i slično.
6. **Zaštita turista od korisnika resursa:**
- Neophodno je očuvanje integralne vrednosti turističkih resursa kako bi oni zadovoljili očekivanja i potrebe turista. Receptivne regije bi trebalo da obezbede takvu životnu sredinu koja će pozitivno delovati na zdravlje turista i omogućiti im rekreaciju i opuštanje. Lična bezbednost turista mora biti garantovana (napadi, krađe, prevare ili nemiri), jer u protivnom dolazi do drastičnog pada tražnje. Najzad, turistima bi trebalo pružiti odgovarajuće gostoprимstvo koje u velikoj meri zavisi od stava lokalnog stanovništva prema turizmu i turistima (Čomić, Pjevač, 1997).

Dosadašnja istraživanja turizma su bila uspešna u identifikaciji brojnih uticaja na životnu sredinu (prvenstveno ekoloških). Od budućih istraživanja se očekuje da prouče novi pristup za bolju kontrolu uticaja turizma. Proučavanja ove materije uglavnom su usredsređena na uticaje koje turisti realizuju unutar destinacije. Buduće studije, prema procenama, moraju naglašavati različitost navika između ponašanja turista unutar turističke destinacije i njihovog matičnog okruženja. Prepostavlja se da norme ponašanja nisu identične na jednom i drugom mestu. U tom svetlu došlo bi se do korisnih saznanja koja bi pomogla u rešavanju problema degradacije turističkih destinacija, kroz formiranje novih edukativnih sredstava za turiste, kao i hotelijere i zajednice lokalnog stanovništva. Očekuje se da bi to unavelilo kvalitet životne sredine.

SOCIO-KULTURNI UTICAJI

Turizam je jedan od načina promocije razumevanja između različitih kultura. Ovakav romantičarski i elitistički pristup potiče iz vremena tradicije putovanja XVIII i XIX veka, a i danas je prisutan u stavovima organizatora turizma. Međutim, stavovi nekih zemalja poput Južne Koreje, Tajlanda i Malezije, da razvoj internacionalnog turizma ne podstiču, jer prouzrokuje uticaj globalne, pre svega zapadne kulture na lokalnu (Hadžić i drugi, 2005), iniciraju sasvim drugačiju priču. Neosporan

je uticaj turizma na društvo i kulturu, kao dva veoma bliska i sroдna koncepta. On može biti pozitivan i negativan, baš kao i u slučaju uticaja turizma na preostale segmente životne sredine. Turizam menja kolektivni i individualni sistem vrednosti, ponašanje njegovih učesnika, strukturu zajednice, životni stil i kvalitet života. Najčešći predmet istraživanja u ovoj oblasti je lokalno stanovništvo turističkih destinacija.

Da bi se uticaj turizma na društvo i kulturu shvatio neophodno je detaljnije razumeva-

nje odnosa savremenog turizma i društva zemlje domaćina. Danas se još uvek ne poklanja dovoljno pažnje uticaju koji globalna kultura može da ima na male zemlje sa tendencijom turističkog razvoja. Sa jedne strane, prisutna je i usvojena ideja da moramo poštovati različite kulture, ali sa druge strane ideja kako moramo održati postojeće kulture još uvek nije usvojena. Najočigledniji sukob u ovim analizama je onaj između gosta i domaćina. On je dobrim delom izazvan različitim ciljevima. Dok turista teži dokolici, dotle je domaćin obuzet radom. Turista je pun iščekivanja, a domaćin često nema ideju šta da očekuje. Drugi izvor sukoba je između ekonomski moćnih organizatora turizma, koji po pravilu dolaze iz ekonomski razvijenog dela sveta, i zemlje domaćina. Turizam lako može da pretvori lokalne kulture u komfor, odnosno, potrošački proizvod, nalik svakom drugom proizvodu. Jedna od posledica takvog trenda je odbacivanje turizma. Rešenje je u kreiranju mehanizma koji bi uključio lokalno stanovništvo i na njega preneo pravo da odlučuje o obimu i vrsti turizma u okviru svojih mogućnosti. Činjenica je i da postoje primjeri u kojima se domaće stanovništvo pomera od davaoca usluga ka vlasništvu i ulozi menadžera, ali su oni još uvek malobrojni (Robinson, 2000).

Uticaj turizma na društvo i kulturu može se pratiti i kroz ispitivanje stavova lokalnog stanovništva o turizmu i turistima. U tom smislu interesantan je koncept koji prati evoluciju osećanja stanovništva prema turizmu, a koji podrazumeva četiri koraka:

1. **Euforija** – turisti su dobrodošli, a istovremeno je prisutno veoma malo kontrole i planova.
 2. **Apatija** – turisti su prihvaćeni, dok odnosi između grupa postaju više formalni i komercijalizovani. Planiranje turizma je upućeno na marketing turističkog proizvoda.
 3. **Ometanje** – prisutno je zasićenje, lokalno stanovništvo izražava bojazan prema turizmu. Planeri više razvijaju infrastrukturu, a manje insistiraju na limitu razvoja.
 4. **Antagonizam** – stanovništvo pokazuje otvorenu netrpeljivost prema turistima i turizmu (Doxey, 1975).
- Komercijalizacija tradicionalnih vrednosti je jedan od načina i uticaja na socio-kulturne vrednosti, gde se lokalno nasleđe menja u cilju približavanja turistima. Kulturni izražaji tako postaju više saglasni sa masovnim turizmom. To izaziva narušavanje tradicije, lokalnog dijalekta, promene u lokalnoj muzici, hrani, arhitekturi i familijarnim odnosima, jer se dešava i to da deca raznošenjem kofera na aerodromima zarađuju više od svojih roditelja (Fennell, 1999). Religijski rituali, običaji i festivali sve više su skraćeni i „pročišćeni“ kako bi ispunili očekivanja turista. U Indoneziji, među pripadnicima naroda Toraja, plemena Sulvezi, turizam nije primljen najbolje, jer su tradicionalne ceremonije sahranjivanja menjane kako bi se približile turistima. Krajem osamdesetih veliki broj pripadnika Toraja odbio je da priveli turiste (Robinson, 2000). Himalaji su pod velikim pritiskom turista sa Zapada, koji pored prirodnih fenomena posećuju i budističke manastire, hramove i festivale. Ovi poslednji nekada su predstavljali glavnu silu vodilju koja je držala izolovane zajednice na okupu i čije su najznačajnije obeležje spektakularni plesovi pod maskama. Nažalost, u mnogim slučajevima oni su postali tek komercijalni proizvodi kulture oformljeni za turiste. Njihova popularnost je prouzrokovala promene u tradiciji, opadanje interesovanja i učešća na lokalnom nivou. Vrlo je mala verovatnoća da će stvari ponovo biti onakve kakve su nekada bile. Kao poseban problem globalizacije, koji nije mimošao

ni turizam, pojavljuje se i problem trgovine ljudima gde su naročito zastupljeni žene i deca u cilju zadovoljavanja seksualnih potreba. Na hiljadu žena i devojaka se prodaje i uključuje u globalni sistem prostitucije. Razlog je nemogućnost pronalaženja adekvatnog zaposlenja (Hall, Page, 2002). Turizam je u ovakvim dešavanjima „pronašao“ svoje mesto. Najpoznatiji primer je seks turizam na Tajlandu u koji se uključuju mnogobrojne devojke preko makroa. Pojava je karakteristična i za druge zemlje Ju-goistočne Azije.

U prepoznavanju ovih i sličnih problema uticaja turizma, zanimljiv je koncept koji izdvaja neke od indikatora tog uticaja:

1. broj turista;
2. tip turista;
3. nivo turističkog razvoja;
4. razlika u ekonomskom razvoju između emitivnih i receptivnih turističkih regija;
5. razlika u kulturnim normama između emitivnih i receptivnih regija;
6. odnos veličine teritorije i broja turista;
7. stepen prisustva radne snage koja nije iz lokalne zajednice;
8. obim nekretnina koje su turisti kupili;
9. nivo učešća lokalnog stanovništva u poseđovanju nekretnina i turističkih objekata;
10. stavovi prema vladinim organima;
11. pouzdanje u uslužne kapacitete i jačina tog pouzdanja;
12. nivo izloženosti ostalim formama tehnoloških, društvenih i ekonomskih promena;
13. prihvaćena politika turističkog širenja;
14. marketing turističke destinacije i njen osmišljeni imidž;
15. homogenost lokalnog društva;
16. pristupačnost za dotičnu turističku destinaciju i
17. realna snaga umetničkog i folklornog stvaralaštva i priroda te tradicije (Ryan, 1991).

Od više faktora zavisi kako će turizam delovati na društvo. Posledice ne moraju biti samo negativne. Turizam utiče i na socijalnu i kulturnu dobit. Preovlađuje stav da se preko turizma ljudi različitih nacija i kultura upoznaju i tako šire kulturnu i etničku toleranciju. Oni donose različite načine razmišljanja što ponekada može biti momenat njihovog spajanja, a ne razdvajanja. Sledeća važna činjenica je da turizam omogućava postojanje kritične mase čije prisustvo je neophodno za podržavanje kulturno-umetničkih formi. Šansa da se prodaju rukotvorine ili izvede neka scenska forma omogućuje lokalnim umetnicima nastavak želenog posla i dalji razvoj lokalne kulture. Lokalno stanovništvo na Fidžiju je njihove rukotvorine, palmine asure i dragulje iz školjki pretvorilo u koristan turistički biznis. Oni takođe zarađuju kroz prezентације narodnih igara (Vaughn, 1995). U mnogim slučajevima, zemlje u razvoju sa turističkim predznakom pružaju šansu povećanja standarda za njihovo stanovništvo i veliku šansu u obrazovanju, posebno za žene i mlade ljude. U Španiji je razvoj turizma omogućio mnogim ženama zaposlenje i proširenje životnog izbora, koji je do tada bio sveden na obavljanje kućnih poslova (Lever, 1987). U isto vreme turizam obezbeđuje zaštitu kulturno-istorijske baštine. Prihod od turističkih taksi koristi se za obnovu spomenika. Ovaj proces je posebno bio izražen u Španiji.

Negativni uticaji turizma na društvo i kulturu inicirali su ideje o njihovoj prevenciji. Jedan od načina je **društveni noseći kapacitet** (Cook, Yale, Marqua, 2002). Nekada se pod tim pojmom podrazumevao maksimalan broj ljudi (turista) u nekom društvu i na nekoj teritoriji, bez izazivanja negativnih posledica po njihovu kulturu. Danas se problem posmatra daleko kompleksnije, jer se smatra da i mali broj turista sa neprimerenim poнаšanjem može štetno uticati na kulturu. Primeњenja koncepta nosećeg kapaciteta može se uočiti i

◀ **Slika 9.** Pompeja je zbog prekomernog broja turista po drugi put u svojoj istoriji suštinski ugrožena

Foto: V. Stojanović

kod turističkog korišćenja kulturno-istorijskih spomenika. Očigledan primer dolazi iz Pompeje (Žako, 2000). Za ovaj antički grad, postradao u erupciji Vezuva 79. godine, kaže se da po drugi put umire. Njegove ruševine privlače reke turista čiji broj godišnje iznosi oko dva miliona (slika 9). U takvom metežu ne radi dovoljan broj čuvara koji bi trebalo da spreče oštećenja murala, fresaka, mozaika i skulptura. Pored svega, oštećenja od klime su se pogoršala, jer su se upravljači uvek pre odlučivali za nastavak iskopavanja, umesto za valjano održavanje iskopanih objekata. Teško stanje Pompeje uticalo je na donošenje novih mera zaštite i turističkog korišćenja. Jedan od njih odnosi se i na ograničenje broja posetilaca. Takođe, uvedene su tematske šetnje sa strelicama koje posetiocima ukazuju na pravac kretanja po ovom ogromnom prostoru.

Razvoj kulturnog turizma može doneti i veliki broj povlastica za narode, države i lokalne zajednice. Ukoliko se subjekti razvoja kulturnog turizma pridržavaju principa održivog razvoja, onda ovaj oblik turizma može unaprediti: (1) shvatanje unikatnosti i raznolikosti turističkog okruženja, neophodnosti harmonizacije i potrebe međusobne kooperacije; (2) prepoznavanje i poštovanje jedinstvenosti i raznolikosti istorijskih, kulturnih, verskih, ideooloških i etičkih uverenja svake nacije, regiona i društva, njihovih običaja i tradicije; (3) korišćenje razvoja turizma za eliminisanje svih oblika diskriminacije; (4) proširenje mogućnosti turizma za društvene manjine, da ih štiti i podržava njihova prava; (5) promovisanje održivog razvoja prirodnog, društvenog i kulturnog okruženja; (6) promovisanje saradnje u raspodeli i raz-

meni znanja i informacija, u cilju uspostavljanja mosta za prevazilaženje ekonomskog, društvenog, kulturnog i tehnološkog jaza između razvijenih i nerazvijenih zemalja; (7) prepoznavanje turizma kao alata za međusobno razumevanje i solidarnost. Takođe, kulturni turizam može imati sledeće koristi po lokalnu zajednicu: (1) povećanje sredstava za očuvanje i revitalizaciju kulturnih dobara i za poboljša-

nje uslova rada kulturnih ustanova; (2) oživljavanje tradicije; (3) demokratizacija kulture; (4) porast zaposlenosti; (5) povećanje prihoda za pojedince i lokalni biznis; (6) povećanje prihoda od poreza; (7) poboljšanje ukupnih ekonomskih aktivnosti; (8) bolje korišćenje gradske infrastrukture i drugih pogodnosti; (9) poželjne društvene i ekonomske promene (Hadžić i drugi, 2005).

EKONOMSKA ANALIZA UTICAJA

Sve donedavno unutar istraživanja uticaja turizma na okruženje pažnja je najviše poklanjana ekonomskim uticajima, dok su ekološke i društvene posledice uticaja bile zapostavljene. Ipak, nisu ni sva pitanja unutar grupe ekonomskih uticaja potpuno rešena. To se, pre svega, odnosi na debatu o metodološkim problemima u ekonomskoj analizi posledica turističkog razvoja. Problemi su naročito aktuelni kada je reč o upotrebi ekonomskih multiplikatora, korišćenju analize troškova, proceni mogućnosti i odnosu turizma i rekreacije prema regionalnom razvoju i zaposlenosti.

Mnoge studije o ekonomskom uticaju fokusiraju se na ono što je poznato kao **efekat multiplikatora**. On se bavi „načinom kroz koji se turistička potrošnja filtrira širom privrede stimulišući tako i druge sektore“ (Pearce, 1989). Poznato je nekoliko različitih vrsta multiplikatora od kojih svaki ima sopstvene odlike. Ipak, multiplikator se na najbolji način može sagledati kao „koeficijent koji izražava količinu prihoda ostvarenog u dатој oblasti pomoću dodatne jedinice turističke potrošnje“ (Archer, 1982).

Ekonomski uticaji turizma i rekreacije obično se klasifikuju kao primarni i sekundarni po svojoj prirodi (Archer, 1982). Primarni ili direktni uticaji su oni ekonomski uticaji koji su

direktna posledica turističke potrošnje. Na primer, tu spada kupovina hrane i pića koju turisti realizuju u hotelima. Sekundarni uticaji se mogu opisati kao indirektni i indukovani. Indirektni uticaji su oni koji nastaju kao posledica reakcije na novac u obliku lokalnih poslovnih transakcija. Na primer, to može biti nova investicija vlasnika hotela u opremu i zalihe. Indukovani uticaji su oni koji nastaju iz dodatnog prihoda i koji se pojavljuju usled dodatne potrošnje. Na primer, to je kupovina robe i usluga zaposlenih u hotelu.

Veličina turističkog multiplikatora variraće od jedne do druge regije i zavisiće od velikog broja faktora, uključujući i sledeće:

- veličina oblasti koja se analizira;
- obim robe i usluga koje se uvoze u regiju radi turističke potrošnje;
- stopa cirkulacije;
- priroda turističke potrošnje;
- dostupnost odgovarajućih lokalnih proizvoda ili usluga;
- obrazac ekonomskog ponašanja ne samo turista, već i lokalnog stanovništva.

Kao mera ekonomske koristi od turizma tehnika multiplikatora je bila podložna ispitivanju naročito zato što je njena upotreba

često dovodila do nerealnih rezultata (Archer, 1982). Suštinska pažnja još uvek se posvećuje rezultatima studija ekonomskih uticaja državnog i privatnog sektora, kao mera uspeha razvoja turizma ili kao način procene potencijalnog doprinosu predloženog razvoja kako bi se opravdala politika ili odluka planiranja. Naučnost, čini se da je zloupotreba multiplikatora isto toliko česta koliko i njegova legitimna upotreba, što dalje doprinosi gubitku kredibiliteta turističke privrede (Smith, 1995).

Veličina turističkog multiplikatora posmatra se kao mera ekonomske koristi od turističke potrošnje, zbog toga što će ona biti odraz cirkulacije novca posetilaca kroz privredni sistem. Uopšte, što je veći obim turističkog multiplikatora, to je veća i samodovoljnost te privrede u proviziji turističkih objekata i usluga. Zbog toga, turistički multiplikator će uglavnom biti veći na nacionalnom nivou, nego na regionalnom, zbog toga što će se na regionalnom nivou javiti u obliku poreza na uvoz robe i usluga iz regije. Slično tome, na lokalnom nivou, multiplikatori će odražavati visok nivo uvoza malih zajednica, i plaćanje poreza regionalnim i nacionalnim vlastima (Hall, 1995).

Jedna od važnih tema za vlast je ohrabruvanje turističkog razvoja, jer se upravo on vidi kao **sredstvo za rešavanje problema nezaposlenosti**. Angažovanje lokalnih vlasti i politike, kako bi se održao postojeći turistički razvoj i ohrabrio novi, u svetu je u porastu i pored činjenice da se ne razume baš sasvim uticaj turizma na lokalno zaposlenje i privredu (Hudson, Townsend, 1992). Jedna od ironija u analizi relacije zaposlenost – razvoj turizma, jeste i ta da regije koje imaju turističku delatnost kao glavni oslonac lokalne privrede, uglavnom imaju visok nivo nezaposlenosti. Na primer, dve velike turističke destinacije i centra u Australiji – Gold Koust (Gold Coast) i Sanšajn Koust

(Sunshine Coast) u Kvinslendu, imali su stopu nezaposlenosti daleko iznad nacionalnog proseka (Mullins, 1990). Na takvu situaciju lokalni političari gledaju kao na „uvezeni problem“, jer se nezaposleni slivaju u ove gradove zbog boljih uslova života.

Još jedno važno razmatranje u potencijalnom doprinosu turističke delatnosti unutar ukupne nacionalne privrede je **organizacija i prostorna raspodela kapitala**. Ovo je naročito važno u slučaju prodora stranog ili međunarodnog kapitala. Distribucija i organizacija kapitala i turističkog prometa neujednačena je između i unutar regija. Turizam se često vidi kao mehanizam za redistribuciju bogatstva između regija (Pearce, 1992). Tu je uočljiv i onaj turistički trend koji teži razvoju daleko od urbanih oblasti, odnosno, u onim regijama u zemlji koje nisu razvijene.

U skorije vreme istraživači su počeli kritički da analiziraju turizam u vezi sa pitanjima kao što je **privredno restrukturiranje i proces globalizacije**. Turizam je značajna komponenta ovih promena i one se mogu opisati kao postindustrijske, što se odnosi na smenu sa industrijske na informacionu tehnologiju i uslužnu osnovu. Pored toga, turizam je deo globalne međunarodne ekonomije u kojoj je ekonomska proizvodnja tranziciona, međuzavisna i multipolarna, sa sve manje zavisnosti od države kao primarne jedinice međunarodne ekonomske organizacije. Suština turizma se pronalazi i u načinu na koji globalno uzajamno dejstvuje sa lokalnim. Na primer, masovni turizam naglašava globalno skeniranje destinacija za globalna ili makroregionalna tržišta, dok neki oblici novog turizma nastoje da iskoriste individualnost lokacije. Ovi odnosi na relaciji globalno-lokalno nisu statički, već su podložni procesima restrukturiranja (Williams, Shaw, 1998).

TURIZAM I KLIMATSKE PROMENE

Analiza povezanosti turizma i klimatskih promena često počinje od isticanja značaja turizma za globalnu ekonomiju i životne sredine za turizam. Pošto je u tesnim vezama sa životnom sredinom i klimom, turizam se pominje kao indikator klimatskih promena u ekonomskom sektoru.

Turističke destinacije i turooperatori mogu biti pogodjeni klimatskim promenama na nekoliko načina:

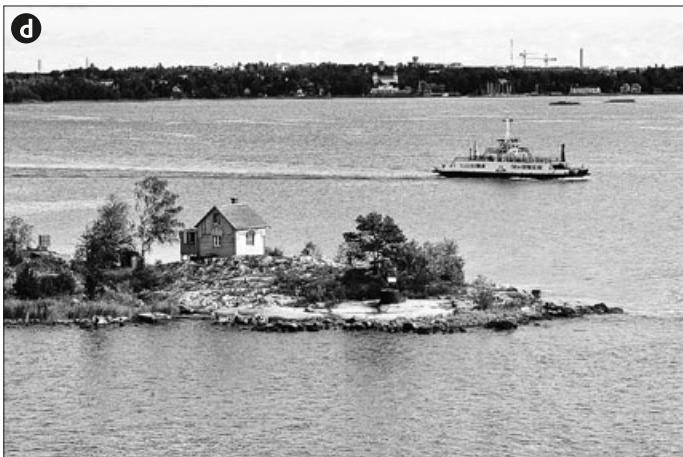
1. Klima određuje dužinu i kvalitet turističke sezone (što je posebno značajno u slučaju zimskih sportova) u različitim tipovima turističkih regija. Neke turističke destinacije potpuno zavise od klime i ona se prepoznaće kao suštinski resurs njihovog ekonomskog razvoja.
2. Klima direktno utiče na različite aspekte turističke delatnosti, kao što je kvalitet i snabdevanje vodom, troškovi zagrevanja (hlađenja) objekata ili proizvodnja veštackog snega. Sve to prilično utiče na stepen profitabilnosti.
3. Širok opseg resursa životne sredine, koji su od presudnog značaja za turističku ponudu u brojnim destinacijama, osetljiv je na klimatske promene. To može biti biodiverzitet, kvalitet i nivo vode u morima i okeanima ili stanje i debljina snežnog pokrivača.
4. Klima utiče na stanje životne sredine i može da ometa turiste u njihovim potrebama, uključujući infektivne bolesti, požare, cvestanje algi, ujede životinja i ekstremne uslove poput uragana, poplava i talasa.
5. Klima je od suštinskog značaja za proces odlučivanja kod turista, jer sezonske klimatske promene destinacija i svetsko tržište bez granica su ključni pokretači turističkih

potreba na globalnom i regionalnom nivou. Meteorološke prilike su bitna komponenta turističkog iskustva i zadovoljstva (Cabrini i drugi, 2009).

Na osnovu iznetih činjenica poslednjih godina se često vodi debata o konkretnim uticajima klime na turističke destinacije u svetu. U tom svetlu su veoma popularne i projekcije o budućnosti turizma.

Sliku budućeg razvoja turizma u globalno toplijem svetu verno prikazuje novinar Erik Pejp u nedeljniku Njuzvik (Newsweek) od 16. aprila 2007. On pod zabrinjavajućim naslovom „The Costa del Norte“ opisuje kakva je budućnost ove delatnosti pod presijom klimatskih promena. Njegova projekcija nas vodi u 2060. godinu, u Parnu (Estonija) – turističku destinaciju budućnosti. Pejp prepostavlja da za Parnu nismo ni čuli, ali ističe kako će se to uskoro dogoditi, jer je turizam kao i brojne druge privredne delatnosti podložan promenama pod uticajem globalnog otopljavanja. Prema stručnim procenama više milijardi evra vredna turistička privreda evropskog Mediterana polako se pomera prema severu i obalama Skandinavije, Velike Britanije i Baltika (slika 10). Na kraju uvodnog članka ostavljena je poruka: „Adios, Costa del Sol; hello Costa del Norte“.

Promene u klimatski toplijem svetu već sada su uočljive. Sa porastom temperature i topljenjem snežnog pokrivača turistička privreda se nalazi na prekretnici. Sve je više destinacija zimskog turizma, na nižim pa čak i srednjim nadmorskim visinama, koje se uveliko suočavaju sa problemima promene klime. Od Stenovitih planina do Pirineja i Alpa, snega je sve manje tako da se turistički radnici nalaze

pred novim izazovima. Turistička privreda u destinacijama koje izrazito zavise od vremenskih prilika sada mora da se prilagođava novim preovladavajućim uslovima na način kako to Darwin govorio o živim bićima: Prilagoditi se novoj klimatskoj realnosti ili nestati. Na drugoj strani porast vremenskih neprilika, poput oluja i uragana, narušava plaže i obalske linije turističkih destinacija od Kariba, preko Mediterana, do jugoistočne Azije. Globalno otopljavanje ima svoje posledice na sve delove turističkog procesa, od izbora destinacije, preko

transporta, do receptivne faze. Sve je više uočljivo da turisti teško podnose visoke temperature pojedinih turističkih destinacija u kojima one dostižu i 40°C .

Promene vremenskih prilika već sada menjaju sliku turističkih destinacija i ona je vidno drugačija u nekim delovima sveta. Upečatljiv primer su recimo Alpi. U Vijar de Lansu, šarmantnom gradiću francuskih Alpa, jedva polovina turista još uvek skija, ostali provode vreme u centrima za zabavu gde se kockaju u kazinu ili kuglaju. Majke u bikiniju leškare u zatvore-

▲ **Slika 10.** Da li će zbog klimatskih promena u budućem razvoju turizma Mediteran biti zamenjen Baltikom? Globalno otopljavanje bi moglo da utiče na stvaranje novih i do sada neafirmisanih turističkih destinacija u svetu (a – obala Baltičkog mora; b – turistički centar Parnu; c – Talin; d – ulaz u luku Helsinki)
Foto: V. Stojanović

nim akva parkovima. Deca se prevrću na veštacki izazvanim talasima. Jednostavno, sve je tu osim onih aktivnosti koje su donedavno bile karakteristične za zimski turizam. Niz novih turističkih sadržaja se nastavlja, pa su sve popularnije brojne alternativne sportske i rekreativne aktivnosti. Francuski gradić Žerarme čak radi na projektima razvijanja planinskog golfa. Umetnički i filmski festivali su nova konkurenčna prednost ski-centara. Pre nekoliko godina francuski turistički centar Alp D'Ijez je pokrenuo zimski festival filmske komedije.

Nakon 40 godina tokom kojih se smanjuje debljina snežnog pokrivača u sezoni, tendencije turizma se takođe bitno menjaju. Prema rečima Tijeri Kombaza, iz turističke organizacije Vilarda, turisti su do pre dvadeset godina beskrajno skijali. Sada žele veći komfor, više stila, više izbora ili jednostavno rečeno – nešto više od skijanja. U dogledno vreme budućnost je delimično izvesnija za turističke centre na velikim nadmorskim visinama. Šamoni u Francuskoj (3.843 m), Materhorn u Švajcarskoj (3.820) ili Arapahoe basen u Koloradu (3.820 m), na velikim visinama i dalje će biti odredišta ski-turizma, ali se već sada nazire njihov novi prestiž pa će i cenovno biti prenaglašeni. Indija je 2009. otvorila turistički eko-centar (Himalayan Ski Village) na nadmorskoj visini u rasponu od 2.286 do 4.267 m i on je za sada poznat kao najviši ski-centar u svetu. Za tradicionalne oblike ski-turizma, u svetu globalnog otopljavanja, takve visine će biti i više nego potrebne.

Plaže na severu Evrope bi pod okriljem toplijih vremenskih prilika mogle biti upakovane u turističke aranžmane namenjene obožavaocima sunca i morskih obala. Očekuje se da će u dolazećim decenijama klimatske promene pomeriti turiste željne ovakvih aranžmana sa sparnih mediteranskih plaža prema Skandinaviji i Baltiku. Ipak, među destinacijama

primorskog turizma biće više gubitnika nego onih koji će biti na dobiti. Tropski rajske prizore u više od 50 ostrvskih nacija (Afrika, Karibi, Okeanija i Indijski ocean), mogu izgubiti značajan deo svoje obalske linije. Na samo pet metara iznad nivoa mora ostrvo Tuvalu u južnom Pacifiku moglo bi potpuno da nestane. Čitavi regioni suočavaju se sa pogubnim konsekvenčama vremenskih neprilika poput oluja, uragana, kišnih monsuna i poplava.

Čak i manje pogubni efekti klimatskih promena mogu bitno da oslabe turističku privredu. Izuzetno visoke temperature vode 2005. godine izazvale su ogroman pritisak na koralne grebene Devičanskih ostrva i prouzrokovale gubitak skoro polovine ovih formacija, lociranih u Nacionalnom parku Devičanska ostrva duž obale ostrva Sent Džon. Pošto samo ronilačke aktivnosti turističke privrede ovde vrede 2,1 milijardu dolara, procenjeno je da će gubici zbog osiromašenja koralnih grebena iznositi od 100 do 300 miliona dolara do 2015. godine. Zbog ovakvih i sličnih uticaja turistička ponuda počinje sve više da se fokusira oko klimatskih promena i na jedan drugačiji način, odnosno, kroz programe čija je centralna tema upravo promena klime. Lindbled ekspedicija (Lindblad Expeditions) kreira aranžmane krstarenja do Špicberških ostrva (Norveška). Turistička putovanja na temu klimatskih promena, čija cena sadrži i dodatnih 1.000 dolara prihoda namenjenog istraživanjima i zaštiti životne sredine, dopunjuju se predavanjima znamenitih eksperata u ovoj oblasti. Putnici imaju priliku da se druže i sa Majklom Openhajmerom profesorom geonauka Princeton univerziteta (SAD).

U funkciji putovanja inspirisanih globalnim klimatskim promenama su i sajтовi poput „www.responsibletravel.com“ koji promovišu ekološki prijateljski nastrojena putovanja (prilog 7).

Odgovorni turizam u borbi protiv klimatskih promena

Smanjenje štetnog uticaja turizma na klimu posmatra se u svetu takozvanih odgovornog turizma. To je takav vid turizma koji pomaže održivi razvoj, podstiče blagostanje lokalnih zajednica i učestvuje u zaštiti prirodne i kulturne baštine. U pojedinim zemljama odgovorni turizam je sredstvo za smanjenje siromaštva. Pobornici ovakvog načina razmišljanja ističu saobraćaj kao jedan od bitnih uzročnika klimatskih promena. Zato se ističe značaj onih putovanja koja imaju „nizak nivo emitovanog CO₂“. Avio-saobraćaj trenutno ima mali udio u emisiji CO₂ (manje od 5%), ali je istovremeno izvor sa najvećim porastom takvih zagađivanja. Rešenje se vidi i u podsticanju železničkog saobraćaja, tamo gde je to moguće.

Značaj teme o redukciji CO₂ vidi se i kroz podsticanje etičkih kodeksa za turiste, sa akcentom na aktivnosti koje smanjuju štetne aktivnosti takve emisije:

PRE NEGO ŠTO SE ODLUČITE ZA DESTINACIJU

Odaberite odgovornog organizatora putovanja (turističku agenciju)

- Pitajte kako biste uvideli da li organizator ima politiku odgovornog putovanja. Proverite njihovo objašnjenje o minimiziranju negativnih ekoloških uticaja i podsticanju pozitivnih ekonomskih u slučaju lokalne zajednice.

- Proverite da li hoteli i ostali smeštajni objekti poštuju ekološka načela.

Podstičite smanjenje emisije CO₂

- Smanjite broj svojih putovanja avionom (jer samo jedan let na velike daljine izbacuje veću količinu CO₂ po putniku, nego što to u proseku uradi jedan motorizovani putnik u Velikoj Britaniji).
- Najjednostavniji načini da to uradite je kroz odabir nekoliko dužih putovanja, bližih destinacija, putovanja vozom i javnim prevozom, gde god je to moguće.

Pre nego što otpotujete

- Pročitajte i saznajte više o lokalnim kulturama, naučite neku reč iz lokalnog jezika.
- Nemojte nositi nepotrebne stvari, jer je deponovanje otpada u zemljama u razvoju otežano.
- Raspitajte se kod organizatora putovanja o specifičnim savetima za postizanje ciljeva odgovornog putovanja u vašoj destinaciji.
- Raspitajte se kod organizatora za projekte iz oblasti zaštite životne sredine sa kojim bi mogli da se upoznate tokom vašeg putovanja.

Kada putujete avionom, neka to onda bude isplativo

- Ukoliko putujete avionom neka to bude preko organizatora odgovornih putovanja, jer to povećava dobit za lokalne zajednice i životnu sredinu.

TOKOM BORAVKA U DESTINACIJI

- Kupujte lokalne proizvode, pre nego one iz uvoza.
- Angažujte lokalnog vodiča, više ćete naučiti i pomoći lokalnu ekonomiju.
- Ne kupujte proizvode koji su napravljeni od ugroženih vrsta.
- Poštujte lokalnu kulturu, tradiciju i sveta mesta.
- Koristite sredstva javnog prevoza, vozite biciklu i šetajte tamo gde je to pogodno, ostvarice kontakt sa lokalnim stanovništvom i istovremeno smanjiti zagađivanje i emisiju CO₂.
- Koristite vodu štedljivo, jer u mnogim zemljama turisti potroše više vode nego domicilno stanovništvo.
- Ne zaboravite da lokalno stanovništvo ima drugačiji način razmišljanja.

NAKON ZAVRŠENOG ODMORA

- Pišite organizatoru ili menadžmentu hotela sa povratnim komentarima o odmoru i posebno ukoliko imate primedbu koja bi mogla da smanji uticaj na životnu sredinu ili poveća dobit za lokalno stanovništvo;
- Ukoliko ste obećali, pošaljite fotografiju ili poklon pripadnicima lokalnog stanovništva;
- Ako možete donirajte i pomozite projekte u destinaciji koju ste posetili.

Kao odgovor na izazove koji stoje pred čovečanstvom zbog klimatskih promena i globalnog otoplavljanja, Svetska turistička organizacija je pokrenula projekat Rešenja za energiju hotela (Hotel Energy Solutions). Projekat omogućuje obuku, informisanje i tehničku podršku kako bi pomoglo malim i hotelima srednje veličine u 27 država Evropske unije u cilju postizanja energetske efikasnosti i korišćenja obnovljivih izvora energije. To bi trebalo da omogući smanjenje operativnih troško-

va, uvođenje standarda poslovanja po načelima održivog turizma i smanjenje uticaja turističke privrede na klimatske promene. Aktivnosti su raspoređene unutar tri oblasti:

- osmišljavanje načina i sredstava koja pomažu planiranje i investiranje u energetsku efikasnost i razvijaju tehnologiju obnovljivih izvora energije;
- ispitivanje efikasnosti preduzetih mera;
- promocija svih mera u cilju uspostavljanja energetske efikasnosti.

Skoro polovina od ukupnog broja hotela u svetu se nalazi u Evropi, a najveći broj je male ili srednje veličine. Trenutno korišćenje potencijala za energetsku efikasnost i korišćenje obnovljivih izvora energije je daleko ispod mogućnosti. Smatra se da redukcija emisije štetnih gasova i unapređenje energetskih tehnologija može da unapredi konkurentnost i održivi razvoj hotelijerske delatnosti. Projekat ima za cilj da postigne porast energetske efikasnosti za 20% i porast korišćenja obnovljivih izvora energije za 10%. Zbog složenih ciljeva

va uključuje više relevantnih međunarodnih institucija iz oblasti zaštite životne sredine i turizma, pod rukovodstvom Svetske turističke organizacije.

Ukoliko se uzme u obzir da hotelijersko poslovanje predstavlja jedan od najbrže narastajućih segmenata turističke privrede i da se unutar istog emituje 21% CO₂, onda je jasno zašto je toliko neophodno realizovati ciljeve projekta. Korist bi u tom slučaju bila višestruka za hotele, turističke destinacije i dobavljače novih tehnologija (Hotel Energy Solution – fact sheet, 2011).

ODNOS PLANIRANJA I ORGANIZACIJE TURIZMA PREMA ZAŠTITI ŽIVOTNE SREDINE

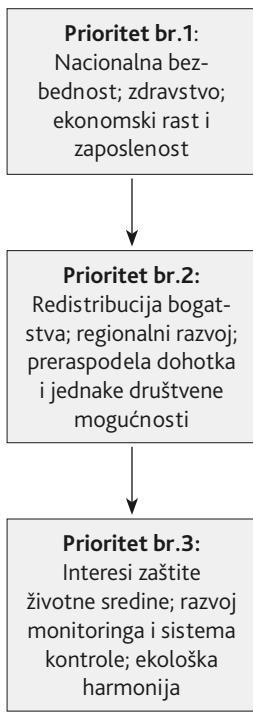
Planiranje podrazumeva tehniku kojom će se turizam integrisati u kontekst opštег pri-vrednog i društvenog razvoja. Kroz taj proces neophodno je smanjiti konflikte koji se mogu pojaviti između ove delatnosti i drugih društvenih subjekata. Proces planiranja turizma mora razvijati pozitivan odnos prema životnoj sredini i turističkim resursima. Postupak omogućuje da se turizam, saobraćaj i komunalna infrastruktura, uboliče u jedinstvenu skladnu celinu.

Osnovni problem u prošlosti planiranja turizma je favorizovanje ekonomskih činilaca u sklopu ideje da se brzo realizuje dohodak. Loša isku-stva i primeri brojnih destinacija nameću potrebu drugačijeg pristupa, onog koji će kao sastavne elemente uključiti i očuvanje ekoloških, društvenih i kulturnih komponenti. Od planiranja turizma sa pravom se očekuje da uskladi razvoj ove delatnosti sa ekološkim kapacitetima životne sredine.

POJAM I ZNAČAJ PLANIRANJA U SAVREMENOM TURIZMU

Odluka o razvoju turizma ili unapređenju trenutnog stepena turističkog razvoja neke regije mora biti pažljivo razmatrana. Turistička dobit je velika i višestruka. Turistički razvoj izgleda primamljivo podjednako nerazvijenim i razvijenim zemljama sa nekom vrstom pogodnosti, poput prirodnih, istorijskih, arheoloških i kulturnih vrednosti. Turizam je rastuća pri-vreda u kojoj se efekti kratkoročno teško mogu uočiti, dok su dugoročno oni i više nego poželjni. Turizam sa jedne strane donosi nova radna mesta, porast ulaganja, utiče na povećanje nacionalnog dohotka, razvija infrastrukturu, podstiče zaštitu prirode i životne sredine, obezbeđuje sistem usluga koje mogu koristiti i lokalne zajednice, daje strancima šansu da nauče

više o drugim zemljama. Sa druge strane, turizam proizvodi socijalne probleme, degradira prirodno i kulturno nasleđe, podstiče neže-ljene ekonomske i političke promene, poseduje problem sezonalnosti. Negativne posledice potvrđuju da turizam nije uvek rešenje za sve ne-daće neke destinacije. Naprotiv, nekontrolisani razvoj turizma izaziva degradaciju zemljišta, zagađivanje voda, preopterećenost saobraćaja, neadekvatno parkiranje, problem izgradnje hotela, što pre vodi degradaciji a ne unapređenju kvaliteta života. Ekološki i estetski prede-li na takav način brzo postaju degradirani, što je još jedna posledica neadekvatno definisanog razvoja. Turistički razvoj se mora voditi pažljivo osmišljenom planskom politikom, koja

▲ **Šema 5.** Hijerarhija nacionalnih ciljeva
Izvor: O'Riordan, 1981.

ne sme biti isključivo odraz želje za profitom, već je bazirana na idealima i principima ljudskog blagostanja i sreće. Društveni problemi se ne mogu isključivo rešavati kroz naglo rastuću ekonomsku politiku. Odmerena razvojna politika može doneti željeni ishod turističkog biznisa i zaštitu prirodnih i kulturnih resursa. Zato se problem planiranja turizma nalazi u tesnoj vezi sa održivim razvojem.

Dokazana potreba očuvanja životne sredine u planiranju i organizaciji turizma, posebno u svetu negativnih interakcija između turizma i okruženja u kome se realizuje, postala je zajednički interes vlade, nevladinih organizacija, lokalnih zajednica i lokalnog sektora. Svaka od navedenih interesnih grupa ima ulogu u turističkom razvoju i na sebi svojstven način je odgovorna za uticaje koje turizam realizuje po okruženje, bilo da su ti uticaji pozitivni ili negativni.

Istorijska uloga vlade u turizmu je prvenstveno koncentrisana na pružanje ekonomskih povlastica. Međutim, sada je jasno prisutna svest da se te povlastice ne mogu realizovati ako se prirodni i kulturni resursi na kojima se turizam bazira uništavaju. Kroz zakonodavstvo i fiskalnu kontrolu vlada ima izuzetnu moć u određivanju pravca turističkog razvoja, a deo te moći bi morao težiti interesima zaštite životne sredine. U svakom slučaju davanje prioriteta zaštiti životne sredine jasno će se odražati na politiku razvoja, koji u velikoj meri zavisi od resursa životne sredine. Hijerarhija nacionalnih ciljeva prikazana je u šemici 5. Redosled nacionalnih prioriteta je odraz zapadnjačkog pogleda na filozofiju razvoja, u kojoj je zaštita životne sredine vid mode od posebnog interesa za verbalno upražnjavanje. Prema takvom stavu proces ekonomskog razvoja je odvojen od razmišljanja o njegovom uticaju na životnu sredinu. Ovakav model razmišljanja preut-

zimaju i manje razvijene zemlje, pa se turizam u njima posmatra kao sredstvo bržeg ekonomskog rasta, veće zaposlenosti i regionalnog razvoja. Istovremeno, zapostavlja se neraskidiva veza između turizma i životne sredine, odnosno, zapostavlja se međuzavisnost razvoja i resursa.

Iako nacionalni prioriteti i globalna ekonomska moć mogu umanjiti ciljeve zaštite životne sredine, vlade imaju mnoštvo opcija i zakonodavnih stavki preko kojih mogu učestvovati u zaštiti životne sredine. Tipični pokazatelj da vlade na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou mogu razmatrati skup politika i planiranih mera su preduzete aktivnosti na sledećim poljima:

- osnivanje zaštićenih prirodnih dobara, nacionalnih parkova ili nekih drugih, kao i nominacija važnih elemenata životne sredine za Svetsku baštinu pod UNESCO statusom;
- planiranje korišćenja raznovrsnih mera zaštite resursa i kontrolisanog razvoja kroz zoniranje, noseće kapacitete i granice prihvatljivih promena;
- obavezno korišćenje analize uticaja na životnu sredinu u pouzdanim projektima;
- podsticanje saradnje između vladinih odjeljenja kroz primenu politike zaštite životne sredine i insistiranje na dijalogu sa privatnim sektorom radi prihvatanja politike očuvanja životne sredine (Holden, 2000).

Proces planiranja, u domenu društvenog, ekološkog, finansijskog, ekonomskog, tržišnog i menadžment aspekta, pomaže nam da ostvarimo prihod od razvoja turizma. Dobar postupak planiranja određuje definisanje željenog rezultata i realizacije u pravcu sistematicnosti

ka postizanju ciljeva. Osnovni koraci u realizaciji planiranja su:

1. **definisanje sistema**, koji bi trebalo da odgovori na pitanja obima planiranja, tržišta, svrhe;
2. **određivanje ciljeva**, jer bez razumljivog i specifičnog seta ciljeva, procesom planiranja se ne može upravljati;
3. **sakupljanje podataka**, obezbeđuje ključne podatke za postavljanje plana i obuhvata pripremanje knjiga, pregled tržišta, infrastrukture i analizu postojećih usluga;
4. **analiza i interpretacija**, obuhvata obradu sakupljenih podataka koja vodi u preliminarni plan;
5. **preliminarni plan**, baziran je na prethodnim koracima kao faza ka konačnom usvajanju plana;
6. **odobravanje plana**, kod svih zainteresovanih grupa;
7. **konačni plan**, predstavlja fazu koja uključuje definisanje korišćenja, plan uslužne infrastrukture kao što su saobraćajnice, ae-

rodromi, biciklističke staze, kanalizacija i poštovanje arhitektonskih standarda, predeonih planova, zoniranja, ekonomске analize, tržišne analize i finansijskih programa;

8. **primena**, realizuje plan i operacionalizuje turistički razvoj (McIntosh, Goeldner, Ritchie, 1995).

Za kvalitetan odnos turizma i životne sredine bitno je **dugoročno planiranje** (Cooper i drugi, 2000). U prošlosti se dešavalo da turistička privreda eksplorativno jednu destinaciju, degradira je, a zatim se pomera ka novoj i potencijalnoj, razvijajući tamo nove trendove turizma. Ovakav kratkoročni koncept planiranja turizma ne odražava pozitivan odnos prema životnoj sredini.

Osnovnim elementima planiranja koji se tiču očuvanja životne sredine i koji bi ujedno trebalo da budu sastavni deo svih planova turističkog razvoja pripadaju: noseći kapacitet, granice prihvatljivih promena, ekološka procena uticaja, zoniranje turizma i etički kodeksi.

NOSEĆI KAPACITET

Činjenica da turističke aktivnosti ponekada imaju negativan uticaj na prirodne, društvene, kulturne i ekonomski aspekte, inicirala je potrebu njihove prevencije. Ti uticaji se često stavljaju u vezu sa brojem turista koji posećuju turističku destinaciju. Iz tog odnosa proističe možda i najkompleksniji koncept teorije i prakse turizma, poznat kao noseći kapacitet. Problem njegovog definisanja u prošlosti je bio dosta složen, pa su različiti autori i institucije davali vlastite definicije. Jedna od prihvaćenih ističe da je to - maksimalan broj posetilaca koji koriste neko mesto, bez nepoželjnih posledica u životnoj sredini i bez nepoželjnog pada kva-

liteta turističkog doživljaja (Mathieson, Wall, 1982). Prema Svetskoj turističkoj organizaciji (World Tourism Organization, 1992) noseći kapacitet je fundamentalan za zaštitu životne sredine i održivi razvoj. On predstavlja maksimalno korišćenje nekog mesta bez iniciranja negativnih efekata po resurs, smanjenja turističkog doživljaja ili štetnog uticaja po društvo, ekonomiju i kulturu te destinacije. Noseći kapacitet ograničava zbog težine njegovog određivanja, ali je ipak osnova u planiranju turizma i rekreacije. On je sredstvo u organizaciji turizma pomoću koga će se kroz redukciju broja turista sprečiti narušavanje turističke destina-

cije kako u pogledu očuvanja životne sredine, tako i u pogledu očuvanja njenih kulturnih i društvenih vrednosti.

Koncept nosećeg kapaciteta potiče iz šezdesetih godina XX veka kao pokušaj određivanja broja turista u cilju očuvanja destinacije. Tada je on više bio rezultat menadžmenta. Nešto kasnije, krajem osamdesetih, noseći kapacitet je postao predmet brojnih istraživanja i kod planera (Holden, 2000). Naučnici različitih interesovanja teže istraživanju nosećeg kapaciteta, što se uostalom može naslutiti i nakon njegovog definisanja. To se odražava u činjenici da noseći kapacitet nije homogen, već se manifestuje kroz četiri osnovna nivoa (O'Reilly, 1986), koji se analiziraju kao njegove različite vrste:

- **ekološki noseći kapacitet** određuje nivo korišćenja turističkog resursa bez degradacije životne sredine;
- **socijalni noseći kapacitet** se zasniva na reakciji lokalnog društva po pitanju turističkog razvoja, u težnji da ona ne bude negativna i da to društvo ne trpi negativne posledice;
- **psihološki noseći kapacitet** odražava nivo zadovoljstva turista određenom turističkom destinacijom, u težnji da ona ne sme biti narušena;
- **ekonomski noseći kapacitet** odražava nivo zavisnosti lokalne ekonomije od stepena turističkog razvoja, s tim što nije poželjno da ona bude velika.

Konačni noseći kapacitet turističke destinacije predstavlja rezultantu navedena četiri nivoa, koji zavise jedan od drugoga. Ponekada su oni i međusobno sasvim suprotni. Tako recimo u slučaju određenog broja šetača na planinama ugrožavaju se biljne i životinjske vrste i čitavi ekosistemi, dok zadovoljstvo turista u takvim programima nije nikako opalo. To uka-

zuje da noseći kapacitet mora biti rezultat kompromisa. Ukoliko ekološki kapacitet iznosi 50 posetilaca dnevno, socijalni 100, psihološki 80, a ekonomski 90 posetilaca, onda će ukupni noseći kapacitet iznositi 80 posetilaca po danu. Zbog opreza (usled probijanja ekološkog kapaciteta), naročito u slučaju posebno osetljivih predela, taj broj može ipak biti smanjen na 50 kako ne bi došlo do degradacije ekosistema.

Noseći kapacitet se ne može prikazati isključivo kroz primenu matematičkih formula, jer na njegov konačni ishod utiče niz faktora koji deluju na različitim nivoima formiranja i koji se najzad mogu svrstati u dve velike grupe (šema 6). Prvu čine lokalni faktori – socijalna struktura, kulturno blago, životna sredina, ekomska struktura, politička struktura i resursi; dok drugu grupu čine strani faktori – karakteristike turista, tip turističkih aktivnosti, planiranje, uticaji, parametri, standardi, noseći kapacitet.

Lokalni faktori

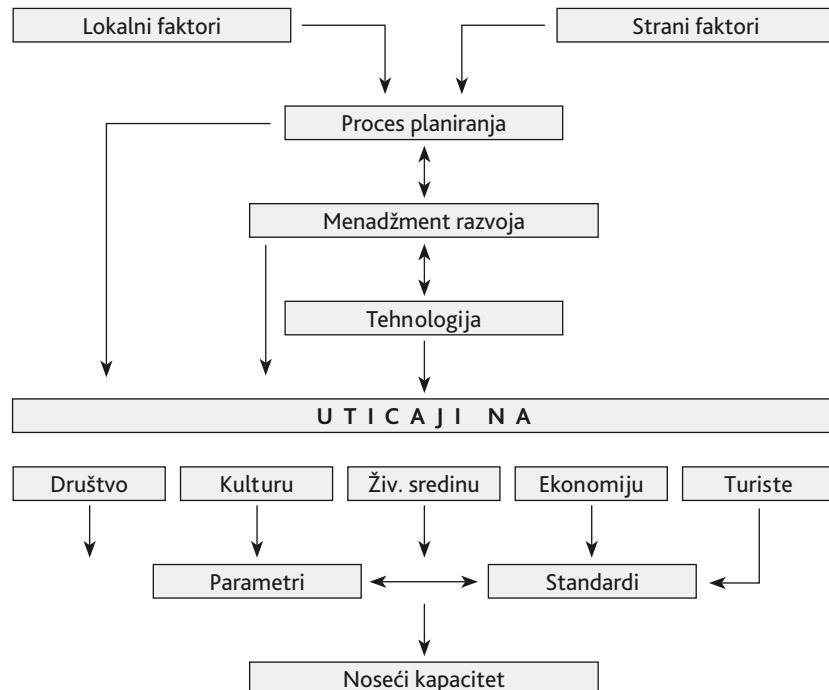
Socijalna struktura destinacije je ključna odrednica u definisanju nekog uticaja. Na primer, prisustvo i prihvatanje turista sasvim je drugačije u Londonu, Njujorku ili Sidneju, od onoga u Apiji (Zapadna Samoa) ili Port Luisu (Mauricijus). Prva tri grada ne trpe nikakve posledice i promene usled prisustva turista, jer su se one već desile. To su veliki gradovi po broju stanovnika i kosmopolitski po svom karakteru. Gradovi iz druge grupe su mali, sa izraženim porodičnim odnosima i bez kosmopolitskog predznaka. Zbog toga, neka društva mogu da prihvate turizam većeg obima, dok druga to ne mogu. Sve zajedno utiče na zaključak da manje lokalne zajednice imaju često dramatične socijalne posledice kroz razvoj turizma.

Kulturno blago destinacije je veoma važno u pokušaju da se odredi noseći kapaci-

tet. Vrednja kulturna zaostavština predstavlja atraktivniju turističku destinaciju i privlači veći broj turista. Veliko prisustvo turista je i velika verovatnoća za degradaciju. Erozija kulturne baštine, kroz učestalo oponašanje tradicije, veoma lako destinaciju može pretvoriti u kulturnu karikaturu. Životna sredina će svakako biti promenjena bez obzira sa koliko pažnje su planirane turističke aktivnosti. Životna sredina može biti manje ili više izvorna. U prvom slučaju ona je više prilagodljiva turizmu i njegovim aktivnostima, dok u drugom nije. Ekološke promene su neizbežne i biće mnogo uočljivije u predelima gde inače nema mnogo zagađivača. Krhka i osobena životna sredina više je osetljiva na prisustvo turista. Takođe, važno je znati da se životna sredina menja pod uticajem mnogobrojnih faktora i delatnosti, a ne samo turizma, te da ih je teško razdvojiti jedne od drugih.

Ekonomска struktura određuje dobit i vrednost u vezi sa turističkom aktivnošću. U suštini više razvijene i industrijalizovane ekonomije su adaptibilnije. Ukoliko ekonomска struktura raste i raznovrsna je, onda je i kvalifikacija radnika bolja. Ovo sa prečišćenim sistemom kapitala dozvoljava takvim ekonomijama da odgovore i da se adaptiraju na promene koje donosi turizam. Države sa svojstvima takve ekonomije sposobne su da obezbede velike povlastice za turizam. U suprotnom, države čije ekonomije nisu sofisticirane mogu naići na brz i posrbljiv razvoj turizma, koji lako može da degradira resurse, a posebno osetljive predele.

Politička struktura može na više načina uticati na turizam i noseći kapacitet. Politička nestabilnost odvraća turiste i zato ometa razvoj turizma. Neke grupe turista su više osetljive na političku nestabilnost, nego druge. Politička struktura može takođe imati direkstan uticaj na

razvoj turizma, kroz odvraćanje stanovništva od toga da se bavi turizmom. Neke države limitiraju razvoj turizma kroz redukciju izdatog broja viza (npr. Butan), druge povećavaju cenu izdavanja viza ili komplikuju proces njihovog izdavanja. Politička otvorenost može uticati na otvorenost društva prema razvoju turizma što ima uticaja na noseći kapacitet.

Resursi (rad, kapital, zemlja i drugi) i njihova dostupnost na lokalnom nivou mogu imati uticaj na željeni razvoj turizma. Kada su resursi nedovoljni, konkurenca među njima će biti veća i cena korišćenja tih resursa u turizmu će biti veća. Lokalna infrastruktura je takođe deo baze resursa. U pozitivnom smislu, razvoj turizma može rezultirati izgradnjom infrastrukture koja je takođe dostupna domaćinima, baš kao i turistima i to može povećati nivo nosećeg kapaciteta.

▲ **Šema 6.** Faktori nosećeg kapaciteta
Izvor: Cooper i drugi, 2000.

Strani faktori

Karakteristike turista koji posećuju neku destinaciju važan su faktor u određivanju socijalnog i kulturnog uticaja na lokalne zajednice. Turisti koji pripadaju grupi masovnih imaju više uticaja, nego oni koji pripadaju grupi istraživača i avanturista. Masovni turisti često imaju zapadnjačku ljubaznost i donose sopstvenu kulturu bez adaptacije u odnosu prema lokalnim normama ponašanja. Turisti iz druge grupe su više saosećajni prema lokalnim običajima i tradiciji i nastoje da ih uključe kao deo svog turističkog iskustva. Obrazloženi modeli ponašanja mogu biti takvi, ali istovremeno to ne mora biti i pravilo. Važan faktor je i stvarna razlika između turista i domaćina. Velika razlika između njih, u društvenom i kulturnom smislu, podrazumeva veliki uticaj i promene. Karakteristike turista uključuju i njihovu potrošnju, vrstu transporta, godine i obrazovanje, što može imati svoj uticaj na noseći kapacitet.

Vrsta turističkih aktivnosti je u tesnoj vezi sa karakteristikama turista koji ih preduzimaju. Prisustvo određenih aktivnosti, kao što je recimo kockanje, može doneti ozbiljne društvene probleme. Tu se dalje pojavljuju slični problemi poput prostitucije, droge i kriminala. Svaki od ovih faktora će uticati na stvaranje mnogo nižeg stepena nosećeg kapaciteta. Negativne aktivnosti zahtevaju jasnou odgovornost nosećeg kapaciteta u limitiranju ovakvihjava. Destinacije sa veoma osetljivim ekosistemima i retkim bilnjim i životinjskim vrstama mogu biti ozbiljno narušene od posebnih interesnih grupa, koje bi inače trebalo da se zalažu za njihovu zaštitu.

Planiranje, menadžment i tehnologija su zainteresovani za organizaciju faktora u vezi sa određivanjem budućih događaja. Menadžment turizma je proces pomoću koga se planovi stavljaju u praksu. Promene u tehnologiji mogu

imati direktni ili indirektni uticaj na zadatke planiranja i menadžmenta. U interakciji između lokalnih i stranih faktora unutar destinacije, proces planiranja i menadžmenta mora da maksimizira pozitivne efekte, odnosno, da minimizira negativne. Planiranje, menadžment i tehnologija su „levak“ između „neobrađene interakcije“ lokalnih i stranih faktora. Uspešnije planiran i organizovan turizam podrazumevaće manje štetnih uticaja i veći obim nosećeg kapaciteta. Uspešno planirana destinacija za krajnji cilj ima usaglašenost razvoja i održivosti (rast + održivost = razvoj).

Uticaji na socijalne, kulturne, ekološke i ekonomski strukture su posledica lokalnih i stranih faktora, organizovanih kroz planiranje i menadžment turističke destinacije. Uticaji su rezultat nosećeg kapaciteta. Zadatak planera i turističkih menadžera je da obezbede dešavanje očekivanih uticaja.

Parametri se mogu definisati kao promene koje se dešavaju na nekom mestu kroz lokalne i strane faktore, opet kao rezultat različitog nivoa i tipova interakcija.

Standardi se mogu posmatrati kao prihvatljiva granica primenjenih parametara. Oni upućuju na vrednost učinjenog kako kod domaće, tako i kod turističke populacije uz uvažavanje nivoa promene varijable i bez počinjene nepoželjne štete, a koju turizam može počiniti.

Noseći kapacitet je zavisna varijabla, koja nije fiksirana isključivo za prisustvo turista. Dinamika suštine nosećeg kapaciteta je zasnovana na promeni nivoa tolerancije svakog od određenih faktora, kao rezultat menadžmenta. Saznanje o nosećem kapacitetu i lokalnim i stranim faktorima će odgovarati za rast ili pad veličine prihvatljivog prisustva turista. Noseći kapacitet znatno unapređuje menadžment destinacije kroz unošenje inovacija u planira-

nje turizma. Ukoliko se noseći kapacitet zaobilazi, proces razvoja turizma će biti ometan i rezultat će biti neodrživi razvoj turizma (Cooper i drugi, 2000).

Da noseći kapacitet nije samo prosti izračunavanje broja turista koji neće degradirati neku turističku destinaciju svedoči podela njegovog razvoja u osam osnovnih faza:

1. određivanje menadžment standarda za destinaciju ili turistički resurs koji će biti podržan i vrste turističkog iskustva koje se planiraju;
2. određivanje vremenskog perioda za koji se definiše noseći kapacitet (sat, dan, nedelja, mesec, godina);
3. određivanje indikatora za ekološke, socio-kulturne, psihološke i ekonomске komponente;
4. definisanje mera održivog stanja za svaki od indikatora;
5. ustanovljavanje očiglednih veza između stanja indikatora i nivoa korišćenja;
6. razmatranje o mogućnostima prihvatanja određenih uticaja;
7. određivanje nosećeg kapaciteta je više, manje ili jednak sa određivanjem turističkih poseta;
8. određivanje menadžment strategije koja će omogućiti da se definisani noseći kapacitet poštuje (Hall, McArthur, 1998).

Drugaciji pristup u teoriji nosećeg kapaciteta inicirao je i različite modele njegovog praktičnog osmišljavanja, što dokazuje odsustvo univerzalne formule za rešavanje problema prekobrojnih turista. Različiti pristupi, standardi, modeli, doveli su do različitih rezultata nosećeg kapaciteta. Evropska unija (tabela 11) u zavisnosti od tipa destinacije i turističkih aktivnosti predlaže svoje noseće kapacitete (Jovićić, 2000). Lavery (1971) preporučuje sledeće kapacitete: važnija predeona maršruta – 20 osoba po milji; manja predeona maršruta – 4 osobe po milji; važnije predeona mesto – 20 osoba po kvadratnoj milji; važnije istorijsko mesto – 30 osoba po kvadratnoj milji; šumski predeo – 100 osoba po kvadratnoj milji; izletnički prostor – 60 osoba po kvadratnoj milji; zatvorene površine – 50 osoba po kvadratnoj milji; brdoviti prostor – 5 osoba po kvadratnoj milji; morska i jezerska obala – 50 osoba po kvadratnoj milji; atraktivne i pristupačne plaže – 400 osoba po milji. Prema autorima Prostornog plana Nacionalnog parka Kopaonik noseći kapacitet u letnjem periodu iznosi od 24.000 do 30.000 posetilaca na njegovoj ukupnoj površini. U zimskom periodu Kopaonik može da primi veći broj posetilaca imajući u vidu da je pristupačnost prostora preko zime znatno smanjena i usmerena na terene za zimske sportove i urbanizovane površine. Međutim, smatra se da ovakav koncept nije dobar za Kopaonik, jer polazi od činjenice da je teritorija Nacionalnog parka u smislu prirodnih vrednosti homogena, što i nije slučaj. Planina se sastoji od staništa i ekosistema različite ekološke osetljivosti, što inicira izračunavanje nosećeg kapaciteta za svaki od tih prostora (Jovićić, 2000).

Zbog principa traganja za idealnim stanjem u turističkom korišćenju nekog prostora noseći kapacitet ne samo da je jedan od ključnih mehanizama u planiranju turizma, nego se u poslednje vreme analizira kao standard održivog turizma. Ipak, suština problema nosećeg kapaciteta sadržana je u činjenici da se njegovo lako teorijsko shvatanje teško prenosi u praksi. Organizatori turizma odlučuju šta je neprihvatljivo i kada se kvalitet turističkog iskustva pogoršava. Prihvatanje ograničenja kapaciteta kroz ekološku, socijalnu, psihološku i ekonomsku dimenziju mora podrazume-

Tabela 11. Noseći kapaciteti turističkih oblasti i aktivnosti po EU

Tip oblasti/aktivnosti	Predloženi kapacitet
Primorska oblast	Mederteran
	Oblast Severnog mora
	Jedrenje
	Ribolov
	Skijaknje na vodi
Planinska oblast	Skijaški centar
Zaštićeno prirodno dobro	Šumski park
	Park u prigradskoj zoni
	Pešačenje
	Jahanje
	Veći piknik
	Manji piknik

Izvor: Jovičić, 2000.

vati i zdravorazumno vrednovanje. Prevazi-laženje praga ekološkog i socijalnog kapaciteta kako bi se uvećala ekonomski dobit, što se u praksi često dešavalo, unosi sumnju u dugoročnu održivost takvog stanja. Princip važi i u suprotnom smeru, jer preterano insistiranje na očuvanju kulturnih i ekoloških vrednosti dovodi do onemogućavanja maksimiziranja ekonomskih efekata. Noseći kapacitet je izuzetno

dinamičan proces. Ono što ovaj koncept trenutno predstavlja neće isto to značiti i u budućnosti, već će se prilagođavati novim trendovima turističkog razvoja. Nove tendencije su se već pojavile. Neke organizacije, kao što je američka Služba nacionalnih parkova (National Park Service), zbog nemogućnosti univerzalnog definisanja nosećeg kapaciteta usvojile su indikator granice prihvatljivih promena.

GRANICE PRIHVATLJIVIH PROMENA

Noseći kapacitet je neraskidivo povezan sa tehnikom granica prihvatljivih promena (GPP), koja je još poznata kao granice prihvatljivog korišćenja. To je takođe tehnika planiranja turizma nastala kao odgovor na narastanje korišćenja zaštićenih prirodnih dobara za potrebe rekreacije i kao pokušaj da se primeni rekreativni noseći kapacitet. Ona u tesnu vezu stavlja rekreativno korišćenje i posledice koje se javljaju po prirodi. Takođe, granice prihvatljivih promena zahtevaju menadžment akciju u ot-

klanjanju negativnih posledica i doslednost u poštovanju principa zaštite.

Model granica prihvatljivih promena informiše menadžment o tome da li su uslovi u okviru prihvatljivih standarda, odnosno, trenutni nivoi i obrasci upotrebe unutar kapaciteta destinacije. Kada uslovi dostignu granicu prihvatljive promene, oni su takođe dostigli i kapacitet date oblasti pod trenutnom upravljačkom praksom. Menadžment se zatim oprema logičnim i odbrambenim sredstvima kako bi se

primenile strateške akcije pre nego što dođe do još neke upotrebe.

Osnovne karakteristike ovog metoda su:

- uvođenje odgovarajućih kriterijuma u planiranje razvoja;
- učestvovanje svih zainteresovanih grupa u donošenju odluka;
- propisivanje željenog stanja i nivoa promena nakon razvoja;
- uvođenje praćenja monitoringa promena i primena dogovorenih strategija kako bi se uticaji promena zadržali unutar utvrđenih granica.

Iz ovih razloga, GPP pristup obuhvata nekoliko ključnih aspekata održivih oblika turističkog razvoja. On prepoznaje da je promena neizbežna posledica razvoja, ali isto tako tvrdi da se primenom racionalnog planiranja, otvorenim razmatranjem ekološkog kvaliteta i širokom javnom konsultacijom, mogu ostvariti održivi oblici razvoja. Međutim, ovaj pristup takođe trpi i praktične nedostatke. Prisutne su tehničke poteškoće u slaganju sa procenom kvalitativnih aspekata turističkog razvoja. Ovaj proces zavisi od postojanja strukturalnog sistema planiranja i optimalnih resursa u ekspertizi i kapitalu kako bi se vodile faze nadgledanja i kontrole. Zbog toga se kontekst u kojem bi GPP bio najkorisniji, na primer, u oblikovanju turističkog razvoja u zemljama Trećeg sveta, često pokazuje najmanje prikladnim za tehniku u praktičnom smislu (Williams, 2002).

Ključni koraci u određivanju granice prihvatljivih promena su:

- pregled okolnosti, primena i procena uslova i problema u oblasti razvoja;
- identifikacija mogućih promena i odgovarajućih indikatora za te promene;
- pregled indikatora promena kako bi se uspostavili osnovni uslovi;

- detaljan opis standarda kvaliteta koji se povezuju sa razvojem;
- propisivanje željenog stanja unutar zona razvoja;
- saglasnost o upravljačkim akcijama kako bi se podržao kvalitet;
- primena, monitoring i pregled (Sidaway, 1995).

Prisutno je i mišljenje da primena GPP ima devet osnovnih koraka:

1. utvrđivanje pitanja i problema date oblasti;
2. definicija i opis mogućnosti;
3. izbor indikatora;
4. inventar resursa i društvenih odlika;
5. specifikacija standarda za indikatore;
6. utvrđivanje alternativnih mogućnosti raspodele;
7. utvrđivanje akcija menadžmenta za svaku alternativu;
8. procena i izbor željenih opcija;
9. implementacija akcija i nadgledanje uslova (Hall, Page, 2002).

Mehanizam granica prihvatljivih promena uključuje set indikatora koji pokazuju stanje životne sredine, a koji se odnose na prirodne resurse, ekonomski kriterijume, stavove lokalnog stanovništva i turista. Indikatori moraju biti mešavina naučne i društvene proce- ne. Na primer, nivo zagađenosti vode, vazduha, nivo buke, mogu biti izmereni; procenat zapo- slenih u turizmu može biti lako određen, kao i stopa kriminala i saobraćajnih nesreća u vezi sa turizmom ili nivo zadovoljstva turista koji se može lako oceniti. Takvi indikatori mogu biti znak kojim se označava uticaj turizma na destinaciju, kao i na život lokalnog stanovni- štva. Indikatori koji su kvalitetno određeni i primjenjeni, i nakon čega je određena strategija organizacije saniranja posledica nekog proble-

ma, mogu biti put ka željenom progresu ekološkog i društvenog okvira destinacije. Važno je istaći kako zahvaljujući prirodi indikatora merenje ne može biti isključivo naučno, već zavisi i delom od građana. Kao što i samo ime sugerise, granice prihvatljivih promena prihvataju da su neke promene neizbežne, i pružaju okvir za nadgledanje tih promena. (Holden, 2000).

Prednosti uvođenja ovakvog koncepta su sledeće:

- naglašavanje jasnih i merljivih činjenica;
- promocija raznovrsnosti turističkog doživljaja;
- korišćenje standarda baziranih na kvantitativnim pokazateljima;
- fleksibilnost u razumevanju lokalnih okolnosti;
- mogućnost uključivanja javnosti;
- svođenje na minimum regulatornih pristupa;
- okvir za bavljenje uslovima (Prosser, 1986a).

Nažalost, pristup GPP sistemu praktično je realizovan samo u pojedinim zaštićenim prirodnim dobrima Severne Amerike i u jednom ili dva zaštićena prirodna dobra Australije. Ključni aspekt razvoja GPP sistema je uspostavljanje akcionarskog odobrenja i podrške (Prosser, 1986b). Akcionari iz lokalnog turističkog sektora i zajednice, mogu obezbediti

vredno ulaganje u željene ishode i prihvatljive standarde. Oni su obično od ključne važnosti u pružanju ekonomске i političke podrške koja je neophodna kako bi se održalo nadgledanje programa i implementacija menadžment odluka. Neuspeh uspostavljanja dovoljne podrške se u velikoj meri javio zbog toga što su GPP stvorili menadžeri prirodnih oblasti za sebe (Stankey i drugi, 1985). GPP nije prilagođen tako da privlači veće angažovanje, što u primeni izaziva tri problema. *Kao prvo*, upotreba termina „granice“ turistička privreda je protumačila kao obeshrabrujući za rast, a samim tim i za poslovanje. *Kao drugo*, konvencionalno uski fokus na uslove fizičkog okruženja i do određene mere na prirodu turističkog iskustva. Druge ključne dimenzije kao što su karakteristike turističkog tržišta, društveno-kulturni aspekti lokalne zajednice i ekonomске aktivnosti povezane sa turističkom privredom, nisu uključene. *Kao treće*, nedostatak udruženog angažovanja turističkog sektora u utvrđivanju indikatora i standarda koji su prihvatljni za turističku privredu. Bez ovog angažovanja, rezultati nadgledanja postaju skloni pretpostavkama, a naročito ukoliko otkriju iznenađujuće ili kontraverzne implikacije (Hall, McArthur, 1998). Međutim, ukoliko se postupak GPP sistema diverzifikuje, a njegove komponente prošire, možda će moći bolje da pruži značajne mogućnosti, zbog kojih je prvenstveno i osmišljen.

EKOLOŠKA PROCENA UTICAJA

Treći mogući pristup u realizaciji planiranja održivog razvoja turizma je upotreba ekološke procene uticaja. EPU se sve više koristi za procenu mogućih ekoloških posledica svih oblika razvoja. Ova tehnika je korisno oruđe za prevođenje održivih principa u praksu. Ekološka

procena uticaja daje mogućnost pružanja informacija u procesu donošenja odluka. Od sve većeg broja delatnosti se zahteva da preduzmu EPU i napišu izveštaje ekološkog uticaja (Williams, 2002). Ekološka procena uticaja se bavi, kao što je i sugerisano u samom nazivu, oce-

nom predviđenih efekata razvoja na životnu sredinu. Dalje, ona snabdeva donosioce odluka informacijama o mogućim posledicama tih odluka na životnu sredinu. Poreklo EPU, kao zvaničnog dela procedure planiranja, potiče iz vremena usvajanja Zakona o zaštiti životne sredine (National Environmental Policy Act) u SAD 1969. godine. Taj Zakon je zahtevao da federalne agencije pripreme izveštaje ekološkog uticaja za sve velike projekte. Nije slučajnost što su okolnosti pre usvajanja Zakona bile propraćene protestima ekoloških pokreta, zbog negativnih efekata razvoja na životnu sredinu. Usvajanje čitavog koncepta je između ostalog i posledica narastanja ekološkog lobija (Holden 2000).

Osnovni principi ekološke procene uticaja su:

- procena mora identifikovati karakter, svrhu i uticaje planiranih aktivnosti u razvojnim projektima;
- procena mora prepoznati elemente životne sredine na koje će se uticati;
- procena mora oceniti karakter i stepen primarnih uticaja i onih koji će verovatno biti realizovani kroz sekundarne uticaje;
- procena mora predložiti menadžment strategiju za kontrolu uticaja i obezbeđivanje maksimuma koristi datog razvojnog projekta (Hunter, Green, 1995).

Ne postoje opšte prihvaćeni modeli ekološke procene uticaja (Cooper i drugi, 2000). Oni mogu uključiti upotrebu kontrolnih lista ključnih uticaja, kartografske analize prostornih uticaja, simulacione modele ili tehnike predviđanja. Njihova snaga se ogleda u konstataciji da ukoliko se na pravi način integriraju u fazu planiranja projekta, trebalo bi da pomognu u predviđanju ekoloških efekata, omoguće efektivniju saglas-

nost sa ekološkim standardima i smanje potrebu za, inače skupom, revizijom projekta (Williams, 2002). U ekološki osetljivim turističkim destinacijama često postoji svega nekoliko zakonodavnih akata i još manje agencija koje su ovlašćene da čuvaju životnu sredinu u skladu sa razvojem turizma. Međutim, odsustvo zakonodavstva, koje bi podržalo ekološko planiranje, ne bi trebalo da odvrati planere od vršenja sopstvenih procena ekološkog uticaja kada je reč o predloženom razvoju. Zaštita u ekološkom smislu je puno lakša i jeftinija od ekoloških korekcija, čak i onda kada je takva dopunska akcija uopšte moguća (Cooper i drugi, 2000).

Pre nego što se izabere prikladna metodologija važno je razumeti suštinu i ideju koja se nalazi u osnovi procene određenog ekološkog uticaja. Na primer, EPU se može preduzeti kako bi se odredio uticaj razvoja na specifične ekološke sisteme, pa čak i na pojedinačne i retke vrste. Ovakav način procene ne mora zahtevati procenu ekološkog uticaja u monetarnom smislu. Dalje, tehnika EPU je potrebna kako bi se analizirao alternativni razvoj u cilju raspodele resursa na način koji će maksimizirati ekonomski profit od razvoja, a u isto vreme minimizirati negativne ekološke uticaje. U ovom slučaju, postoji potreba da se zauzme pristup opšte ravnoteže koji istraživaču omogućava da uporedi opcije razvoja ne samo između različitih turističkih strategija, već i između različitih privrednih struktura.

Konačno, *ekološka procena uticaja je potrebna da bi se podigao nivo značaja ekoloških pitanja*. Budući razvoj ne bi trebalo da se procesuje isključivo u ekonomskom smislu, već na više holistički način što uključuje i efekte na lokalno okruženje. Ovaj pristup dozvoljava da demokratski proces izbora razvoja bude javno prezentovan i diskutovan. On takođe naglašava činjenicu da bi ekološki uticaj i ekološka

kontrola trebalo da postanu način poslovanja organizacija, vlasti i pojedinaca.

Jednom kada se prepoznaju ekološke posledice akcija, ova informacija se može inkorporirati na svakom nivou donošenja odluka. Tako bi se osigurala efektivna upotreba ograničenih resursa. Ekološka svest tokom procesa proizvodnje i potrošnje takođe može doneti dugoročnu ekonomsku i društvenu korist. Na primer, efektivna upotreba retkih resursa, a posebno resursa koji su povezani sa energijom, može rezultirati manjim marginalnim troškovima proizvodnje. Sa druge strane, nemarna ili lakoumna upotreba resursa tokom procesa proizvodnje ili potrošnje, može doprineti društvenom odbacivanju turističkog razvoja. Ovo može otežati budući razvoj, a svakako će ometati efikasnu upotrebu resursa.

Uprkos činjenici da ne postoji jedinstveni prihvaćeni okvir za sprovođenje EPU, pravi obim ekoloških uticaja ne bi trebalo potceniti. Kako bi se procenio sveukupni ekološki uticaj neophodno je uzeti u razmatranje posledične uticaje izazvane direktnom proizvodnom aktivnošću. Baš kao što se ističe da ekonomski uticaj povezan sa turističkim razvojem može biti direktan i indirektan, isto se mora reći i za ekološke uticaje. Ukoliko turistička aktivnost zahteva proizvodnju unutar različitih industrijskih grana, uključujući i one koje ne snabdevaju turiste robom i uslugama direktno, tada bi i ekološke uticaje koji potiču od ovih industrija trebalo uključiti u proces procene. Na primer, ukoliko se poveća nivo turizma i ovo navede hotele da povećaju svoju nabavku kod građevinske industrije, tada se mora uključiti i ekološka šteta izazvana povećanim obimom izgradnje. Ovo je takođe važno i kada je reč o efektima kamenoloma koji snabdevaju građevinare, kao i transportnog sistema koji olakšava prenošenje materijala iz ovih kamenoloma.

U nekim zemljama sastavljene su bilansne liste odnosa turizma i životne sredine, kako bi se ocenio ukupan efekat turističkog razvoja sa osvrtom na životnu sredinu. Takav primer dolazi iz Škotske gde je inače turizam važan sektor privrede. Ustanovljeno je prisustvo ekoloških implikacija koje su povezane sa turističkom aktivnošću. Međutim, smatra se kako su problemi ozbiljni tek na nekoliko specifičnih lokacija i da se pažljivim upravljanjem mogu prevazići (Cooper i drugi, 2000).

Međutim, iako se može reći da je EPU dobar koncept, prisutno je i suočavanje sa velikim brojem problema u procesu primene. Jedan od velikih je i trošak pripreme izjave o ekološkom uticaju, koja će zahtevati mnoštvo specijalista uključujući geologe, hidrologe, geografe, ekologe, a verovatno i sociologe i antropologe, ukoliko analiza treba da uključi izjavu o društvenom uticaju. Ukoliko taj trošak moraju da snose oni koji razvijaju turizam, onda bi oni mogli da pokažu i odbojnost prema tome. Takođe, postaviće se i pitanje objektivnosti, što rezultate može dovesti na loš glas. Sledeći problem je predviđanje vremena u kome će se uticaj dogoditi. Zbog toga je neophodno razlikovati uticaje koji će se javiti tokom izgradnje, delovanja i mogućeg zatvaranja nekog turističkog kompleksa. Pored toga, unutar konteksta turističkog razvoja postoji dodatni problem, a to je da se većina razvojnog sistema sastoji iz malih preduzeća, koja nisu podložna proceni ekološkog uticaja, i gde je suština ekološke štete rastuća i kumulativna (Butler, 1993).

Kritike u vezi sa ekološkom procenom uticaja mogu se sistematizovati i na sledeći način:

- fokusiranje na fizičke i biološke uticaje, pre nego na širi spektar promena;
- primena unutar malih projekata ili na lokalnom nivou, što samim tim izostavlja šire veze i efekte;

- neophodnost razvijenog zakonskog i institucionalnog okvira unutar koga treba delovati;
- neophodnost širokog obima naučnih i drugih podataka kao sredstva za ocenu potencijalnih uticaja;
- propagiranje tehnokratskih rešenja za ekološke probleme, za koje neki zastupnici održivog razvoja smatraju da su neprikladni (Williams, 2002).

Ekološka procena uticaja ima svoj proces.

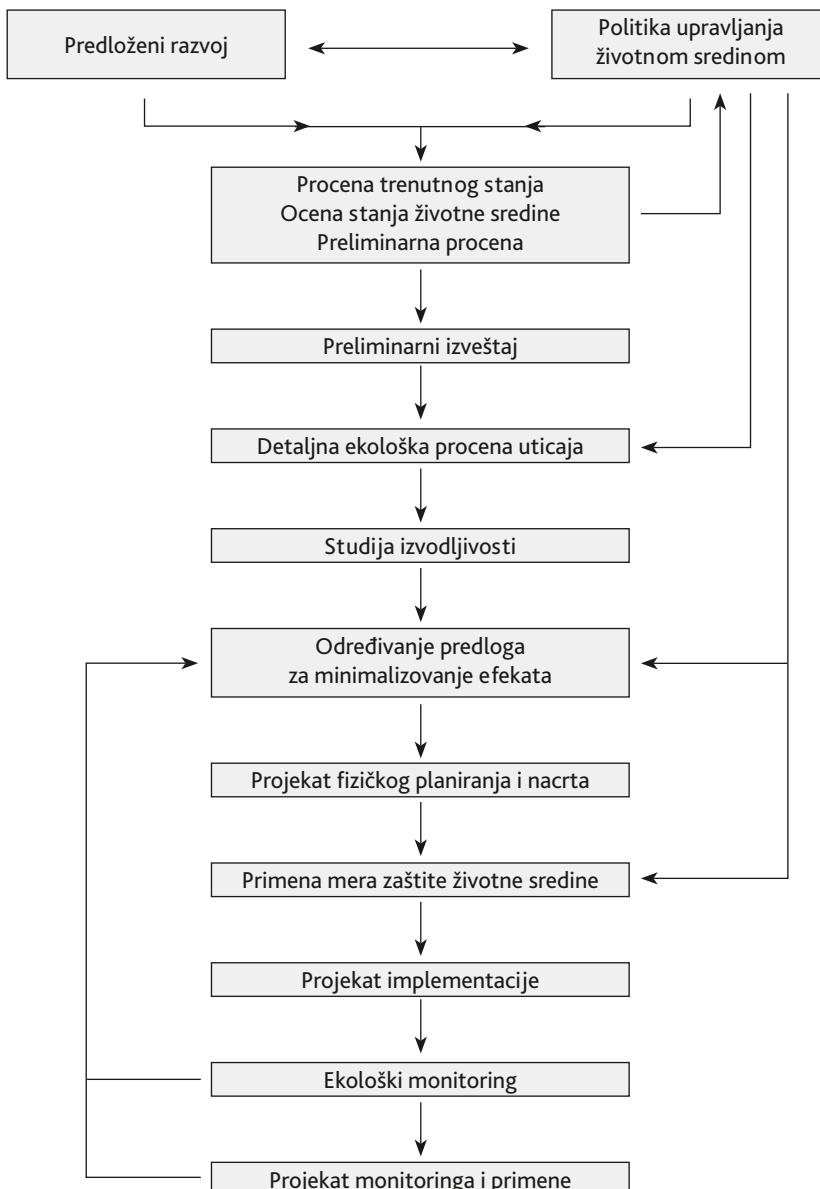
Važno je utvrditi ekološke uticaje koji su povezani sa turističkim razvojem u ranoj fazi iz dva razloga:

- lakše je izbeći ekološku štetu putem izmena ili putem odbacivanja razvoja (preciznije projekta), nego korigovati ekološku štetu jednom kada je projekat već primjenjen;
- projekti koji se u velikoj meri oslanjavaju na oblasti izuzetne lepote i vrednosti, mogu postati neodrživi ukoliko takav razvoj degradira okruženje.

Jednom kada se razmotre potencijalni uticaji moguće je sastaviti popisnu listu najvažnijih i potencijalno ugroženih elemenata. Ona se zatim može iskoristiti za formiranje osnove matrice procene, kojom će se ocenjivati uticaj predloženog razvoja na svaki od fundamentalnih elemenata u skladu sa procenom da razvoj neće imati nikakav uticaj ili da će imati mali, srednji ili veliki uticaj.

Nužno je da ekološka procena uticaja ispišta sledeće:

- proceduru ekološke kontrole;
- ograničenje prirodnih resursa;
- ekološke probleme i konflikte koji mogu uticati na održivost projekta;
- moguće štetne uticaje na ljude, biljni i životinjski svet, zemljište, vodu, vazduh,

mir i tišinu, predeo, lokalitete kulturnog nasleđa i slično, koji se nalaze unutar predložene projektne oblasti ili će njome biti pogodjeni.

▲ **Šema 7.** Proces ekološke procene uticaja
Izvor: Cooper i drugi, 2000.

Šema 7. ističe standardne faze procesa koje ekološka procena uticaja može imati. Proces predlažu oni koji razvijaju turizam i predmet procene su prvo oni, a zatim dokumenti ekološke politike destinacije. Nakon ove početne procene, proces se dalje kreće ka odabiru

lokacije i prolazi kroz preliminarnu procenu ekološkog uticaja. Ova procena se zatim može detaljnije uporediti sa indikatorima ekoloških rezultata, koji su utvrđeni u zakonodavstvu i regulacijama politike, a sve u cilju kako bi se isptali potencijalni konflikti (Cooper i drugi, 2000).

ZONIRANJE TURIZMA

Zoniranje je organizaciona strategija korišćenja određenih teritorija u turizmu, kroz ravnomernu raspodelu turističkih kapaciteta u cilju očuvanja životne sredine. Tehnika zoniranja pomaže turizmu da se integrise sa životnom sredinom kroz definisanje područja sa odgovarajućim turističkim kapacitetima i bez negativnih posledica. Ukoliko je potrebno, teritorije od prioriteta za zaštitu mogu biti izuzete iz turističkog razvoja, dok neke druge mogu biti svedene na tačno određeni nivo tog razvoja. Zoniranje se koristi na različitim skalama (npr. na nivou zaštićenih prirodnih dobara, regionalnom ili nacionalnom nivou).

Tehnika zoniranja u planiranju turizma može pomoći preraspodelu turističkog prometa i njegovo podsticanje u perifernim područjima. Odnosno, zoniranje pomaže da se pritisak turističkog prometa sa popularnih prebac na manje popularne, a za turizam takođe atraktivne zone. Ovo može podjednako važiti za lokalni (zaštićena prirodna dobra), regionalni i nacionalni nivo. Nacionalni parkovi i druga zaštićena prirodna dobra unutar svojih granica imaju manje i više popularne zone za turiste, koje se kroz mehanizam zoniranja mogu staviti u ravnotežu. To doprinosi boljem očuvanju životne sredine u ovakvim predelima. Na državnom nivou, može se inicirati osnivanje novih nacionalnih parkova kako bi se postojeći oslobodili pritiska realizovanog prometa, što je još

jedan primer značaja zoniranja u očuvanju turističkih i prirodnih resursa. Takva situacija se već desila u državama sa tendencijom razvoja ekoturizma u zaštićenim područjima (npr. Kostarika).

Zoniranje turizma je posebno korisno unutar zaštićenih prirodnih dobara. Svetska turistička organizacija naglašava da zaštićena prirodna dobra mogu biti podeljena na: **zonu striktne zaštite**, koja izuzima prisustvo turista; **zonu divljine** (wilderness), gde je kretanje turista dozvoljeno jedino peške; **turističku zonu**, gde je kretanje dozvoljeno na više načina, ali bez ugrožavanja i **zonu razvoja**, gde se nalaze ugostiteljsko-turistički kapaciteti (World Tourism Organization, 1992).

O dobrom načinu funkcionisanja sistema zoniranja svedoče i mnogobrojni primjeri iz sveta. Nacionalnim parkovima Kanade, u cijem sastavu su 34 nacionalna parka i jedan marinski park i to na površini od 180.000 km², upravlja Kanadska služba nacionalnih parkova (The Canadian Park Service). Pet zona je određeno za upotrebu unutar zaštićenih predela nacionalnih parkova. One su izdvojene na osnovu preovladavajućih resursa i obima turističkih aktivnosti: **zona I – specijalna zaštićena**, obuhvata strogo zaštićene ili ugrožene vrste gde pristup mora biti strogo kontrolisan; **zona II – predeo divljine**, predstavlja od 60 do 90% teritorije parka unutar koje je primarni cilj za-

štita, dok su usluge prilično ograničene; **zona III – prirodna sredina**, funkcioniše kao zona ublažavanja između zona dva i četiri, gde pristup nije dozvoljen vozilima na motorni pogon; **zona IV – rekreacija**, ovde su smeštene usluge prenoćišta, prvenstveno kampovi i **zona V – park servis**, predstavlja teritoriju koja je bitno izmenjena kroz pružanje mnogobrojnih usluga i ona čini svega 1% od ukupne teritorije nacionalnog parka (Holden, 2000).

Ostrva Galapagos su poznata kao „živa laboratorija“ teorije o evoluciji. Arhipelag na površini od 8.000 km² obuhvata: 13 velikih ostrva, šest malih i 42 izranjajuća grebena. Jedinstveni živi svet i popularnost uticali su na dobijanje statusa ekodestinacije koju je još ranih devedesetih godina XX veka promovisao Svetski fond za prirodu. Istina je da se radi o „mekanom“ i „pasivnom“ ekoturizmu, jer ponekada uključuje i aktivnosti koje sa pravim ekoturizmom nemaju dodirnih tačaka (npr. sunčanje i kupovina). Krajem devedesetih godine Nacionalni park Galapagos je bio pod pritiskom sve većeg broja turista. Njihov broj je dostizao i do 70.000 u toku godine. Rešenje nagomilanih problema je traženo i u zoniranju. Nacionalni park je podeljen u pet zona i turistima iz redova nenaučnog kadra su pripale dve – **intenzivna i ekstenzivna zona** (Weaver, 2000).

Veliki koralni greben duž obale Kvinslenda u Australiji, ukupne dužine 2.000 km, predstavlja izuzetno prirodno stanište. Izgradnja međunarodnih aerodroma u Karnsu i Taunsvili privukla je ovamo veliki broj turista krajem sedamdesetih godina. Rast turizma i drugih ekonomskih aktivnosti poprilično je ugrozio ovaj dragoceni prirodnim fenomen, prvenstveno kroz pristajanje brodova, ronilačke aktivnosti, sakupljanje životinjskih vrsta, šetnju po grebenu i ispuštanje raznih zagađivača. Da bi odgovorili na ovaj izazov nadležni su osnova-

li Upravu Marinskog parka „Veliki koralni greben“ (Great Barrier Reef Marine Park Authority), zaduženu za organizaciju razvoja čitavog područja. Jedan od početnih radnih zadataka je bilo zoniranje. Ono je trebalo, između ostalog, da utiče na zaštitu grebena kroz pomirenje stavova različitih interesnih grupa. Uspostavljene su četiri zone: (1) **zona zaštite**, gde je bilo kakvo korišćenje sa pogubnom svrhom zabranjeno; (2) **naučno-istraživačka zona**, područje gde je dozvoljen rad naučnih radnika kroz striktnu kontrolu; (3) **marinska zona nacionalnog parka**, gde je dozvoljeno naučno, obrazovno i rekreativno korišćenje i (4) **zona opšteg korišćenja**, unutar koje je dozvoljen komercijalni i rekreativni ribolov. Komercijalni turizam je dozvoljen u poslednje dve zone (Holden, 2000). Takođe, ovakav koncept je bitno doprineo uspostavljanju kriterijuma održivog turizma koji uključuje i ekološku procenu uticaja i izveštaj ekološkog uticaja. Turisti su uključeni u obrazovnu strategiju, pojačanu lokalnim kontrolama i zabranama. Ispostavilo se da to utiče na viši stepen odgovornosti u ponašanju i bitno popravlja stanje zaštićene marinske sredine (Williams, 2002).

Zoniranje kao tehnika planiranja turizma nije toliko prisutno u Srbiji, već se samo delimično može uočiti i to u Prostornom planu Republike Srbije 2010 – 2014 – 2021, Strategiji turizma Republike Srbije, Zakonu o zaštiti prirode i uredbama i odlukama o zaštiti prirodnih dobara.

Prostorni plan Republike Srbije kao osnovu za zoniranje prepoznaće **turističke klasterne**. Oni su, kao podloga resursa i osnovna područja turističkog razvoja, prostorno-funkcionalne sredine objedinjene turističke ponude sa celim turističkim destinacijama srodnih karakteristika. Teritorija Srbije je podeljena na šest klastera: (1) Vojvodina; (2) Centralna

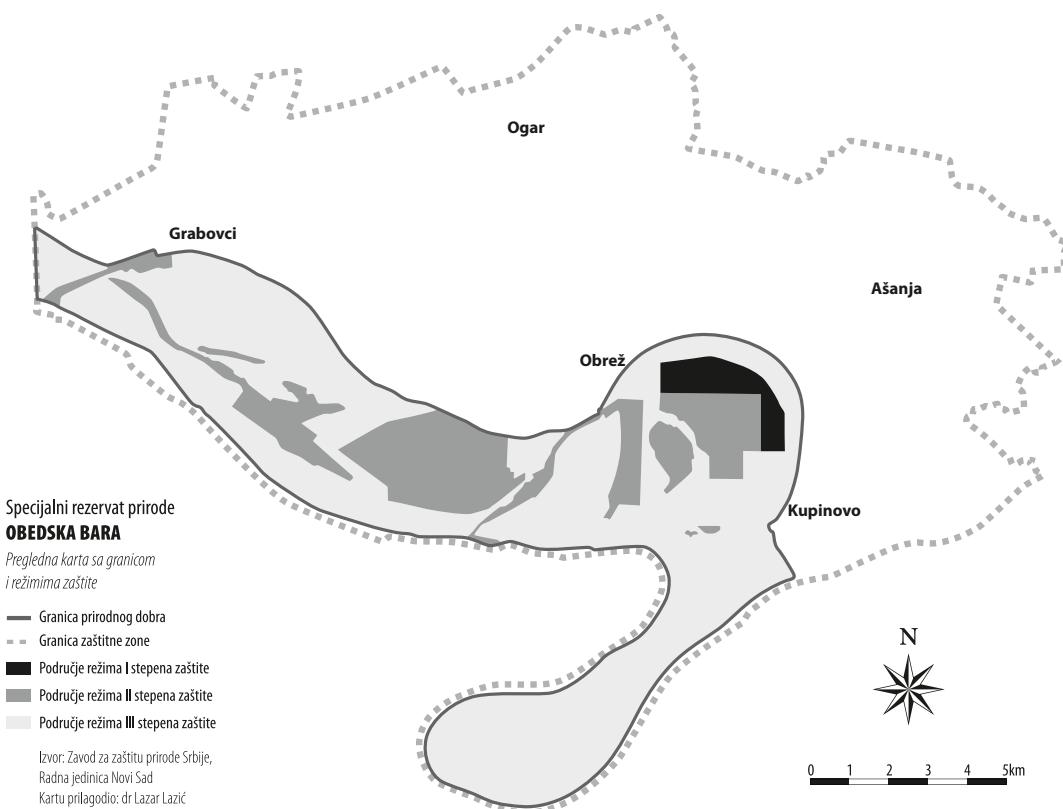
Srbija/Beograd; (3) Istočna Srbija; (4) Središnja Srbija; (5) Zapadna Srbija; (6) Južna Srbija/Kosovo i Metohija. Ova podela je statistička i funkcionalna, a ne striktno fizička, budući da su turističke destinacije najčešće obuhvaćene teritorijama dve ili više opština, a neretko su na teritorijama više od jednog regiona ili oblasti. Delovi turističkih klastera sa turističkim destinacijama, tranzitnim pravcima, turističkim mestima i mestima za odmor, predstavljaju **turističke prostore**. Oni se u odnosu na svoj značaj dele na: (1) Primarne turističke prostore i (2) Sekundarne turističke prostore.

Strategija turizma Srbije izdvaja četiri klastera. To su: (1) Vojvodina; (2) Beograd; (3) Jugoistočna Srbija; (4) Jugozapadna Srbija. Kla-

steri kao zone su osmišljeni zbog obogaćivanja ponude, diferenciranja u odnosu na konkurente, izbegavanja interne konkurenčije i zbog strategije komuniciranja, odnosno, izgradnje imidža. Na takav način *ove zone su više stvar pozicioniranja na tržištu, a ne zaštite životne sredine* kako se to uočava u prethodno pomenutim primerima iz sveta.

U zaštićenim prirodnim dobrima Srbije zoniranje turizma se mora realizovati kroz režime zaštite tih dobara. Unutar njihovih graniča može se ustanoviti **režim zaštite I, II i III stepena**. U I stepenu zaštite utvrđuje se zabrana korišćenja prirodnih bogatstava i isključuju svi drugi oblici korišćenja prostora i aktivnosti osim naučnih istraživanja i kontrolisane edu-

► **Karta 1.** Granica i zone zaštite u Specijalnom rezervatu prirode „Obedska bara“ iz 2008. Režim zaštite po zonama predstavlja osnovu za održivi turizam u zaštićenim prirodnim dobrima
Izvor: Pokrajinski zavod za zaštitu prirode; Kartu prilagodio: L. Lazić.

kacije. U II stepenu zaštite moguće su upravljačke mere u cilju restauracije, revitalizacije i ukupnog unapređenja prirodnog dobra i tradicionalne delatnosti koje tokom svog odvijanja nisu ugrozile primarne vrednosti prostora. U III stepenu zaštite dozvoljeno je selektivno i ograničeno korišćenje prirodnih resursa između ostalog i kroz razvoj ekološkog, ruralnog, zdravstvenog, sportsko-rekreativnog i ostalih vidova turizma u skladu sa principima održivog razvoja (Službeni glasnik Republike Srbije, br. 36/2009).

Uredbe i odluke o zaštiti prirodnih dobara Srbije ističu spisak dozvoljenih i zabranjenih aktivnosti po režimima zaštite, zbog čega one moraju biti polazna osnova u budućem planiranju turizma. U njima se često i precizira koja područja unutar zona podrazumevaju turističke aktivnosti i izgradnju. Tako se u Specijalnom rezervatu prirode „Koviljsko-petrovaradinski rit“ unutar režima II stepena zaštite obezbeđuje uspostavljanje turističkih aktivnosti u skladu sa namenom Rezervata, a u III stepenu se dozvoljava izgradnja turističkih objekata koji su u skladu sa prirodnim ambijentom i uspostavljanje turističkih aktivnosti. U Specijalnom rezer-

vatu prirode „Obreška bara“ unutar II stepena zaštite obezbeđuje se prezentacija zaštićenih područja, a unutar III stepena se takođe dozvoljava razvoj turizma (karta 1). U Specijalnom rezervatu prirode „Slano kopovo“ razvoj turizma se dozvoljava unutar II stepena zaštite, pod uslovom da se: osmatranje vrši samo u određenim oblastima bez kretanja po Rezervatu; prilaz mestima za osmatranje mora se odvijati utvrđenom trasom; maksimalni kapacitet ove zone je jedno osmatračko mesto.

Turistički radnici bi pored poštovanja režima zaštite za ustanavljanje turističkih aktivnosti i izgradnje, mogli da doprinesu i uravnoteženom turističko-ekološkom razvoju unutar pojedinačnih zona. Neki predeli su unutar jedne zone zaštite popularniji za upražnjavanje rekreativnih i turističkih aktivnosti od drugih i pored toga što u pogledu turističke valorizacije ne nude ništa više. Pravilnim i pravovremenim zoniranjem neophodno je ravnomerno raspoređiti te aktivnosti u cilju bolje zaštite prirodnih vrednosti, ali i kvalitetnije promocije prirode. To se posebno odnosi na površinski velika zaštićena prirodna dobra, sa prostranim teritorijama u režimima II i III stepena zaštite.

ETIČKI KODEKSI

Razmatranje etičkog pristupa u turizmu proisteklo je iz negativnog uticaja turizma na prirodne i društvene resurse destinacije. Turističke regije trpe posledice turističkog razvoja. Izneta konstatacija se najbolje može uočiti kroz reči havajskog delegata na jednoj konferenciji posvećenoj turizmu: „Mi ne želimo turizam. Mi vas ne želimo. Ne želimo da budemo degradirani kao plesači i služe. To je kulturna prostitucija. Ne želim da vidim nikoga od vas na Havajima“. Slika je poneka-

da identična i u drugim delovima sveta, a o neprimerenom ponašanju turista izveštavaju i mediji, poput Tajma: „U rimskom forumu, gde je Ciceron držao govore i gde je Cezar ubijen, odvaljuju komadiće mermera koje će poteti kući kao dragi suvenir. Na trgu Sinjorija u Firenci, na kojem je spaljen Savanarola obojili su nokte na nogama kopije Mikelanđelovog Davida. Obilazeći atinski Partenon, gde su se stari Grci molili boginji Atini, trpaju kamenje u svoje torbe da bi ga upotrebili kao teg za har-

tiju. U istočnim Pirinejima, prikradaju se duž zidova katarskih zamkova, namerno izbacujući kamenje iz ležišta da bi videli kako se kontrolja niz planinsku padinu. Kradu sve što im dođe do ruke u seoskim crkvama, vade kockice iz podnih i zidnih mozaika, odsecaju noseve statuama. Zatim, da bi bili sigurni da će biti očuvana uspomena na njihov zločin, urezju svoje ime u prastare zidine“ (Čomić, Pjevač, 1997). Ovakve scene u turističkim destinacijama inicirale su unošenje etičkih principa u teoriju i praksu turizma, koji su u planiranju turizma povezani sa etičkim (moralnim) kodeksima. Oni se ne vezuju samo za turiste, već i za ostale učesnike u turističkoj arenii, za turističku privrednu i lokalno stanovništvo.

Etički kodeksi su sredstvo obrazovanja učesnika u turizmu kroz formu kratkih i jasnih poruka. Kao takvi oni bi trebalo da pomognu u procesu ublažavanja negativnih uticaja turizma i poboljšanju kvaliteta životne sredine. Njihov primarni cilj bio bi da utiču na promene nekorektnog ponašanja učesnika u turizmu. Program Ujedinjenih nacija za životnu sredinu (United Nations Environment Programme, 1995) višestruko naglašava da su kodeksi značajni kao:

- način ili sredstvo dijaloga između vladinih organa, turističke privrede, interesa društvene zajednice, kulturnih organizacija i ostalih zainteresovanih za turizam;
- razvijanje svesti u okviru turističke privrede i vlade o značaju i suštini zaštite životne sredine i podsticanje promovisanja kvalitetnije životne sredine, pa prema tome i održivog turizma;
- podsticanje razmišljanja kod stranih i domaćih turista o ponašanju koje utiče na poštovanje prirodnih i kulturnih vrednosti;

- razvijanje osećaja kod većeg dela stanovništva o značaju zaštite životne sredine;
- podsticanje saradnje između turističke privrede, vladinih struktura i mnogobrojnih društvenih grupa u postizanju navedenih ciljeva.

Najrasprostranjeniji vid kodeksa je namenjen turistima. Turisti moraju biti odgovorni i obrazovani u skladu sa obavezama i ulogom koju imaju u društveno i ekološki prihvatljivom turizmu. Kodeksi namenjeni turistima su vodič koji koriguje ponašanje za vreme putovanja. Oni su u vezi sa prirodnim resursima, jezicima, domaćim stanovništvom, kulturnim nasleđem, kupovinom i društvenom interakcijom. Svoj puni smisao imajuće samo ako su oni kojima su namenjeni svesni njihovog značaja. Kodeksi bi trebalo da pozivaju turiste na prihvatljiv način ponašanja u turističkoj destinaciji kako bi se:

- mogle doživeti njene osnovne vrednosti, sa svim geografskim i ekološkim karakteristikama;
- uticalo na izbegavanje negativnih ekoloških i društvenih posledica po tu turističku destinaciju;
- obogatilo saznanje o osnovnim vrednostima destinacije, kao i o problemima zaštite životne sredine.

U razvijenim destinacijama ovakav način pripremanja turista za održivi turizam je dobro prihvaćen. Najpoznatiji kodeks je objavila ASTA (American society of travel agents – Američko udruženje turističkih agenata). To je zapravo 10 ASTA zapovesti iz oblasti ekoturizma (prilog 8). Poznat je i kodeks koji je osmisliла Kanadska turistička privreda (prilog 9). Nacionalno Audubon udruženje iz SAD (The National Audubon Society) je 1989. godine

10 ASTA zapovesti u razvijanju ekološki odgovornog turizma

1. **Poštujte krhkost zemlje.** Shvatite da ukoliko svi ne pomognu u njenom očuvanju, jedinstvene i lepe destinacije možda neće biti tu za buduće generacije.
2. **Ostavljajte samo otiske prstiju.** Samo fotografišite. Ne ostavljajte grafite. Ne uzimajte „suvenire“ iz prirodnih područja i sa istorijskih lokaliteta.
3. Da biste učinili svoje putovanje značajnijim **raspitajte se o geografiji, običajima i kulturi regije koju posećujete.** Saslušajte ljude oko sebe. Ohrabrite pokušaje lokalnih zaštitara.
4. **Poštujte privatnost i dostojanstvo drugih.** Raspitajte se pre nego što fotografišete ljude.
5. **Ne kupujte proizvode napravljene od ugroženih biljaka i životinja** kao što su slonovača, oklop kornjača, životinska koža i perje. Pročitajte „Saznaj pre nego što otpituješ“ – američku listu proizvoda koji se ne mogu uvoziti.
6. **Uvek prati markirane staze.** Ne uznemiravaj biljke, životinje i njihova prirodna staništa.
7. Nauči o **podršci programima za zaštitu i organizacijama** koje rade na zaštiti životne sredine.
8. Kad god je to moguće šetajte ili koristite ekološki zvučna sredstva transporta. Podstičite vozače javnih vozila da ugase motor kada parkiraju vozilo.
9. **Pohvalite one** (hoteli, avio-prevoznike, kompanije za krstarenja, turoperatore i dobavljače) koji štede energiju i čuvaju životnu sredinu, kvalitet vode i vazduha, recikliraju, sigurno smeštaju otpad i toksične materijale, sprečavaju buku, utiču na aktivnost lokalne zajednice koja obezbeđuje iskusno i dobro obučeno osoblje posvećeno jakim principima zaštite.
10. Pitajte ASTA putničkog agenta da Vam navede one organizacije koje poštuju ASTA vodič za zaštitu životne sredine – vazduha, kopna, mora. ASTA je preporučila organizacije koje su usvojile sopstveni kodeks za očuvanje životne sredine da bi zaštitile posebna mesta i ekosisteme.

bilo lider sa objavlјivanjem „Turističke etike za ekološki odgovoran turizam“. „Čuvajmo našu planetu“ (Save Our Planet) je objavio „Vodič za odmor malog uticaja na životnu sredinu“ (McIntosh, Goeldner, Ritchie, 1995). Kodeks namenjen turistima koji posećuju turističku regiju Himalaja insistira na njenoj zaštiti kroz savete turistima da ne lože vatru koja ugrožava šumu, čuvaju čistu vodu i brinu o svetim mestima.

Na kraju se ističe: „Himalaji mogu da vas promene, molimo nemojte vi menjati njih. Kao gost, poštujte lokalnu tradiciju, zaštitite lokalnu kulturu i podržite lokalni ponos. Budite strpljivi, prijateljski nastrojeni i osećajni. Ne zaboravite – vi ste gost“ (Holden, 2000).

Tehničko rešenje kodeksa se uglavnom vezuje za grafička propagandna sredstva. Ipak, oni su daleko više od turističke propagande.

◀ **Slika 11.** Etički kodeksi na informativnim tablama namenjenim turistima. Nacionalni park Triglav, Slovenija (levo) i Specijalni rezervat prirode Carska barla, Srbija (desno)
Foto: V. Stojanović

„Etički kodeks i praksa“ – Kanadska turistička privreda

Kanadska turistička privreda je razvila i usvojila „Etički kodeks i praksu“ da bi ostvarila svoje ciljeve. On poziva turiste da se pridruže naporima u obezbeđivanju kvalitetnog turizma tako što će slediti sledeće smernice:

- uživajte u bogatom prirodnom i kulturnom nasleđu i pomožite nam da ga sačuvamo;
- pomožite nam u naporima zaštite kroz efikasnu upotrebu resursa, uključujući energiju i vodu;
- uverite se u prijateljstvo naših ljudi i duh dobrodošlice naših regija. Pomožite nam da sačuvamo te osobine kroz poštovanje tradicije, običaja i lokalnih regulativa;
- izbegavajte aktivnosti koje prete životu svetu i koje mogu biti potencijalni zagađivači životne sredine;
- izaberite turističke proizvode i usluge koji pokazuju razumevanje prema društvenim, kulturnim i ekološkim vrednostima.

Pored klasične forme, kroz pisano reč, mogu se osmisliti i kroz podlogu savremenih medijskih i vizuelno-informacionih sistema. Takav način može biti dopadljiv turistima, a istovremeno poželjan i koristan za aktivnost zaštite životne sredine. Jedan od takvih primera realizovan je kroz partnerski odnos između Asocijacije britanskih turističkih agenata (Association of British Travel Agents - ABTA) i dve nevladine organizacije (Balmer, 2000). Oni su snimili film o društvenim i kulturnim interesima koji su u vezi sa masovnim turizmom u Gambiji. Video razvija ekološku svest turista o životnoj sredini ove zemlje, nadanjima i željama njenih stanovnika, a projektuje se tokom avionskog leta. Konačno, još jedan od načina prezentacije etičkih kodeksa prisutan je u formi informativnih tabli na turističkim lokalitetima (slika 11).

Primena etičkih kodeksa namenjenih turistima od posebnog je značaja u zaštićenim prirodnim dobrima i osetljivim ekosistemima. Sasvim mala nepažnja može izazvati ogromne neprilike i štetu po prirodne vrednosti (prilog 11).

Ništa manje nisu značajni etički kodeksi za turistička preduzeća, organizatore turizma

i davaoce turističkih usluga. Velike turističke organizacije su uradile sve da se kodeksi razviju i na ovoj strani. Začetnik ovakvog načina razmišljanja je bila Svetska turistička organizacija 1982. godine sa iznetim stavom da zadovoljenje turističkih potreba ne sme imati predrasudu prema društvenim i ekonomskim interesima stanovništva u turističkim regijama, prema životnoj sredini i iznad svega, prema prirodnim resursima koji su osnovna turistička atrakcija. Svetska turistička organizacija danas ima Komitet za zaštitu životne sredine, jer su na vreme shvatili potrebu razumevanja i organizacije mreže između turizma i očuvanja životne sredine. Primer su sledile i druge globalno poznate turističke institucije kroz razvijanje etičkih kodeksa. Svetski savet za putovanje i turizam (World Travel and Tourism Council - WTTC), Turistička asocijacija pacifičke Azije (Pacific Asia Travel Association - PATA) (prilog 10), Asocijacija turističke privrede Kanade (Travel Industry Association of Canada - TIAC), Asocijacija turističke privrede Amerike (Travel Industry Association of America - TIA) – samo su neke od organizacija sa etičkim kodeksima koji su namenjeni turističkoj privredi.

Svetski savet za putovanje i turizam, kroz saznanje da je čista i zdrava životna sredina bitna za budući razvoj, saraduje sa vladama i međunarodnim organizacijama u promovisanju ekološki održivog razvoja. Oni su izdali vodič koji pomaže vladama u organizaciji turizma. Njihov proaktivni pristup teži što je moguće češćem uvođenju novih ciljeva u zaštitu životne sredine, a takvi programi po njima moraju imati za cilj: (1) minimiziranje problema u zaštiti životne sredine uz posebno obraćanje pažnje na nove projekte; (2) obraćanje pažnje na interes zaštite životne sredine u osmišljavanju, planiranju i primeni zadataka; (3) pažnju prema zaštiti ekološki ugroženih predela i vrsta; (4) uštedu energi-

je; (5) smanjenje i reciklažu otpada; (6) kontrolu izvora čiste vode i odlaganja smeća; (7) kontrolu i smanjenje emisije štetnih gasova; (8) merenje, kontrolu i smanjenje nivoa buke; (9) kontrolu, smanjenje i izbacivanje iz upotrebe štetnih proizvoda po životnu sredinu, kao što su azbest, freoni, pesticidi; (10) poštovanje istorijskih i religioznih objekata i mesta; (11) ostvarivanje interesa lokalnog stanovništva, uključujući poštovanje njihove istorije, tradicije i kulture, kao i budućeg razvoja; (12) razmatranje problema zaštite životne sredine kao ključnog faktora u razvoju destinacije.

Asocijacija turističke privrede Kanade se istakla po tome što je razvila seriju etičkih kodeksa za celokupnu turističku privredu – za turiste i posebne sektore njenih članica koje pokrivaaju smeštaj, ishranu, turooperatori i delove vlade. Ovi kodeksi su svojevremeno bili napredni i po tome što nisu uključili samo ekološke, već i društvene, kulturne i ekonomске uticaje.

Na strani turističke privrede kodeksi bi trebalo da insistiraju na:

- održivom korišćenju resursa;
- smanjenju uticaja turizma na životnu sredinu;
- pokazivanju razumevanja za preduzimanje aktivnosti zaštite kada se radi o izvornim prirodnim vrednostima i lokalnom stanovništvu;
- prihvatanju unutrašnje strategije zaštite životne sredine;
- poštovanju klijenata, odnosno turista, kroz obezbeđivanje kvalitetnih turističkih programa i usluga;
- podršci i pokretanju lokalne ekonomije sa korišćenjem lokalnih usluga gde god je to moguće;
- osmišljavanju odgovornog marketinga;
- uspostavljanju saradnje i prenošenju iskustva.

Turistička privreda: PATA kodeksi

Kao regionalna organizacija, Turistička asocijacija pacifičke Azije (PATA) je razvila svoju listu etičkih kodeksa. Kodeks je sastavljen od 18 tačaka i kao takav je prihvaćen od 2.100 PATA-inih članica. Njihovi etički kodeksi ističu sledeće:

- usvojite praksu da štitite životnu sredinu, uključujući upotrebu resursa koji se mogu obnoviti i očuvanje onih koji su neobnovljivi;
- doprinesite očuvanju staništa flore i faune ili bilo kog drugog mesta, bilo da je prirodno ili kulturno, a koje može biti korisno za turizam;
- ohrabrite relevantne autoritete da odrede prostore koje treba zaštititi i nivo njihovog razvoja;
- ohrabrite lokalne stavove, kulturne vrednosti i interesu uključujući lokalne navike i verovanja i uključite ih u planiranje turističkog razvoja;
- obezbedite da procena stanja životne sredine postane sastavni deo razmatranja u projektima turističkog razvoja;
- obezbedite da procedura ocenjivanja ima kumulativni i individualni efekat na sve aspekte razvoja životne sredine;
- usvojite sve međunarodne konvencije o zaštiti životne sredine;
- usvojite sve državne i lokalne zakone koji su u vezi sa životnom sredinom;
- podstičte uključivanje u turizam one koji se pridržavaju lokalnih, regionalnih, nacionalnih planova i učestvujte u procesu planiranja;
- pružite šansu društvenoj zajednici da uzme ideo u diskusijama i konsultacijama oko planiranja turizma, posebno ako mogu da utiču na njegov razvoj;
- pokažite odgovornost prema uticajima turizma na životnu sredinu i narušavanju životne sredine;
- ohrabrite redovnu službenu kontrolu zaštite životne sredine;
- podstaknite ekološki odgovornu praksu uključujući odlaganje smeća, reciklažu i korišćenje energije;
- podstaknite svest osoblja o neophodnosti zaštite životne sredine u svim segmentima koji su u vezi sa turizmom;
- podržite uključivanje profesionalnih principa zaštite životne sredine u turističko obrazovanje, praksi i planiranje;
- objasnite svima onima koji su uključeni u turizam koliko su važni lokalni običaji, kulturne vrednosti, verovanja i tradicija;
- podržite zahvalnost i razumevanje turista tačnim informacijama o zaštiti životne sredine;
- ustanovite detaljnu politiku zaštite životne sredine i vodič za različite sektore turističke privrede.

Na kraju (ne i po svom značaju) bitna je odgovornost i ponašanje lokalnog stanovništva prema životnoj sredini. Svojim aktivnostima ono može da utiče na stav koji će turisti zauzeti prema destinaciji u kojoj borave. Globalno su poznate neke od neprimerenih aktivnosti lokal-

◀ Slika 12. Etički kodeksi pomažu zaštitu najraznovrsnijih ekosistema kroz održivi turizam; Planina Santa Katalina – Državni park Katalina u Arizoni
Foto: J. Dykinga

nih zajednica u razvoju turizma koje su konačno rezultirale i neodgovornim ponašanjem turista. Stanovništvo je kroz razvijanje etičkih kodeksa potrebitno informisati o sledećim činjenicama:

- njihova uloga u turističkom razvoju;
- značaj očuvanja ravnoteže između zaštite životne sredine i ekonomskog razvoja;
- smernice za obezbeđivanje kvaliteta turističkog proizvoda;
- poštovanje koje treba zauzeti prema turistima.

Iako razvoj etičkih kodeksa pokreće učesnike u turizmu da razmišljaju o svojoj odgovornosti prema životnoj sredini, prisutan je i kritički stav prema njihovom korišćenju. To se pre svega odnosi na: (1) monitoring i primenu kodeksa; (2) konflikt između kodeksa kao dela marketing propagande i suštinskog pokušaja da se primeni u praksi turizma; (3) način samoregulacije turističke privrede i (4) razlike između kodeksa i stvarnog stanja (Mowforth, Munt, 1998). Kodeksi se često vide kao ciničan propagandni posao ili pokušaj da se stvari drugačije prikažu nego što inače jesu. Drugim rečima, turistička privreda tako navodno pokazuje kako brine o životnoj sredini. Etički kodeksi lako postaju sredstvo manipulacije, na primer kod turooperatora, kojim se obmanjuju etički osećajni turisti. Nameće se i pitanje kontrole njihove efikasnosti koja ponekada nije dobro zamišljena. U nekim situacijama kodeksi su opterećeni principima, toliko da je zanemarena njihova informativna uloga. Konačno, etički kodeksi su još uvek princip koji se pripisuje turističkoj destinaciji, dok je zanemaren njihov značaj u emitivnim i tranzitnim regijama.

Kodeksi ponašanja u pustinji

Severno od grada Tuskon u Arizoni (SAD) nalazi se Državni park Katalina (Catalina State Park). Svake godine ovde se organizuju prirodnjačka putovanja pod sponzorstvom Audubon udruženja iz Tuskona (Tuscon Audubon Society). Putovanja su multidisciplinarnog karaktera. Obuhvataju razgledanje i učenje o geološkim, ekološkim i biološkim karakteristikama pustinjskih ekosistema.

Osnovne odlike ovog predela počele su da se formiraju pre deset miliona godina, a krajnji rezultat tog procesa su jedinstvene prirodne pojave (slika 12). Minijaturni ekosistemi u vidu fragmenata razbacani po pustinjskoj površini, sastavljeni su od 200 izuzetno sitnih biljaka i životinja. Fino prepletene niti proizvode azot, koji je za ovakve predele izuzetno značajan. Turisti koji putuju kroz pustinju morali bi da razmišljaju o ovoj tankoj niti života kojoj su neophodni vekovi da bi se obravovala. Pustinjskoj flori je potrebno mnogo vremena da bi se oporavila od eventualne štete. U brošuri Parka posebno se naglašava da je opušku od cigarete neophodno pet godina da bi se raspao, plastičnoj kesi – 20, aluminijumskoj konzervi – 1.000, a flaši za piće – 1.000.000 godina. Na svom pustinjskom vazduhu organski otpad se pre mumificira, nego što se raspadne.

U cilju sprečavanja degradacije prirodnih fenomena ovog zaštićenog područja predlažu se sledeća pravila ponašanja:

- Ne možete videti mnogo iz automobila. Neophodno je pešačiti kroz pesak i između bodljikavog žbunja i kaktusa. Ipak, bezbednost je zagarantovana samo na postojećim stazama.
- Držite rastojanje u odnosu na pustinjsko rastinje, jer ukoliko ga oštetite ono možda neće uspeti da se regeneriše.
- Nemojte ložiti vatru. Drvo koje je oskudno u pustinji obezbeđuje dom životinji svetu.
- Nemojte uznemiravati životinje i njihova staništa. Okretanje stena će uništiti neka staništa.
- Brinite o otpacima i smeću za vama, jer neke stvari se na svom pustinjskom vazduhu teško raspadaju. Setite se pravila: „Sve što raspakuješ, ponesi sa sobom“;
- Sakupljanje artefakata američkih urođenika i uništavanje arheoloških lokaliteta nije dozvoljeno (Lutyk, 1998).

TURIZAM U ZAŠTIĆENIM PRIRODNIM DOBRIMA

Zaštićena prirodna dobra su jedna od najaktuellnijih destinacija savremenog turizma. Odnos na relaciji zaštićeno prirodno dobro – turizam, toliko je postao snažan da se sada koristi pojma **turistička zaštita prirode**. Neke države osnivaju nova zaštićena prirodna dobra, prvenstveno nacionalne parkove, kako bi rasteretile postojeća od prekomernog turističkog korišćenja. To ujedno pokazuje da je turizam postao i pretnja za zaštićenu prirodu. U sistemu ovih odnosa neophodno je i razmatranje pitanja lokalnih zajednica koje po

pravilu mogu dati značajan doprinos u zaštiti prirode i obogaćivanju turističke ponude. Najznačajnija vrsta zaštićenih prirodnih dobara za turizam su svakako nacionalni parkovi. Pored njih, tu su i brojni rezervati, parkovi prirode, predeli divljine, kao i globalno značajna zaštićena prirodna dobra – rezervati biosfere i objekti svetske baštine. Organizacija turizma u zaštićenim prirodnim dobrima predstavlja posebno osetljiv zadatku, jer se kao aktivnost bitno razlikuje u poređenju sa drugim destinacijama.

ZAŠTITA PRIRODE, OSNIVANJE I ZNAČAJ ZAŠTIĆENIH PRIRODNIH DOBARA

Od svog postanka čovek je upućen na prirodu i njene resurse. Ova veza u savremenoj eri nije ništa manje značajna. Bilo da je reč o narodima na niskim lestvicama ekonomskog razvoja ili onima koji pripadaju ekonomsko najrazvijenijim delovima sveta, čovek zavisi od prirodnih resursa koji ga okružuju. Istovremeno, on utiče na prirodu i njene resurse, kroz raznovrsne oblike njihovog korišćenja. Resursi bez kojih je egzistencija kako arhaičnog, tako i savremenog čoveka nezamisliva – vazduh, voda, zemljište, biljni i životinjski svet, kroz proces upotrebe su podložni promenama. U momentu pojačanog ekonomskog razvoja pritisak na resurse je takođe pojačan. Zato ne čudi kako su se najglasniji zahtevi za zaštitu prirode pojavili upravo onda kada je stepen degradacije dostigao svoju kulminaciju.

Aktivnost zaštite prirode ima svoju hronologiju. Sporadični pokušaji pojavili su se pre nekoliko vekova. Jedan od takvih primera je poznati kineski Park jelena u Sarnatku blizu Barnarasa, kao sveto mesto u kome je Buda propovedao svoju veru. U istočnoj Kini su još pre nekoliko vekova postojali parkovi za zaštitu svetih divljih životinja. Ovakve akcije su bile preteča naučnog i organizovanog pristupa u zaštiti prirode. Jedna od najstarijih mera zaštite doneta je u Londonu 1273. godine, a odnosi se na ograničenje uticaja dima i pepela. U Poljskoj je 1499. godine donet akt o zaštiti losa (*Alces Alces*) i divljeg konja (*Equus caballus Gmelin*). Revolucionarni pomak u zaštiti prirode izveo je francuski pisac Žan Žak Ruso, koji u romantičarskom zanosu poziva ljude da

se vrate prirodi i odbace tezu njenog negiranja. Nešto kasnije nemački naučnik i osnivač moderne geografije Aleksandar Humbolt prvi put je upotrebio pojam **prirodni spomenici** kako bi opisao prirodne retkosti. Inače, on je jedan od prvih savremenih inicijatora zaštite prirode.

Pokret za zaštitu prirode u savremenom značenju pojavio se dosta kasno, prvenstveno kao akcija entuzijasta i zaljubljenika protiv uništavanja prirode, neplanske urbanizacije i stihije prouzrokovane neorganizovanim radom. Prvo se insistiralo na očuvanju pojedinih užih delova prirodnih prostora u težnji da se ne promeni njihov prvobitni izgled. Opširnije, pokret za zaštitu se utemeljio onda kada su učinjene greške prema prirodi postale uočljivije i kada su shvaćene posledice njene degradacije. Prva konkretna mera zaštite prirode preduzeta je sredinom XIX veka, preciznije 1848. godine, u Francuskoj. Tada su prvi put zaštićene šume Fontainebleaua. Ovaj poduhvat su izveli prirodnjaci, umetnici i drugi zaljubljenici u prirodu. Cilj im je bio da se sačuva ravnoteža i održi racionalnost u iskorišćavanju prirodnih resursa. Već tada gradsko stanovništvo ističe svoju potrebu boravka u prirodi, premda čovek tog vremena nije bio pritisnut stegom civilizacije kao danas. Prvi inicijatori zaštite prirode imali su i ulogu prosvetitelja (Vidaković, 1997).

Prekretnica u zaštiti prirode dogodila se u drugoj polovini XIX veka sa osnivanjem prvog nacionalnog parka. Zahvaljujući upornosti širokog sloja društva u Američkom kongresu je 1. marta 1872. godine „Jelouston“ proglašen za nacionalni park. Ideja o nacionalnim parkovima brzo se širila, pa su je tako prihvatale i druge države. Ovim činom se završava faza izolovanih i pojedinačnih akcija i istovremeno počinje vreme organizovanih akcija zaštite prirode međunarodnog značaja. Zanimljivo da je 1874. ili samo dve godine nakon osnivanja Jelousto-

na, zaštićena i Obedska bara u Sremu. Taj čin je obezbedio bari prestižnu odrednicu jednog od najstarijih zaštićenih područja u svetu.

Razvoj zaštite prirode inicirao je evoluciju od pasivne ka aktivnoj zaštiti. Nova načela zaštite temelje se na saznanjima prirodnih nauka i sve to u težnji da se naglasi značaj zaštićenih predela za nauku, obrazovanje, privredu, rekreaciju i turizam. **Aktivna zaštita** upravo podrazumeva realizaciju raznovrsnih funkcija jednog zaštićenog prirodnog dobra. Ovakav vid zaštite podrazumeva napuštanje statičnog poimanja zaštite koje ima isključivo konzervatorski pristup. Aktivna zaštita je unela dinamiku u teoriju i praksi zaštite prirode tako da se ona postavlja kao početna i završna tačka u svim planovima uređenja prostora i korišćenja prirodnih resursa. Kao takav ovaj vid zaštite pokreće razvoj zaštićenih prirodnih dobara pogotovo u društvenom (obrazovanje, nauka, svest o zaštiti) i ekonomskom značenju. Aktivna zaštita je vid zaštite sadržan u ideji da bi prirodna dobra trebalo koristiti uz neophodno preduzimanje mera da se ne ugrozi prirodna ravnoteža. Realizacija ovakve ideje moguća je kroz preduzimanje administrativnih mera, organizacionih, pravnih, tehničkih i ekonomskih, kao i primenom svih mera koje će sprečiti narušavanje prirodnog integriteta. Kao jedan segment aktivne zaštite pojavljuje se i turističko korišćenje zaštićenih prirodnih dobara od koga korist može biti višestruka.

Zaštićena prirodna dobra mogu biti proglašavana na različite načine. Dva najčešća su kroz aktivnost vlade na nacionalnom, regionalnom ili lokalnom nivou i kupovinom zemlje od privatnih organizacija za zaštitu. Najpoznatije su Udruženje za zaštitu prirode (Nature Conservancy) (prilog 12) i Audubon udruženje (Audubon Society). Mnoga zaštićena prirodna dobra su uređena zakonom koji

uglavnom dozvoljava korišćenje njihovih resursa na održivi način. Tu pripada tradicionalno korišćenje za potrebe lokalnih zajednica i korišćenje u rekreativne svrhe. U porastu su i partnerski odnosi zemalja u razvoju, sa jedne strane i međunarodnih organizacija za zaštitu, multinacionalnih banaka i vlada razvijenih zemalja, sa druge strane. U takvom odnosu organizacije za zaštitu obezbeđuju novčana sredstva, naučna saznanja i kompletnu organizaciju za osnivanje novih zaštićenih područja u zemljama Trećeg sveta.

Ideja o zaštiti prirodnih dobara i njena primena prilično se širila tokom XX veka i dosegla svoj vrh tokom sedamdesetih godina (tabela 12). Opadanje tokom osamdesetih godina odraz je saznanja da nerazvijene zemlje nisu u stanju da ispoštuju principe zaštite i podnesu njenu obavezu.

U svetu je 2003. bilo 102.102 zaštićena prirodna dobra, koja su pokrivala površinu 18,8 miliona km² (tabela 13). U procentualnim pokazateljima to iznosi 12,65% od ukupnog Zemljinog kopna i to je površina veća od zajedničke površine Kine, Južne i Jugoistočne Azije. Ako se marinška zaštićena prirodna dobra isključe iz ove kalkulacije, onda dolazimo do toga da kopnena zaštićena područja zauzimaju površinu od 17,1 miliona km² (11,5 % od ukupne površine kopna), što približno odgovara teritoriji Južne Amerike. Od ukupnog broja zaštićenih područja više od pola, preciznije, 68.066 moguće je prepoznati na osnovu kategorizacije koju je formirao IUCN. Ukoliko se podaci iz 2003. uporede sa prethodno sastavljenim listama zaštićenih prirodnih dobara uočava se trend njihovog porasta. Međutim, kao problem pojavljuje se mala površina zaštićenih područja marinskog tipa. Svega 1,64 miliona ili 8,7% od ukupne površine pripada ovom tipu zaštićenih prirodnih dobara (Chape i drugi, 2003).

Udruženje za zaštitu prirode (Nature Conservancy): Zaštita prirode koja podrazumeva drugačiji pristup

U poslednje vreme broj neprofitabilnih organizacija koje podstiču i ohrabруju zaštitu pojedinih područja je u porastu. Od mnogobrojnih organizacija jedinstveni pristup ima Udruženje za zaštitu prirode. Ono kupuje ugrožena staništa ili pokazuje vlasnicima kako da organizuju ekonomski isplativu zaštitu. Udruženje je osnovano daleke 1951. godine, ali nije toliko globalno poznato kao recimo Grinpis (Greenpeace), možda i zbog svog nekonfrontirajućeg stava u rešavanju problema. Njihov metod je prilično uspešan. Samo u SAD preko 6 miliona ha je zaštićeno zahvaljujući njihovom radu. Van ove države Udruženje za zaštitu prirode je posređovalo u zaštitu desetine miliona hektara ugroženih područja. To se realizuje iz fonda, formiranog od privatnih i organizovanih donacija. Za finansiranje projekata u protekle dve decenije obezbeđena je suma u iznosu 20 milijardi dolara iz različitih fondova (Baumgartner i drugi, 2006). Kroz ovakav princip rada formiran je najveći sistem privatnih zaštićenih područja u svetu. Ukoliko nije moguće kupiti zemljište, Udruženje za zaštitu prirode nudi alternativna rešenja koja se sastoje u omogućavanju posebnih beneficija za vlasnike u zamenu za prihvatanje normi koje neće degradirati prirodu. U drugim slučajevima vlasnici doniraju zemlju u zamenu za neku vrstu zaposlenja.

Ova organizacija takođe podržava zaštitu svetske prirodne baštine u 50 zemalja i obezbeđuje volontere za popis biljaka i životinja u svakoj državi. Kompjuterski obrađeni podaci su sadržani u svakoj državi.

Organizacija se razlikuje od drugih po svom apolitičnom stavu. Oni nisu deo lobija za zaštitu životne sredine, već zastupaju princip biznisa u rešavanju problema zaštite prirode. Osnovni ideja „zaštite kroz privatnu akciju“ za sada se pokazala kao odlična (Primack, 1993).

▲ Slika 13. Zaštitni znak
Udruženja za zaštitu prirode

Tabela 12. Periodi osnivanja zaštićenih prirodnih dobara u svetu

Godina osnivanja	Broj zaštićenih predela	Ukupna površina (km ²)
Nepoznato	711	194.395
Pre 1900	37	51.455
1900-1909	52	131.385
1910-1919	68	76.983
1920-1929	92	172.474
1930-1939	251	275.381
1940-1949	119	97.107
1950-1959	319	229.025
1960-1969	573	537.924
1970-1979	1.317	2.029.302
1980-1989	781	1.068.572

Izvor: Reid i Miler, 1989.

Tabela 13. Broj i površina zaštićenih prirodnih dobara u svetu

Kategorija	Broj ZPD	Udeo u ukupnom broju ZPD (%)	Površina (km ²)	Udeo u ukupnoj površini ZPD (%)
Ia	4.731	4,6	1.033.888	5,5
Ib	1.302	1,3	1.015.512	5,4
II	3.881	3,8	4.413.142	23,6
III	19.833	19,4	275.432	1,5
IV	27.641	27,1	3.022.515	16,1
V	6.555	6,4	1.056.008	5,6
VI	4.123	4,0	4.377.091	23,3
Bez IUCN kategorije	34.036	33,4	3.569.820	19,0
Ukupno	102.102	100	18.763.407	100

Izvor: Chape i drugi, 2003.

Pošto zaštićena prirodna dobra pokrivaju male površine u poređenju sa ukupnom površinom Zemlje, postavlja se pitanje njihove efikasnosti. Objasnjenje je sadržano u sledećoj konstataciji. Koncentracija vrednih vrsta nalazi se na malim površinama, tamo gde je drugačija geološka podloga, gde su stene starije i na mestima sa kritičnim i ugroženim prirodnim resursima. Generalno najveće površine kopna su sastavljene od prostranih i prilično uniformisanih staništa, dok samo mala područja imaju karakteristike staništa sa retkim vrstama. Zaštita prirode u tom slučaju ne zavisi toliko od velikih površina, već se u sistem zaštite uključuju male površine prirodnih dobara. Sledeci primeri najbolje ilustruju iznetu konstataciju. Zaštićena prirodna dobra pokrivaju samo 8% ukupne teritorije Tajlanda, ali uključuju 88% šumskih vrsta ptica u toj zemlji. Planovi vlade Indonezije da zaštiti ukupnu populaciju domaćih ptica kroz sistem nacionalnih parkova podrazumeva zaštitu područja od 3,5% do 10% od ukupne površine ove zemlje. Odličan primer značaja malih područja je Nacionalni park Santa Rosa u Kostariki. On pokriva svega

0,2% od ukupne površine ove države, a uključuje brojnost od 135 vrsta leptira (Primack, 1993).

U svetu sa pomanjkanjem novca za osnivanje zaštićenih prirodnih dobara uvek se postavlja pitanje koji su prioriteti da bi se nešto zaštito. Dileme sa kojima se susreću oni koji planiraju zaštitu su - šta je **neophodno zaštiti**, **gde je potrebno zaštiti** i **kako to zaštiti**. Tri kriterijuma su važna u određivanju prioriteta zaštite:

- **Osobenost.** Prioritet u zaštiti se daje onim prirodnim celinama čije su pojave retke. To su recimo endemske vrste, koje će uvek dobiti prednost u poređenju sa široko rasprostranjenim vrstama.
- **Ugroženost.** Vrste kojima preti istrebljenje imaju prednost u poređenju sa onim vrstama koje nisu toliko ugrožene. Ovde spadaju i one prirodne celine kojima preti neki oblik pogubne destrukcije.
- **Korisnost.** Vrste i predeli koji poseduju sadašnju i potencijalnu korisnost za ljudе imaju veću vrednost pri određivanju prioriteta zaštite, nego oni koji to nemaju.

Primer vrste koja prema istraživačima zadovoljava sva tri kriterijuma u davanju prioriteta za zaštitu je komodo zmaj (*Varanus komodoensis*) u Indoneziji. To je najveći svetski gušter (osobenost). Nastanjen je samo na nekolicini malih ostrva sa ograničenim nivoom razvoja (ugroženost). Komodo zmaj ima veliki potencijal upravo kao elemenat ekoturističke ponude (korisnost) (Primack, 1993).

Aktivnosti savremene zaštite prirode u Srbiji se vezuju za Zavod za zaštitu prirode Srbije, koji je osnovan 1948. godine. Pre toga čitav niz teorijskih i praktičnih problema zaštite rešen je zahvaljujući Prirodnojčkom muzeju, Institutu za ekologiju i biogeografiju, Biološkoj grupi Prirodno-matematičkog fakulteta (tada u sastavu Filozofskog fakulteta), Šumarskom fakultetu, Poljoprivrednom i Veterinarskom fakultetu. Prvi akt o zaštiti kompleksne prirode odnosi se na zaštitu rezervata Ostrozub. Prvo rešenje o zaštiti vodopada Velika i Mala Ripaljka na Ozrenu, Zavod je doneo 1949. godine. Ova dva rešenje o zaštiti imaju simboličan značaj, jer se u prvom

slučaju radi o objektu žive prirode, a u drugom o objektu nežive prirode. Ovakva dvojnost simbolično i praktično označava jedan od osnovnih zakona ekologije – jedinstvo živog i neživog sveta (Janković i drugi, 1998).

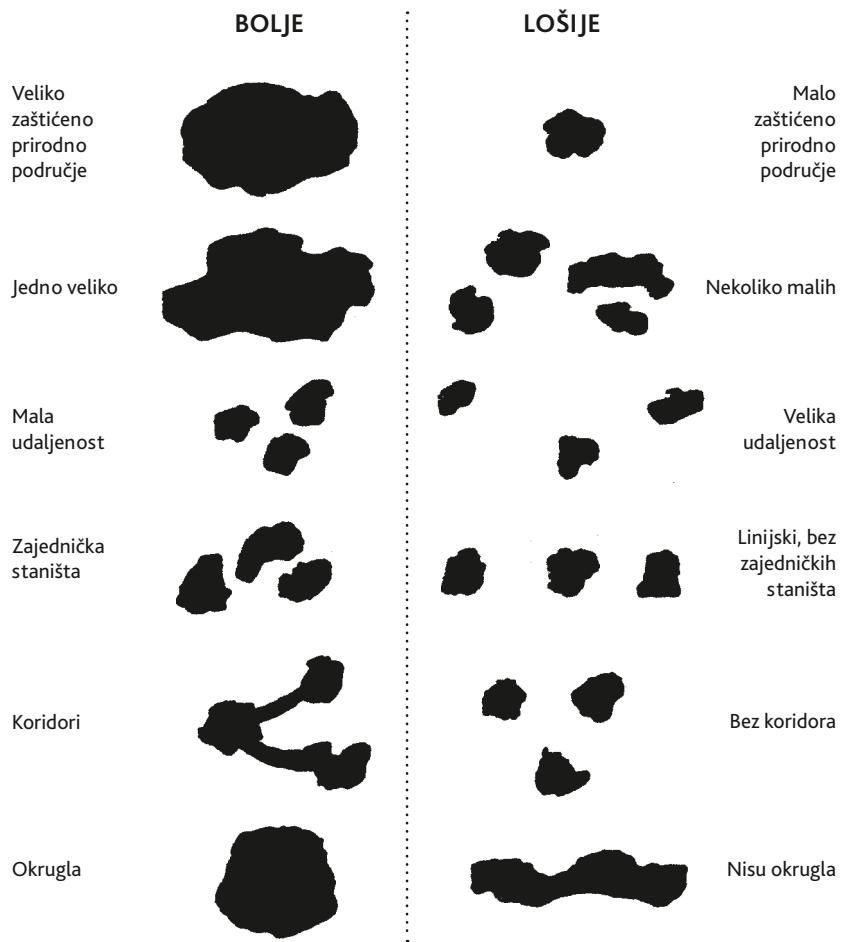
Na teritoriji Vojvodine poslove zaštite prirodnih dobara obavlja Pokrajinski zavod za zaštitu prirode sa sedištem u Novom Sadu. On je prvi put osnovan 1966. godine. Od 1992. do 2010. je poslova u sastavu Zavoda za zaštitu prirode Srbije kao radna jedinica, kada opet prerasta u samostalnu instituciju. Na dužem spisku poslova zaštite Zavoda ističu se i oni koji se odnosi na organizovanje i sprovođenje vaspitno-obrazovnih i promotivnih aktivnosti u zaštiti prirode projektovanjem i organizovanjem izložbenih postavki, organizovanjem tematskih rasprava, seminara, predavanja i izdavanjem publikacija. Upravo poslovi prezentacije, edukacije, kao i doношења mera u vezi sa turističkim korišćenjem zaštićenih područja u Vojvodini dovode Pokrajinski zavod za zaštitu prirode u vezu sa pitanjima razvoja održivog turizma.

UREĐIVANJE I ORGANIZACIJA ZAŠTIĆENIH PRIRODNIH DOBARA

Formiranje i veličina zaštićenih prirodnih dobara zavise od brojnih pitanja, a ključna su: raspored naseljenih mesta, prirodni potencijali, politička podrška i razvijena svest građana. Površinski najveća zaštićena područja nalaze se u regijama koje imaju malu naseljenost i mali obim privrednog razvoja (poljoprivreda, šumarstvo, urbanistički razvoj i slično). Neka od ključnih pitanja prilikom formiranja zaštićenih prirodnih dobara jesu koliko veliki prostor zaštite mora biti, da li je bolje imati jednu veliku zaštićenu površinu ili više manjih, koji je najbolji oblik, u slučaju nekoliko manjih rezervata da li je neophodno da su blizu jedan dru-

goga i konačno, da li bi trebalo da su izolovani ili povezani koridorima (šema 8). Neke od ovih dilema mogu se odraziti i na razvoj turizma u zaštićenim prirodnim dobrima. Značajno je i pitanje odnosa organizacije zaštićenih područja i organizacije turizma.

Pošto je zaštićeno prirodno dobro formirano ono mora biti i efikasno vođeno posredstvom nadležnih stručnjaka. Pod ovim se podrazumeva čitav niz različitih aktivnosti u cilju očuvanja ključnih vrednosti. Za očekivati je da su prirodne vrednosti u zaštićenim područjima dobro očuvane, ali nažalost stvarnost je često i drugačija. U svetu je mnogo kvalite-

► Šema 8.

Principi kreiranja zaštićenih područja
Izvor: Diamond, 1975.

tno osmišljenih zaštićenih prirodnih dobara u planovima, ali loše vođenih u praksi. Neki od njih čak i pod režimima zaštite gube svoje izvorne karakteristike. Da bi upravljači prevazišli ovakav momenat, zaštićena prirodna dobra moraju da primenjuju politiku kvalitetnog menadžmenta za koji se neophodne informacije prikupljaju kroz terenska istraživanja. Ponekada je tačno i to da je najbolji menadžment onaj koji „ne radi ništa“, jer neke od aktivnosti u najboljim namerama deluju uništavajuće. Dobri primeri menadžmenta dolaze iz Velike Britani-

je gde je istorijski potvrđena naučna i praktična uspešnost upravljanja malim rezervatima.

Efikasnost menadžmenta u zaštićenim prirodnim dobrima između ostalog mora biti predvođena brojčanim podacima o ugroženosti njihove ekološke ravnoteže. UNESCO je u poslednjoj deceniji XX veka izvršio istraživanja o ugroženosti zaštićenih prirodnih dobara sa liste Svetske baštine. Rezultati pokazuju da je širok spektar problema identifikovan i da se oni razlikuju po kontinentima (tabela 14). Najviše problema u zaštiti imaju zaštićena područja u Južnoj Americi, a najmanje u Evropi. Najozbiljnije probleme u Okeaniji imaju sa ilegalnim branjem zaštićenih biljaka, vatrom, pašarenjem i kultivacijom, što su inače ključni problemi i u Južnoj Americi i Africi. Neadekvatan menadžment je poseban problem u nerazvijenim državama Afrike, Azije i Južne Amerike. Veliki problemi u razvijenim industrijskim zemljama su u vezi sa njihovim privrednim aktivnostima (rudarstvo, šumarstvo, poljoprivreda i melioracija). Pored ovog generalnog pregleda važno je spomenuti da mnogobrojni zaštićeni predeli imaju probleme sa nedozvoljenim lovom i sečom šuma. U pojedinim državama problem je i turizam, recimo prebukirani kapaciteti tokom jula i avgusta u Nacionalnom parku Jelouston (Primack, 1993). Inače, turizam je prema datim analizama najviše ugrožavajući faktor u Južnoj Americi, dok najmanje preti zaštićenim prirodnim dobrima Afrike i Evrope. Kao delatnost turizam je jedino vodeća pretnja u zaštićenim područjima Azije (50%) zajedno sa spoljašnjim pretnjama.

Sada se postavlja pitanje kakva je veza između turizma i menadžmenta zaštićenih prirodnih dobara. Korišćenje resursa mora biti jedan od centralnih delova svakog menadžment plana, podjednako u razvijenim zemljama i onima koje su u razvoju. Biljni svet mnogobrojnih za-

Tabela 14. Osnovni problemi u zaštićenim oblastima Svetske baštine (%)

	Broj mesta	Razvoja ^a	Turizam	Spoljašnje pretnje ^b	Pašarenje	Ilegalna žetva	Vatra, prirodna pretnja	Unete vrste	Loš menadžment ^c
Afrika	25	48	16	36	56	68	52	8	52
Azija	10	40	50	50	40	40	40	10	70
Evropa	11	45	18	18	27	9	18	27	0
Okeanija	10	70	30	10	40	10	40	60	10
J.Amerika	8	38	63	63	75	63	88	25	63
S i C Amerika	21	57	33	43	29	33	24	43	10

Izvor: Primack, 1993; ^a – Razvoj uključuje šumarstvo, rudarstvo i druge organizovane aktivnosti; ^b – Spoljašnje pretnje dolaze van granica zaštite; ^c – Uključujući nedostatak osoblja, novca, opreme

štićenih područja uništen je zbog usluga i smeštajnih objekata koji su ovde zastupljeni. Svrha zaštićenih prirodnih dobara biće realizovana jedino ako lokalno stanovništvo i posetioci imaju dovoljno razumevanja prema definisanim pravilima ponašanja. U najboljem slučaju lokalno stanovništvo je uključeno u menadžment i planiranje – kroz posebnu obuku, zaposlenje ili ima neku vrstu koristi od zaštite prirode. U suprotnom slučaju, ako postoji tradicionalno nerazumevanje između vlade i lokalnog stanovništva ili svrha zaštite nije dobro objašnjena, onda to stanovništvo može ignorisati ili odbijati koncept zaštite. U vezi sa tim neke od štetnih aktivnosti po zaštićena područja su sledeće: (1) **komercijalni izlov životinja**, posebno kroz destruktivne metode poput lova dinamitom; (2) **intenzivno sakupljanje proizvoda od biljaka**, s tim što ponекадa problem može predstavljati i sakupljanje za lične potrebe; (3) **nedozvoljena seča šuma i**

stočarstvo, a praksa je potvrdila da je posebno teško odviti stanovništvo od ovakvih aktivnosti; (4) **požari**, preko kojih stanovništvo želi da se reši nepoželjnih vrsta; (5) **rekreativne aktivnosti**, kao posebno popularne u razvijenim zemljama i one mogu uništiti osetljivi živi svet. Zato aktivnosti poput šetnje, kampovanja, biciklizma i jahanja, moraju strogo biti kontrolisane i rezervisane samo za određena područja unutar zaštićenog prirodnog dobra. Ispostavilo se da je to izazov za menadžere zaštićenih prirodnih dobara (Primack, 1993).

Da bi se problemi sa posetiocima i lokalnim stanovništvom na vreme rešili neophodno je da sastavni deo menadžment plana bude i akcioni plan za razvoj turizma. Usaglašavanje ovih planova u velikoj meri pomaže rešavanje pitanja turističkog razvoja i zaštite, pogotovo kod onih zaštićenih prirodnih dobara u čijem je razvoju turizam prioritet (npr. nacionalni parkovi).

VRSTE ZAŠTIĆENIH PRIRODNIH DOBARA

Po osnovu različitih kriterijuma zaštićena prirodna dobra se mogu podeliti u određena grupe. To se posebno odnosi na razloge zbog kojih se upravlja zaštićenim prirodnim dobrimi.

Oni se mogu svrstati u sledeće grupe: (1) naučna istraživanja, (2) zaštita živog sveta, (3) očuvanje specijeske i genetičke raznovrsnosti, (4) obezbeđivanje usluga u životnoj sredini,

(5) zaštita specifičnih prirodnih i kulturnih oblika, (6) turizam i rekreacija, (7) obrazovanje, (8) usaglašeno korišćenje resursa iz prirodnih ekosistema, (9) očuvanje kulturnih i tradicionalnih karakteristika. Zbog ovakvih prilika pristupilo se određivanju i definisanju pojedinih vrsta zaštićenih prirodnih dobara koje je sproveo IUCN, odnosno, Međunarodna unija za zaštitu prirode (International Union for Conservation of Nature). Kroz rad Komisije za nacionalne parkove i zaštićena područja pripremljeno je međunarodno uputstvo za kategorizaciju zaštićenih područja. Cilj je bio da se:

- skrene pažnja vladama zemalja na važnost zaštićenih područja;
- podstaknu vlade da razviju sistem zaštićenih područja sa ciljevima upravljanja koji odgovaraju nacionalnim i lokalnim uslovima;
- smanji zabuna nastala korišćenjem različitih termina koji opisuju različite vrste zaštićenih područja;
- obezbede međunarodni standardi koji će olakšati globalno i regionalno razvrstavanje i poređenje između zemalja;
- da se obezbedi okvir za sakupljanje, obradu i distribuciju podataka o zaštićenim područjima;
- poboljša komunikacija i saradnja između svih koji rade na poslovima zaštite.

Na osnovu opsežnih istraživanja i razmatranja IUCN je ustanovio sledeće vrste zaštićenih prirodnih dobara:

- **Kategorija I Strogi prirodni rezervat/Područje divljine**
 - *Cilj upravljanja:* Naučno-istraživački rad, zaštita područja potpuno očuvane prirode.

- **Kategorija Ia Strogi rezervat prirode**

- *Definicija:* Područje divljine i/ili mora koje poseduje neke izuzetne ili reprezentativne ekosisteme, geološke pojave i/ili vrste, a prvenstveno se koristi za naučna istraživanja i/ili praćenje stanja u životnoj sredini.

- **Kategorija Ib Područje divljine**

- *Definicija:* Veliko neizmenjeno ili slabo izmenjeno područje zemlje i/ili mora koje je zadržalo svoja prirodna obeležja, bez stalne ili značajne naseljenosti, a koje se štiti i upravlja sa ciljem očuvanja prirodnih uslova.

- **Kategorija II Nacionalni park**

- *Cilj upravljanja:* Zaštita ekosistema i rekreacija
 - *Definicija:* Prirodno područje zemlje i/ili mora, određeno da (a) štiti ekološku celovitost jednog ili više ekosistema za sadašnje ili buduće generacije, (b) one mogući eksploataciju ili druge štetne aktivnosti i (c) obezbedi osnove za duhovne, naučne, obrazovne, rekreativne potrebe i potrebe posetilaca, od kojih sve treba da budu saglasne sa životnom sredinom i kulturom.

- **Kategorija III Spomenik prirode**

- *Cilj upravljanja:* Zaštita specifičnih prirodnih oblika.
 - *Definicija:* Područje u kojem se nalazi jedan ili više prirodnih ili prirodnokulturnih oblika koji poseduju izuzetne ili jedinstvene vrednosti, a štite se zbog svojih neponovljivih osobina, reprezentativnosti, estetskih kvaliteta ili kulturnog značaja.

- **Kategorija IV Područje upravljanja staništem ili vrstama**
 - *Cilj upravljanja:* Zaštita putem intervencija/aktivnih mera.
 - *Definicija:* Područje zemlje i/ili mora kojim se upravlja aktivnim merama zaštite da bi se očuvala staništa i/ili obezbedili uslovi za opstanak određenih vrsta.
 - **Kategorija V Zaštićeni predeo ili marinski predeo**
 - *Cilj upravljanja:* Zaštita predela i rekreacija.
 - *Definicija:* Područje zemlje, morske obale i mora, gde je međusobno dejstvo ljudi i prirode tokom vremena oblikovalo prepoznatljive osobine područja sa značajnim estetskim, ekološkim i/ili kulturnim vrednostima, često praćeno visokom biološkom raznovrsnošću. Očuvanje jedinstva tradicionalnih međudejstava prirode i čoveka od značaja je za zaštitu, održanje i razvoj ovakvih područja.
 - **Kategorija VI Zaštita područja za upravljanje resursima**
 - *Cilj upravljanja:* Usaglašeno korišćenje prirodnih resursa.
- *Definicija:* Područja u kojem se nalaze pretežno nepromjenjeni prirodni ekosistemi, kojima se upravlja da bi se obezbedila dugoročna zaštita i očuvanje biološke raznovrsnosti, a istovremeno ostvaruje održivo korišćenje prirodnih resursa i aktivnosti neophodnih za ostanak ljudskih zajednica u njemu.

Jedan od vodećih principa kategorizacije jeste da su sve kategorije važne. Broj dodeljen nekoj kategoriji ne označava njenu važnost (I – VI). Za zaštitu i usaglašeni razvoj neophodne su sve kategorije. Odnos između ciljeva upravljanja i kategorija zaštićenih prirodnih dobara može se i tabelarno prikazati (tabela 15), pri čemu je broj 1 vrednost koja određuje primarni cilj, broj 2 označava sekundarni cilj, 3 označava moguće primenjivi cilj, dok crta označava neprimenjivost dotičnog cilja. Zanimljivo je pratiti turizam i rekreaciju kao ciljeve upravljanja u zaštićenim prirodnim dobrima. Kao *primarni cilj prisutni su u nacionalnim parkovima, spomeniku prirode i zaštićenom predu i marinskom predelu*, dok su kao sekundarni cilj prisutni u području divljine. Turizam i rekreacija su moguće primenjivi cilj u podru-

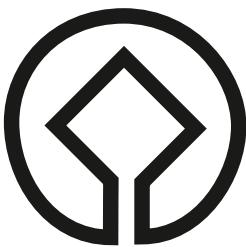
Tabela 15. Odnos vrsta zaštićenih prirodnih dobara i ciljeva upravljanja

Ciljevi upravljanja	Ia	Ib	II	III	IV	V	VI
Naučna istraživanja	1	3	2	2	2	2	3
Zaštita živog sveta	2	1	2	3	3	-	2
Očuvanje specijske i genetičke raznovrsnosti	1	2	1	1	1	2	1
Obezbeđivanje usluga u životnoj sredini	2	1	1	-	1	2	1
Zaštita specifičnih prirodnih i kulturnih oblika	-	-	2	1	3	1	3
Turizam i rekreacija	-	2	1	1	3	1	3
Obrazovanje	-	-	1	2	2	2	3
Usaglašeno korišćenje resursa iz prirodnih ekosistema	-	3	3	-	2	2	1
Očuvanje kulturnih i tradicionalnih karakteristika	-	-	-	-	-	1	2

Izvor: *Uputstvo za primenu kategorija upravljanja zaštićenim prirodnim dobrima u Evropi*, 1999.

▲ **Slika 14.** Zaštitni znak Programa Čovek i biosfera - Rezervati biosfere (deo iznad slova „m“ i „a“ je stilizovana verzija drevnog egipatskog znaka života – „ankh“). Suština je sadržana u ideji da ljudska delatnost mora biti u interesu prirode

▲ **Slika 15.** Zaštitni znak Svetske baštine, simbolizuje međuzavisnost kulturnog i prirodnog blaga. Unutrašnji četvorougao označava oblik koji je stvorio čovek, a spoljašnji krug prirodu. Znak je okruglog oblika kao Zemlja, a ujedno simbolizuje njeno očuvanje

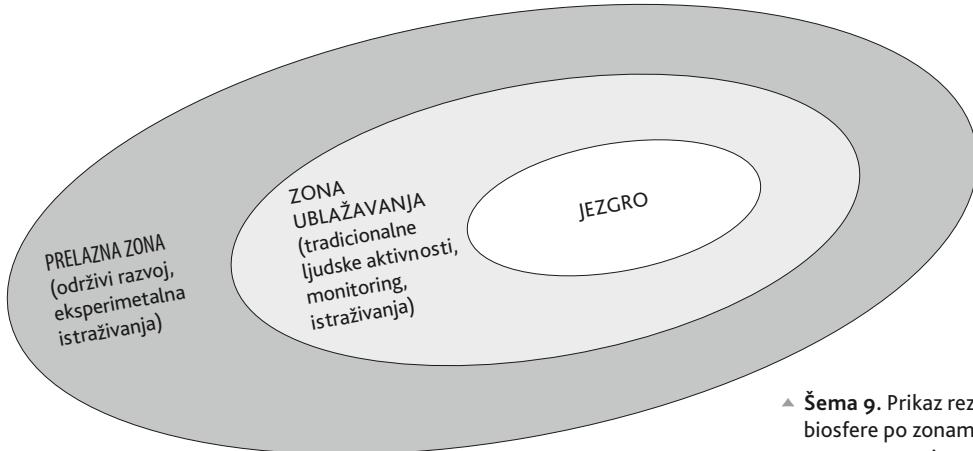
čju upravljanja staništem ili vrstama i zaštići područja za upravljanje resursima, dok kao cilj nisu prihvatljivi u strogom rezervatu prirode. Konačno, turizam i rekreacija kao ciljevi upravljanja podrazumevaju primenu koncepta ekološki prihvatljivog turizma, koji neće degradirati prirodne resurse i koji će obezbediti kvalitetan kontakt turista sa iskonskim prirodnim vrednostima.

U opsežnim analizama IUCN je 1978. godine identifikovao posebne kategorije za Rezervate biosfere (slika 14) i Svetsku baštinu (slika 15). To nisu kategorije same po sebi već je to neka vrsta međunarodnog statusa. U praksi gotovo sva dobra sa liste Svetske prirodne baštine i Rezervata biosfere imaju svoju nacionalnu kategoriju. Tako je opšte prihvaćen koncept da bi zaštićeno područje trebalo prvo biti pod određenom standardnom kategorijom. Ukoliko je identifikovano kao područje posebne namene na nacionalnom nivou, može mu biti dodeljen i poseban međunarodni status.

Korišćenje resursa je stvarnost koja se mora uklopići u proces osnivanja i uređenja zaštićenih prirodnih dobara. Ljudi su sastavni deo ekosistema planete hiljadama godina i njihovo

isključivanje iz mreže rezervata prirode može imati nepredvidive posledice. Lokalne zajednice tradicionalno koriste resurse unutar eventualno novoformiranih rezervata. Ukoliko im se to zabrani njihov opstanak je ugrožen, a postaju i besni što se može loše odraziti po tendenciju zaštite prirode. Da bi pomirio stave u težnji korišćenja resursa i zaštite prirode, UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) je pokrenuo jedan novi pristup sa kreiranjem Programa Čovek i biosfera (Man and Biosphere - MAB). Program uključuje osnivanje brojnih rezervata biosfere širom planete u težnji da se integrišu ljudske aktivnosti, istraživanje i zaštita prirodnih vrednosti. Teritorijalni koncept uključuje **jezgro** u kome su biološke zajednice i ekosistemi strogo zaštićeni. Jezgro u potpunosti okružuje **tampon zona** u kojoj je moguće realizovati tradicionalne ljudske aktivnosti i istraživanja bez eventualne degradacije, dok je poslednji obrub **prelazna zona** u kojoj su dozvoljeni održivi razvoj i eksperimentalna istraživanja (šema 9).

Konvenciju o zaštiti svetske kulturne i prirodne baštine Generalna konferencija UNE-

▲ **Šema 9.** Prikaz rezervata biosfere po zonama (jezgro, tampon zona i prelazna zona)

SCO-a je usvojila 1972. godine. Osnovni zadatak joj je utvrđivanje kako prirodne, tako i kulturne baštine, odnosno, sastavljanje popisa onih mesta za čiju zaštitu je zainteresovano čitavo čovečanstvo. Konvencija pod prirodnom baštinom podrazumeva: (1) spomenike prirode koji se sastoje od fizičkih ili bioloških formacija, a koji imaju izuzetnu univerzalnu vrednost sa estetske ili naučne tačke gledišta; (2) geološke ili fizičko-geografske formacije i tačno određene zone koje su prebivališta ugroženih vrsta životinja i biljaka od izuzetne univerzalne vrednosti sa naučne i konzervatorske tačke gledišta; (3) znamenita mesta prirode ili tačno određene prirodne zone koje imaju izuzetnu prirodnu vrednost sa tačke gledišta nauke, konzerviranja ili prirodnih lepota. Države potpisnice Konvencije svim raspoloživim sredstvima, po-

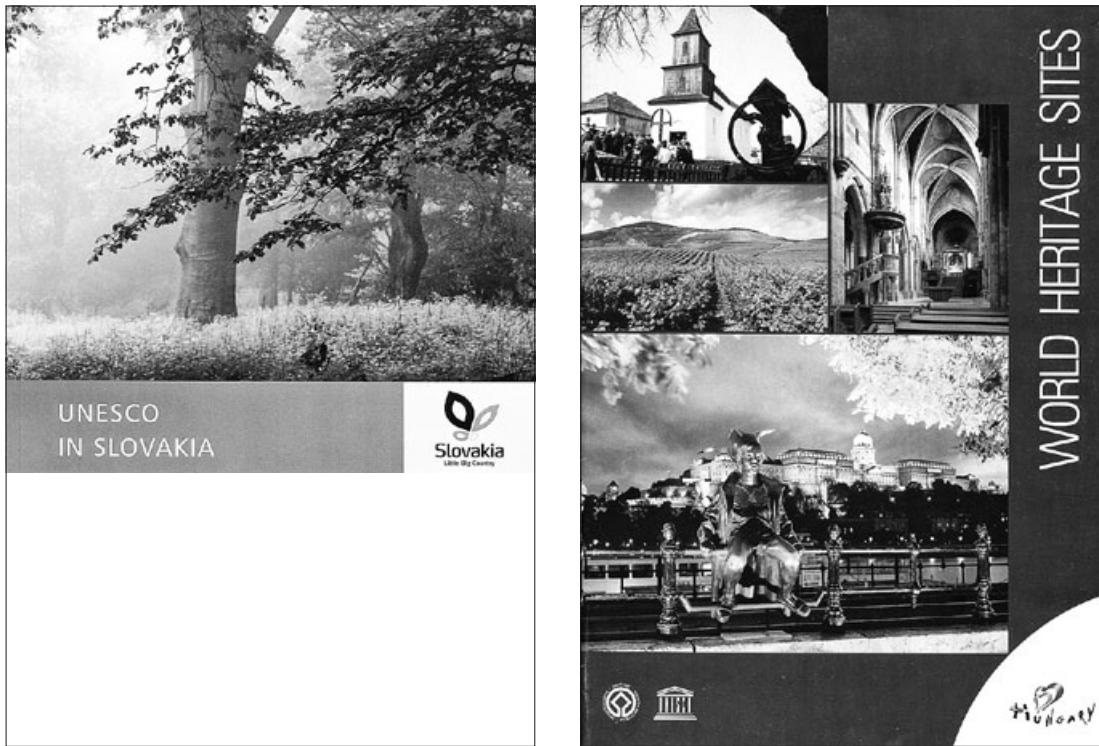
sebno obrazovnim i informativnim programima, podstiču uvažavanje i poštovanje prirodne i kulturne baštine. One se obavezuju da će opširno informisati javnost o ugroženosti baštine.

Prirodne vrednosti na listama Čovek i biosfera i Svetska kulturna i prirodna baština značajn su resurs turističke ponude brojnih država. Sa dobijanjem ovih statusa prirodna dobra nezvanično ali automatski dobijaju poziciju turističke reprezentativnosti, jer na popisima se nalaze neki od turistički najatraktivnijih predela (npr. Svetska prirodna baština - Jelouston i Josemit u SAD, Atol Aldabra na Sejšelima, Veliki koralni greben i Košćuško u Australiji i MAB - Delta Dunava u Rumuniji (slika 16), Donana u Španiji, Kiškunšag u Mađarskoj, Ičkeul u Tunisu, Amboseli u Keniji, Centralni Amazon u Brazilu). Specijalizovani turistički prospekti i vodi-

◀ **Slika 16.** Rezervati biosfere se svrstavaju u red značajnih turističkih destinacija. Turistički brod u Rezervatu biosfere Delta Dunava (Rumunija)
Foto: V. Stojanović

► **Slika 17.** Tematski turistički prospekti posvećeni objektima Svetske baštine u Slovačkoj (levo) i Mađarskoj (desno)

či svedoče da u turističkoj propagandi i ponudi Rezervati biosfere i objekti Svetske baštine zauzimaju posebno mesto (slika 17). U Srbiji se na listi MAB programa nalazi za sada jedino Golija-Studenica. Na listi Svetske kulturne i prirodne baštine nema prirodnih dobara, a od kulturnih to su: (1) Stari Ras sa Sopoćanima; (2) manastir Studenica; (3) Gamzigrad-Romulijana, Galerijeva palata i (4) srednjovekovni spomenici na Kosovu – manastir Dečani, Pećka patrijaršija, Gračanica i crkva Bogorodica Ljeviška.

Posebno mesto u nabranju zaštićenih prirodnih dobara zauzima Antarktik. Ovaj malo poznati kontinent sa bogatim rudnim naslagama, kao i preostalim resursima, poslednjih godina je predmet oprečnih rasprava. Neke od dilema su da li i kako koristiti prirodno bogatstvo Antarktika. Degradacija prirodnih vred-

nosti na ovom kontinentu je stara koliko i lov na kitove i foke u njegovim vodama. Zbog razmatranja mogućnosti eksploracije ruda neke zemlje poput Australije, Francuske, Belgije i Italije predložile su trajnu zabranu rudarstva. Problem su i istraživačke stanice. Zbog aerodromske piste u blizini francuske baze Dimon Dirvil obližnja kolonija pingvina je sa 7.000 parova iz pedesetih godina XX veka smanjena na 3.000 krajem istog. Stare istraživačke baze se napuštaju, pri čemu zaostaju olupine, smeće i deponije. Zbog takve situacije, posebno oko predloga za rudnu eksploraciju, Francuska i Australija su pokrenule inicijativu za proglašenje neke vrste **Svetskog parka** – što bi bio vid zaštićenog prirodnog dobra od globalnog značaja. U tako organizovanom prostoru zaštita prirode bi bila prioritet, a pratilo bi je naučno

istraživanje stručnjaka iz celog sveta (Stojanović, 2005). Tradicija antarktičkog turizma datira iz XIX veka. Ipak, pre šezdesetih godina XX veka kontinent je posećivalo svega nekoliko stotina posetilaca u toku godine. Početkom osamdesetih godina taj broj se popeo na 1.000, da bi krajem devedesetih dostigao cifru od 10.000 turista. Značaj ovih posetilaca ogleda se u izjavi da su oni ambasadori ideje o zaštiti „poslednjeg“ kontinenta (Marsh, 2000). Stručnjaci apeluju da Antarktik nije klasična turistička destinacija, pa je kao takav i opasan, a avionske nesreće usled loših vremenskih prilika samo potvrđuju iznetu tezu.

U Srbiji su prema nadležnom Zakonu o zaštiti prirode sva zaštićena prirodna dobra svrstana u tri grupe. To su: (1) **zaštićena područja**; (2) **zaštićene vrste** i (3) **pokretna zaštićena prirodna dokumenta**. Područja koja imaju izraženu geološku, biološku, ekosistemsku i/ili predeonu raznovrsnost mogu se proglašiti za zaštićena područja od opšteg interesa. Propisane su sledeće vrste zaštićenih područja:

- **Strogi prirodni rezervat** je područje neizmenjenih prirodnih odlika sa reprezentativnim prirodnim ekosistemima, namenjeno isključivo za očuvanje izvorne prirode, genskog fonda, ekološke ravnoteže, praćenje prirodnih pojava i procesa, naučna istraživanja, kojima se ne narušavaju prirodna obeležja, vrednosti, pojave i procesi.
 - *Primeri strogih rezervata prirode:* Ritske šume na Mačkovom sprudu, Stara Vratična, Klisura reke Resave, Rtanj.
- **Specijalni rezervat prirode** je područje sa neizmenjenom ili neznatno izmenjenom prirodom, od naročitog značaja zbog jedinstvenosti, retkosti ili reprezentativnosti, a koje obuhvata stanište ugrožene divlje

vrste biljaka, životinja i gljiva, bez naselja ili sa retkim naseljima u kojima čovek živi usklađeno sa prirodom, namenjeno očuvanju postojećih prirodnih odlika, genskog fonda, ekološke ravnoteže, praćenju prirodnih pojava i procesa, naučnim istraživanjima i obrazovanju, kontrolisanim posetama i očuvanju tradicionalnog načina života.

- *Primeri specijalnih rezervata prirode:* Luđaško jezero, Gornje Podunavlje, Karađorđevo, Koviljsko-petrovaradinski rit, Carska bara, Deliblatska peščara, Obedska bara, Zasavica, Uvac i drugi.
- **Nacionalni park** je područje sa većim brojem raznovrsnih prirodnih ekosistema od nacionalnog značaja, istaknutih predeonih odlika i kulturnog nasleđa u kome čovek živi usklađeno sa prirodom, namenjeno očuvanju postojećih prirodnih vrednosti i resursa, ukupne predeone, geološke i biološke raznovrsnosti, kao i zadovoljenju naučnih, obrazovnih, duhovnih, estetskih, kulturnih, turističkih, zdravstveno-rekreativnih potreba i ostalih aktivnosti u skladu sa načelima zaštite prirode i održivog razvoja.
 - *Nacionalni parkovi u Srbiji:* Fruška gora, Đerdap, Tara, Kopaonik i Šar planina (na Kosovu).
- **Spomenik prirode** je manja neizmenjena ili delimično izmenjena prirodna prostorna celina, objekat ili pojava, fizički jasno izražen, prepozнатljiv i/ili jedinstven, reprezentativnih geomorfoloških, geoloških, hidrografskih, botaničkih i/ili drugih obeležja, kao i ljudskim radom formirana botanička vrednost od naučnog, estetskog, kulturnog ili obrazovnog značaja.
 - *Primeri spomenika prirode:* Krupičko vrelo, Resavska pećina, Krupajsko

vrelo, vrelo Mlave, lesni profil kod Staraškog Slankamena, Ripaljka, Potpeća pećina i drugi.

- **Zaštićeno stanište** je područje koje obuhvata jedan ili više tipova prirodnih staništa značajnih za očuvanje jedne ili više populacija divljih vrsta i njihovih zajednica.
- **Predeo izuzetnih odlika** je područje prepoznatljivog izgleda sa značajnim prirodnim, biološko-ekološkim, estetskim i kulturno-istorijskim vrednostima, koje se tokom vremena razvijalo kao rezultat interakcije prirode, prirodnih potencijala područja i tradicionalnog načina života lokalnog stanovništva.
 - *Primeri predela izuzetnih odlika:* Vršačke planine, Avala, Klisura reke Gradac, Ovčarsko-kablarska klisura, Vlasina i drugi.
- **Park prirode** je područje dobro očuvanih prirodnih vrednosti sa pretežno očuvanim prirodnim ekosistemima i živopisnim pejzažima, namenjeno očuvanju ukupne geološke, biološke i predeone raznovrsnosti, kao i zadovoljenju naučnih, obrazovnih, duhovnih, estetskih, kulturnih, turističkih, zdravstveno-rekreativnih potreba i ostalih delatnosti usklađenih sa tradicionalnim načinom života i načelima održivog razvoja.
 - *Primeri parkova prirode:* Palić, Begečka jama, Golija, Šargan-Mokra gora, Stara planina i drugi.

Zaštićene vrste su divlje vrste koje su ugrožene ili mogu postati ugrožene i koje imaju poseban značaj sa genetičkog, ekološkog, ekosistemskog, naučnog, zdravstvenog, ekonomskog i drugog aspekta. Štite se kao strogo

zaštićene divlje vrste ili zaštićene divlje vrste. Pokretna zaštićena prirodna dokumenta su delovi geološkog i paleontološkog nasleđa, kao i biološka dokumenta, koji imaju izuzetan naučni, obrazovni i kulturni značaj. To mogu biti, na primer, primerci fosila, minerala, mikološke, botaničke, zoološke zbirke i pojedinačni konzervirani preparati organskih vrsta.

Na osnovu aktuelne podele može se reći da su za razvoj turizma najznačajnija zaštićena područja koja odlikuje određena, manja ili veća, površina rasprostiranja i prostorni kontinuitet (nacionalni park, park prirode, specijalni rezervat prirode i predeo izuzetnih odlika). U nekim slučajevima to mogu biti i spomenici prirode, kojima uostalom prioritet za razvoj turizma daje i IUCN podela zaštićenih područja, ali ne i u slučaju pojedinačno zaštićenih stabala. U suštini, ta područja prostornog kontinuiteta bi prema svojim odlikama i aktuelnim planovima mogla da formiraju i potencijalnu turističku destinaciju. Načela planiranja, organizacije i turističke ponude moraju imati odlike održivog razvoja turizma.

U aktuelnom Zakonu se navodi neophodnost utvrđivanja uslova i mera zaštite prirode u osnovama i programima upravljanja prirodnim resursima u turizmu i nekim drugim delatnostima. Takođe, ističe se da je korišćenje prostora prirodnih resursa i zaštićenih područja dozvoljeno na način predviđen Zakonom. Kod definisanja vrsta zaštićenih prirodnih dobara turizam se spominje u dva navrata – nacionalni park i park prirode. Kod definisanja zona zaštite ističe se treći stepen kao onaj u kome je moguć razvoj infrastrukture namenjene razvoju ekološkog, ruralnog, zdravstvenog, sportsko-rekreativnog i drugih vidova turizma u skladu sa principima održivog razvoja (Službeni glasnik Republike Srbije, br. 36/2009).

Pojam, vrste nacionalnih parkova i problemi njihove zaštite

Nacionalni park je najpoznatija i sigurno najčešće pominjana vrsta zaštićenog prirodnog dobra. Trenutak proglašenja prvog nacionalnog parka u svetu, smatra se početkom nove faze u zaštiti prirode. Ona je ušla u period sistematičnog pristupa za razliku od dotadašnjih sporadičnih pokušaja i akcija. Ujedno, data je i prva definicija nacionalnog parka kroz obrazloženje da se proglašavanje sprovodi zbog zaštite svih čuda prirode kako bi stanovništvo uživalo u njima. Dalje, ističe se kako je neophodno određeni prostor sačuvati u prirodnom stanju, te da se u njemu ukine eksploatacija resursa, odnosno, da posluži za odmor i rekreaciju. Od tada do danas predložene su i mnoge druge definicije.

Londonska konvencija iz 1933. prvi put preciznije definiše i šire razrađuje pojам nacionalnog parka, kao područja koje se podređuje javnoj brizi i u kome o promeni granica i izdvajaju pojedinih delova odlučuju nadležni zakonodavni organi. Zaštićeno područje izdvojeno je radi očuvanja i unapređenja njegovih estetskih, geoloških, arheoloških, istorijskih i drugih vrednosti. Propisana su i određena ograničenja. Zabranjena je seča stabala, hvatanje životinja, uništavanje ili sakupljanje biljaka, osim ako to ne dopusti upravljač zaštićenog prirodnog dobra. Sve te mere služe za dobrobit ljudi. Posebna pažnja se obraća na rekreatiju stanovništva koje živi u urbanim i industrijskim centrima.

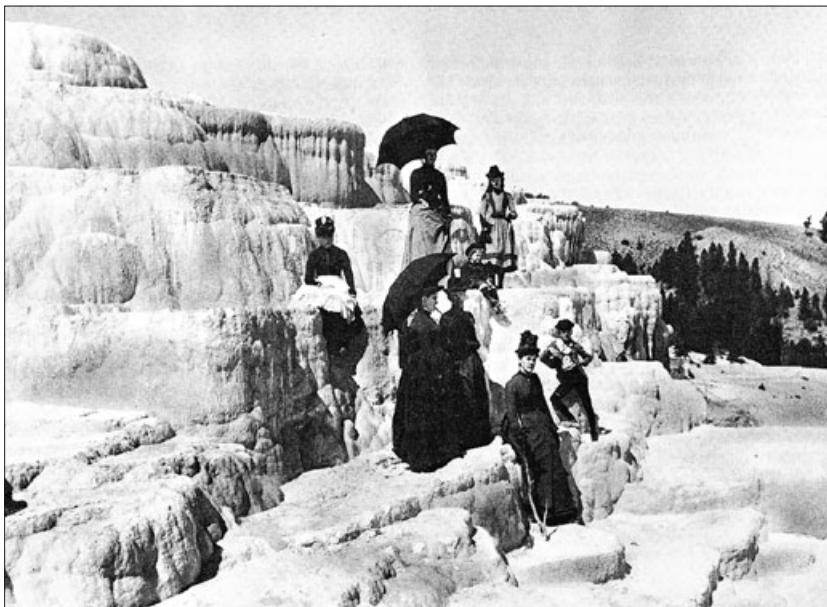
Vašingtonska definicija je usvojena 1940. godine. Ona je dopunjena pojmovima kao što su očuvanje prirodnih, predeonih, panoramskih lepota i flore i faune nacionalnog značaja. U nacionalnim parkovima se pruža mogućnost javnog uživanja. Prirodna bogatstva koja pose-

duju nacionalni parkovi ne smeju se iskorišćavati u ekonomski svrhe.

Na desetom generalnom zasedanju skupštine IUCN-a održanom u Nju Delhiju 1969. godine predložena je nova i potpuna definicija nacionalnih parkova. Ona je zamenila sve prethodne, a delimično dopunila londonsko i vašingtonsko određenje nacionalnog parka: „Nacionalni park je relativno veliko područje izuzetne lepote gde jedan ili više ekosistema nisu promjenjeni antropogenim korišćenjem i gde biljni i životinjski svet, geološke i morfološke osobenosti imaju posebnu važnost za nauku, obrazovanje i rekreatiju“ (Vidaković, 1997). Inače, sam pojam nacionalni park ne odgovara potpuno pojavi koju opisuje. Park je više reč koja asocira na veštačku tvorevinu što u svakom slučaju nisu predeli izvorne ili netaknute prirode, kakvi su zastupljeni u nacionalnim parkovima.

Do polovine XIX veka stanovništvu Sjedinjenih Američkih Država malo su bila poznata prostranstva zapadne državne teritorije. Prirodni predeli, planine i pustinje nisu se čak nalazili na geografskim kartama. Tek poneki istraživač inspirativno je prepričavao svoju pustolovinu. Jedan od njih bio je i Džordž Katlin, stručnjak za indijansko slikarstvo. On se svesrdno zalagao za očuvanje ovakvih predela. Nešto kasnije Džon Mur se intenzivno bavio istraživanjem ovih delova države i često donosio veličanstvene utiske. Pod uticajem prijatelja Mur je počeo da piše o onome što je video, kasnije i o svojim doživljajima koje je publikovao u jednom od najpoznatijih časopisa tog vremena. Javnost je bila veoma zainteresovana (slika 18).

Istraživanja koja je 1869. predvodio Dejvid Folston i Ferdinand Hajden, dve godine kasni-

▲ **Slika 18.**
Otkrivanje Jeloustona
Izvor: Wernert i drugi,
1997.

je, otkrila su američkoj i svetskoj javnosti predele današnjeg Nacionalnog parka Jelouston, koji su do tada bili obavijeni velom tajne. Oni su predstavili mnogobrojne studije i fotografije oblasti koje su posetili, pa su konačno potvrđene priče o predelu neverovatne lepote sa izuzetnim vodopadima, izvorima ključajuće vode i planinama sastavljenim od žutih stena. Situacija je kulminirala 1. marta 1872. godine u Kongresu, proglašenjem Jeloustona za prvi Nacionalni park u Sjedinjenim Američkim Državama, pa i u celom svetu. Aktom o zaštiti površina od 888,708 ha namenjena je uživanju i zadovoljenju rekreativnih potreba građana. Prvi put je nešto što zvanično pripada vladi stavljeno na raspolaganje običnim ljudima. Površina Nacionalnog parka je zaštićena od nastanjuvanja, prodavanja i uništavanja prirodnih lepota (Wernert i drugi, 1997). Takav odnos prema prirodnim vrednostima je zadržan, pa su ubrzo proglašeni i drugi nacionalni parkovi: Josemit, Sekvoja i Grand Kanjon.

Izraziti doprinos u proglašavanju i očuvanju nacionalnih parkova dao je američki predsednik Teodor Ruzvelt, nakon što je 1903. godine proveo četiri dana u Nacionalnom parku Josemit. Iznenaden predelima koje je video odlučio je da proširi zaštićenu teritoriju pre isteka mandata. Zatim je mnogo uradio na proglašenju drugih nacionalnih parkova. Nacionalni park koji je poneo njegovo ime, na obali reke Misuri u Severnoj Dakoti, bio je prostor koji je često posećivao nakon tragedija na ličnom planu.

Do 1919. nacionalni parkovi su osnivani samo na zapadu, tamo gde su predeli obilovali prirodnim resursima i gde je zemlja pripadala Vladi. Zatim se taj trend nastavio i na istoku. Prvi istočnoamerički nacionalni park bio je Lafajet, kasnije preimenovan u Akadija. Ovdašnji potencijali nisu bili takvog obima kao na zapadu, što ne znači da su bili zanemarujući. Raznovrsni svet divljine i rustični hoteli su bili novi podsticaj za posetioce. Ideja o nacionalnim parkovima je bila već čvrsto utemeljena u američkom društvu. Pravi pokazatelj su i donatori vlastite zemlje zahvaljujući kojima se zaštićena površina širila.

Koliko je zamisao o zaštiti prirode unapredvana potvrđuje i to što je 1916. godine usvojen Akt o organizaciji nacionalnih parkova koja je ponela zvanično ime Služba nacionalnih parkova (National Park Service). Aktivnosti poslovanja novoformirane institucije su bile usredstvene na unapredivanje zaštite, promovisanje zaštićenih oblasti i informisanje stanovništva o prirodnim vrednostima i ostalim sadržajima. Da je cela ideja dobro zamišljena svedoči i današnja aktivnost ove institucije koja u svom sastavu broji oko 400 zaštićenih prirodnih dobara. Ona obuhvataju mali deo državne teritorije koji godišnje poseti najmanje 300 miliona posetilaca. To omogućuje da se Služba nacionalnih parkova vrstava u red najvećih američkih firmi,

jer se po veličini ostvarenog dohotka nalazi na šestom mestu.

Osnivanje nacionalnih parkova u SAD bilo je jasno podstaknuto rekreativnom i turističkom potrebom američkih građana. Parkovi su brzo postali prostori namenjeni odmoru, rekreaciji, sportu i uživanju. Putevi se obeležavaju saobraćajnim i informativnim znakovima, osnivaju se muzeji sa bogatim prirodnjačkim zbirkama. Sve veći broj ljudi živi ovde motivisan pružanjem turističkih usluga. Zatim se pojavljuju i prve negativne tendencije među kojima su gužva i buka. Početkom pedesetih godina XX veka problem gužve je kulminirao. Nezadovoljni su i sami posetioci. Slučaj je okončan formiranjem novih nacionalnih parkova da bi se postojeći rasteretili. Uvode se i neke nove mere gazdovanja; poseta se ograničava samo na kampove, uvedena je obaveza rezervacije, mnogi putevi su zatvoreni za automobile, uvedeni su posebni principi poslovanja sa konceptom menadžment plana. U okviru parkova može se razvijati i neka vrsta privatnog poslovanja, posebno u vezi sa turističkom ponudom – otvaranje bungalova, hotela i restorana. Ovakvi objekti podižu se na za to predviđenim lokacijama. Konačno, svi zaposleni u parku podležu posebnom kodeksu ponašanja i oblačenja (Wernert i drugi, 1997).

Evropski slučaj osnivanja nacionalnih parkova bio je sasvim drugačiji. Prvi nacionalni park na Starom kontinentu osnovan je u Švedskoj 1909. godine – Nacionalni park Abisko. Pet godina nakon toga osnovan je Engandin u Švajcarskoj, verovatno najpoznatiji evropski nacionalni park. Proglasenju nacionalnih parkova ovde je prethodila zaštita međusobno izolovanih pojedinih malih teritorija. Oni isključuju programe rekreacije i turizma koji u početku nisu uzimali maha. Svaka privredna delatnost je zabranjena. Svrha evropskih na-

cionalnih parkova je da služe naučno-istraživačkom radu, i to u prirodnom okruženju na koje čovek nema uticaja.

Osnovna podela nacionalnih parkova sprovođi se na osnovu funkcije, motiva zaštite i namene zaštićene teritorije. Jasno je da američki nacionalni parkovi ispoljavaju veću slobodu kroz organizovanje rekreacije i turističkih programa. Oni su se od vremena proglašenja Jeloustona osnivali zbog odmora i uživanja. Njihova osnovna funkcija je turistička. Ona i sve druge funkcije moraju se podrediti zaštiti prirode, tako da je turizam kompatibilan sa prirodnim vrednostima. Zato je ovaj tip nacionalnih parkova, sa turizmom kao osnovnom funkcijom, u literaturi poznat kao **američki tip**. Nasuprot njemu, tip nacionalnih parkova koji je prvenstveno nemenjen konzervaciji i naučno-istraživačkom radu, kakav je bio zastupljen u prvim evropskim nacionalnim parkovima, poznat je kao **evropski tip**. Danas je ipak u svetu najčešći **kombinovani tip** nacionalnih parkova, realizovan kroz njihovu prostornu organizaciju. Pojedini delovi zaštićene teritorije sa osetljivim ekosistemima namenjeni su isključivo konzervaciji, dok su drugi namenjeni turističkoj prezentaciji. To znači da su u ovim nacionalnim parkovima podjednako zastupljene konzervatorska i turistička funkcija.

Tokom druge polovine XX veka javnost je izuzetno bila zainteresovana za nacionalne parkove i njihovo očuvanje. Međunarodna komisija za nacionalne parkove (ICNP) osnovana je u Atini 1960. godine. U to vreme dopunjaju se utvrđene definicije, kriterijumi i načela o nacionalnim parkovima i sprovodi se njihova klasifikacija i selekcija. Na Prvoj svetskoj konferenciji o nacionalnim parkovima, održanoj u Sjetlu (SAD) naglašena je njihova pedagoška, naučna i istraživačka uloga. Oni se moraju osnivati zakonom, na njihovoj površini ne

sme biti stalnih naselja, a turistička izgradnja se mora locirati van granica zaštite. U Parizu je 1962. godine doneta Preporuka Generalne konferencije UNESCO-a o očuvanju lepote i karaktera pejzaža i predela, sa osloncem na nacionalne parkove. U njoj se ističe važnost prirode i njenih predela za čoveka, njegov odmor, fizičku i duhovnu rekreaciju. Preporuka poziva sve vlade na međunarodno jedinstvo u realizaciji raznih mera zaštite prirodnih predela, vrednih specifičnih gradskih predela, zatim na plansku upotrebu prirodnih prostora, na obrazovanje u školama i na fakultetima, kao i van škola putem sredstava javnog informisanja. Međunarodna komisija za nacionalne parkove utvrdila je 1963. godine kriterijume za selekciju i izradila je tekst note koji će se putem IUCN-a podneti svim zainteresovanim vladama. Razrađena su i osnovna načela na temelju kojih se nekom području može priznati status nacionalnog parka. Određen je minimum površine od 2.000 ha, kao i kriterijum primene zaštitnih mera. Navedene su štetne delatnosti u parku. Zabranjeno je bavljenje stočarstvom, lovom, ribolovom, eksplotacijom ruda i šuma, kao i izgradnja brana za hidroenergiju i navodnjavanje. Istovremeno, turizam je okarakterisan kao bezopasan za narušavanje prirode. Sva područja koja ne ispunjavaju ove kriterijume ne mogu se proglašiti nacionalnim parkom (Vidaković, 1997).

Jedan od najznačajnijih odnosa u zaštiti nacionalnih parkova, kao i kod ostalih zaštićenih prirodnih dobara, jeste odnos između zaštićene teritorije i lokalnog stanovništva. Izveštaji iz nacionalnih parkova širom sveta potvrđuju da više od polovine ima problema sa ilegalnim sakupljanjem biljnih proizvoda, odnošenjem prirodnog građevinskog materijala i lošim odnosom sa lokalnim stanovništvom (Machilis i Trahnell, 1985). U zemljama u razvoju lokal-

no stanovništvo često zavisi od proizvoda koji se nalaze unutar zaštićene teritorije (MacKinnon i drugi, 1992). U nekim zajednicama postavlja se čak i problem opstanka bez korišćenja tih proizvoda. Ako se prilikom formiranja novog nacionalnog parka rešava problem povlastica koje lokalno stanovništvo ima ili može imati od toga, onda se automatski rešava i problem zaštite, jer će zajednica lako prihvati i podržati nacionalni park. Ukoliko stanovništvo nema korist od nacionalnog parka, onda može da pruži otpor. Radikalni primer je slučaj Nacionalnog parka Manas u Indiji, gde su 1989. godine pripadnici plemena Bodo ubili 12 zaposlenih u upravi. Svoj zločin pravdali su željom da povrate zemlju koja im je pripadala (McNeely i drugi, 1990).

Poprilično je rasprostranjeno mišljenje da u nerazvijenim i zemljama u razvoju nije moguće povući jasnu granicu između korišćenja resursa i zaštite nacionalnih parkova. Mнogobrojni primjeri potvrđuju kako je stanovništvo dozvoljeno da povremeno ulazi na teritoriju nacionalnog parka i sakuplja prirodne plodove. Tako je stanovnicima u blizini Nacionalnog parka Čituan u Nepalu dozvoljeno da na zaštićenoj teritoriji sakupljaju trsku i slamu (Lehmkuhl i drugi, 1988). U nekim zaštićenim prirodnim dobrima Afrike stanovništvo lovi životinje da bi se prehranilo. Na ovaj način pravi se kompromis između principa zaštite i potreba kojima lokalno stanovništvo podelže. Ponekad stanovništvo samoinicijativno vodi akcije u pravcu očuvanja prirode. Na Borneu je malo pleme Penan skrenulo pažnju svetske javnosti blokiranjem puteva namenjenih eksplotaciji šuma u kojima se tradicionalno živeli. Na Tajlandu budistički sveštenici skreću pažnju tako što rade sa seoskim stanovništvom kroz obrede i molitve za očuvanje šuma od prekomerne eksplotacije.

Problem odnosa stanovništva i nacionalnih parkova posebno je uočljiv na afričkom kontinentu. Afrika obiluje spektakularnim prirodnim vrednostima koje su poslednjih decenija dramatično degradirane, uprkos naporima vlada da se predeli divljine zaštite kroz formiranje nacionalnih parkova. U poslednje vreme je primetan porast saznanja o uključivanju lokalnog stanovništva u proces zaštite, pošto je ovo bio nedostajući elemenat u menadžment strategijama (Clay, 1991). Ako je neka lekcija o zaštiti nacionalnih parkova u Africi naučena onda je to ona o neophodnosti uključivanja lokalnog stanovništva u menadžment planove zaštite. To je podstaklo bolju saradnju stručnjaka za zaštitu i zajednica lokalnog stanovništva. Kao očigledan primer uspeha ovakvih akcija može poslužiti Zambija. Dolina reke Luanga obuhvata četiri nacionalna parka u kojima ljudi nisu mogli da žive, niti da se bave lovom. Ono što je opkoljavalo parkove na velikim teritorijama jesu posebna područja u kojima je stanovništvo moglo da živi i lovi, ali samo sa dozvolom. Nažalost, dozvole za lov su bile veoma skupe i kao takve nedostupne tom istom stanovništvu, pa su ih uglavnom kupovale međunarodne safari kompanije. Usled nemogućnosti da se porodice prehrane, nezadovoljstvo i bes su konstantno narastali. Od zarađenog novca manje od 1% se vraćalo ekonomijama lokalnih sela. U takvim okolnostima re-

volt lokalnog stanovništva prema nacionalnom parku, safariju i turistima, nije iznenađujući. Situacija je bila nesnošljiva i zbog malog obima zaposelnosti. Kao posledica ovakvog stanja nedozvoljeni lov na slonove i nosoroge bio je u porastu tokom sedamdesetih i osamdesetih godina, što je rezultiralo dramatičnim opadanjem broja jedinki unutar populacije. Zaposleni u Službi nacionalnih parkova i divljeg sveta (National Parks and Wildlife Service - NPWS) bezuspešno su pokušavali da reše problem krivolova, između ostalog i zato jer su bili nepoželjni u selima lokalnih zajednica. Stanovništvo je videlo u ovoj organizaciji tek nekoga ko realizuje interes isključivo safari kompanija. Da bi se sprečile ovakve tendencije promovisan je poseban program koji je obuhvatio sledeće ključne elemente: (1) lokalni stanovnici su angažovani i obučavani kao izviđači; (2) svi radnici neophodni za izgradnju objekata i sezonske poslove angažovani su u lokalnim selima; (3) ostvareni prihod od safarija se u iznosu od 40% vraćao lokalnim selima za projekte razvoja, a 60% za zaštitu divljih resursa; (4) saradnja sa plemenskim vođama i seoskim liderima, koji odlučuju kako je najbolje da koriste sredstva za razvoj lokalne zajednice. Nakon primene ovih ideja situacija se bitno popravila. Lovočuvari su aktivno patrolišali, krivolov je smanjen za 90%, a lokalno stanovništvo je koristilo šansu zaposlenja.

ODNOS TURIZMA I ZAŠTIĆENIH PRIRODNIH DOBARA

Suština odnosa turizma, turista i zaštićenih prirodnih dobara može se pronaći i u jednom drugom odnosu, koji se u poslednje vreme pojavljuje kao važan predmet interesovanja kod brojnih istraživača. To je odnos civilizacije prema divljini (eng. wilderness). Kao nenaseljeni predeo, bez puteva, infrastrukture,

sa one strane civilizacije, divljina je predmet interesovanja i različitih impresija od početka XIX veka (Hall i Page, 2002). Ako se uzme u obzir način na koji su osnivani prvi nacionalni parkovi, onda postaje jasno da je takvo interesovanje postavila osnove savremenoj zaštiti prirode.

Danas postoje različite predstave o tome šta je divljina. Najveća područja divljine moraju biti prioritet u zaštiti prirode na globalnom nivou. To su ogromni prostori sa minimalnim uticajem ljudskih aktivnosti, malom gustinom naseljenosti i koji nisu predviđeni u budućnosti za razvoj širih razmera. Oni se razvijaju bez većeg uticaja čoveka. U te prostore spadaju: u Južnoj Americi – južna Gijana, južna Venecuela, severni Brazil, Kolumbija, Ekvador, Peru i Bolivija; u Africi – ekvatorijalni pojas ovog kontinenta, basen Konga; u Aziji - Nova Gvineja, kao najveće područje šume u Azijsko-pacifičkom regionu, bez većih uticaja ljudi (Primack, 1993). Pored ovih predela određeni su i drugi predeli divljine. To su uglavnom države sa velikim površinama, kao što su SAD, Kanada, Australija, ali i Novi Zeland. Iskustva ovih zemalja su različita. U Americi je problematika divljine tesno povezana sa osnivanjem nacionalnih parkova. Australija po tome sledi američki primer. Na Novom Zelandu je data administrativna zaštita kroz niz akata, premda

još uvek ne postoji posebna zakonska regulativa za zaštitu divljine. Takav je slučaj i u Australiji. Veza između ovakvih predela i zaštićenih prirodnih dobara, uglavnom nacionalnih parkova sa najvećom površinom, sadržana je i u tome što nacionalni parkovi po svojim svojstvima često odgovaraju divljini. Manjih su površina ali imaju mali stepen razvoja, uticaj čoveka i gustinu naseljenosti. Zato ne čudi što se u literaturi - razvoj, vrednost, potražnja turista za divljinom i nacionalnim parkovima; obrađuje kao jedinstvena oblast.

Analiza vrednosti ovakvih prostora nije statična, već naprotiv zavisi od svih promena koje se dešavaju u nekom društvu. Šire definisana vrednost divljine može se klasifikovati kao **antropocentrčna** i **biocentrčna**. Antropocentrčni pristup naglašava da vrednost divljine proističe iz direktnog korišćenja koje čovek preduzima. Suprotno, biocentrčni pristup ističe značaj zaštite prirode. Obe perspektive u fokus stavljuju korist koju ljudi ostvaruju. Upečatljivije tumačenje vrednosti divljine je

Tabela 16. Komponente doživljaja divljine

Komponente	Vrsta iskustva
Estetsko shvatanje	Vrsta shvatanja divlje prirode
Religiozno	Iskustvo boga i božanskog u divljini
Bekstvo	Oslobođenje od ograničenja u mestu stalnog boravka
Izazov	Zadovoljstvo koje se dešava u dolazećim opasnim situacijama i efikasno korišćenje fizičke veštine
Istorijsko/Romantičarsko	Šansa oživljavanja ili maštanja iskustva predaka koji su formirali nacionalnu kulturu
Samoća	Zadovoljstvo samoće u divljini
Partnerski odnos	Paradoksalno, suprotno od prethodne stavke, velika želja da se divljina deli sa prijateljima
Otkriće/Učenje	Uzbuđenje otkrivanja ili učenja o prirodi i njenim procesima
Razumevanje na osnovu tuđeg iskustva	Zadovoljstvo pri saznanju da divljina postoji čak i ako je dotična osoba nikada ne vidi
Tehnologija	Uticaj tehnoloških promena spoljašnjih aktivnosti

Izvor: Hall, Page, 2002.

kroz princip duboke ekologije. Pristalice duboke ekologije smatraju da vrednost divljine nije sadržana u konceptu korišćenja, nego da je to vrednost sama po sebi.

Bez obzira na neke druge analize, kao važno postavlja se pitanje zašto je bitna divljava. Mišljenja su različita (tabela 16). Mi sigurno moramo zaštititi predele divljine kao svojevrsnu laboratoriju, obilje genetičkog diverziteta ili božju tvorevinu. Svaki od tih razloga ima svoje obrazloženje. Turizam i rekreacija postaju jedna od ključnih funkcija predela divljine. Potreba za turističkim iskustvom u divljini i zemljama sa ovakvom prirodnom poslednjih godina je u porastu; kao prvo, zbog promene stava o životnoj sredini i kao drugo, zbog prisutnosti ovakvih predela. Potreba za ovakvim predelima u direktnoj je vezi sa porastom ekoturizma, nastalog na temeljima čovekovog saznanja o neophodnosti zaštite životne sredine i prirodnih vrednosti.

Za zaštićena prirodna dobra se može reći da su divljina u malom, pa zato ona i privlače turiste. Zaštićena područja imaju uglavnom dve jasne svrhe. To su zaštita značajnih prirodnih vrednosti i rekreacija. Zbog ovakvog pristupa neophodan je balans između rekreativnog korišćenja i zaštite prirode. Istorijски posmatrano model očuvanja unutar zaštićenih prirodnih dobara nije potpuno razvijen i shvaćen. U svakom slučaju sistem zaštićenih prirodnih dobara se stalno razvija. Filozofija njihovog menadžmenta postaje više nalik jednoj celini, uz saznanje da se ne radi o ekološkim ostrvima. Zaštita mora biti organizovana u skladu sa stanjem životne sredine kako unutar, tako i van granica zaštićenog područja. Tu se podrazumeva uticaj zaštićenih prirodnih dobara, pretežno nacionalnih parkova, na lokalno stanovništvo. Zato se ova područja označavaju kao faktori društvenih i ekonomskih promena u

Turizam pomaže zaštitu prirode: Slučaj Nacionalnog parka Volkanos (Ruanda)

I edan od najčešće citiranih primera kako turizam može da pomogne zaštitu nekog prostora je slučaj Nacionalnog parka Volkanos u Ruandi. Nacionalni park je stanište 300 planinskih gorila što je polovina svetske populacije, procenjene na oko 650 jedinki. Gorile su bile u posebnoj opasnosti zbog krivolova koji je omogućavao izradu pepeljara od životinjskih šaka, visoko cenjenih na Bliskom istoku i zbog poljoprivrede koja je sve više krčila njihova staništa. Problem ove vrste popularizovan je u filmu „Gorile u magli“, kao potresna priča o životu Dajan Fosi. Ona se aktivno zalagala za njihovu zaštitu, a zbog svojih aktivnosti je platila životom. To je samo potvrđilo koliko je krivolov uzeo maha. Nema sumnje da je film pomogao razvoj turizma u Nacionalnom parku. Turističke posete, kontrolisane posredstvom specijalizovane organizacije, podrazumevale su male grupe od svega osam ljudi. Godišnji promet je iznosio od 5.000 do 8.000 turista. Projekat je rezultirao finansijskim uspehom, od koga je korist imalo i lokalno stanovništvo. Interesovanje za zaštitu je postajalo sve veće. Nažalost, građanski rat u Ruandi od 1990. do 1994. negativno se odražio na postignute rezultate. Samo tokom 1994. godine na desetine hiljada izbeglica sa ličnim prtljagom i stokom dnevno je prolazilo kroz Nacionalni park. Poseban problem su predstavljala i minska polja. Budućnost „gorila turizma“ je bila neizvesna (Holden, 2000). Poslednjih godina inicijative oko razvoja turizma ponovo se pokreću.

neposrednom okruženju, kroz ponuđenu mogućnost lokalnim zajednicama da se bave ekonomskim aktivnostima u duhu održivog razvoja. Jedna od tih aktivnosti je i turizam.

Problem zaštite prirode može se posmatrati i sa stanovišta perspektive turističkog razvoja. S obzirom na sve masovnije uključivanje stanovništa u rekreativni turizam ili ekoturizam, koji traže predele dobro očuvane životne sredine, može se očekivati da ova delatnost u budućnosti pokaže sve veće interesovanje za zaštitu prirode (prilog 13). To je uostalom proces koji je već otpočeo i koji je poznat kao turistička zaštita prirode. Njene principe je posebno važno primenjivati kod prostornog planiranja i turističkog uređenja prostora.

Za neka zaštićena područja dobro isplaniran i organizovan turizam ima veliki značaj. Turizam koji je pažljivo regulisan, u malim grupama, zainteresovanim za naučnu i ekološku edukaciju, ne samo da će biti od značaja za zaštitu pri-

Održivi turizam na Fruškoj gori kao uslov održivog razvoja Nacionalnog parka i planine

U cilju razvoja Fruške gore kao savremene planinske regije sa visokim standardima zaštite životne sredine i održivog korišćenja resursa, pokrenuta je inicijativa izrade master plana koji obuhvata predeo planine u nekoliko različitih planinskih segmenata: zaštita i unapređenje životne sredine, prirodnih vrednosti i resursa; zaštita kulturnog i istorijskog nasleđa; zaštita i prezentacija geonasleđa; šumarstvo i lovstvo; ribarstvo i pčelarstvo; turizam; saobraćajna, elektro-energetska i telekomukaciona infrastruktura; zaštita voda, uređenje vodo-tokova i komunalna infrastruktura; poljoprivreda; informacioni sistem; brendiranje područja i proizvoda i demografski razvoj.

Prilikom izrade planskih smernica u oblasti turizma striktno se vodilo računa o kapacitetima koje planina može da izdrži u turističkom razvoju. Te smernice generalno obuhvataju **pregled postojećeg stanja, predlog razvojnog koncepta i mere za ostvarenje ciljeva.**

Fruška gora je kao jedna od dve planine u Vojvodini, sa brojnim turističkim potencijalima, od ranije privlačila pažnju turista, turističkih radnika i prostornih planera. Nažalost, uprkos raznovrsnom potencijalu za realizaciju brojnih oblika turizma, dosadašnja praksa je uglavnom afirmisala ovu planinu kao destinaciju izletničkog turizma. Zadaci na zaštiti, očuvanju i unapređenju bogatog prirodног и kulturnог наслеђа Fruške gore zahtevaju multidisciplinarni pristup, a u tesnoj su vezi sa programima razvoja turizma i turističke prezentacije. Kako Fruška gora predstavlja zaštićeno prirodno dobro (nacionalni park), razvoj svih delatnosti, pa i turizma, podrazumeva prilagođavanje specifičnostima i režimima zaštite ovog prostora. Prema prostornoj organizaciji turističkih potencijala, sadržaja i aktivnosti, prostor Fruške gore se može podeliti u pet osnovnih zona:

- I zona – **Podunavlje** obuhvata krajnje severne rubne delove Fruške gore,

odnosno, spuštajuće planinske padine prema Dunavu (Neštin, Susek, Baňoštor i Čerević, Sremska Kamenica, Petrovaradin, Sremski Karlovci, Stari Slankamen).

- II zona – **Iriški venac** uključuje centralni deo analiziranog područja, odnosno prostor istočnog bila planine od Popovice preko Iriškog venca do južnih padina (Stražilovo, Iriški venac, Vrdnik, Neradin, Norcev, Zmajevac, Popovica i Brankovac, manastiri Krušedol, Hopovo i Jazak).
- III zona – **Crveni čot** obuhvata centralne delove Fruške gore (Letenka, Testera, Andrevlje, Ležimir i Osovљe).
- IV zona – **Zapadna Fruška gora** obuhvata zapadni deo Fruške gore koji u pogledu turističkog razvoja zaostaje za prethodno pomenutim zonama (Lipovača, Međeš, Vorovo i Sot).
- V zona – **Fruškogorsko vinogorje** obuhvata vinogradarske rejone na severnim i južnim padinama Fruške gore (Sremski Karlovci, Irig, Neštin i Erdevik).

Na osnovu analiza izvedeno je nekoliko bitnih zaključaka koji se odnose na stanje razvoja turizma na Fruškoj gori:

- Fruška gora posede raznovrsne prirodne i antropogene turističke resurse koji do sada nisu realizovali njen turistički potencijal i to zbog nedovoljne posvećenosti programima razvoja turizma, nepostojanja strategija i loše političke i ekonomске situacije u proteklim decenijama;
- Prostorna raščlanjenost planinskih predela i njihovi preovlađujući prirodni i antropogeni potencijali omogućuju podelu Fruške gore na pet ključnih zona turističkog razvoja, koje mogu biti osnova budućih turističkih programa;

- Od ključnog značaja za turističku ponudu Fruške gore su njeni prirodni predeli (šume, izletišta, biljni i životinjski svet), termomineralni izvori i manastiri sa neposrednim okruženjem, pa su do sada najzastupljeniji oblici turizma bili izletnički, kulturni (verski) i banjski turizam;
- Preovlađujući potencijal (bio i geodiverzitet, seoska naselja, vinogradi i proizvodnja vina) omogućuje proširenje liste na sledeće oblike turizma: ekoturizam, geoturizam, ruralni turizam i vinski turizam, koji zahtevaju ozbiljan pristup u planiranju i realizaciji. Konačno, lista može biti dopunjena i drugim oblicima turizma kao što su manifestacioni, lovni i ribolovni turizam;
- Smeštajni kapaciteti i materijalna baza Fruške gore ne odgovaraju sadržaju i planovima budućeg razvoja turizma na ovoj planini po više kriterijuma i predstavljaju jedan od ključnih problema budućeg razvoja.

Nakon ocene postojećeg stanja ustanovljen je predlog razvojnog koncepta koji obuhvata sledeće stavke:

- **Vizija:** Fruška gora je do 2022. turistički potpuno afirmisana planina na nacionalnom nivou, koju rado posećuju i strani turisti. Prema sadržajima i ponudi to je destinacija zaštićenog prirodног dobra čiji je održivi turistički razvoj usklađen sa kapacitetima životne sredine.
- **Sektorski cilj:** Osnovni cilj turističkog razvoja Fruške gore je kreiranje turističke destinacije održivog turizma u kojoj su turistički sadržaji i kapaciteti usaglašeni sa kapacitetima životne sredine i očuvane prirode. Takva turistička destinacija poseduje niz malih romantičnih destinacija gde su glavni segmenti ponude: očuvana

▲ Slika 19. Informativni centar (vizitorski centar) Nacionalnog parka „Fruška gora“

Foto: V. Stojanović

priroda, manastiri, banje, ruralni predeli sa selima, vinski putevi i brojna izletišta. Kao posledica razvoja turizma, lokalno stanovništvo Fruške gore uživa blagodeti ove privredne delatnosti, a turisti prepoznaju planinu kao odredište kvalitetne turističke ponude.

- **Ciljevi:** Ekonomski prosperitet, očuvana prirodna i kulturna sredina, zadovoljstvo posetilaca.
- **Tehnike za postizanje ciljeva:** Repozicioniranje i promena sadašnjih shvatanja, usklađenost sa zahtevima tražnje, stvaranje novog sistema vrednosti.
- **Operativni zadaci:**

1. Razvoj onih oblika turizma koji podstiču zaštitu prirode, odnosno, Nacionalnog parka i spomenika kulture koji su ovde zastupljeni (podsticanje programa eko i geoturizma, kao i volonterskih kam-pova koji ističu neophodnost zaštite i očuvanja prirodnog nasleđa plani-

ne; razvoj smeštajnih kapaciteta koji se po konceptu uklapaju u ideju eko-konačića (eko-hotel) i zadovoljavaju potrebe turista, zaštitara i lokalnog stanovništva, kao i onih smeštajnih kapaciteta koji neće ugroziti prirodu; razvoj onih oblika turizma (npr. trekking) koji podstiču planinsku rekreatiju integrисану sa učenjem o prirodi.).

2. Formiranje konkretnih, atraktivnih i aktuelnih tematskih itinerera i turističkih proizvoda (staze očuvanih prirodnih i kulturnih vrednosti; proizvodi ruralnog, banjskog, vinskog i kulturnog turizma).
3. Osavremenjavanje postojećih smeštajnih kapaciteta i izgradnja novih koji prema ponudi, kvalitetu usluga i karakteru odgovaraju savremenom turizmu ovakvog tipa destinacija (uklapanje postojećih hotela, motela i planinarskih domova u savremene tokove turističkog razvoja; izgradnja novih objekata gde

je to neophodno i na način koji neće ugroziti planinu).

4. *Razvijanje turističke infrastrukture koja je u skladu sa tipom turističke destinacije* (turistička signalizacija, oprema i prateća oprema).

• **Mere za ostvarenje ciljeva:** Plan obuhvata veći broj mera za postizanje navedenih ciljeva. U najvažnije spadaju izgradnja i adaptacija hotela na Iriškom vencu, preuređenje postojećeg ugostiteljskog objekta na Brankovcu u eko-konačić, renoviranje vizitorskog centra (slika 19), izgradnja muzeja pod vedrim nebom u Neštinu, podsticanje razvoja ruralnog turizma, uređenje biciklističkih staza, uređenje izletišta i druge.

U oktobru 2011. Skupština AP Vojvodine je usvojila Master plan održivog razvoja Fruške gore i očekuje se da će on pružiti podršku ubrzanom razvoju planine.

rode, nego može biti od značaja i za njenu popularizaciju. To se pre svega odnosi na nacionalne parkove kao jedan od najpoznatijih tipova zaštićenih prirodnih dobara u svetu (prilog 14). Od samog početka osnivanja do danas, oni se proglašavaju u predelima sa posebnim prirodnim vrednostima, radi njihovog opštег razvoja, ali i da bi se učinili pristupačnjim za zadovoljavanje rekreativnih potreba. Kao takvi, oni mogu da igraju veliku ulogu u nacionalnoj svesti, jer u naletima urbanizacije pomažu savremenom čoveku da ostane u kontaktu sa prirodom i harmoniju spolašnje sredine unese u svoj životni stil. Ponekada se čak ističe kako je akt osnivanja nacionalnih parkova pokušaj oslobođenja kolektivne krivice za degradiranu prirodu i životnu sredinu tokom procesa industrijalizacije. Ovakvim primerom dobrog dela čovek industrijske civilizacije se u pozitivnom smislu stavlja iznad prirode (Holden, 2000).

Korist turizma u procesu zaštite prirode sa držana je u sledećoj i važnoj obrazovnoj komponenti: turizam se uglavnom razvija u destinacijama sa dobro očuvanom prirodom kakva je u zaštićenim prirodnim dobrima. Savremenom i postindustrijskom čoveku to pomaže da shvati kako su priroda i život izgledali pre industrijalizacije i destruktivnog delovanja. Turizam u zaštićenim prirodnim dobrima pomaže čoveku da razume kakav odnos prema prirodi, odnosno, životnoj sredini, treba da zauzme.

Značaj turizma za zaštićena prirodna dobra prvenstveno se ispoljava kroz snažne ekonomiske prihode koje ova delatnost ostvaruje. Ovde se misli na snažan ekonomski potencijal turizma, koji od naplate turističkih usluga može da pomogne u finansiranju zaštite prirode. To zavisi od tipa i stepena dozvoljenih aktivnosti u tom zaštićenom prirodnom dobru i politike zaštite prirode u državi. Prihodi od turističkog prometa u objektima zaštićene prirode realizuju se kroz naplatu ulaznica, usluge turističkog vodiča, iznajmljivanje raznovrsne rekreativne opreme, izradu i prodaju suvenira i davanje drugih turističkih i ugostiteljskih usluga.

Pored korisnih svojstava moguće je da turizam zaštićenom prirodnom dobru donese i degradirajuće elemente. Paradoksalno je, ali i istinito, da jedna od najvećih pretnji za zaštićena prirodna dobra, a posebno nacionalne parkove, jeste upravo turizam. Pri tom, ističe se da je ugrožavajući faktor njihova opšta popularnost. Prirodna dobra sa aktom o zaštiti, nekako po nepisanom pravilu, odmah dobijaju i etiketu popularnosti i turističke atraktivnosti. Ovo ih izlaze velikom pritisku koji realizuju brojni turisti. To predstavlja poseban izazov za organizaciju zaštite u zaštićenim područjima, čiji staraoci moraju da pokažu spremnost i izbegnu velike pritiske koje posetioci često donose (Holden, 2000). Problemi ove vrste su posebno izraženi u svetski poznatim nacionalnim parkovima Jelouston i Josemit.

KORIŠĆENJE NACIONALNIH PARKOVA U TURIZMU

Kao najpoznatija vrsta zaštićenog prirodnog dobra nacionalni parkovi imaju veliki značaj u turističkoj ponudi. To su predeli sa zanimljivom i očuvanom prirodom, pa kao takvi imaju posebno mesto u oštrot konkurenčiji turističkog tržišta. Koncept osnivanja prvog na-

cionalnog parka u svetu 1872. jasno je utemeljio njihovu rekreativnu i turističku funkciju. Jedna od osnovnih prednosti razvoja turizma u nacionalnim parkovima proističe iz mišljenja da u poređenju sa drugim delatnostima turizam nije trajni potrošač prostora (prilog 15).

Ipak, ovu konstataciju bi trebalo uzeti sa određenom rezervom.

Zbog prirodnih vrednosti nacionalni parkovi zauzimaju važno mesto u kolektivnoj emociji jedne nacije, kao najčistiji i ekološki najvredniji predeli. Osnivanje i zaštita nacionalnih parkova u ubrzanim procesu urbanizacije pojedinih zemalja, pokušaj je ljudi da i dalje ostanu u kontaktu sa prirodom. U ovakvom načinu razmišljanja i delovanja uočava se edukativna i rekreativna funkcija nacionalnih parkova (Hall i Lew, 1998). Kao što je već pomenuo, prema nekim mišljenjima nacionalni parkovi se osnivaju kako bi se nacija oslobođila kolektivne krivice zbog degradacije koja je prouzrokovana tokom industrijske revolucije (MacCannell, 1992). Zato se kaže da je ideja nacionalnih parkova koncept zapadne civilizacije (Nash, 1982). Osnivanje nacionalnih parkova predstavlja „dobro delo“ industrijske civilizacije, a njihovo formiranje pomaže tumačenju odnosa snage čoveka nad prirodom.

Za odnos turizma i nacionalnih parkova kaže se da je složen i da ima bogatu istoriju (Butler i Boyd, 2000). Nacionalni parkovi imaju značajnu ulogu kao turističke atrakcije u brojnim zemljama. U nekima od njih oni su ključni turistički resursi, koji predstavljaju male ali veoma značajne turističke privrede. Nažalost, danas je jedna od najvećih pretnji za očuvanu prirodu nacionalnih parkova upravo turizam. Popularnost je velika opasnost za životnu sredinu nacionalnih parkova, jer sa dobijanjem statusa oni postaju atraktivna mesta za turističku posetu. To posebno može biti problem za nacionalne parkove koji status imaju već decenijama, što je uostalom već potvrđeno kroz neke studije slučaja u Americi.

Uticaj turizma na prirodne vrednosti nacionalnog parka je neosporan i zato tom problemu treba posvetiti više pažnje. On se zasniva na

Industrija, ekologija i ekoturizam u Nacionalnom parku Jelouston

Kao najstariji i najslavniji nacionalni park u SAD, Jelouston u svesti američke javnosti zauzima posebno mesto i izaziva brojne polemike i kritike. Javna politika podržava korišćenje drveta, nafte i ostalih prirodnih resursa u okolini Parka, kao i u ovim delovima Vajominga, Montane i Ajdaha. To se pravda ekonomskim prosperitetom stanovništva koje živi u okolini. Neke novije studije regionalne ekonomije oko Jeloustona pokazuju da te analize nisu tačne. Privreda oko Nacionalnog parka sve više se bazira na turizmu kao novom biznisu i privlači ljudе da se doseljavaju ovde zbog mirnog načina i visokog kvaliteta života. Iako je ekstraktivna industrija bila važna snaga regionalne ekonomije decenijama unazad, sada je za nju potencijalna pretnja jer ugrožava ključni resurs ovog područja, a to su divlji svet i izvorni predeo Nacionalnog parka Jelouston. Jedna od delatnosti značajna za porast ekonomije područja oko Jeloustona je ekoturizam, ali nažalost i ova grana utiče na degradaciju prirodnih resursa. Milioni turista godišnje dolaze sa sobom buku i različite vrste zagađivanja, što uznemirava životinjski svet i izaziva eroziju zemljišta. Međutim i pored toga, ekoturizam nije štetniji po resurse od ekstraktivne industrije, jer ih ne uništava aktivno i trajno.

Čak i vatra za koju se čini da izaziva momentalnu štetu, u stvari predstavlja deo prirodnih režima u ekosistemima Jeloustona. U toku 1988. godine požari su bez kontrole besneli skoro dva meseca, uprkos snažnoj akciji 10.000 vatrogasaca. Ekozlozi su objašnjivali da je to neka vrsta „neophodne pomoći“ ekosistemima Jeloustona. Sa uklanjanjem vremenski dotrajale šume, vatra je stvorila područja sa dosta osuščnosti, pogodna za nastanjivanje posebnih vrsta biljnog sveta. Te biljne vrste privlače brojne insekte i sisare koji se ne mogu naći u šumama. Vatra je takođe ubrzala period raspadanja uginulih biljaka i drveća, obezbeđujući hranljive materije. Tako se potvrdilo da je vatra stimulativno delovala na biodiverzitet Nacionalnog parka i povećala količine hrane za stada jelena i bizona. Konačno, turistička delatnost je dobiti profitirala na video-kaseti o požaru, pošto se prodavala kao jedan od svenirera.

U suprotnom, šumarstvo i ruderstvo ne podstiču regeneraciju prirodne sredine i imaju mnoštvo štetnih uticaja. Čista seča izaziva eroziju, pogotovo u situaciji kada se predeo ne obnavlja u šumama. Kao posledica u vodotocima se pojavljuje mulj koji ubija ribu i druge akvatične vrste. Ruderstvo često remeti ravnotežu životne sredine kroz emitovanje hemijskih jedinjenja, uključujući i cijanid. Ove delatnosti nisu poželjne iz više razloga. Prvo, one umanjuju mogućnost budućih iskorišćavanja, sa degradacijom zemljišta i vode, neophodnih za obnavljanje šuma. Drugo, ove delatnosti umanjuju turistički potencijal regiona, iseljavaju stanovništvo i umanjuju šansu turizma koji se temelji na izvornoj prirodi. Konačno, one pogoršavaju kvalitet vode koju koristi lokalno stanovništvo, pa ono u tom smislu ima dodatne troškove (Primack, 1993).

složenoj vezi između turizma i zaštićenih prirodnih dobara.

Mnoge zemlje imaju nacionalne parkove, ali tip i broj ljudskih aktivnosti u njima razlikuju se od jedne do druge. To u velikoj meri zavi-

Zaštita prirode i ekoturizam u Kostariki

Turizam je jedna od najznačajnijih privrednih delatnosti u Kostariki. Sa 800.000 posetilaca godišnje, turizam je polovinom devedesetih godina ostvario prihod veći od uzoja kafe i banana, najznačajnijih poljoprivrednih kultura u ovoj zemlji. Sve je veći broj putovanja baziranih na prirodnim vrednostima. Upravo u ovoj državi prvi put se u ponudi pojavilo razgledanje tropskih šuma iz uspinjače, koja ekoturistima omogućuje upoznavanje vrednosti njihovih gornjih spratova (slika 20). Krajnji cilj projekta, koji je otpočeo jednog biologa, jeste kvalitetan ekoturizam koji će zainteresovanim ponuditi da saznaju više o ovim šumama, zaposliti lokalno stanovništvo i konačno, bolje zaštитiti vredne ekosisteme.

Kostarika ima oko 20 nacionalnih parkova koji su samo jedan od razloga njene međunarodne popularnosti na tržištu ekoturizma. Sa svim svojim geografskim i ekološkim karakteristikama oni reprezentativno predstavljaju prirodu ove zemlje. Kostarika ima jedan od svetski najbogatijih biodiverziteta zahvaljujući „funkciji“ mosta između Severne i Južne Amerike. Istovremeno, ovde su prisutni i mnogobrojni problemi. Ekspanzija ekoturizma i teška ekonomska situacija stvorili su neku vrstu borbe neobičnog karaktera. Ovo je zemlja u kojoj se daje podrška ekoturizmu na akademskom nivou i istovremeno zemlja sa jednim od najvećih intenziteta krčenja šuma.

Oko 25% od ukupne državne površine u Kostariki je pod nekim vidom zaštite. To su već spomenuti nacionalni parkovi, šumski rezervati, kao i rastući broj privatnih rezervata, takođe otvorenih za turiste. U državi posluje preko 1.000 ekonomačišta i ona predstavljaju prirodne vrednosti u različitim nijansama. Sastavni deo ponude su i koralni grebeni, farme leptirova, projekti pošumljavanja, bašte lekovitog bilja i močvarna vegetacija. U Nacionalnom parku Tortuguero, na obali Karipskog mora, turisti mogu da rade na projektima u vezi sa tropskim pticama i morskim kornjačama. Za one koji su skloni rekreaciji i opuštanju u ponudi su i planinarenje, trčanje pored reke, kupanje ispod vodopada ili jahanje. Turistima se savetuje da u Kostariku putuju sa onim turoperatorima koji slede principe ekoturizma, rade u duhu očuvanja prirode i sarađuju sa lokalnim stanovništvom. Neizbežna kombinacija saradnje turista sa naučnicima potvrđuje da Kostarika ima zasluženo mesto u globalnoj ponudi ekoturizma (Tourtellot, 1996).

◀ Slika 20. Turistička uspinjača za posmatranje gornjih spratova tropske šume u Kostariki
Izvor: www.turubari.com

si od preovlađujućih ekosistema u tim predelima. Formiranje nacionalnih parkova nije striktno ograničeno na kopnene predela, nego se oni osnivaju recimo zbog zaštite koralnih grebena u Holandskim Antilima (Marinski park Bonaire) i na Sejšelima (Nacionalni marinski park Svete Ane), kao i u nekim drugim delovima sveta. Uostalom, to jasno precizira i definicija nacionalnih parkova po IUCN-u. U Velikoj Britaniji odluka o formiranju nacionalnih parkova je proistekla iz istraživanja o izvodljivosti koncepta nacionalnih parkova i rezervata 1929. godine. Proces proglašenja otpočeo je tek pedesetih godina XX veka. U tom momenatu na njihovoj teritoriji je bilo naseljenih mesta i ekonomskih aktivnosti poput poljoprivrede, šumarstva, pa čak i ekstraktivne industrije. Po tome se nacionalni parkovi Velike Britanije dosta razlikuju od onih u preostalim zemljama Evrope i sveta.

Krajni cilj nacionalnih parkova zavisi od čitavog niza faktora, uključujući i postojeći nivo ekonomske razvijenosti, prosečnu gustinu naseljenosti, institucionalnu i finansijsku podršku vlade. U manje razvijenim zemljama razlog osnivanja nacionalnih parkova je dosta u vezi sa kreiranjem turističke ponude. U tim zemljama, kao što su, na primer, Kostarika (prilog 16), Indija, Nepal, Indonezija ili zemlje Afrike, međunarodni turizam je centralno mesto menadžment politike nacionalnih parkova.

Osnivanje nacionalnih parkova je veoma važno za zaštitu i očuvanje prirodnih celina od posebnog značaja, ali ponekada njihovo osnivanje pored koristi može rezultirati i štetom koja je predočena u tabeli 17. Ključni uspeh nacionalnih parkova postiže se primenom održivog menadžment plana koji će biti balans

Tabela 17. Kratak pregled štete i koristi u nacionalnim parkovima

Korist	Šteta
Zaštita predela, divljine i ekosistema.	Loše vođen menadžment rekreaciju i turizam može preobraziti u opasnost po predele i živi svet, zbog čega su nacionalni parkovi i osnovani.
Obezbeđivanje mesta za rekreaciju. Takođe, od naplate usluga mogu se finansirati zaštita i naučna istraživanja.	Davanjem statusa nacionalnog parka skreće se pažnja na njegov prostor. To privlači veliki broj posetilaca i stvara gužvu u zaštićenom području.
Mogućnost zaposlenja za lokalno stanovništvo i uključivanje u zaštitu čime se izbegavaju negativni uticaji.	Lokalno stanovništvo može biti isključeno iz brojnih aktivnosti na njihovoj tradicionalnoj teritoriji, pa tako i iz zaštite.

Izvor: Holden, 2000.

između prirodnih resursa, potreba lokalnog stanovništva i očekivanja turista.

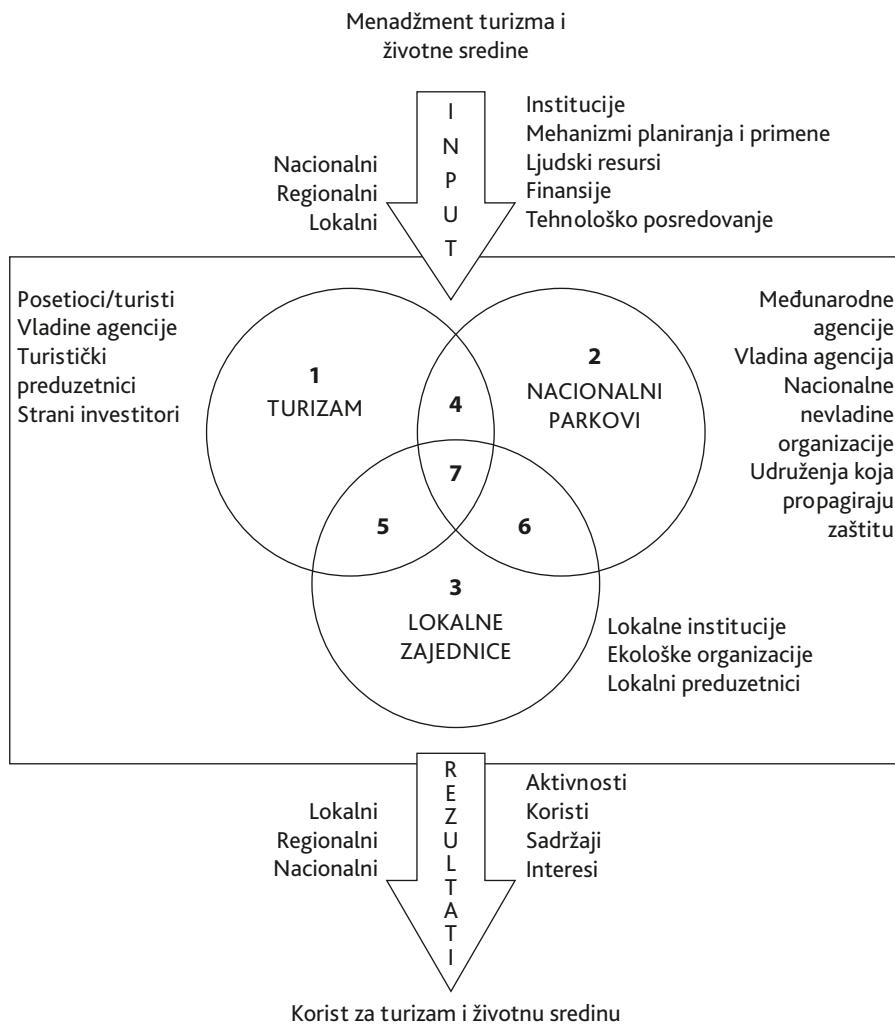
Turizam je dobra prilika da se uspostavi kvalitetna veza između nacionalnih parkova i lokalnog stanovništva. Ovaj koncept se zasniva na ideji obezbeđivanja ekomske šanse za delatnost kao što je turizam, premda često postoji i razlika između teorijskog i stvarnog stanja. Veza između turizma, nacionalnih parkova i lokalnog stanovništva označava se još i kao simbolička (Nepal, 2000). Kao takva ona garantuje zadovoljstvo i dobit za sve tri strane. U takvoj vezi postoji najmanje sedam različitih procesa i uzajamnih uticaja (šema 10). Proces je uglavnom određen ulaznim sredstvima koja podrazumevaju: institucionalnu mrežu, mehanizme planiranja, ljudske i finansijske resurse i tehnološku intervenciju. Među njima najvažnija je institucionalna mreža, jer određuje stanje unutar svakog od tri velika aktera. Učinak uzajamne veze je raznovrsnost aktivnosti (od kojih svaka ima svoju skalu uticaja), dobit, veze i interes svih aktera. **Turizam** je jedan od njih (1). Njegove najvažnije komponente su: posetioci, turističke usluge, investitori, institucije i politika. Oni zajedno oblikuju turističku delatnost u bilo kojoj destinaciji. Drugi veliki akter je **nacionalni park** i njegovi raznovrsni resursi (2), a oni su u direktnoj vezi sa turističkom potrebom. Drugim rečima, razvoj turizma zavisi od toga šta nacionalni park može

da ponudi turistima i turooperatorima. Treći akter uključuje **lokalne zajednice i organizacije**, koje igraju ključnu ulogu u turističkom razvoju i zaštiti (3). Njihovo znanje, spretnost, prioriteti, stavovi, umnogome utiču na opstu strategiju turizma i zaštite dotočne destinacije. Uzajamni uticaji tri velika aktera se ostvaruju kroz četiri različite situacije, a svaka od njih može biti pozitivna, negativna ili neutralna: (4) **veza između turizma i nacionalnih parkova** rezultira uticajima na promene u ekosistemima koji su posledica čovekovog delovanja; (5) **veza između turizma i lokalnih zajedница** utiče na lokalnu dobit i zaradu; (6) **veza između nacionalnih parkova i lokalnih zajednica** vodi ka partnerskom odnosu u zaštiti i utiče na politiku donošenja odluka, a akcije rezultiraju promenama u predelu (što može biti dodatna prednost ili izazov za menadžment nacionalnih parkova); (7) **veza između turizma, parkova i lokalnih zajednica** vodi ka raznovrsnim formama razvoja, interesa i povlastica. Očekuje se da takav odnos podrazumeva povlastice za sve velike učesnike.

Na osnovu svih odnosa koji se dešavaju moguća su tri različita scenarija:

1. **Dobitak – dobitak – dobitak**, u kome svi učesnici imaju zajedničku korist. Po ovom scenaru turizam uvećava mogućnosti korišćenja parka. Odlične mogućnosti za turizam otvaraju nove šanse. Lokalne zajed-

► **Šema 10.** Veza između turizma, nacionalnog parka i lokalnih zajedница
Izvor: Nepal, 2000.

nice ostvaruju dobit od nacionalnog parka i ohrabrene su da podrže zaštitu. Turizam unapređuje lokalne zajednice i zato je stav prema turizmu i turistima povoljan.

2. **Dobitak – dobitak – gubitak**, samo jedan ili dva učesnika imaju dobit i to na štetu trećeg. Po ovom scenariju moguća je realizacija nekoliko različitih situacija. Turizam realizuje dohodak, ali degradira vrednosti nacionalnog parka. Uprava parka podržava

razvoj turizma, ali bez mogućnosti da tako bude i u budućnosti. Slično, turizam može pozitivno odgovoriti na napore u zaštiti nacionalnog parka, ali uticaj na lokalne zajednice može biti negativan. Posetioci uživaju u resursima nacionalnog parka, ali ne pomaze lokalno stanovništvo. Turizam ostvara dobit, ali na štetu nacionalnog parka i lokalnog stanovništva. Lokalne zajednice nemaju korist od turizma, a turizam ne po-

maže proces zaštite ili degradira vrednosti parka.

3. **Gubitak – gubitak – gubitak**, kada sva tri velika učesnika deluju negativno. Po ovom scenariju stanje životne sredine se degradira. Turisti nemaju satisfakciju, a lokalno stanovništvo nema koristi od turizma i zaštite. Nacionalni park, kao i turizam nisu sposobni da odgovore na potrebe lokalnih zajednica. Stanovništvo postaje neprijateljski nastrojeno prema turistima i utiče na dedradiranje prirodnih vrednosti u nacionalnom parku (Nepal, 2000).

Poslednjih godina je pojačano interesovanje i za **internacionalne parkove**, odnosno, nacionalne parkove koji se nalaze u pograničnim delovima dve ili više država. Baš zato što se nalaze na samim granicama, ovakva zaštićena prirodna dobra posebno iziskuju pažljivo upravljanje i koncept održivog razvoja. Osnivanje ovakvih parkova ima dugu tradiciju. Poljska i Čehoslovačka su 1925. godine potpisale

Krakovski protokol, kojim su pokrenule inicijativu osnivanja tri internacionalna parka, što se dogodilo između 1948. i 1967. godine. Jedan od zadataka šest različitih upravljača bila su i zajednička istraživanja, zaštita i razvoj turizma. Poznata je inicijativa i realizacija Internationalnog parka Voterton – Glejšer, na granici Kanade i SAD, u toku 1932. U njegov sastav ušli su nacionalni parkovi Voterton (Kanada), osnovan 1895. i Glejšer (SAD), osnovan 1910. godine. Primarni cilj osnivanja ovog internacionalnog zaštićenog prirodnog dobra bilo je razvijanje dobrosusedskih odnosa i zaštita prirode sa obe strane granice. U toku 1995. godine Park je proglašen za UNESCO baštinu.

Osnivanje internacionalnih parkova je posebno bilo izraženo u centralnoj i istočnoj Evropi tokom devedesetih godina. Ovakva zaštićena prirodna dobra privlače godišnje milione turista i postaju globalne turističke destinacije. U red turistički najpoznatijih parkova ovog tipa spadaju već spomenuti Voterton – Glejšer (tabela 18), dalje, Iguasu vodopadi (Argen-

Tabela 18. Kretanje broja turista u Internationalnom parku Voterton - Glejšer

Voterton		Glejšer	
Godina	Broj turista	Godina	Broj turista
1985.	Nedostupno	1985.	1.580.620
1986.	Nedostupno	1986.	1.579.191
1987.	Nedostupno	1987.	1.660.737
1988.	Nedostupno	1988.	1.817.733
1989.	338.157	1989.	1.821.523
1990.	353.908	1990.	1.987.000
1991.	344.028	1991.	2.096.966
1992.	345.662	1992.	2.199.767
1993.	344.453	1993.	2.141.704
1994.	389.510	1994.	2.152.989
1995.	364.740	1995.	1.839.518
1996.	346.574	1996.	1.720.576
1997.	370.733	1997.	1.708.877

Izvor: Timothy, 2000.

▲ **Karta 2.** Zaštićene prirodne vrednosti u pograničnim regijama Nemačke i Poljske
Izvor: Two countries, one region – Holiday near the German-Polish border

tina – Brazil) i Masai Mara – Serengeti (Kenija – Tanzanija) (Timothy, 2000). Suština turističke atraktivnosti internacionalnih parkova nalazi se u činjenici da granice i pogranična područja postaju važne turističke destinacije, jer obuhvataju više država, različite društvene sisteme i kulturne krugove. Na primer, Poljska i Nemačka imaju zajedničku akciju promovisanja i turističke propagande svojih pograničnih regija pod sloganom: „Dve zemlje, jedna regija“. Pogranični pojas od krajnjeg severa do krajnjeg juga podeljen je na tri regije od kojih je svaka na teritoriji i jedne i druge države. Svi turistički resursi su razvrstani u tri velike grupe: prirodne vrednosti, aktivni odmor i kulturne vrednosti. Na listi prirodnih vrednosti nalazi se ukupno 21 znamenitost među kojima su nacionalni parkovi, parkovi prirode i predeli izuzetnih odlika (karta 2). Ovde se ne radi o klasičnim internacionalnim zaštićenim područjima, već o zaštićenim područjima sa jedne i druge strane granice u jedinstvenoj turističkoj ponudi.

Srbija se takođe nalazi na listi država koje imaju internacionalne parkove. Nacionalni park Đerdap graniči se sa zaštićenim područjem Kazanele u Rumuniji. Na tromeđi Srbije, Hrvatske i Mađarske nalazi se još jedno potencijalno internacionalno zaštićeno prirodno dobro. Njegovi sastavni delovi su Specijalni rezervat prirode „Gornje Podunavlje“ (Srbija), Park prirode „Kopački rit“ (Hrvatska) i Nacionalni park „Dunav – Drava“ (Mađarska). Inicijative oko zajedničke saradnje na zaštititi ovog područja, koje važi za jedno od najznačajnijih vlažnih staništa u ovom delu Evrope, pokrenute su krajem devedesetih, a sa pravom se očekuje da jedan od segmenata te saradnje bude i formiranje jedinstvene turističke ponude.

U poslednje vreme pažnju privlači i turizam u **nacionalnim parkovima polarnih re-**

gija. Neki istraživači prate razvoj ove pojave od XIX veka (Marsh, 2000), premda je ona u punom obliku realizovana tek krajem XX veka. Predvodnik u turističkom otkrivanju ovih krajeva takođe je bio Svetski fond za prirodu (tabела 19). Turisti koji posećuju nacionalne parkove Severne Kanada, Grenlanda, Severne Skandinavije, Severne Rusije, prvenstveno su istraživači, naučnici, putopisci ili umetnici, sa nekim odlikama „savremenih nomada“. Posećenost i obim prometa ovde nije kao u nacionalnim parkovima Evrope, Afrike, Severne ili Južne Amerike, ali je veoma važan, jer skreće pažnju svetske javnosti na njihov značaj (Manweiler, 1999). Osnivanje nacionalnih parkova u polarnim regijama dešava se početkom XX veka i rezultat je povećanog interesa za pogoršano stanje populacija divljeg sveta, a posebno retkih vrsta. U suštini ovi nacionalni parkovi nude polarnu divljinu, osobeni divlji svet, izazov koji se ne može osetiti na nekom drugom mestu, rekreaciju koja isključuje gužvu, a ponекада nudi i kulture lokalnih zajednica. Tako se Teritorijalni park Katanilik u Kanadi promoviše kao mesto na kome će turisti „pronaći samocu“ (Moss, 1994). U severoistočnoj Rusiji ti prostori su označeni kao „nova arena za posebna interesovanja“ (Viken i drugi, 1995). Baš kao i drugim delovima sveta i ovde je turizam okarakterisan kao dobrodošla pojава i to zbog povlastica koje ostvaruju upravljači, lokalno stanovništvo, turističke agencije. Sa druge strane, problemi koje turizam izaziva u zaštićenim prirodnim dobrima i ovde su prisutni. Zamrzнута земљишта и биљни свет поларних крајева оsetljivi су на активности ljudi, posebno kada je reč o korišćenju motornih vozila. Polарне воде имају ограничено производивност, а с обзиром на то да је спортски риболов једна од главних туристичких активности, неophodan је квалитетан менадžмент коришћења ресурса. Пораст

Tabela 19. Broj turista u pojedinim regionima Arktika

Region	Broj turista
Arktik Aljaske	25.000
Jukon, Kanada	177.000
Severna Teritorija, Kanada	48.000
Grenland	6.000
Špicberška ostrva	35.000
Severna Skandinavija	500.000
Rusija	više od 10.000

Izvor: World Wildlife Fund, 1998.

broja posetilaca utiče i na problem otpadnih voda, koje je teško prečišćavati u hladnim vremenskim prilikama. Ipak, trenutne ocene pokazuju da turizam nije velika pretnja za prirodne vrednosti polarnih nacionalnih parkova. Ulaganja i inicijative za bolju turističku ponudu i dalje su aktuelne. Vlada Severozapadnih Teritorija u Kanadi uvela je programe obuke za lokalno stanovništvo kako bi ponuda ekoturizma bila kvalitetna, što samo još jednom pokazuje interes za turizam u polarnim nacionalnim parkovima.

Korišćenje nacionalnih parkova u turizmu prisutno je koliko i ideja njihovog osnivanja, pa se očekuje nastavak ovakvog trenda i u budućnosti. U projekcijama razvoja nacionalnih parkova turizam se vidi kao jedna od osnovnih delatnosti. Neophodno je preventivno delovati tamo gde se očekuju negativne posledice turističkog razvoja. Ključni problem u budućnosti, a u vezi sa nacionalnim parkovima, verovatno će i dalje biti nepomirljivi stavovi o nameni nacionalnih parkova. Za naučnike i akademsku javnost oni su predmet zaštite vrednih ekosistema. Za široku javnost nacionalni parkovi su rekreativne zone. Buduća rešenja bi trebalo tražiti i u konceptu održivog turizma nacionalnih parkova. Trenutno je prisutna široka paleta kriterijuma koji

KONTEKST		
Odgovarajuća definicija	Odgovarajući ciljevi	
Odgovarajuće predeone karakteristike		
PRINCIPI	PLANIRANJE	MENADŽMENT
<ul style="list-style-type: none"> - Nepričasnost - Etika - Noseći kapacitet - Promocija zaštite 	<ul style="list-style-type: none"> - Dugoročno - Proaktivno - Integralno - Uključivanje lokalnog stanovništva 	<ul style="list-style-type: none"> - Stepen odgovornosti - Interdisciplinarnost - Integriranje sa ostalim menadžment strategijama

▲ **Šema 11.** Kriterijumi formiranja održivog turizma nacionalnih parkova

Izvor: Boyd, 2000.

objašnjavaju da je neophodno razumeti kako turizam može biti doveden u vezu sa održivim razvojem. To pre svega uključuje **princip, planiranje i menadžment** (šema 11).

Ova tri kriterijuma mogu biti od presudnog značaja za formiranje održivog turizma nacionalnih parkova. **Principi** podrazumevaju nepričasnost, etiku, korišćenje nosećeg kapaciteta i promociju zaštite. Primena aktuelnih principa u slučaju nacionalnih parkova podrazumeva i izvesne probleme, a to se prvenstveno odnosi na razvijanje etičkih kodeksa gde je usvajanje često *ad hoc* u svom značenju. Drugim rečima, ograničeno usvajanje kreiranih kodeksa dovodi do dugoročne degradacije životne sredine nacionalnih parkova, uz paralelno razvijanje navodnih kriterijuma održivosti. To ne samo da isključuje nepričasnost, nego ima dalekosežne posledice po nacionalni park. Princip nosećeg kapaciteta je osnova za održivi turizam u nacionalnim parkovima. U vezi sa tim prisutna je saglasnost da nema magičnog broja koji će rešiti problem prekobrojnih turista. Noseći kapacitet zavisi od više faktora i najbolje je posmatrati ga u smislu organizacije nacionalnog parka u izbegavanju prekomernog korišćenja. Poslednji princip uključuje promociju zaštite i zahteva da prioritet u nacionalnom parku dobije zaštita, jer se ona nalazi iznad svakog korišćenja, pa tako i turističkog.

Planiranje održivog turizma nacionalnih parkova ima četiri osnovna koraka. *Prvo*, planiranje turizma mora biti dugoročno, jer sam takav način može realizovati ciljeve održivog razvoja. *Drugo*, planiranje mora biti proaktivno, odnosno, sa jasno naglašenim aktivnostima u procesu promena. Organizatori se ne smeju prepustiti akcijama tek pošto se promene dogode. To uključuje i prepoznavanje odgovarajućih turističkih aktivnosti koje moraju biti saglasne sa ekološkim mogućnostima nacionalnog parka. *Treće*, planiranje turizma mora biti integralno. Turizam je samo jedan od načina korišćenja nacionalnih parkova i kao takav mora biti saglasan i sa drugim vidovima korišćenja. Separatno planiranje u održivom korišćenju je isključeno. *Četvrto*, planiranje mora podrazumevati i uključivanje lokalnog stanovništva. Pripadnici lokalne zajednice imaju svoje stavove po pitanju upravljanja resursima teritorije na kojoj žive i njihov glas se mora saslušati i uvažavati.

Menadžment je treći kriterijum unutar sistema održivog turizma nacionalnih parkova. Suština menadžmenta je u vezi sa aktivnostima koje se promovišu i preduzimaju u nacionalnim parkovima. Turizam u nacionalnim parkovima može biti problemski fundamentalan, pa je neophodno da shodno tome menadžment bude sveobuhvatan. Postoje tri aspekta menadžmenta održivog razvoja turizma: (1) stepen odgovornosti menadžera, (2) predviđanje ostalih pristupa, (3) spremnost na integrisanje turizma sa ostalim korisnicima prostora. Odgovornost je sinonim za održivost, pa ne čudi što se ovaj činilac smatra fundamentalno značajnim u zaštićenim prirodnim dobrima. Zato se kao ključna dilema postavlja pitanje kome i za šta su menadžeri odgovorni. Dalje, neophodno je da menadžment bude interdisciplinaran u svom fokusu. To se odnosi na ekološke, socijalne i ekonomske principe održivog razvoja.

▲ Slika 21. Vizitorski centar Nacionalnog parka „Losovo ostrvo“ u Rusiji

Foto: V. Stojanović

▲ Slika 22. Vizitorski centar Nacionalnog parka „Kiškunšag“ u Mađarskoj

Foto: V. Stojanović

▲ Slika 23. Vizitorski centar zaštićenog prirodnog dobra „Psalidi“, ostrvo Kos, Grčka

Foto: V. Stojanović

▲ Slika 24. Vizitorski centar Nacionalnog parka „Kereš-Moriš“ u Mađarskoj

Foto: V. Stojanović

Konačno, menadžment mora biti kompatibilan sa aktivnostima koje su zastupljene u okruženju nacionalnog parka.

Jedan od dobrih načina prezentacije nacionalnih parkova, pored onoga na terenu i unutar njihovih granica, jeste uz pomoć vizitorskih centara (slike 21, 22, 23 i 24). **Vizitorski centri** su višenamenski objekti sa osnovnom idejom

prezentacije elementarnih prirodnih vrednosti, kako nacionalnih parkova, tako i ostalih tipova zaštićenih prirodnih dobara. Jednostavne su arhitekture i dobro uklapljeni u lokalno graditeljsko nasleđe. Uglavnom se grade na samom ulazu u zaštićeno prirodno dobro, predstavljajući tako na izvestan način njegovu kapiju. Posetiocima i turistima ovde se uručuju osno-

vne informacije o zaštiti i pravilima ponašanja unutar prirodnog dobra. Pored toga, uočljiva je i praksa da se mogu nalaziti u naseljenim mestima u kojima je i uprava zaštićenog prirodnog dobra (npr. vizitorski centar Nacionalnog parka Kiškunšag u Kečkemetu – Mađarska). Vizitorski centri su opremljeni: *salom za projekciju filmova i fotografija ekološkog sadržaja* o samom zaštićenom prirodnom dobru; *učionicama i laboratorijama* za ekološku edukaciju;

izložbenim prostorom za fotografije i eventualno adekvatne eksponate iz zaštićenog prirodnog dobra; *informativnim šalterom*, unutar koga se turisti snabdevaju turističkim kartama i propagandnim materijalom i *prodajnim štandom*, gde je moguće kupiti suvenire, knjige i druge neophodne rezerve vezane za zaštićeno prirodno dobro. Sa takvim svojstvima vizitorski centri su važni objekti turističke ponude zaštićenih prirodnih dobara.

VLAŽNA STANIŠTA I TURIZAM

Vlažna područja sa barama, močvarama, vodenim površinama na tresetnim zemljištima, prirodna i veštačka, stalna i povremena, stajaće i tekuće vode – sve više su predmet interesovanja u zaštiti prirode. Vlažna staništa imaju ključnu ekološku funkciju kao regulatori režima voda i staništa biljnog i životinjskog sveta. Ova prostranstva često objedinjuju značajne ekonomski, kulturne, naučne i rekreativne vrednosti područja na kome se nalaze i zbog toga se moraju sačuvati. Ekološko posrtanje čoveka i gubitak ovakvih ekosistema može prouzrokovati nesagledive posledice u životnoj sredini (The Convention on Wetlands - brochure, 2000). Vlažna staništa su područja u kojima voda predstavlja primarni faktor životne sredine i kao takva dovodi se u značajnu vezu sa biljakama i životinjama. Takođe, ovoj grupi pripadaju i priobalni delovi mora i okeana, ostrva i ljudskim radom stvoreni predeli poput ribnjaka, poljoprivrednih površina (pirinčana polja) i irigacionih sistema. Konvencija o zaštiti vlažnih staništa od međunarodnog značaja potpisana je 2. februara 1971. godine u iranskom gradu Ramsaru, po kome i nosi ime Ramsarska konvencija.

Vlažna staništa su prirodna pojava karakteristična za sve zemlje i regije, od tundre do tropskih krajeva. Ne zna se tačno kolika je po-

vršina vlažnih staništa u svetu, ali se prepostavlja da iznosi oko 5.700.000 km². Ova relativno mala površina i više je nego značajna za globalno stanje životne sredine. Vlažna staništa predstavljaju njen najproduktivniji tip, a korist od tog je višestruka. Ova staništa su prebivalište mnogobrojnih vrsta ptica, sisara, reptila, riba i beskičmenjaka. Ovde je smešteno i značajno skladište biljnog genetičkog materijala. Pirinač je uobičajena biljka vlažnih staništa, a nju u ishrani koristi polovina čovečanstva.

Razmišljanje o značaju biljnih i životinjskih vrsta dovelo je do ideje vrednovanja ovih ekosistema. Smatra se da će novčano vrednovanje funkcija ovakvih prostora biti snažan doprinos u uveravanju da se vlažna staništa moraju mudro čuvati i koristiti. Nivo te vrednosti pokazuje da je moto Ramsarske konvencije, sadržan u činjenici kako su vlažna staništa vredna pažnje, zaista realan. Na to upućuje i interakcija fizičkih, bioloških i hemijskih komponenata (zemljište, voda, biljke i životinje), a što inače omogućuje realizaciju brojnih funkcija vlažnih staništa. Na primer, neke od njih su sledeće: akumulacija vode; zaštita od nevremena i ublažavanje efekta poplave; hidrološka povezanost sa podzemnim vodama; prečišćavanje zagadene vode (što

je sposobnost posebnih vrsta biljaka); stabilizacija lokalne klime (posebno temperature vazduha ili kiša) i druge. Zbog navedenog značaja i prirodnih funkcija vlažna staništa obezbeđuju ekonomsku i društvenu korist, kroz snabdevanje vodom, ribolov, poljoprivrednu, proizvodnju drvne građe, korišćenje energetskih resursa (treset i biogorivo), korišćenje proizvoda od biljaka i životinja, saobraćaj i razvoj turizma. Na kraju, ali ne i po svom značaju, vlažna staništa imaju i određenu kulturnu funkciju, jer su u vezi sa istočnim dešavanjima, lokalnom kulturom, tradicijom i običajima.

Izuzetna vrednost, ugroženost i nestajanje ovakvih prostora (tabela 20) doveli su do opsežnih rasprava o njihovoj zaštiti, očuvanju i racionalmu korišćenju. Danas se u vezi sa korišćenjem vlažnih staništa koristi pojам **mudro korišćenje**. Mudro korišćenje vlažnih staništa predstavlja održivu upotrebu za dobrobit ljudi, na način koji je saglasan sa podrškom prirodnog prosperitetu unutar ekosistema. Trenutno korišćenje ne sme dovesti u opasnost mogućnost korišćenja kod dolazećih generacija i u tome je sadržana ideja njihovog održivog korišćenja. Da bi se principi održivog korišćenja realizovali neophodno je:

- **usvajanje nacionalne politike o vlažnim staništima**, uključujući zakonodavnu regulativu i institucionalno angažovanje (strategije i planovi);
- **usvajanje razvojnih programa**, koji obuhvataju inventarizaciju resursa, monitoring, istraživanje, praksu, obrazovanje i podizanje javne svesti o značaju;
- **preuzimanje adekvatnih akcija**, uključujući menadžment plan, saglasan sa svim aspektima korišćenja prostora.

Važan segment mudrog korišćenja vlažnih staništa odnosi se i na turizam. Zbog obilja

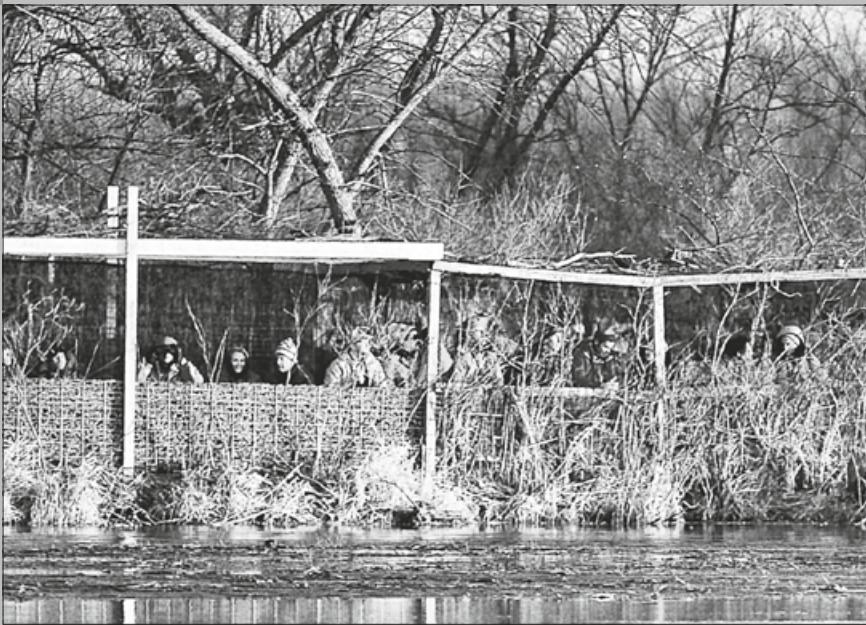
Tabela 20. Gubitak vlažnih staništa u pojedinim zemljama Evrope

Zemlja	Period	Procenat izgubljenih površina
Holandija	1950-1985.	55%
Francuska	1900-1993.	67%
Nemačka	1950-1985.	57%
Španija	1948-1990.	60%
Italija	1938-1984.	66%
Grčka	1920-1991.	63%

Izvor: *Economic valuation of wetlands*, http://www.ramsar.org/lib/lib_valuation_e.htm

vode za rekreaciju, bogatstva biljnog i životinjskog sveta i kulturnog nasleđa, vlažna staništa su višestruko atraktivna za turističku prezentaciju. Turizam može značajno da doprinese zaštiti i očuvanju ovakvih prirodnih vrednosti, kroz ostvarivanje novčanih prihoda i njihovo korišćenje za finansiranje troškova zaštite. Ekoturizam i turizam baziran na prirodi mogu doprineti boljem poznavanju vlažnih staništa i problematike njihovog očuvanja. Na osnovu ovoga zaključuje se da je veza između vlažnih staništa i turizma ista ona koja počiva na analizi odnosa turizma i prirode.

Prirodna lepota i bogatstvo biljnog i životinjskog sveta u mnogim vlažnim staništima privlače veliki broj turista. Mnogi od tih predela zaštićeni su kao nacionalni parkovi i mesta svetske baštine, što dodatno povećava njihovu vrednost na turističkom tržištu. U nekim državama ostvaren turistički promet na bazi resursa vlažnih staništa je od značaja za nacionalnu ekonomiju. Peščane plaže i koralni grebeni kariptskih država privlače milione posetilaca godišnje. Marinski park Veliki koralni greben u Australiji poseti 1,6 miliona posetilaca, od čega je 1997. godine ostvareno 540 miliona dolara. U Nacionalnom parku Bonaire na Holandskim Antilima novcem od ulaznica, u pojedinačnoj vrednosti od deset dolara, finansiraju se troškovi njegovog održavanja. Malo zaštićeno pri-

◀ Slika 25. Turistička nadstrešnica za posmatranje ptica na obali reke Plat
Foto: D. Poggensee

u SAD zavisi od vlažnih staništa. Prema statističkim podacima u ovoj državi više od 45 miliona ljudi učestvuje u rekreativnom ribolovu. Na ovaj hobi ribolovci godišnje potroše 24 milijarde dolara. Pored ribolova, kao možda najpoznatije rekreativne aktivnosti, u vlažnim staništima se upražnjava i čitav niz drugih turističko-rekreativnih aktivnosti (prilog 17). One su od posebnog značaja za lokalne i nacionalne ekonomije. Više od 60 miliona ljudi posmatra ptice u migraciji, dok 3,2 miliona učestvuje u lovnu na divlje patke i guske u Severnoj i Centralnoj Americi (Kanada, SAD, Meksiko). Zahvaljujući ovim aktivnostima godišnje se zrađi 20 milijardi dolara.

Vlažna staništa zbog raznovrsnosti biljnog i životinjskog sveta, geoloških i reljefnih feno-mena i nekih drugih resursa, imaju značajnu obrazovnu funkciju. Mnogi od ovih prostora poseduju svoje centre i programe za ekološko obrazovanje školske dece kroz praktičan rad. Dobar primer je jedna australijska organizacija (Waterwatch Australia), čiji se programi baziraju na radu 50.000 volontera, u 1.800 grupa širom te zemlje, a koji mere kvalitet vode u lokalnim rekama. Koristeći jednostavnu, ali efikasnu opremu za merenje, građanstvo i deca školskog uzrasta mogu bolje da se upoznaju i shvate sistem životne sredine kroz vlastite aktivnosti. To potvrđuje da se vlažna staništa mogu dobro iskoristiti kao destinacije obrazovnog i ekskurzionog turizma. Na taj način se može podizati svest stanovništva o neophodnosti zaštite ovakvih ekosistema.

U Vojvodini se uglavnom pored velikih reka nalaze najupečatljiviji primeri domaćih vlažnih staništa. Neka od njih su zaštićena i na njihovim teritorija se sprovode mere aktivne

Turističko korišćenje vlažnih staništa: Posmatranje ptica na obali reke Plat

Svake godine u martu i aprilu reka Plat u Nebraski privlači brojne posmatrače ptica, koji dolaze ovde kako bi videli jednu od najinteresantnijih vrsta tog podneblja - ždrala. Skladnih kontura, izduženih nogu i vrata, ždral je važan turistički resurs ovog dela Nebraske. Tokom migracije reka Plat, u jednom svom sektoru, predstavlja važno svetsko stanište ove vrste. Oko 500.000 jedinki ili 80% svetske populacije svake godine od februara do aprila zaustavlja se ovde tokom svog puta iz toplih jugozapadnih delova ka subarktičkim predelima, gde se gnezde tokom leta. Brojni posmatrači ptica smešteni su ispod posebnih turističkih nadstrešnica (slika 25). One pružaju mogućnost bliskog kontakta sa pticama bez zastrašivanja. Prema nekim zapažanjima posmatrači ptica su veoma uporni, spremni da voze celu noć do destinacije, smrzavaju se tokom hladnog prolećnog jutra i strpljivo iščekuju priželjkivani susret. Nadstrešnica može da prima 40 ljudi koji su po pravilu izuzetno tihi dok posmatraju jata u neposrednoj blizini (O'Gara, 1998).

rodno dobro marinskog karaktera na Kajman ostrvima privlači 168.000 posetilaca godišnje, koji potroše ovde 35 miliona dolara. Florida Kejs zaradi od turizma godišnje 800 miliona dolara.

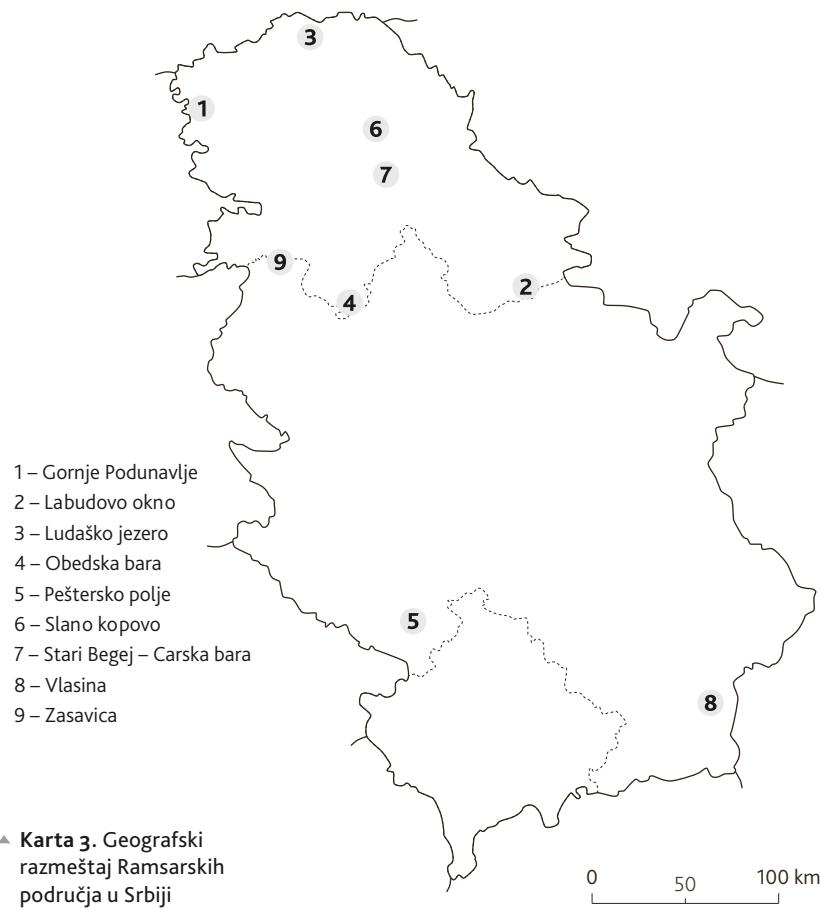
Sportski ribolov na slatkim vodama direktno zavisi od vlažnih staništa. Takođe, postoji procena da polovina ulovljenih morskih riba

Tabela 21. Ramsarska područja u Srbiji

Ramsarsko područje	Datum proglašavanja	Površina (ha)	Kraći opis
Gornje Podunavlje	20/11/07	22.480	Vredan prirodni predeo rečnih rukavaca, bara i močvara koji prate rečni tok Dunava u dužini od oko 36 km. U pogledu prirodnih odlika predstavlja jedinstveni predeo sa Kopačkim ritom i Gemencom u susednoj Hrvatskoj i Mađarskoj. Odlikuje se izuzetnom ekosistemskom, specijskom i genetičkom raznovrsnošću. U okruženju se nalazi veći broj naselja, multikulturalnog obeležja, sa dobro očuvanim folklornim vrednostima.
Labudovo okno	01/05/06	3.733	Područje na južnom obodu Panonskog basena, obuhvata priobalje Dunava sa okolnim predelima uključujući i priobalje reke Nere. Dunav na ovom sektoru toka usporava, ima viši vodostaj, usled čega plavi niske priobalne terene i krajnji južni rub Deliblatske peščare. Priobalne rečne močvare uslovljavaju prisustvo raznovrsnih akvatičnih zajednica, kao i onih tipičnih za vlažna staništa ovog tipa. Dominantna privredna delatnost je stočarstvo.
Ludaško jezero	28/03/77	593	Predeo na kontaktu peščanih i lesnih formacija sa Ludaškim jezerom kao centralnim delom. Složenost prirodnih odlika predela uslovila je na relativno malom prostoru pojavu i opstanak različitih vrsta staništa: vodena (barsko-jezersko), močvarna, livadska, slatinska i stepska. Prisutan je raznovrstan biljni i životinjski svet, a glavno obeležje čini bogata ornitofauna sa više od 230 registrovanih vrsta. U okruženju se nalaze važni arheološki lokaliteti i stari salaši.
Obedska bara	28/03/77	17.501	Jedinstveni predeo vlažnog staništa u niskim aluvijalnim terenima reke Save, čiju prirodnu vrednost upotpunjaju brojne bare, mrtvaje i vlažne livade. Najznačajnija akvatorija je Obedska bara, zaostali meandar reke Save. Ceo predeo je izuzetno značajan za brojne vrste ptica močvarica. U okolnim naseljima su sačuvani elementi tradicionalne arhitekture.
Peštersko polje	01/05/06	3.455	Nalazi se na Pešterskoj visoravni (1.150 m n.v) u jugozapadnoj Srbiji. Predstavlja dobro očuvanu brdsko-planinsku tresavu. Zbog prostorne izolovanosti i privrede koja se stopećima bazira na stočarstvu, zajednice muslimana i hrišćana odlikuju se posebnim karakteristikama.
Slano kopovo	22/07/04	976	Zaostali paleomeandar reke Tise od izuzetnog je značaja za brojne zaštićene vrste, a od značaja je i kao jedinstveni primer staništa na slatinama. Ovo je jedno od najznačajnijih staništa ptica u Srbiji. U blizini se nalaze ostaci crkve Arače, važnog srednjovekovnog spomenika kulture na tlu Vojvodine.
Stari Begej-Carska bara	25/03/96	1.767	Područje se nalazi u aluvijalnoj ravni Begeja i Tise. Pre izgradnje sistema odbrambenih nasipa bilo je izloženo poplavnim vodama ovih reka. Ukupnoj predeonoj i ekološkoj vrednosti doprinose brojne mrtvaje, bare, jezera i ribnjaci. Najznačajnije i dominantne akvatorije su Carska bara i Stari Begej. Raznovrsnost biotopa na relativno malom prostoru uslovljava raznovrsnost živog sveta uključujući brojne vrste riba, ptica, biljaka, reptila i sisara.

Ramsarko područje	Datum proglašavanja	Površina (ha)	Kraći opis
Vlasina	20/11/07	3.209	Nalazi se u jugoistočnoj Srbiji. Obuhvata Vlasinsko jezero, njegovu razuđenu obalu, vlažne livade, tresave i dolinu reke Vlasine. Pre formiranja ove veštačke akumulacije na čitavom prostoru se nalazila najveća tresava na Balkanu i jedna od najvećih u Evropi. Plutajuća tresetna ostrva na jezeru predstavljaju važna staništa borealne flore u južnoj Evropi. Stanovništvo se iz ovih krajeva iseljava. Ipak, u okolini se nalazi 1.400 domaćinstava. Turizam je realna šansa budućeg razvoja.
Zasavica	13/03/08	1.913	Nalazi se u severnoj Mačvi i obuhvata ekosisteme u priobalju reke Save, sa dominantnom rekom Zasavicom i njenom pritokom Batar. Sa ovim pojasom akvatičnih i močvarnih ekosistema protežu se i brojne vlažne livade i šume, ističući Zasavicu kao jedno od najprepoznatljivijih vlažnih staništa u Srbiji.

Izvor: www.ramsar.org

zaštite. To su u prvom redu specijalni rezervati prirode: Ludaško jezero, Gornje Podunavlje, Karađorđevo, Koviljsko-petrovaradinski rit, Carska bara, Obedska bara, Slano kopovo i drugi. Koliko su u pokrajini zastupljeni predeli vlažnih staništa pokazuje i to da se upravo ovde nalazi najveći broj Ramsarskih područja Srbije; sedam od ukupno devet (tabela 21, karta 3).

Vlažna staništa u Vojvodini, već prilikom prvog sagledavanja, potvrđuju tezu o raznovrsnim komponentama značaja ovakvih prostora. Privredni značaj se ogleda u razvoju šumarstva, lova, ribolova i turizma (prilog 18), ali i nekih drugih delatnosti koje mogu biti izvor značajnih novčanih prihoda. Ta sredstva bi se u velikoj meri mogla koristiti i za troškove zaštite prirode. Vlažna staništa su na izvestan način pomogla stanovništvu u okolnim naseljima da se kroz istoriju kulturno realizuje, što je i danas uočljivo u stilu izgradnje kuća, naselja i svakodnevnim životnim navikama. Ovi prostori su i stecišta brojnih istraživača i naučnika različitih profila i interesovanja, što potvrđuje njihovu naučnu funkciju. Izletnički značaj se sagledava u velikom broju izletnika, ribolovaca i turista, koji otuđenje od savremenog, haotičnog života traže u ovakvim prirodnim

Turizam u Specijalnom rezervatu prirode Carska bara

Specijalni rezervat prirode Carska bara je proglašen na prostoru opštine Zrenjanin 1994. godine. Prva zaštita ovog područja datira iz 1955. Na relativno maloj površini Rezervata i u njegovoj okolini, nalazi veliki broj prirodnih i kulturnih vrednosti. Ključna vrednost su vlažna staništa reprezentativnih prirodnih karakteristika.

Stari Begej kao najduža akvatorija u Rezervatu zanimljiva je lokacija ekoturizma. Na njegovoj severnoj obali izgrađeno je privezište za turistički brod „Carska lađa“. Plovidba je najbolji način da se upozna napušteni rukavac Begeja i njegov ukupan biodiverzitet, koji sudeći po istraživačima, biolozima i turistima, nije zanemarljiv. Ovo je istovremeno odličan način da se upozna Carska bara, do koje vodi drvena staza od završne kote plovidbe. Staza omogućuje turistima da samo delimično pridu bari i osmotre je sa distance, jer se nalazi u I stepenu zaštite. Carska bara se nalazi na listi Ramsarskih područja što je automatski promoviše kao destinaciju ekoturizma (posmatranje ptica).

Okolina Rezervata je poznata i po kulturnom nasleđu. U blizini je i selo Belo Blato. Po svojoj fizionomiji tipično je za ove predele Vojvodine sa širokim ulicama, drvoređima i preovladajućim kućama tradicionalne arhitekture. U njemu posluje mala fabrika za prerađu trske, otvorena i za zainteresovane turističke grupe. Vetrenača koja se nalazi u krugu fabrike, iako je jedan od kulturno-istorijskih simbola Vojvodine, nažalost nije dovoljno uređena i nema ugostiteljsku ili turističku funkciju. Tokom 2005. godine u Belom Blatu je otvorena etno-kuća, sa ciljem da prezentuje etnografsku baštinu sela.

▲ Slika 26. Specijalni rezervat prirode Carska bara, potencijalna eko-destinacija

Foto: V. Stojanović

Tu su i druge vrednosti. Vredi izdvojiti dvorac u Ečkoj sagrađen 1820. godine, a danas preuređen u turističko-ugostiteljski objekat. U jednoj od njegovih sala svirao je i Franc List.

Priča o početku razvoja ekoturizma na ovom području neobična je i interesantna. Inicijativu za njegov razvoj dala je jedna britanska turistička agencija specijalizovana za „birdwatching“ aranžmane. Ona je Carsku baru svrstala u grupu ornitološki najvažnijih vlažnih staništa u Evropi. Potom je organizovala prevoz, smeštaj u zrenjaninskom hotelu i povela zainteresovane turiste, poklonike i ljubitelje posmatranja ptica. Bio je to skro-

man početak razvoja međunarodnog turizma, koji se usled poznatih okolnosti u bivšoj Jugoslaviji, tokom poslednje decenije XX veka, na tome i završio. Ipak, i pored zastoja u razvoju turizma, Rezervat je napredovao u izletničkom i ekskurzionom turizmu.

Dosadašnje akcije su najbliže razvoju ekoturizma, iako nisu sasvim zadovoljavajuće, barem iz ugla planiranja, strategije razvoja turizma i uključivanja lokalnih zajednica i njihovog nasleđa. Kada bi se organizovali i ovi delovi turističke privrede, Rezervat bi sigurno postao najpoznatija destinacija ekoturizma u Srbiji (Stojanović, 2004).

celinama. Sve to potvrđuje zainteresovanost različitih privrednih i društvenih kategorija za korišćenje vlažnih staništa, što opet dokazuje njihovu korisnost. Zato je neophodno sve te potrebe uskladiti i staviti ih u korelativnu vezu sa funkcijom zaštite prirode (Stojanović, 2005).

Obilje vodenih puteva, bare, jezera, biljni i životinjski svet i lokalne kulture sa višenacionalnim obeležjem predstavljaju solidan turistički potencijal vlažnih staništa u Vojvodini i Srbiji. Za sada se kao primarni vid u nekima od njih razvija lovni turizam. Tu je ujedno i pro-

blem njihovog korišćenja u svrhu održivog i ekoturizma, jer ovi trendovi ističu kao važno – nepotrošivo korišćenje resursa. Istina je da i u svetu vlažna staništa predstavljaju potencijal lovnog turizma, ali s obzirom na to da navedena vlažna staništa Vojvodine imaju status zaštićenih prirodnih dobara, korišćenje njihovih resursa u svrhu lovnog turizma kosi se nepotrošivim korišćenjem resursa u ekoturizmu. Prave turističke ponude ekoturizma ovde još uvek nema. Mogućnosti su ipak značajne i one bi mogle da uključe aktivnosti kao što su: posmatranje ptica, obrazovne šetnje, plovidba u lakim čamcima, upoznavanje geonasleđa i kulturne manifestacije.

Da bi se održivi turizam razvio u vlažnim staništima neophodno je slediti i određena uputstva. Sekretarijat Sporazuma o zaštiti afričko-evroazijskih ptica selica (The Agreement on the Conservation of African-Eurasian Migratory Waterbirds ili African-Eurasian Waterbird Agreement – AEWA) izdao je smernice

- ce za razvoj ekoturizma u vlažnim staništima. Svaka zemlja koja želi da razvija ovu vrstu turizma treba da preduzme 10 koraka. Potrebno je:
1. imenovati vladin komitet za ekoturizam;
 2. izvršiti valorizaciju ekoturističkih potencijala u vlažnim staništima;
 3. pripremiti listu prioritetnih područja za koje je potreban turistički menadžment;
 4. odlučiti se za tip menadžment planova koje zahteva svaki od utvrđenih lokaliteta;
 5. sprovesti studiju izvodljivosti za svaku lokaciju;
 6. proceniti ranjivost ptica močvarica na svakom lokalitetu;
 7. proceniti potrebna sredstva za menadžment ekoturizma;
 8. osnovati lokalne ekoturističke komitete za menadžment;
 9. sačiniti ekoturističke menadžment planove;
 10. implementirati ekoturističke menadžment planove i ako je potrebno uraditi njihovu reviziju.

GEONASLEĐE I TURIZAM

U sistemu prirodnih vrednosti značajno mesto zauzima i **geodiverzitet**, koji predstavlja raznovrsnost geoloških i geomorfoloških pojava u prirodi. Geodiverzitet ima svoju ulogu u sistemu zaštite prirode i zaštićenih prirodnih dobara. Zaštita geodiverziteta kroz zaštitu prirode datira iz vremena pre više od sto godina, ali u savremenom značenju zaštita se uglavnom vezuje za živi svet. To se odrazило i na turističko tržište pa su savremene tekovine turizma oljčene u ekoturizmu, uglavnom vezane za živi svet. **Geonasleđe** predstavlja reprezentativni uzorak geodiverziteta, koji zahteva poseban pristup u postupku valorizacije (Mijović, Miljanović, 1999). U objekte geonasleđa spadaju

sve: geološke, geomorfološke, pedološke i posebne arheološke vrednosti nastale u toku formiranja litosfere, njenog morfološkog oblikovanja i međuzavisnosti prirode i ljudskih kultura, koje zbog izuzetnog naučnog i kulturnog značaja, kao deo jedinstvenog geonasleđa Evrope, odnosno sveta, moraju biti posebna briga svih društvenih grupa. Da bi se objekat geonasleđa izdvojio neophodno je da ispunjava uslove kao što su: retkost, trenutno stanje, reprezentativnost, raznolikost, naučni kriterijum i edukativni kriterijum. Iz ugla turističkih analiza geodiverzitet i geonasleđe se stavlaju u vezu sa relativno novim oblikom turizma koji promoviše ovakve vrednosti prirode. Reč je o geo-

turizmu. Ipak, definicije geoturizma nisu još uvek usaglašene. Prema jednima on predstavlja oblik turizma koji se vezuje za širok spektar geografskih vrednosti, socio-ekonomski i kulturni kontekst destinacije (Stueve i drugi, 2002). Drugi smatraju da geoturizam ima uži kontekst i da se tiče posete i obilaska posebnih geoloških i geomorfoloških lokaliteta, u cilju rekreativne i učenja o prirodi (Newsome, Dowling, 2006). Prema tom shvatanju, koje se čini objektivnijim, geoturizam se stavlja u tesnu vezu sa geonasleđem.

Precizna i kratka analiza suštine geonasleđa može se dati i kroz odgovore na pitanja kako ga zaštiti i zašto to učiniti?

Delimično rešenje u zaštiti jesu i zakonski propisi kojih se ne pridržavaju baš svi. Pre svega, neophodno je adekvatno obeležavanje zaštićenih objekata i šta se u kom stepenu nalazi, jer se na taj način jasno eventualnom prekršiocu izbjiga argument da nije upućen u zaštitu. Označavanje se često obavlja tablama, prihvatljivog dizajna, sa natpisima koji su jasni i geologima i laicima. Poseban slučaj predstavljaju kristali minerala, koji su retki ili posebno lepi, i koji mogu biti predmet ilegalnog sakupljanja i poklanjanja. Ovde je neophodno primenjivati rigorozne mere. Ipak, najteže je očuvanje objekata koji predstavljaju veće kompleksne zemljišta. Jedan od načina je postavljanje prepreka za ulazak na ove teritorije, što nije uvek efikasno. Primena ovakvih i sličnih mera neophodna je, jer objekti geonasleđa imaju značaj za nauku, obrazovanje, privredu i turizam. Svaka grupa objekata geonasleđa zahteva poseban pristup u proučavanju, valorizaciji i prezentaciji. Mali objekti, poput kristala i stena, zahtevaju muzejski prostor, za šta često kod nas nema dovoljno razumevanja. Izdanci traže izradu kratkih vodiča po geološkim transverzalama, gde god je to moguće. Takvi vodiči bi se mogli napravi-

ti za geološki uobičajene regije, po pešačkim i kolskim maršrutama. Sličnih i realizovanih ideja ima u Austriji, Škotskoj i Francuskoj. U mnogim zemljama pogodni prostori sa dobro eksponiranim geološkim profilima pretvoreni su u rezervate ili neku vrstu geoloških parkova, sa postavljenim tablama i detaljnim objašnjajima. Takav primer je i Tata u Mađarskoj (Dimitrijević, 1998).

Tokom sagledavanja složenog karaktera izdvojenog pojma objekta geonasleđa koji predstavlja samo segment ukupnog geodiverziteta, uočavaju se specifičnosti, ponekada i problemi sa kojima se susrećemo. Različite kategorije objekata geonasleđa razvrstavaju se prema opšte prihvaćenoj podeli na:

- objekat geonasleđa naučne vrednosti,
- objekat geonasleđa obrazovnog značaja,
- objekat geonasleđa jedinstven u određenom području posmatranja,
- objekat geonasleđa estetske vrednosti.

Objekti geonasleđa naučnog i edukativnog značaja imaju poseban značaj, s obzirom na to da se sa njihovim izdvajanjem i zaštitom vrši ulaganje u kvadrijalni sektor menadžmenta, u kome se profit ne ostvaruje odmah već se on ogleda u formiranju generacija stručnjaka i ljudi uopšte, koji će se ubuduće brinuti o ovom segmentu prirodnog nasleđa i umeti da ga prepoznaju i u drugim prirodnim predelima. Geoobjekti često imaju edukativni značaj. On se najčešće ogleda kroz dobru prezentaciju objekata geonasleđa, dobar uvid u karakteristične primere, tematsku raznovrsnost i estetske vrednosti. Realizacija i primena mera zaštite geonasleđa podrazumeva i ostvarivanje unapred definisanih ciljeva koji se odnose na održavanje dinamičke ravnoteže ekosistema, očuvanje dominantnog karaktera, originalnosti i unapređenje estetike pejzaža neke predeone ce-

line. Samo ostvarivanjem aktivne zaštite i definisanjem optimalne namene neće doći do ugrožavanja objekata geonasleđa. Takođe, zaštitom omogućilo bi se: (1) očuvanje trajnosti i unapređenja zajedničkog nasleđa za budućnost; (2) intergeneracijska jednakost, odnosno, očuvanje resursa geonasleđa za buduće generacije, što je u duhu održivog razvoja; (3) kontinuitet naučnih istraživanja i razvoj privrede; (4) obrazovanje; (5) sprečavanje narušavanja ambijentalnog izgleda (Mijović, Miljanović, 1999).

Za turistički značaj geonasleđa može se reći da predstavlja zbir njegove naučne, obrazovne i estetske funkcije, što u kombinaciji sa jedinstvenim pojavnim oblikom čini suštinu turističke vrednosti. Značaj geonasleđa za turizam i turističku ponudu može se posmatrati i kroz analizu predložene liste geomorfoloških objekata geonasleđa u Srbiji (Gavrilović, Manković, Belij, 1998), na kojoj se između ostalih nalaze: Đerdapska klisura, Klisura Sokobanjske Moravice, Zasavica, Carska bara, Obedska bara, Ovčarsko-kablarška klisura, Đavolja varoš, Palićko jezero i Ludaško jezero (kao eolska jezera), kao i glacijalni reljef Kopaonika i Šar planine. Sada postaje jasno da se objekti geonasleđa nalaze u turistički najatraktivnijim i potencijalnim turističkim regijama Srbije. Ipak, adekvatna turistička prezentacija geonasleđa ne postoji u smislu edukativnog, ekoturizma ili geoturizma. Rešenje se možda nalazi i u stavu da smo „mi zemlja sa veoma niskom geološkom kulturom u širim slojevima, što je pre svega posledica školskog sistema“ (Dimitrijević, 1998).

Prezentacija geodiverziteta i geonasleđa kroz geoturizam je u snažnoj vezi sa geoparkovima. **Geopark** je teritorija jasno određenih granica na kojoj se štiti i promoviše geološko i geomorfološko nasleđe kroz održivi razvoj i korišćenje. Oni sadrže veliki broj geo-

loških lokaliteta od posebnog naučnog, estetskog i obrazovnog značaja. Pored važnosti u vezi sa geološkim i geomorfološkim nasleđem, njihov značaj se može staviti i u vezu sa arheološkim, ekološkim, istorijskim ili kulturnim činiocima. Geoparkovi moraju imati jasno definisanu organizacionu strukturu, u skladu sa nacionalnim zakonodavstvom zemlje u kojoj se nalaze, a čiji sastavni delovi su zaštita i politika održivog razvoja. Ovu relativno novu inicijativu podržava i UNESCO. Ona ima za cilj uvećavanje vrednosti nacionalno važnih geoloških predela, kroz podsticanje ekonomskog razvoja, zaposlenosti i osmišljavanje ponude geoturizma.

Geoturizam je relativno novi fenomen u kome se još uvek uočava neophodnost jasnog definisanja ključnih pojmova. On se nalazi u čvrstoj vezi sa ekoturizmom, zbog čega je moguće reći da je geoturizam novi vid ekoturizma. Baš kao što ekoturizam predstavlja mali, ali i dalje narastajući deo turističkog tržišta, tako i geoturizam predstavlja simboličan deo tog tržišta. Možda kvantitativni pokazatelji ne idu na ruku geoturizmu, ali je sigurno da je on odraz kvalitativnih promena koje su zadesile turizam u poslednjoj fazi njegovog razvoja.

Ne treba zaboraviti da je geoturizam vid „uvažavanja geoloških procesa i pojava“, koji bi morao da doprinese boljoj interpretaciji i razumevanju životne sredine. To se postiže kroz adekvatnu prezentaciju atrakcija; otvaranje posebnih tipova smeštajnih kapaciteta (geokonačića, georesorti); aktivnosti i interpretacije koje uključuju edukativne rute, pešačke staze, vizitorske centre, brošure i turističku propagandu i planiranje i menadžment koji uključuju zaštitu geodiverziteta, osmišljavanje turističkih lokaliteta i stručan odnos prema posetiocima. Drugim rečima, organizovani geoturizam isključuje nebrigu i nedosta-

tak informacija o očuvanju geodiverziteta, što se može otkloniti zajedničkim naporima raz-

ličitih pojedinaca i institucija (Stojanović, Stamenković, 2008).

KAKO ORGANIZOVATI TURIZAM U ZAŠTIĆENOM PRIRODNOM DOBRU

Formiranje akcionog plana čini kompleksan zadatak, neophodan u turističkom razvoju svakog zaštićenog prirodnog dobra. U zemljama koje imaju dobro organizovanu zaštitu prirode i turističku delatnost, akcioni plan je usaglašen sa menadžment planom zaštićenog prirodnog dobra. Sa druge strane, on mora biti koordiniran sa lokalnim interesnim grupama, kroz šta se konačno potvrđuje i njegova uloga u odživom razvoju. Na kraju, ali ne i po svom značaju, akcioni plan mora biti podržan kroz biznis plan, odnosno, mora biti finansijski „podnošljiv“ za realizaciju. Njegov značaj je višestruk. Kroz akcioni plan se sprovodi analiza postojećeg stanja kako zaštite prirode, tako i turizma. Ona uvek može predočiti stvarnu situaciju u kojoj se zaštićeno prirodno dobro nalazi. Kroz kreiranje i sprovođenje akcionog plana postavljaju se ciljevi za budućnost, neophodni u strategiji razvoja zaštićenog prirodnog dobra (ako turizam ima značaja za to zaštićeno prirodno dobro).

Akcioni plan zaštićenog prirodnog dobra ima 13 neophodnih tačaka:

1. Postavljanje jasnih ciljeva na relaciji zaštite prirode - turizam. Ono obuhvata sagledavanje zadatka i ciljeva zaštite prirodnih dobara, kao i ciljeve turizma u tim dobrima. Pošto je suštinski posmatrano cilj zaštite prirode zaštita divljeg sveta, naučna istraživanja i obrazovanje; onda bi i turizam trebalo da ima za cilj popularizaciju ovakvih staništa i naglašavanje njihovog značaja. To se svakao najbolje može realizovati kroz razvoj ekoturizma i ostalih vidova na prirodi baziranog turizma.

2. Inventarizacija prirodnih i kulturnih resursa za razvoj turizma, koja bi obuhvatila detaljan popis svih potencijala, bez obzira na njihov značaj u budućoj turističkoj ponudi. Nakon inventarizacije sprovodi se turistička valorizacija kojom se određuje vrednost inventarisanih resursa, kao i objektivno procenjivanje mogućnosti njihovog prisustva u turističkoj ponudi. Ovaj korak iziskuje izričitu objektivnost, jer svaki loše procenjeni momenat vrednovanja potencijala može se kobno odraziti na uspeh akcionog plana i celokupan proces razvoja turizma.
3. Nakon inventarizacije i valorizacije, odnosno identifikacije vrednosti, kreira se imidž na kome se bazira turizam zaštićenog prirodnog dobra. U marketingu on je poznat kao jedinstvena prodajna karakteristika (*unique selling point*), odnosno, kao ključni deo prodaje turističkog proizvoda, koji konkurenți nemaju ili ne barem u takvoj formi. Ovakvi prostori, kao tip turističke destinacije, dovoljno su prepoznatljivi na tržištu. Proizvodi moraju biti dovoljno karakteristični, i prepoznatljivi među potencijalnom turističkom klijentelom. Takođe, moraju se zasnovati na aktivnostima koje će biti u službi zaštite i očuvanja prirodnih vrednosti.
4. Procena nosećeg kapaciteta i zoniranje turizma, u skladu sa zaštitom prirodnog dobra, kao i postavljanje standarda kojih se moraju pridržavati svi učesnici u turizmu. Ovaj korak bi podrazumevao kreiranje zona turističkog razvoja i moralnih kodeksa.

5. Pregled i analiza turističkog tržišta, koja podrazumeva i analizu potreba i očekivanja potrošača, odnosno, potencijalnih turista. Tu je neophodno sagledati dve faze. Prva uključuje analizu sadašnjeg stanja, a druga projekciju realno željenog stanja kako bi trebalo da bude nakon sprovođenja planiranih aktivnosti. Ova tačka akcionog plana bi mogla da uključi i SWOT analizu, kojom bi se dobila realna pozicija turističkog proizvoda na tržištu, preko sagledavanja njegovih jakih i slabih tačaka, kao i šansi i pretnji iz neposrednog okruženja.
6. Kreiranje pravilnika o turističkim aktivnostima koje su dozvoljene, odnosno, kompatibilne sa zaštitom, kao i uklanjanje onih koje to nisu i kao takve mogu da štete zaštićenim prirodnim vrednostima. To je zadatak u kome se znanje i aktivnosti zaštitara i stručnjaka iz oblasti turizma moraju kreativno dopunjavati.
7. Razvijanje i predlaganje novih turističkih proizvoda. Turizam je delatnost podložna dinamičnom razvoju i promenama trendova. Svaka inovacija u tražnji može biti jedan od povoda za uvođenje novih turističkih proizvoda. Isto tako, oni su rezultat dosetljivosti turističkih radnika, zaštitara, upravljača ili možda čak i lokalnog stanovništva. Poseban značaj bi trebalo dati edukativnoj komponenti turističkih proizvoda, koja je osnova reputacije ekoturizma kao faktora zaštite prirode i svih njenih vrednosti.
8. Sagledavanje i projekcija procene uticaja na okolinu svih realizovanih aktivnosti, posebno turističkih proizvoda. Tu se, naravno, teži podsticanju pozitivnih uticaja koje turizam realizuje (međuzavisnost zaštitarske i ekonomski komponente, popularizacija zaštite prirode) i minimiziranje negativnih uticaja (zagadivanje vazduha, vode i zemljišta, buka, narušavanje vrednosti predela, ugrožavanje biodiverziteta).
9. Predlaganje programa za lokalni saobraćaj, pošto je on jedan od osnovnih degradiranih onih zaštićenih prirodnih dobara koja su turistički afirmisana. Neminovna je obaveza u popularizaciji alternativnog saobraćaja koji neće ugrožavati prirodu, bez obzira kakvog je intenziteta. Akcioni plan bi trebalo da bude usredsređen i na rešavanje problema jednostavne pristupačnosti za turiste.
10. Izvođenje strategije promocije koja bi imala za cilj afirmaciju zaštićenih prirodnih dobara. Realno stanje često upućuje na to da lokalno stanovništvo, ali i potencijalni turisti, imaju malo informacija o nekim zaštićenim prirodnim dobrima. Promovisanje novokreiranog imidža, novih turističkih proizvoda, ali i novog, savremenog načina upravljanja (ukoliko ga ima) doprinelo bi većoj popularnosti zaštićenih prirodnih dobara, zaštite prirode i vrednih ekosistema.
11. Postavljanje programa monitoringa turističke „upotrebe“ zaštićenih prirodnih dobara, koji će pomoći kontrolu zadatih kriterijuma turističkog razvoja. Monitoring program bi trebalo da podstiče upravljanje uticajima koje turizam vrši na zaštićena prirodna dobra, kako bi se izbegla ili minimizirala svaka eventualna šteta, odnosno, kako bi se i daljeinicirali pozitivni uticaji. To bi uključivalo i mere za kontrolu kretanja turista i njihovog ponašanja, na osnovu čega bi se mogao formirati noseći kapacitet. To je samo jedan od primera značaja monitoring sistema, koji bi u svom punom značenju morao da podrazumeva kreiranje indikatora ili pokazatelja održivog razvoja turizma – ekonomskih, kulturnih, socijalnih, ekoloških i za zadovoljstvo turista.

12. Procenjivanje i podmirivanje svih potreba koje su neophodne kako bi se realizovale zadate ideje turističkog razvoja. Pod ovim se podrazumeva niz najrazličitijih potreba. U prvom redu ovde spadaju finansijske, tehničke i kadrovske potrebe. Iz ugla turističkog razvoja primarne su kadrovske potrebe. Jedan od uzroka nerazvijenog turizma u nekim zaštićenim prirodnim dobrima je i to što je u njihovom upravljanju redovno zapostavljen kadar turizmologa, geografa ili ekologa, koji bi radili na unapređenju turističke ponude i opštег razvoja turizma.
 13. Poslednja etapa akcionog plana bi bilo njeovo sprovođenje. To je možda i najveći izazov. Implementacija plana će pokazati koliko je njegova zamisao bila realna. To je momenat kada iluzorne podloge plana, ako ih je bilo, počinju da se prikazuju u pravom izdanju rušeći zacrtani koncept. U svakom slučaju važno je ne izlagati se planovima koji su megalomanskog karaktera, posebno iz ugla finansijskih i tehničkih potreba. Ovakve konsekvene su već viđene u planiranju turizma nekih zaštićenih prirodnih dobara. Realizacija planova je otežana ili nikada nije došla na red (Stojanović, 2004).
- Koncipirani akcioni plan trebalo bi na najbolji način da doprinese ostvarivanju turističko-rekreativnih funkcija pojedinih zaštićenih prirodnih dobara. To mora biti potvrđeno i kroz poštovanje njihove zaštite. Pored toga, akcioni plan bi trebalo da doprinese popularizaciji zaštite prirode i ekoturizma. Tako direktno pomaže informisanost turista, ali i lokalnog stanovništva o bitnim ekološkim normama. Kao takav akcioni plan može postati jedan od bitnih momenata zaštite prirode i njenog održivog korišćenja.

EKOTURIZAM – PARADIGMA ODRŽIVOG TURIZMA

Pojava ekoturizma se vezuje za trendove potrošačkog društva koje je krajem XX veka više nego ikada u istoriji postalo zainteresovano za uticaj najraznovrsnijih proizvoda na životnu sredinu. Prenošenje takvog stava na turističko tržište rezultiralo je ekspanzijom turizma baziranog na prirodi, a posebno ekoturizma. Po pravilu ekoturizam se razvija u ekološki najosetljivijim područjima, pa je odgovornost njegovog kvalitetnog organizovanja utoliko veća. Realizacija loše planiranih kora-

ka ekoturizam može lako pretvoriti u nešto savim drugo. Praksa nas uči i tome da se ime ekoturizma pogrešno koristi kako bi se, poput nekakvog trenda, prigrabio što je moguće veći deo turističkog tržišta. U tom procesu ekoturisti se lako pretvaraju u *egoturiste*. Ipak, sveukupni značaj ekoturizma je neosporan u zaštiti pojedinih predela i vrsta, naglašavanju i rešavanju problema lokalnog stanovništva i skretanju svetske pažnje na određene nepravilnosti u životnoj sredini.

ZELENA POTROŠNJA I TURIZAM

Porast svesti o uticaju društva na životnu sredinu krajem XX veka, uključujući probleme poput nekontrolisanog korišćenja resursa; sve većeg zagadivanja vode, zemlje i vazduha; ljudskih prava i ugroženosti životinja – podstaklo je mnoge na promenu stavu o potrošačkom mentalitetu. Klasična potrošnja zamenjuje se onom u kojoj dominiraju proizvodi koji su „priateljski nastrojeni prema okruženju“ i „etički ispravni“. Ovakve promene u potrošačkom mentalitetu savremenog čoveka označene su kao **zeleni potrošnji**. Pojava zelene potrošnje se odrazila i na turizam. Rezultat su neke nove forme i oblici turizma koji se sve više razmatraju kao budućnost njegovog razvoja. Pojavu, mesto i značaj ekoturizma treba tražiti upravo u ovakvim trendovima.

Kasne osamdesete godine XX veka u razvijenim zemljama označene su kao poče-

tak preispitivanja stavova potrošačkih naviša. Alarmantna medijska slika o globalnim problemima životne sredine poput klimatskih promena, efekta staklene bašte, ozonskih rupa, nestajanja tropskih šuma, snažno je uticala na razmišljanje ljudi o proizvodima koje kupuju i njihovom uticaju na okruženje. Nivo javne brige o životnoj sredini odrazio se na ekonomski proces i u razvijenim zemljama manifestovao na više različitih načina. U septembru 1988. godine „Vodič kroz zelenu potrošnju“ (Green Consumer Guide) postao je najčitanija i najprodavanija knjiga u Velikoj Britaniji. Bio je to svojevrstan vodič kroz kompanije i proizvode koji su obezbedili kriterijume za očuvanje životne sredine (Holden, 2000). U ovoj zemlji je primetan i virtuelni bojkot proizvoda koji emituju freone (Swarbrooke i Horner, 1999). Ame-

rički potrošači su upućeni na brigu o nepotrebnom pakovanju nekih proizvoda. Nemci brinu takođe o ekološkom kvalitetu pakovanja, a posebno o plastičnim flašama za napitke (Cairncross, 1991). Početak zelene potrošnje naterao je proizvođače da vode više računa o standardima očuvanja životne sredine. Ovu pojavu je teško do kraja definisati premda je ona sasvim sigurno prisutna. Briga za zdravije okruženje će u velikoj meri biti trend i budućih potrošača.

Nova potrošačka filozofija je preneta i na delatnost turizma. Jedan od primera je „Zelena planeta“ (Green Globe), koju je preporučio 1994. Svetski savet za putovanja i turizam (World Travel and Tourism Council). Ovo udruženje ujedinjuje mnoge od vodećih putničkih i turističkih korporacija. Tokom 1999. „Zelena kugla 21“ je postala nezavisna organizacija u odnosu na Svetski savet za putovanja i turizam, zainteresovana za primenu standarda životne sredine u kompanijama i destinacijama na turističkom tržištu (slika 27).

Sertifikat „Zelena planeta 21“ je primenjiv za mnoge od različitih elemenata turističkog sistema, uključujući turooperatorе, saobraćaj, turističke atrakcije, hotele, lokalne zajednice i destinacije. Svaka putnička i turistička kompanija može nastojati da postane član sistema „Zelena planeta 21“, ukoliko želi da posluje po principima održivog razvoja turizma. Oni obezbeđuju informacije i savete za poslovanje koje uključuje standarde zaštite životne sredine. Nakon šest meseci kompanija odlučuje da li teži zvaničnom sertifikatu od „Zelenе planete 21“, što podrazumeva i pokretanje menadžment sistema životne sredine, prihvatajući zvaničnu politiku zaštite životne sredine i sve obaveze koje se pod tim podrazumevaju. Kada kompanija odluči da pristupi sertifikatu dužna je da za to plati iznos od 750 dolara za lokalna preduzeća do 15.000 dolara za inter-

nacionalne kompanije. Nakon tога one mogu da koriste pomenuti logo. Ovakav način prezentacije zaštite životne sredine ponekada je podložan i kritikama, jer sumnja se u verodostojnost principa zaštite. Na kraju je važno spomenuti da su i potrošači ohrabreni da postanu članovi „Zelene planete 21“ za šta nije neophodno platiti honorar, dok su istovremeno u mogućnosti da dobiju informacije o kompanijama i destinacijama koje poštuju principe zaštite životne sredine.

Sledeći simbol standarda zaštite životne sredine kroz turistički sektor je sertifikat koji dodeljuje „Kampanja za ekološki odgovoran turizam“ (Campaign for Environmentally Responsible Tourism – CERT). Ova institucija je osnovana 1994. godine u Velikoj Britaniji i dostupna je samo turooperatorima u ovoj zemlji, premda postoje ideje da se ona raširi i na druge zemlje, kao i preduzeća i sektore u turizmu. „CERT“ logo mogu dobiti oni turooperatori koji su: (1) razvili politiku zaštite životne sredine, relevantnu za poslovne potrebe i destinacije za koje rade; (2) obezbedili da je osoblje svesno politike zaštite životne sredine i obučeno u njenoj primeni; (3) prosledili letak klijentima koji obezbeđuje savet kako je moguće na njihovom odmoru umanjiti uticaj na životnu sredinu; (4) pomogli uvećanje sredstava za projekte zaštite životne sredine koji donose povlastice za životnu sredinu, lokalno stanovništvo i turističku privredu (Hawkins, 1997).

Ovakvi sertifikati mogu podsticajno uticati na turističku privredu u njenim nastojanjima da pruži svoj doprinos u očuvanju životne sredine, pa tako i resursa na kojima se turizam bazira. Ipak, efikasnost ovakvih ideja će biti ostvariva jedino ako oni koji učestvuju u ovom procesu imaju puno i nedvosmisleno razumevanje prema suštini i neophodnosti zaštite životne sredine.

▲ Slika 27. Logo „Zelene planete 21“

Aktivnosti zelene potrošnje na turističkom tržištu rezultirale su pojavom „zelenih turista“ koji više vode računa o životnoj sredini. U svojoj knjizi „Dobri turista“, Wood i House (1991) komentarišu kako su greške iz prošlosti prepoznate, pa se sada pojavljuju pokolenja nekih novih turista. Oni putuju nezavisno ili u malim grupama, te brinu o zemlji u kojoj borave i njenom stanovništvu. Dobri turisti dugoročno posmatraju svet u kome živimo. Pojava novih turista u vezi je sa novim trendovima u turizmu koji se baziraju na „dobroj praksi“.

Empirijska istraživanja takođe potvrđuju da potrošači brinu o uticaju turizma na životnu sredinu. Neka od realizovanih anketnih ispitivanja u Velikoj Britaniji polovinom devetdesetih godina XX veka, pokazuju kako većina ispitanika misli da turizam negativno utiče na okruženje. Mišljenje javnosti o intenzitetu napora turističke privrede o ublažavanju štetnih uticaja po životnu sredinu, u poređenju sa ostalim delatnostima koje su izazvale štetu, nije tako ubedljivo. Prema rang list sastavljenoj po osnovu mišljenja ispitanika, turizam se nalazi na 16. mestu od mogućih 17 i to iza proizvodnje nuklearnog goriva i proizvodnje nafte. Prema takvim stavovima turistička privreda ne radi dovoljno da bi sanirala štete koje je realizovala u vlastitom okruženju. Zanimljivo da je u takvoj situaciji 30% ispitanika spremno da plati visoke iznose kako bi obezbedili da turizam pronađe način za saniranje nastalih posledica u životnoj sredini. Međutim, u praksi uvek postoji razlika između mišljenja i stvarne spremnosti da se zaista nešto učini.

Razvoj zelene potrošnje osamdesetih godina rezultirao je širokom paletom putovanja koja se temelje na razvijenoj svesti o zaštiti životne sredine, što nije tipično za masovni turizam. Razni pojmovi i imena se koriste u cilju boljeg razumevanja ovakvih putovanja: alter-

nativni, zeleni, prirodni, održivi, odgovorni i ekoturizam. Ponekada se ovoj listi dodaju i akademski turizam, agroturizam, prikladan turizam, kontakt turizam i turizam divljih predela. Ovakva putovanja svojim konceptom doprinose stvaranju dobrobiti održivog karaktera za turističke destinacije, a zbog svoje realizacije i ciljeva poznata su kao alternativni tipovi turizma. Po svojim shvatanjima životne sredine turisti u ovakvim turističkim kretanjima se očigledno razlikuju od turista masovnog turizma. Alternativni turizam se može interpretirati na dva osnovna načina: (1) kao forma koja ima veći nivo svesti o životnoj sredini i (2) kao tip turističkih kretanja koji se razlikuje od glavne turističke struje. Učesnici u ovakvim trendovima žele viši nivo iskustva, veću nezavisnost, nisu skloni da mole za uslugu, preuzimaju inicijativu i konačno, imaju viši nivo svesti o zdravom načinu života. Ipak, važno je spomenuti da turističke aktivnosti bazirane na sportu nisu obavezno saglasne sa životnom sredinom. Planinski biciklizam i šetnja su zdrave aktivnosti, ali mogu izazvati eroziju zemljišta, degradirati biljni i životinjski svet i probleme estetskog zagađivanja.

Na osnovu prethodno iznetog, sledi da su osnovne karakteristike alternativnog turizma:

- mala skala razvoja sa visokim nivoom učešća lokalnog vlasništva;
- minimiziranje negativnih uticaja po prirodi i društvo;
- podsticanje drugih sektora lokalne ekonomije kao što je poljoprivreda;
- zadržavanje najvećeg dela ostvarenog dohotka u lokalnim ekonomijama;
- učešće lokalnog stanovništva u donošenju odluka i
- usmeravanje razvoja i kontrola koju preduzima lokalno stanovništvo (Holden 2000).

Kriterijumi alternativnog turizma naglašavaju malu skalu razvoja, usmerenost ka lokalnom preduzetništvu, male uticaje po okruženje i dobrobit za lokalnu zajednicu, nasuprot visokom nivou međunarodnog interesa koji

karakteriše masovni turizam. Korišćenje takvih kriterijuma uključujući ekonomsku, socijalnu i kulturnu promišljenost često se stavlja u vezu sa održivim formama turizma, a posebno sa ekoturizmom.

Pojam i značaj ekoturizma

Ekoturizam, prirodni turizam, zeleni turizam, turizam malog uticaja, avanturistički turizam, alternativni turizam, odgovorni turizam, prikladan turizam, kvalitetni turizam, novi turizam ili održivi turizam – ovo su samo neki od pojmoveva za slične tipove turizma i turističkih aktivnosti. Ipak, najčešće pominjani su ekoturizam i održivi turizam. Oni se temelje na očuvanju životne sredine i svih njenih potencijala (tabela 22).

Postoji mnogo definicija ekoturizma. Jedna od najjednostavnijih ističe kako je ekoturizam putovanje u prirodne predele radi očuvanja životne sredine i koje podržava blagostanje lokalnog stanovništva. Složenija definicija koju su predložile Međunarodne ekspedicije (International Expeditions) navodi kako je ekoturizam putovanje u prirodne predele koje podstiče razumevanje prirodnih sistema, naglašava brigu o očuvanju ekosistema, ostvaruje ekonomski prihod za lokalno stanovništvo i vladu koja u isto vreme podržava zaštitu resursa životne sredine.

Kako je problem definisanja i prepoznavanja ekoturizma tokom devedesetih godina uzeo poprilično maha, tako su i brojna udruženja predlagala svoje definicije ovog oblika turizma. Neke od njih ističu sledeće:

- ekoturizam je prijateljski nastrojeno putovanje prema životnoj sredini, koje naglašava posmatranje i očuvanje prirodnih staništa i arheološkog bogatstva;

- ekoturizam je sredstvo zaštite životne sredine;
- ekoturizam je ekološki odgovoran turizam;
- ekoturizam je način zaštite prirodnih predela, a istovremeno podrazumeva ekonomski prihode za realizaciju zaštite prirodnih resursa; to je vrsta turizma koji uključuje prirodne procese i sisteme;
- ekoturizam podrazumeva više od zaštite, to je vrsta putovanja koja odgovara na ekološke, socijalne i ekonomski potrebe destinacije; on uključuje sve činioce i faze putovanja – avio prevoz, hotele, lokalni transport i turopolatore;

Tabela 22. Dimenzije ekoturizma

Dimenzija	Objašnjenje
Aktivnost	Turizam koji se bazira na iskustvu prirodnih i kulturnih resursa.
Biznis	Turopolatori koji obezbeđuju ekoture.
Filosofija	Poštovanje prema zemlji, prirodi, ljudima i kulturi.
Strategija	Sredstvo za zaštitu, ekonomski razvoj i kulturno oživljavanje.
Marketing koncept	Promocija turističkog proizvoda koji štiti životnu sredinu.
Sredstvo (korisnost)	Ova dimenzija se dovodi u vezu sa pojmovima: odgovorno ili etičko putovanje, turizam malog uticaja, edukativno putovanje, zeleni turizam i drugi.
Simbol	Razmatranje o odnosu između turizma i životne sredine.
Principi i ciljevi	Isticanje zajedništva i održivog odnosa između turizma i životne sredine.

Izvor: Waldeback, 1995.

- ekoturizam je oblik turizma koji brine o životnoj sredini, integritetu ekosistema i koji obezbeđuje ekonomski razvoj i sredstva za zaštitu prirode (McIntosh, Goeldner, Ritchie, 1995).

Tokom međunarodne godine ekoturizma Svetska turistička organizacija i Program ujedinjenih nacija za životnu sredinu (UNEP) su zastupali stav kako ne postoji univerzalna definicija ovog oblika turizma. Tada su promovisane njegove sledeće karakteristike:

- ekoturizam obuhvata na prirodi zasnovane forme turizma u kojima je glavna motivacija turista posmatranje i uživanje u prirodi, kao i tradicionalnih kultura koje nastanjuju prirodne predele;
- ekoturizam sadrži obrazovne i interpretativne karakteristike;
- ekoturizam je generalno, ali ne i isključivo, organizovan u malim grupama koje pokreću lokalni preduzetnici; dok strani turooperatori, takođe, organizuju ekoturističke ture u manjim grupama;
- ekoturizam umanjuje uticaje na prirodnu i socio-kulturalnu sredinu;
- ekoturizam podržava zaštitu prirodnih oblasti kroz: (1) obezbeđivanje ekonomskih povlastica za lokalne zajednice, organizacije i autoritete koji upravljaju prirodnim područjima u cilju zaštite; (2) obezbeđivanje alternativnih zaposlenja i mogućnosti zarade za lokalne zajednice; (3) povećanje svesti o zaštiti prirodnih i kulturnih dobara kako među lokalnim stanovništvom, tako i među turistima (International Year of Ecotourism, 2002).

U definicijama se često spominje kako je ekoturizam oblik turizma baziran na prirodi. Međutim, ponekada se između ova dva pojma

- ekoturizam i prirodni turizam, pravi i razlika. Tako je prema nekim istraživačima (Laarman, Durst, 1987), ekoturizam prirodni turizam u kome je turista posetio destinaciju zbog jednog ili više interesovanja za evoluciju prirode. To putovanje kombinuje obrazovanje, rekreaciju i avanturu. Navedeni autori među prvima spominju čvrstu i mekanu dimenziju prirodnog turizma, koje izdvajaju na osnovu uloženog fizičkog truda i interesovanja za prirodu. Teorijski to se može predstaviti u šemsi 12. Polje B definiše snažno ekoturističko putovanje zasnovano na „jakom“ iskustvu, koje je najbliže ideji ekoturizma. Sledеći pristup tih autora identificuje konceptualnu razliku između ekoturizma i prirodnog turizma. Kroz uloženi napor da definišu prirodni turizam oni ističu da je to turizam baziran na prirodnim resursima kao što su relativno očuvana zaštićena prirodna dobra, vlažna staništa, rezervati i druga područja sa zaštićenim bilnjim i životinjskim svetom i staništima.

Težeći ovakvom pristupu pojavljuju se i definicije nekih drugih autora:

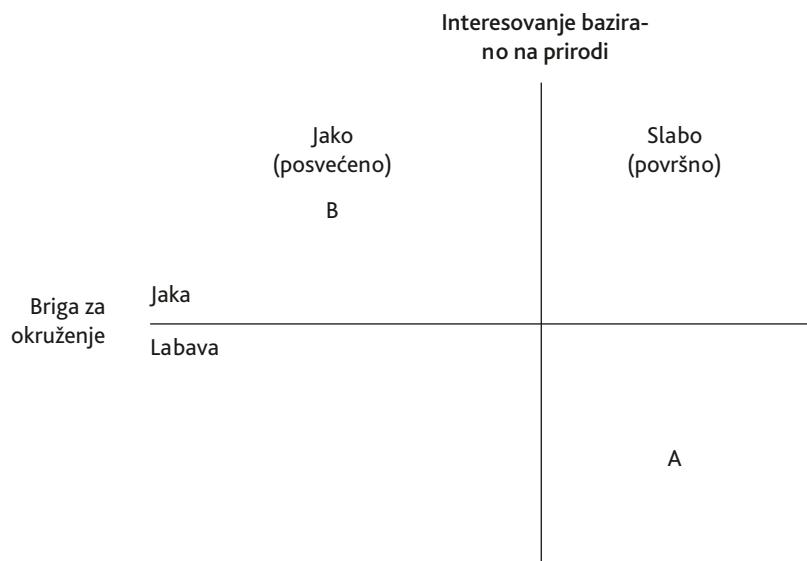
- prirodni turizam obuhvata sve forme turizma – masovni turizam, avanturički turizam, turizam malog uticaja na okruženje; koje koriste prirodne resurse, uključujući biljne i životinjske vrste, staništa, predele, kao i slane i slatkovo-dne akvatorije. Prirodni turizam je putovanje čija je svrha uživanje u očuvanim prirodnim predelima i divljini.
- ekoturizam je turizam malog uticaja na prirodu koji doprinosi očuvanju vrsta i staništa ili direktno kroz podržavanje zaštite i/ili indirektno, tako što obezbeđuje dohodak za lokalnu zajednicu (Goodwin, 1996).

Ovakvi pristupi izdvojili su ekoturizam od ostalih na prirodi zasnovanih oblika turizma,

po njegovoj **obrazovnoj komponenti i održivom pristupu**. Takođe, ponekada se smatra da je potrebno odvojiti prirodni turizam od ostalih oblika turizma, koji se oslanjaju na prirodne resurse. Čak se i masovni turizam oslanja na autentične resurse (plaže, mora i okeani) kao centralnu komponentu proizvoda ili iskustva. Nisu svi tipovi turizma sa potrebotom za prirodnim resursima saglasni sa životnom sredinom. Aktuelni primer uključuje aktivnosti kao što su lov i posmatranje ptica, koje zahtevaju drugačiju bazu resursa, u smislu njihove „potrošivosti“ (dakle, nije isto posmatrati ili ubiti životinju) i odraz su različitih potreba. Zbog toga se navodi da je jedan od vodećih principa ekoturizma, naravno pored edukacije i održivosti, i onaj koji se bazira na nepotrošivosti resursa. Takav odnos prema turističkom resursu bi morao biti zastupljen u svim fazama turističke realizacije: turooperatori, politika vlade, menadžment resursa, razvoj lokalne zajednice i iskustvo posestilaca (šema 13) (Fennel i Eagles, 1990).

Pored ovih definicija i odrednica za bolje razumevanje ekoturizma, postoje i sledeća mišljenja. Da bi ekoturizam bio istinski ono što se od njega očekuje mora ispuniti pet principa:

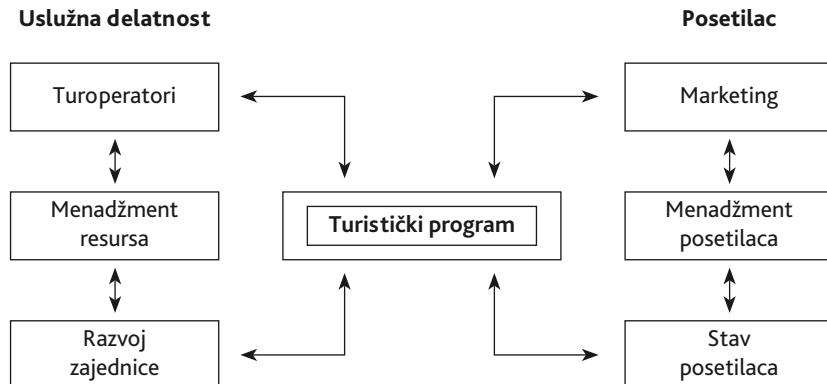
1. ekoturizam je takav vid korišćenja prostora koji podrazumeva minimiziranje negativnih uticaja na prirodu i lokalno stanovništvo;
2. ekoturizam doprinosi zaštiti i menadžmenetu zaštićenih prirodnih dobara i drugih prirodnih područja;
3. ekoturizam utiče na dugotrajno učešće lokalnog stanovništva u donošenju odluka;
4. ekoturizam određuje ekonomske i druge povlastice za lokalno stanovništvo;
5. ekoturizam obezbeđuje posebne mogućnosti za lokalno stanovništvo (Wallace i Pierce, 1996).

▲ **Šema 12.** Čvrsta i mekana dimenzija ekoturizma
Izvor: (Laarman i Durst, 1987)

Jedna od osnovnih analiza ekoturizma uključuje i razmatranje problema da li je on proizvod (oblik turizma) ili princip. Ovo pitanje dosta privlači pažnju stručnjaka (Cater i Lowman, 1994). Definicije ekoturizma su priличno široke, a ponekada ostavljaju mogućnost različitih tumačenja. Ipak, opasno je ako se ekoturizam definiše kao samo još jedan u nizu proizvoda na turističkom tržištu. Ovaj vid turističkih kretanja usmerava turiste ka jedin-

▼ **Šema 13.** Struktura ekoturizma
Izvor: Fennel i Eagles, 1990.

stvenim, često osetljivim prirodnim predelima. Mnogobrojni od ovakvih predela imaju i svojstva ruralnog razvoja ili se nalaze u manje razvijenim zemljama, sa problemima nezaposlenosti i siromaštva. Ukoliko turizam ovde ne može da pomogne rešavanju nekih od navedenih problema, teško da bi onda mogao da ponese etiketu ekoturizma. Nažalost, ponekada se dešava da ovaj vid turizma degradira prirodne vrednosti, što izaziva sumnju u ekoturizam kao „sredstvo“ za rešavanje ekonomskih, društvenih i problema životne sredine.

Istraživače zanima i tendencija u kojoj se ekoturizam poput alternativnog vida turizma predstavlja kao kontrolisan, dobro planiran, sa dugoročnim pozitivnim efektima. Dakle, to je vid turizma koji rešava probleme, a kao da se pod tim podrazumeva da masovni turizam može da bude nekontrolisan, neplaniran i planski kratkoročno određen (Butler, 1990).

Pogrešno je i mišljenje da je svaki ekoturista ekološki i prijateljski nastrojen prema prirodi, pa je dovoljno da kupi proizvod ekoturizma i tako pokaže kako je nemoguće da napravi štetu u prirodi. Ekoturizam je takođe postao dobro isplativ biznis, sa proizvodima visokih cena. Zato je licemerno smatrati kako je „turizam loš“, dok je „ekoturizam dobar“ (De Alwis, 1998). Ponekada, ekoturisti izazivaju negativne posledice na račun prirode i njenih resursa, pogotovo u situaciji kada ih uvodimo u ekosisteme koje malo poznajemo (Shackley, 1996). Bez obzira što su principi ekoturizma u teoriji tako dobro obrađeni, u praksi nisu lako primenjivi. To prouzrokuje da i ovaj vid turizma izaziva neke od problema, moguće i zbog toga što se još uvek nalazi u početnoj fazi razvoja. Često se ekoturizam u svojstvu alternative masovnom turizmu podvlači kao nešto ekskluzivno, pa se ironično njegovo ime menja u *egoturizam*.

EKOTURIZAM U PRAKSI

Relativno nova pojava ekoturizma uspela je da zainteresuje veliki broj turista za prirodu, obrazovanje, avanturu i aktivni odmor. Istraživanja koja je sproveo Američki informacioni centar za turizam (U.S. Travel Data Center) pokazuju da je preko osam miliona Amerikanaca učestvovalo u programima ekoturizma početkom poslednje decenije XX veka. U organizaciji tih putovanja učestvovalo je preko 300 kompanija. Na osnovu realizovanih aktivnosti zaključuje se da su upečatljivi primeri ekoturizma: (1) avanturistička putovanja koja zahtevaju određeni fizički napor, poput vožnje bicikla, splavarenja, pešačenja u prirodi, kajakarenja i (2) ekološka putovanja koja u centar stavlaju svest o neophodnosti zaštite životne sredine i aktivnosti poput obnavljanja tropskih šuma, posma-

tranja ptica, kao i ture koje uključuju očuvanje divljih staništa („*save wildlife habitat tours*“) (prilog 19). Tipične ekoturističke programe još tokom devedesetih godina organizovao je Svetski fond za prirodu (tabela 23).

Ekoture zajednički organizuju institucije za zaštitu, kao što su Društvo za zaštitu prirode, Svetski fond za prirodu, Audubon društva (Audubon Societies), Smitsonian (The Smithsonian) i druge. Njihov glavni cilj je povećanje broja onih koji su svesni problema zaštite. Kroz posete zaštićenim prirodnim dobrima oni vide rezultate aktuelnih programa, dostignuća i primenu ekoloških ostvarenja. Ekoturizam tako ima izvanredan potencijal u zaštiti prirode. Putovanja su izvor značajnih novčanih prihoda kojima se pune budžeti dotičnih

organizacija, a iz kojih se kasnije finansiraju troškovi zaštite. Mnoge od tih organizacija, kao što su Svetski fond za prirodu i Međunarodno udruženje za zaštitu (Conservation International), učestvuju u otplati duga, uglavnom u zemljama Trećeg sveta, u zamenu za očuvane prirodne predele. Ta područja postaju novi nacionalni parkovi sa veličanstvenim prirodnim resursima ili država daje obećanje da će povećati površine postojećih parkova, predela divljine i šuma. Neki od planova su već postigli uspeh u Južnoj Americi i Aziji. Kao primer može da posluži dogovor između Bolivije i Međunarodnog udruženja za zaštitu. Taj dogovor obavezuje ovu organizaciju da otkupi 650.000 dolara duga ove države, dok je ona dužna da ustupi određenu površinu za proširenje Rezervata biosfere „Beni“ u srcu Amazonije. Efekat ovakvih akcija pokazao se kao dobar za ekoturizam, jer se predeli sa bogatim prirodnim resursima prezentuju turistima. Slični programi realizuju se i u drugim delovima sveta (McIntosh, Goeldner, Ritchie, 1995).

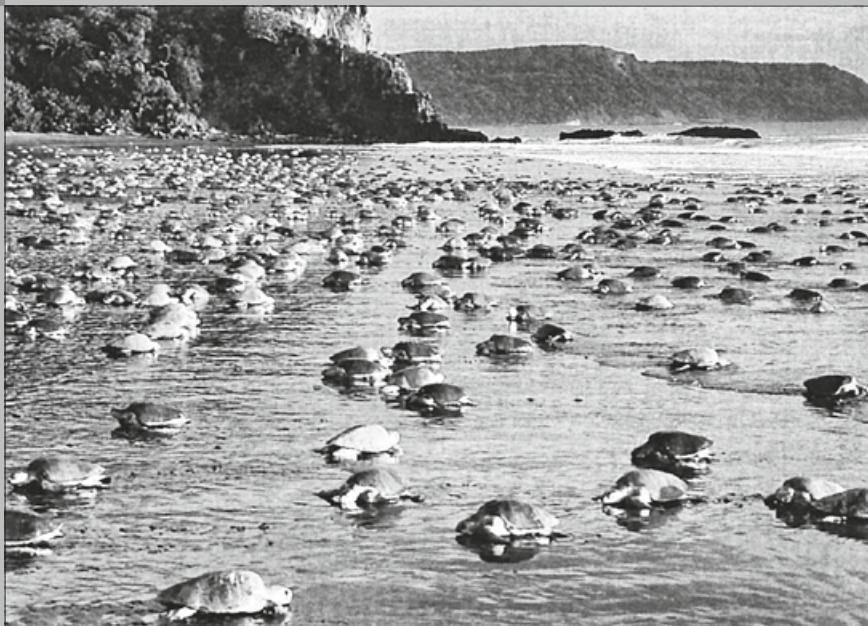
Mala grupa Huaorana, urođenika sa Amazona, sagradila je kolibu nedaleko od svog sela sa krovom od palminog lišća za osam ljudi. Pošto su u strahu da bi veliko prisustvo turizma moglo da poremeti njihov tradicionalan način života i unese neželjene potrošačke navike Huaorani primaju samo jednu grupu turista mesečno, na dva do šest dana. Posetiocima se poklanja puna pažnja. Tokom prvog susreta za svakog posetioca se plaća prenoćište poglavici i novac se deli na jednakе delove za svaku porodicu. Plata za različite vrste poslova (posao vodiča, održavanje, upravljanje kanuom) izračunava se tako što se udvostruči iznos koji bi osoba zaradila kao radnik u naftnoj kompaniji. Huaorani tokom turističkog programa uče ekoturiste da prepoznaju lekovite biljke, upućuju ih u ekologiju tropske šume, u njihovu du-

Tabela 23. Reklamni oglasi za eko-putovanja u organizaciji Svetskog fonda za prirodu

OSTRVA KRALJICE ŠARLOTE
70 putnika; od 16. do 23. maja 1993. godine; početna cena: 2.100 dolara. Istraživanje voda oko ostrva Puget Sounds San Huan, gde pejzaž ulepšavaju tepisi divljeg cveća. Putovanje veličanstvenim i živopisnim vodenim putevima i fjordovima do Ostrva Kraljice Šarlate, gde se veličanstveni divlji život razvija u kišnim šumama umerenog pojasa.
OSTRVA GALAPAGOS
38 putnika; od 28. maja do 09. juna 1993. godine; cena: 5.510 dolara. Život divljine izvanrednih razmera susreće vas na svakom koraku prezentujući geološku evoluciju. U neverovatnoj blizini osmatraju se izvanredna nezastrašiva stvorenja, kao što su hiljade ptica raznovrsnih boja, veoma mali galapagoski pingvini, ogromne kornjače, iguane, foke, morski lavovi i mnogo toga.
STENOVITE PLANINE
Od 09. do 18. juna 1993. godine; cena: 2.450 dolara. Grand Teton, Jelouston, Glejšer – istraživanje nacionalnih parkova u izvanrednim Stenovitim planinama u najboljem periodu za posmatranje jelena, antilope, bizona, kojota, medveda, dabra, vidre i drugih vrsta. Organizovane pešačke ture, letenje i vožnja proveče vas kroz aktivno geotermalno područje i livade sa divljim cvećem.
BOCVANA I NAMIBIJA
Od 01. do 18. jula 1993. godine; cena: 7.950 dolara. Obilazak predivnih dina i aridnih predela Namibije, gde su svoje utočište pronašle divlje vrste poput leoparda, geparda, slonova, nojeva, zebri, brojnih ptica, kao i iznenadjuće bujne Okavango delte u Bocvani. Istraživanje vodenih puteva i ostrva delte i to vlastitim stopalima, plovidbom i u otvorenim safari vozilima.
ARKTIK ALJASKE I RUSKI DALEKI ISTOK
138 putnika; od 21. do 31. jula 1993. godine; početna cena: 3.500 dolara. Polarni medvedi, morževi, kitovi, snežne guske i morske ptice...to je izuzetna šansa da se vidi divljina u ovom jedinstvenom istraživanju Beringovog mora. Kroz Beringov moreuz i Arktički pojaz posećuju se udaljena ostrva i razuđene obale ovih jedinstvenih predela.
PUTOVANJE U UNUTRAŠNOST ALJASKE
70 putnika; od 04. do 13. avgusta 1993. godine; početna cena: 2.970 dolara. Kitovi, delfini, medvedi, orlovi, njorke, morske vidre, foke – mogu se videti u fjordovima, na lednicima i pod snežnim kapama aljaskih planina.

Izvor: McIntosh, Goeldner, Ritchie, 1995.

hovnu povezanost sa okruženjem i podučavaju ih lokalnim zanatima. Na kraju putovanja posetioci se pozivaju da utiču na ljude u svojim zemljama kako bi postali svesni napora Huaorana da odbrane svoju zemlju i kulturu.

◀ Slika 28. Obala na kojoj se odvijaju programi ekoturizma u Meksiku

Foto: D. Hughes/B. Coleman

Dobar primer dolazi iz Venecuele. Jedna od ovdašnjih domorodačkih grupa, Pemoni, prima dnevno i do 100 turista, koji dolaze avionom iz odmarališta sa ostrva Margarita. Njihov cilj je najveći vodopad na svetu – Angel. Pemoni su sagradili i selo, udaljeno sat hoda od njihovog, sa deset tradicionalnih koliba za prenoćiste. Prihodi od turizma koriste se izgradnju škole, ambulantne i za dopunjavanje državnih subvencija koje su sve manje (Blanži, 2000).

Ovi primeri neoborivo dokazuju značaj ekoturizma, naročito u prvom slučaju, jer on predstavlja alternativu drugim privrednim delatnostima sa dalekosežnim posledicama. Pored toga ekoturizam skreće pažnju svetske javnosti na probleme sa naftnom industrijom u ekološki vrednim celinama. Zato i nije neobično što su Huaorani dobili nagradu za najbolji ekoturistički program na Sajmu turizma u Berlinu 1998. godine.

Nakon 2007. godine na turističko tržište se opet vratila Kolumbija posle ozbiljnih i trumačnih posledica koje su doneli terorizam i krijučarenje droge. Pod sloganima „Kolumbija je strast“ i „Rizikujete samo ako ne dođete“, Kolumbija promoviše i prezentuje proizvode prirodnog i ekoturizma. To su oblici turizma koji se uglavnom realizuju u nacionalnim parkovima i ostalim zaštićenim područjima ove zemlje. Najzastupljenije aktivnosti su posmatranje (istraživanje) biljnog i životinjskog sveta, šetnja pešačkim stazama, foto-safari, posmatranje ptica, posmatranje leptira i brojne druge. Drugačija i uskospecijalizovana ponuda nudi se pod sloganom „Jedna destinacija, dva sveta za otkrivanje“. Ona obuhvata istraživanje vodenog sveta Karipskog mora i Velikog Tihog okeana.

Ekoturizam pomaže ugroženim vrstama u Meksiku

E koturizam na pacifičkoj obali Meksika (slika 28), u državi Mičoakan, pokrenuli su biolozi sa državnog univerziteta u cilju zaštite morskih kornjača od istrebljenja. Do tada su jedinke ove vrste, koje na Zemlji žive možda već 150 miliona godina, bile ozbiljno ugrožene od lovokradica i to ubiranjem jaja i ubijanjem odraslih primeraka zbog mesa, oklopa, ulja i kože. Nadležni su pokrenuli 1982. godine kamp u ribarskim selima Kolola i Maruati, u vreme kada je 90% kornjačinih jaja bilo ilegalno prikupljano. Grupa biologa je na vreme shvatila da će projekat uspeti jedino ako se za lokalno stanovništvo pronađe alternativni izvor zarade. Ekoturizam je bio jedna od tih alternativa. Odmah je prepoznato i to da lokalno stanovništvo mora biti aktivno uključeno u sve projekte. Tako su bivše lovokradice počele da patroliraju obalamu u zajedničkom zadatku očuvanja kornjača. Patrolama su se priključili i istraživači. Predvođene grupama ekoturista, lokalne zanatlje su počele na tržnicama da plasiraju tekstilne proizvode i keramičke rukotvorine. Zarada od ekoturizma poboljšala je stanje lokalnog društva, a populacija kornjača je dobila perspektivu. Turisti zainteresovani za „zelene programe“ su otkrili novu šansu u poslovima vezano za dobrobit morskih kornjača. Ipak, nije sve bez problema, čak ni u ekoturizmu. Turisti koji nisu dobro upućeni izazivaju negativne uticaje kako ovde, tako i na drugim mestima u svetu gde se realizuju ovakvi aranžmani. Ključni problem su: blicevi fotoaparata, gužva, buka i ometanje ženki u polaganju jaja. Organizatori savetuju turiste da se pažljivo pridržavaju normi ponašanja koje im saopštavaju lokalni vodiči.

Ekture koje uključuju razgledanje staništa kornjača prisutne su i u nekim drugim delovima Pacifika, Atlantika i Kariba. Programi koštaju od 350 do 2.200 dolara (Marshall, 1995).

Kostarika se u poslednje vreme prepoznaće kao jedna od vodećih destinacija ekoturizma (slika 29). U njihovoј ponudi se nalaze: nacionalni parkovi osobenog biodiverziteta, vodeni sportovi, trekking kroz tropsku šumu, iskonski privlačne plaže Kariba i Velikog Tihog okeana, aktivni vulkani, izvori tople vode i udobna ekokonačišta i ekohoteli sa ukusnom hranom u kojoj je najviše zastupljeno tropsko voće. Putovanja organizuje poznati turooperator Camino Travel i oni se deklarativno predstavljaju kao neko ko podstiče toleranciju, zaštitu prirode i druženje sa lokalnim stanovništvom. Sve to zajedno može turističko putovanje preobratiti u jedinstveno životno iskustvo. Pošto pretenduje na poziciju globalnog lidera u održivom turizmu, ova država nudi rešenje za njegov razvoj kroz primenu Sertifikata za program održivog turizma (Certification for Sustainable Tourism Program - CST). Kroz taj program nadležne institucije Kostarike klasificuju i sertificuju turističku privredu i teže modelu održivosti za bolju praksu upravljanja prirodnim, kulturnim i društvenim resursima u zemlji.

Tokom 1998. godine u Nikaragvi, na poloustrvu Kosiguina, otpočela je realizacija programa koji je osmisnila lokalna ekološka organizacija - SELVA (Somos Ecologistas en Lucha por la Vida y el Ambiente / Mi smo ekolozi koji se bore za život i životnu sredinu). U studiji izvodljivosti je zaključeno da su problemi ruralnog područja sledeći: nedostatak pijaće vode, sistema kanalizacije i električne energije u većem delu regije (koja obuhvata 130 sela), zastarelost saobraćajnog sistema i ambijent opšteg siromaštva. Ipak, regija poseduje atraktivnosti za potencijalne ekoturiste. One uključuju vulkan Kosiguina, pristupačan samo kroz pešačke ture; termalne vode; ribolovne revire; krstarjenje po Foncesa zalivu; izvanredno očuvanu obalu i još uvek relativno očuvanu prirodu div-

◀ Slika 29. Turistička promocija Kostarike na međunarodnom sajmu turizma u Berlinu
Foto: V. Stojanović

ljine uprkos procesu krčenja šuma. Takođe, zaključeno je da razvoj turističkih usluga mora da napreduje polako sa pažljivim uključivanjem lokalnog stanovništva i uz izbegavanje potencijalnih sukoba između angažovanog dela zajednice i onoga koji to nije. Turistička ponuda ne poseduje uobičajene sadržaje za zabavu stranih turista. Program razvoja turizma je uključio izgradnju vizitorskog centra koji nudi smestaj za 16 turista i čija je arhitektura izvedena u lokalnom stilu (Mowforth, Munt, 2003).

U istočnom delu Centralne Evrope postoji tendencija povezivanja ponude ekoturizma sa rezervatima biosfere (Johnson, 2004). Takva praksa je prisutna u mađarskom Rezervatu biosfere Agtelek i češkom Rezervatu biosfere Trebonsko. Prvi je proglašen 1979. godine u se-

veroistočnom delu države. Dva sela se nalaze unutar Rezervata (Agtelek i Josavafo), a čak 18 je smešteno na njegovoj granici. Unutar kultivisanih površina uobičajeni predeli obuhvataju polja pod žitom, stare voćnjake i vinograde. Glavni problemi Rezervata su nestanak tradicionalne proizvodnje i smanjenje broja stanovnika, a prisutno je i povećanje udela starog stanovništva, opadanje kvaliteta u zdravstvu, obrazovanju i ostalim javnim servisima. Izlaz iz ovakve situacije traži se u primeni smernica menadžment plana koji, između ostalog, zahteva prezentaciju kulturne baštine kroz promociju tradicionalnih rukotvorina i ruralnog turizma u regiji. Trebensko je proglašeno za Rezervat biosfere 1977. godine u južnom delu Češke, na granici sa Austrijom. U centru Rezervata se nalazi grad Trebon (9.000 stanovnika), sa jedinstvenom arhitekturom i specijalnim statusom banjskog mesta u kome se koristi lekovito blato. Ovo područje je od posebnog značaja za faunu ptica, jer obuhvata čak 20 malih zaštićenih područja (prirodnih rezervata ili spomenika prirode nacionalnog i regionalnog značaja). Među zastupljenim prirodnim predelima nalaze se i vlažna staništa, plavne ravnice, vlažne livade i peščane dine. Nažalost, Rezervat je bitno ugrožen upravo kroz nekontrolisani razvoj turizma i ostalih privrednih aktivnosti poput poljoprivrede, šumarstva i ribarstva. U kombinaciji sa modernim tehnologijama, ove delatnosti su postale opasne po prirodu. Ekoturizam ovog područja je koncentrisan na obilazak staništa retkih vrsta. Inače, ozbiljniji planovi razvoja eko i održivog turizma ne postoje.

Pokušaje razvoja ekoturizma beleže i pojedine balkanske zemlje. Tokom devedesetih godina širom Bugarske razvijaju se projekti razvoja ekoturizma. Ekoturizam je u ovoj državi definisan kao oblik turizma zasnovan na prirodi, ruralnom načinu života i udružen sa kultur-

nim događajima. Kao takav on podstiče proces zaštite prirode i razvoj lokalnih zajednica, posebno seoskog stanovništva. Razvojni proces je dobio podršku tri ministarstva: za zaštitu životne sredine i vodoprivredu, ekonomiju (uključujući turizam) i poljoprivredu i šumarstvo. Takođe, podržale su ga i neke međunarodne institucije. Saradnja bazirana na spajanju lokalnog i nacionalnog nivoa podstakla je osnivanje Nacionalne radne grupe za ekoturizam koja je, između ostalog, uključila tri ministarstva, nacionalne, regionalne i lokalne turističke organizacije i nevladine organizacije za zaštitu. Pokrenut je Nacionalni forum za ekoturizam, koji je uključio i mnogobrojna međunarodna tela i eksperte. Konačno, na bazi preovlađujućih predela, zemlja je podeljena na 12 destinacija ekoturizma i sve imaju zasebne regionalne ekoturističke akcione planove. Ekoturizam u Bugarskoj se ne tretira kao nešto sasvim drugačije i nezavisno od masovnog turizma. To je prema njihovom mišljenju stvar raznovrsnosti ukupnog turističkog proizvoda i povod za transformaciju bugarskog turizma u održivi turizam (Carbone i drugi, 2005).

Ne može se svaka turistička aktivnost vezana za prirodu okarakterisati kao saglasna sa principima ekoturizma (prilog 20). Prirodni resursi se mogu koristiti na raznovrsne načine i svaki od njih ima vlastiti nivo uticaja (tabella 24). Aktivnostima ekoturista mogu se smatrati samo one iz grupe nepotrošivog korišćenja resursa: posmatranje ptica (birdwatching), posmatranje kitova (whale-watching) kao i uopšte posmatranje nekih drugih životinjskih vrsta, šetnje kroz prirodu, edukativne rute. Dalje, tu spadaju i neke rekreativne aktivnosti poput biciklizma, kajakarenja, splavarenja, paraglajdinga, kao i sve one aktivnosti koje su saglasne sa prirodom u kojoj se odvijaju a nemaju negativne uticaje na životnu sredinu. Pri-

likom upražnjavanja resursa važno je da turisti imaju jasno razvijenu svest o zaštiti životne sredine i prirodnih predela u koje putuju. Konačno, čak ni onda nisu ispoštovani kriterijumi ekoturizma, sve dok lokalno stanovništvo nije primetilo korist od razvoja turizma i dok lokalna zajednica nije uključena u sve programe oko odlučivanja u ekoturizmu.

U privlačnu aktivnost za ekoturiste spada i posmatranje raznih životinja, posebno onih ugroženih. Kao jedna od najugroženijih vrsta, kitovi su poslednjih decenija u centru pažnje istraživača. Sa pojavom ekoturizma za problematiku njihovog očuvanja zainteresovali se se i turisti. Jedan od najpoznatijih kampova za posmatranje kitova - Baija ekspedicija, nalazi se u Meksiku, na poluostrvu Donja Kalifornija. Centralni delovi poluostrva zaštićeni su 1988. godine kao Rezervat biosfere (Vizcaino Desert Biosphere Reserve), čiji je sastavni deo i San Ignacio laguna. Svakog decembra u lagunu doplivaju ženke kako bi donele na svet mладунце. Njihova migracija duga je oko 8000 km i počinje tri meseca ranije u blizini obala Aljaske. Posmatranje kitova strogo je regulisano propisima koji uključuju način približavanja turističkih čamaca, njihovu brzinu, zabranu naglih promena brzine i pravca kretanja. Inače, posmatranje se obavlja iz posebnih ribarskih čamaca. Turistička sezona za ovaj vid ekoturističke aktivnosti traje od januara do marta, sa špicom u drugoj polovini februara. Ukupna cena aranžmana iznosi od 1.500 dolara do 2.850 dolara, a trajanje od pet do osam dana. Naučnici su saglasni da ukupan broj od 3.000 turista, koliko ih godišnje poseti ovo mesto, ne predstavlja opasnost za populaciju kitova (Marshall, 1996).

Još jedna svetski poznata destinacija za posmatranje kitova nalazi se u Norveškoj. Pod izazovnim sloganom „Upoznajte Mobi Dika“,

Tabela 24. Načini korišćenja resursa prirodnih predela

Potrošivo korišćenje	Komerčijalni lov, sportski lov, komercijalno ribarstvo, sportski ribolov, lov zbog krvna, lov zbog životinjskih proizvoda i kućnih ljubimaca, indirektno ubijanje kroz druge aktivnosti (kroz zagadživanje, ubijanje u saobraćaju), programi istrebljenja za životinje koje predstavljaju neku vrstu pretnje.
Relativno potrošivo korišćenje	Zoo-vrtovi, akvarijumi, naučna istraživanja.
Nepotrošivo korišćenje	Posmatranje ptica, posmatranje kitova, foto-putovanja, šetnje kroz prirodu, komercijalna fotografija i filmovi, posmatranje živog sveta u nacionalnim parkovima, rezervatima i rekreativnim područjima.

Izvor: Duffus i Dearden, 1990.

Andenes u Norveškoj se promoviše kao najbolji centar za posmatranje ovih zadivljujućih morskih sisara. Na turističkoj karti se nalaze od 1988. i odmah su privukli pažnju međunarodne javnosti. Zaposleni vodići su naučnici i studenti iz mnogih zemalja sveta, tako da svaki turistički izlet podseća na mali istraživački projekat. Nijedno mesto na obali Norveške ne nalazi se tako blizu kontinentalnog šelfa kao što je to u Andenesu. Zato se od obale do staništa ovih životinja putuje kratko i to se ističe kao još jedna prednost ove destinacije. Posetiocima je na usluzi i turistički centar u kome se mogu informisati o kitovima, njihovom mestu u ekosistemu i aktuelnim istraživanjima. Zbog jakih referenci Društvo za zaštitu kitova i delfina (The Whale and Dolphin Conservation Society – WDCS) ocenilo je Andenes kao svetski najveću i najuspešniju „arktičku“ destinaciju za posmatranje kitova. Inače, u Norveškoj postoje i druge destinacije koje pružaju usluge ekoturista zainteresovanim za ponudu posmatranja kitova (slika 31).

Turistička ponuda putovanja baziranih na prirodi toliko je postala raznovrsna i bogata da se u ponudi nalazi i osmatranje ekosistema u nijansama različitih godišnjih doba. Jesenji

Safari u Africi (šta nije ekoturizam)

Ekoturizam u pojedinim afričkim državama je od velikog značaja, jer motiviše njihovo stanovništvo u rešavanju pitanja očuvanja prirodnih vrednosti, koja su često i od globalnog značaja. Teško da bi u nekoj drugoj situaciji stanovništvo društva koje živi u siromaštvu bilo zainteresovano za očuvanje prirode. Novac od ekoturizma strogo se koristi za zaštitu prirodnih predela divljine. Da bi projekti ekoturizma uspeli ovde se vodi računa o obezbeđenju kvalitetnog doživljaja turista, promociji zaštite prirode i uključivanju lokalnog stanovništva.

Kenija je najstarija destinacija takozvanih prirodnog turizma. On je afirmisan početkom osamdesetih godina i brzo je osvojio svoje poklonike. Danas se u zaštićenim prirodnim dobrima ove države od ostvarenog turističkog prometa realizuje 250 miliona dolara, što je od izuzetnog značaja za privredu. Ipak, neki problemi su i dalje prisutni. Parkovi propadaju zbog nedostatka novčanih sredstava, krivolova i neprimerenog korišćenja resursa koje stanovništvo često preduzima. Izuzetan napor kenijske vlade ublažio je mnoge od tih problema, ali prekomeren broj turista u nekim situacijama izazvao je pravu

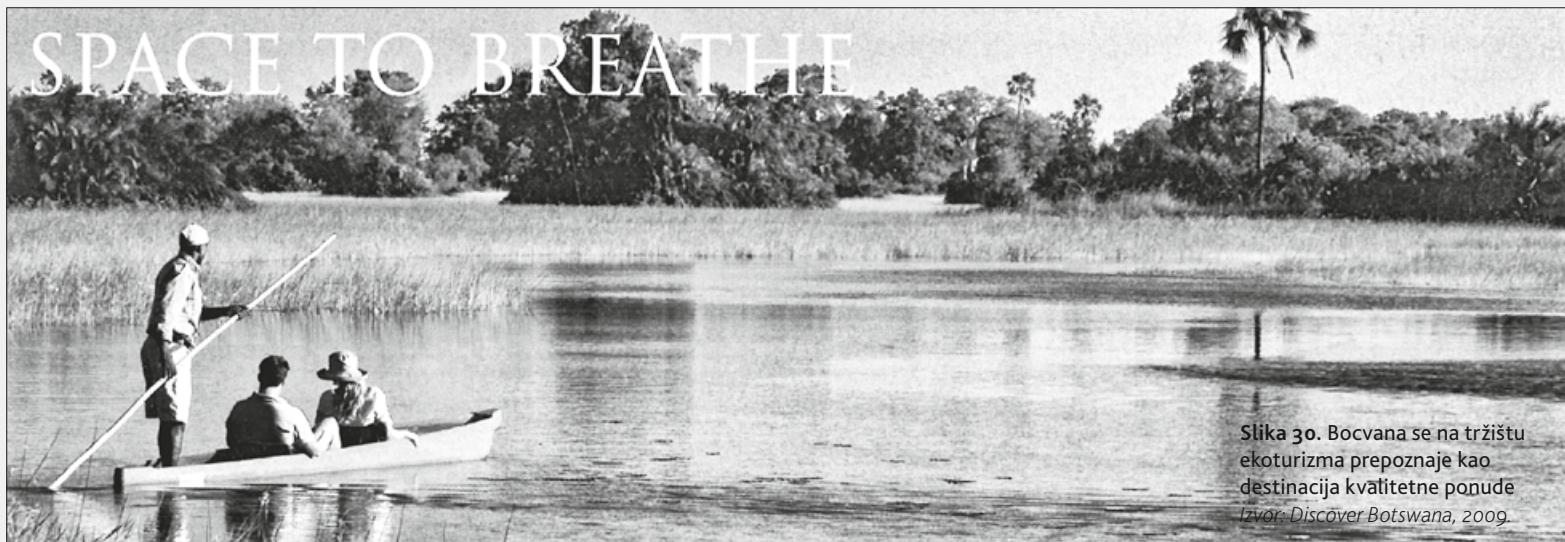
pustoš. Pošto se ne pridržavaju puteva i pravila ponašanja vozila uz nemiravaju životinje i degradiraju vegetaciju. Da bi više zaradili turoperatori često nude siromašne doživljaje u kojima se vozila kreću u malim razdaljinama od ekokonačišta, pa su i sami turisti prilično nezadovoljni. Sa druge strane, izrazito kvalitetne programe organizuju Fondacija afričke divljine (African Wildlife Foundation) i Međunarodne ekspedicije. Dvonedeljni program se realizuje u malim grupama u stručnoj pratičnji eksperata za prirodu ovog podneblja. To samo potvrđuje da je u ekoturizmu ispravan onaj koncept koji porast kvaliteta ekoturističkog doživljaja vidi kao način da se zaradi više, a ne kroz povećanje broja turista.

Nažalost, ponekada se turistima pruža mogućnost da idu u lov na slonove. Niko nema prava da ovaj vid turizma zove „lovni ekoturizam“, premda se u Zimbabveu to ipak praktikuje. Štaviše, ovakvi programi navodno promovišu zaštitu prirode, jer ostvaruju prihod od „uklanjanja“ onih vrsta koje su prenamnožene. Pod tim izgovorom neophodan je ovakav vid selekcije. Ironično, ali aktuelni program (The Communal Areas Management

Programme for Indigenous Resources) je čak razvio plan uključivanja lokalnih zajednica.

Zbog ovakvih neprimerenih aktivnosti turistima koji putuju u Afriku radi njenih prirodnih vrednosti savetuje se da obrate pažnju oko izbora turoperatora. Oni moraju imati lokalnu licencu i iskustvo od tri godine na dotočnoj lokaciji. Nije preporučljivo da grupe imaju više od 15 turista. Važno je da programi obezbeđuju zaposlenost lokalnog stanovništva. Vodiči i vozači bi trebalo da prođu obuku za zanimanje koje obavljaju. Hrana i usluge moraju biti lokalnog porekla. Programi moraju podržavati akcije zaštite prirode.

Sasvim drugačija iskustva nude Bocvana, Zambija, Južna Afrika i Namibija. Ipak, Gana je prva zapadnoafrička država sa pravim načinom vođenja ekoturizma. U saradnji sa Međunarodnim udruženjem za zaštitu promoviše se Nacionalni park Kakum. Preovlađujuća vrednost u Nacionalnom parku je tropska šuma. Životinjski svet je teško posmatrati u ovakvim prilikama, jer to zahteva i dobro obeležene staze i lokalne vodiče. Tu se nalazi i prva afrička uspijajuća za osmatranje gornjih spratova šume, koja ne uzmirava životinje (Tangley, 1995).

Slika 30. Bocvana se na tržištu ekoturizma prepoznaće kao destinacija kvalitetne ponude
Izvor: Discover Botswana, 2009.

programi, zasnovani na posmatranju opadajućeg lišća (leaf-watching), nude posebna iskustva u otkrivanju prirode tokom ovog godišnjeg doba. Turistička ponuda utoliko je interesantnija, tvrde organizatori, turisti i putopisci, jer predstavlja kombinaciju umetnosti i nauke koja turistima omogućuje bolje saznanje o prirodnim ciklusima. Simbol ovakvog turizma u Severnoj Americi je javor, čiji se značajni areal nalazi u Vermontu i u južnom delu Kvebeku. U kombinaciji sa selima i farmama, ponuda ovog tipa toliko je postala atraktivna da Vermont, sa oko 570.000 stanovnika, poseti milion turista tokom trajanja šestonedeljne jesenje turističke sezone. Ponuda, naravno, ne obuhvata samo razgledanje, već čitav niz turističko-rekreativnih aktivnosti poput biciklizma, pešačenja, planinarenja, splavarenja i fotografisanja. Leaf-watching turizam je popularan u Koloradu, Mejnu, Mičigenu, Nevadi, Njujorku, Severnoj Karolini i već spomenutim Kvebeku i Vermontu (Tourtellot, 1997).

◀ **Slika 31.** Norveška je jedna od poznatijih destinacija ekoturizma (posmatranje kitova) u Evropi
Izvor: Vesterålen, brochure

DESTINACIJA EKOTURIZMA I EKOKONAČIŠTE

Koncept destinacije ekoturizma još uvek je nedovoljno proučen. Zbog toga su u nekim područjima sveta vlade pokušavale da unaprede postojeće turističke destinacije u ekodestinacije što je često rezultiralo negativnim posledicama. Radikalni primer je Jugoistočna Azija, gde su milioni stanovnika preseljeni sa svojih poseda, a to im je kompenzovano zapošljavanjem u poslovima vezanim za takozvani ekoturizam. To samo potvrđuje da u osmišljavanju destinacija ekoturizma vlade imaju veliku odgovornost. Vlada je odgovorna za planiranje, kreiranje politike turističkog razvoja, zoniranje destinacije i druge aspekte važne po životnu sredinu.

Prema definiciji i osnovnim principima ekoturizma može se zaključiti da destinacija ekoturizma obuhvata sledeće činioce:

- zaštićena prirodna dobra (uglavnom nacionalne parkove) ili predele očuvanih prirodnih karakteristika i bogatog biodiverziteta, u kojima je intenzitet izgrađenog i urbanizovanog na izuzetno niskom nivou i u kojima se turizam ne razvija na štetu izvornih prirodnih karakteristika;
- oblasti i objekte za rekreaciju koji su usklađeni sa prirodnim kapacitetima, turističke staze koje zajednički koriste kako turisti, tako i lokalno stanovništvo,

- a na stazama je zastupljena turistička signalizacija od ekološki prihvatljivog materijala;
- ugostiteljske objekte (hoteli, restorani, ekokonačišta, vizitorski centri) koji su u vlasništvu lokalne zajednice, a čija arhitektura i ambijent moraju naglašavati lokalno nasleđe i kulturu;
- lokalno stanovništvo koje je svesno vlastitog kulturnog identiteta i spremno da učestvuje u promociji lokalnog nasleđa kroz osmišljavanje turističkih manifestacija i na druge originalne načine (tu spada i promocija ruralnih vrednosti);
- prijateljski odnos ekoturista i lokalnog stanovništva koji ne samo da neće odvajati staze njihovog kretanja, nego će podsticati uzajamno druženje u prirodi, restoranima ili prodavnicama.

Destinacija ekoturizma mora imati svoj turistički razvoj i on ne sme ugrožavati resurse životne sredine. Da bi se to i ostvarilo neophodno je primeniti sledeće smernice za uspešno upravljanje:

- obezbediti odgovarajući budžet za očuvanje poznatih turističkih centara i usmeriti takse od turizma u svrhu zaštite;
- primorati turistička preduzeća da uplate taksu za ekološke uticaje i to radi finansiranja procesa reciklaže, kapaciteta za preradu otpada, električne energije i vodosnabdevanja, jer i turistima su potrebne ove usluge;
- obezbediti izveštaje o uticaju turizma na životnu sredinu koji moraju biti povezani sa licenciranjem preduzeća i sistemom sertifikacije;
- ekološki adekvatno upravljati prostorima za kampovanje u cilju minimiziranja negativnih uticaja;

- usvojiti propise u vezi sa javnim zemljistem što treba da donese detalje o vrsti vozila koja su dozvoljena u specifičnim zonama razvoja, ograničenju brzine, kaznama za deponije i zagađenja i ostale bitne činjenice u vezi sa menadžmentom posetilaca;
- pružiti programe obuke onim stanovnicima koji imaju mogućnost da se bave sopstvenim biznisom;
- omogućiti lokalnom stanovništvu da bez obzira na popularnost destinacije ostane u mogućnosti kupovine nekretnina (Wood, 2002).

Ekokonačište je tip smeštaja u ekoturizmu gde se susreću filozofija i principi ekoturizma (Russel, Bottrill, Meredith, 1995). Koncept ekokonačišta obuhvata obrazovnu i iskustvenu komponentu u kombinaciji sa strategijom zaštite životne sredine. To znači da pored usluge smeštaja i kvalitetnog turističkog iskustva, koje obuhvata doživljaj turista i učenje o zaštiti, ekokonačiše mora da obezbedi i adekvatnu brigu o životnoj sredini. Takođe, ekoturizam promoviše ideju zaštite životne sredine kroz razvijanje principa ekološkog iskustva, obrazovanja i brige o lokalnom okruženju. Suština ekokonačišta može se sagledavati i kroz njegovo poređenje sa klasičnim smeštajno-ugostiteljskim objektima (tabela 25).

Ekokonačište je po svojoj suštini skroman objekat na nivou osnovnih turističkih potreba. Ono mora da zadovoljava osnovne etičke principе, što se posebno očituje u skali malih uticaja na njihovo okruženje. Planiranje eventualnih uticaja se može posmatrati i kroz minimiziranje uticaja saobraćajnica koje vode do ekokonačišta, dalje, kroz njegovu arhitekturu, koja mora biti u stilu lokalnog kulturnog nasleđa i bez narušavanja estetskih vrednosti (slika 32) i konačno, kroz

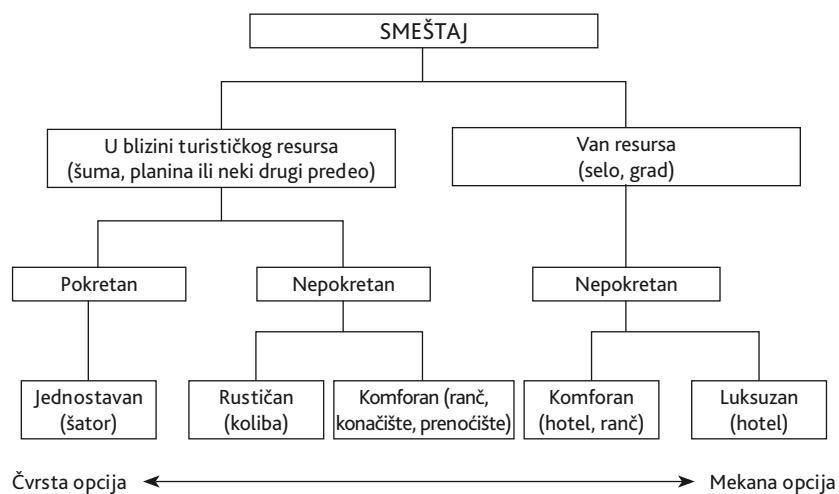
organizaciju poslovanja. Kada je to moguće ekokonačišta koriste obnovljive izvore energije kao što su solarna ili energija veta, obavezno rade na prečišćavanju otpadnih voda i reciklaži otpada. Jedan od često spominjanih kriterijuma ističe da ekokonačište ne pripada svetski poznatim hotelskim lancima, već se obavezno nalazi u vlasništvu lokalne zajednice. Ipak, teorija o ekokonačištima ponekada nije saglasna sa stanjem u praksi, pa se u opciji smeštajnih kapaciteta ekoturizma nalaze i oni objekti koji mu po definiciji ne pripadaju (šema 14). Ekoturizam u nekim delovima sveta postaje moda i način da se kroz nove trendove brzo zaradi novac. Deo takve loše ideje je i ekokonačišteinicirano od internacionalnih kompanija, koje za izgradnju koriste materijale neusaglašene sa lokalnim nasleđem. Oni ne nude programe i doživljaje na bazi lokalnih prirodnih i kulturnih znamenitosti. Takav razvoj ekoturizma se može označiti kao kozmetički i on samo površno zalazi u principe ekoturizma. Neki od loših primera ističu i čuvanje životinja na lancu u takozvanim ekokonačištima, a sve u cilju turističke prezentacije.

Opsežna analiza 28 ekokonačišta u devet turistički poznatih destinacija ekoturizma (Belize, Kostarika, Peru, Brazil, Ekvador, Aljaska, Australija, Novi Zeland i mnoge zemlje Afrike) utvrdila je da se ovi ugostiteljski objekti uvek nalaze u zaštićenim prirodnim dobrima ili njihovoj okolini. Prirodne lepote su ključni moment u njihovog dobrog poslovanja. Najveći broj je malih kapaciteta, sa mogućnošću smeštaja oko 24 osobe. Cena smeštaja po jednoj noći sa obrocima i lokalnim transportom u proseku se kreće od 130 do 170 dolara. U najvećem broju slučajeva ekokonačišta se nalaze u nezavisnim partnerskim odnosima malih dimenzija, premda nije neobično i to da su u sistemu velikih lanaca. Dokaz tog fenomena su P&O u Australiji i Hilton u Keniji (Russel, Bottrill, Meredith, 1995).

Tabela 25. Uporedna analiza tradicionalnog smeštaja i ekokonačišta

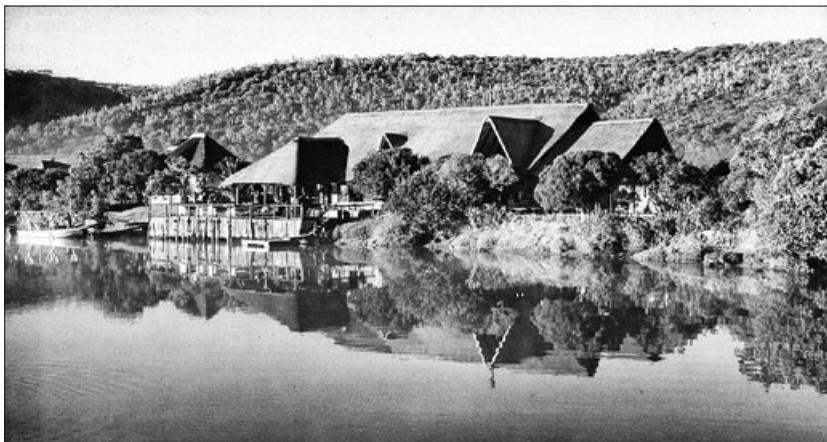
Tradicionalni smeštaj	Ekokonačište
Luksuz	Komfor osnovnih potreba
Uniformni stil	Jedinstveni, osobeni stil
Relaksacioni fokus	Aktivno-obrazovni fokus
Aktivnosti bazirane na opremi (npr. golf, tenis)	Aktivnosti bazirane na prirodnim resursima (npr. pešačenje, ronjenje)
Razvoj na bazi enklave	Integrисани razvoj sa lokalnom sredinom
Vlasništvo na bazi konzorcijuma	Vlasništvo na bazi individualnog
Maksimizirana zarada kroz masovnost kapaciteta, usluge i cenu	Maksimizirana zarada kroz strateški dizajn, lokaciju, male kapacitete, usluge i cenu
Visoke investicije	Umerene i niske investicije
Ključne atrakcije su usluge i okolina	Ključne atrakcije su okolina i usluge
Obroci visokog kvaliteta, usluge i prezentacije	Pažljivo pripremljena hrana i uticaj lokalne kuhinje
Tržište unutar lanca	Nezavisno tržište
Specijalizovani vodiči za prirodne vrednosti ne postoje ili su minimalno zastupljeni	Prisutnost i aktivnost specijalizovanih vodiča za prirodne vrednosti

Izvor: Russel, Bottrill, Meredith, 1995.

▲ **Šema 14.** Raspon smeštajnih kapaciteta u ekoturizmu

Izvor: Wight, 1993.

▲ **Slika 32.** Ekokonačište na obali reke Bušman u Južnoj Africi
Izvor: Kariega, brochure

Ipak, teorija o ekokonačištima i ekoturizmu je saglasna da iako smeštaj predstavlja značajan

element ponude ovog oblika turizma, on nije i presudan za posetu nekoj regiji. Ekokonačišta utiču na opšti turistički doživljaj, ali i pored toga ekoturisti ispred svega stavljuju iskustvo pa tek onda pridaju značaj smeštaju.

U Srbiji nema ekokonačišta koja potpuno ili makar i delimično odgovaraju definiciji i turističkoj ponudi ekoturizma. Možda je to još jedan od pokazatelja da ni pravog ekoturizma i njegovih osnovnih načela ovde nema. Raznovrsnost prirodnog nasleđa i kulturne baštine u njegovom okruženju pokazuje da arhitektonski i ambijentalni izražaji potencijalnih ekokonačišta mogu biti veoma raznovrsni. To bi mogao biti samo jedan od detalja bogatije potencijalne ponude ekoturizma u Srbiji.

KO SU EKOTURISTI

Jedan od osnovnih zadataka teorije turizma jeste i određivanje tipologije turista, njihovih potreba, motivacija i interesovanja. Bolje razumevanje osnovnih karakteristika određenih tipova turista doprinosi boljem poznavanju određenih oblika turizma i njihovih osnovnih karakteristika. Ovakva istraživanja se odlično mogu iskoristiti u praksi turizma. Tipologija turista se može pratiti i kroz razvojni put transformacije jedne turističke destinacije. Od malo poznatog, neotkrivenog prostora, pa do faze koja se nalazi u punom, masovnom turizmu, destinaciju pohode različiti tipovi turista. Slikovitost ovakve tvrdnje potvrđuje svojim primerom Cohen (1972) navodeći kako su Grinič, u momentu kada je postao turistička atrakcija, napustili mnogi istinski boemi „sklonivši“ se u Ist.

Motivacija i zadovoljenje psiholoških potreba fundamentalno je za istraživanje problema zašto turisti putuju. Motivacija je u tesnoj

vezи sa društvenim i prirodnim okruženjem turista. Ipak, neki istraživači smatraju da presudnu ulogu u motivaciji turista imaju isključivo faktori psihološke prirode. Oni navode da ljudi putuju iz dva razloga: prvo, zbog traganja za unutrašnjim priznanjima i novinama i drugo, zbog bekstva od svakodnevnog okruženja. Oba navedena faktora motivacije mogu biti lične (lične nevolje ili manjkavosti) ili interpersonalne prirode (odnos prema porodici, prijateljima, susedima) (Iso-Ahola, 1982).

Pojava ekoturista na pozornici savremenog turizma vezuje se za devedesete godine XX veka. Promene u društvu, novi politički trendovi, veliki pritisak na prirodno okruženje rezultirali su pojmom „novih turista“. Poon (1993) navodi da su oni fundamentalno drugačiji od „starih“ (tabela 26). Novi turisti su više „zeleni“, nezavisni, fleksibilni, svesni i više insistaraju na vlastitom iskustvu. On takođe dodaje da su novi turisti više spontani, nepredvidi-

vi, kao i da nisu homogeni onoliko koliko su to stari. Oni su predstavljeni konceptom „videti i uživati, ali ne uništiti“ i predvođeni sumnjom u krilatiku „Zapad je najbolji“. Zato i ne čudi što su se globalno poznate destinacije ekoturizma i održivog turizma afirmisale u zemljama Trećeg sveta. Ostala mišljenja, takođe, ističu da su to turisti koji konstituišu tržišni segment sa jasno definisanom sveštu o ugroženosti životne sredine. Tom segmentu pripadaju etički turisti, ekološki odgovorni turisti, dobri turisti i ekoturisti.

Baš kao što je teško precizno definisati ekoturizam, tako je i teško definisati pojам ekoturista. Mišljenja o osnovnim karakteristikama ekoturista veoma su raznovrsna.

Kusler (1991) opisuje tri osnovne grupe ekoturista:

1. **Samoinicijativni ekoturisti** – kojih pripadaju turisti sa najvećim stepenom ekoturističkog iskustva. Oni pojedinačno odsedaju u raznovrsnim tipovima smeštaja i imaju pokretljivost u obilasku mnogih znamenitosti. Njihovo iskustvo ima visok stepen fleksibilnosti.
2. **Ekoturisti organizovanog putovanja** – očekuju visok stepen organizacije unutar turističkog programa i putuju u egzotične ili daleke destinacije (Antarktik).
3. **Školske i naučne grupe** – uključene su u naučno istraživanje destinacija. Oni boraće duže na jednom mestu i spremno podnose uslove nepristupačnih prirodnih predela, bolje nego drugi ekoturisti.

Lindberg (1991) ističe značaj posvećenosti kao kriterijumu za definisanje različitih tipova ekoturista, uključujući saznanje o tome kakvo iskustvo ekoturisti priželjkaju, gde i kako hoće da putuju. Na osnovu toga razlikuju se četiri osnovna tipa:

Tabela 26. Poređenje zahteva „starih“ i „novih“ turista

Stari turisti	Novi turisti
Traže Sunce	Traže nova iskustva
Slede mase	Sami donose odluke
Danas ovde, sutra odsutni	Vidi, uživaj, ali nemoj narušiti
Pokaži da si bio	Iskustvo samo po sebi
Imati	Biti
Nadmoć	Razumevanje
Vole atrakcije	Vole sport i prirodu
Otpor	Preduzimljivi
Hrane su u hotelskom restoranu	Konsumiraju domaću hranu
Homogeni	Mešoviti

Izvor: Poon, 1993.

1. **Stručnjaci** – koji obuhvataju naučnike, istraživače ili članove specijalizovanih programa za edukativni turizam;
2. **Zaljubljenici u prirodu** – koji upražnjavaju specifična putovanja u zaštićena prirodna dobra i mogu i žele da razumeju lokalno prirodno i kulturno nasleđe;
3. **Glavna struja prirodnih turista** – oni nemaju stav o zaštiti prirode, a upražnjavaju ekološka putovanja, jer su deo modnih trendova;
4. **Slučajni prirodni turisti** – koji su se sticajem okolnosti našli u prirodi, kroz realizaciju nekog drugog programa.

Zanimljivu podelu ekoturista daje i Mackey (1994), jer ona obuhvata širi krug turista nego što je to inače u teoriji naglašeno:

1. **Malo E** – ova grupa obuhvata samo one turiste koji su zainteresovani za standarde u zaštiti životne sredine i za informaciju koliko ih zapravo ustanove koje se bave davanjem usluga koriste;
2. **Veliko E** – ovde pripadaju turisti koji putuju u neistražena i neotkrivena područja, ta-

- kođe, prihvataju standarde smeštaja i usluga koje podržavaju lokalnu ekonomiju ili ekokonacište;
3. **Turisti blage avanture** – ova grupa takođe posećuje predele divljine i očuvane prirode, zahteva određeni komfor, ali bez istančanog smisla za prirodu ili kulturu te destinacije i bez razmišljanja o tome da turizam može i da degradira tu destinaciju.

Interesantnu kategorizaciju baziranu na nivoima različitih interesovanja daje Cleverdon (1999). Ona zapravo predstavlja segmente turista prema njihovom interesovanju za životnu sredinu (šema 15). Nivo potreba za svaki tip je prikazan kroz širinu baze svakog segmenta. Potrebe se smanjuju od baze piramide prema vrhu. Model prikazuje da je prvi i najširi segment takozvanih **konformista** koji imaju

malo interesovanje za životnu sredinu. Oni su koncentrisani na opuštanje i uživanje. Drugi tip su **korisnici**, zainteresovani za životnu sredinu u kojoj provode odmor onoliko koliko im je neophodno da sebi priušte posebne doživljaje i tako obezbede sebi odmor kakav žele. Sledеći, treći tip – **ekološki svesni**, pokazuje porast interesovanja za životnu sredinu. Njima te informacije nisu neophodne samo radi nekog doživljaja, već zbog obogaćivanja vlastitih saznanja. Oni imaju potrebu za saznavaju kako je turizam kvalitetno povezan sa interesima životne sredine i da usluge koje koriste ne narušavaju ekološku ravnotežu. Ova grupa turista je zainteresovana za upoznavanje prirodnog i kulturnog nasleđa destinacije u kojoj borave. Poslednja grupa su **specijalizovani ekoturisti**, koji imaju najviši stepen interesovanja prema životnoj sredini, čak u tolikoj meri da su zaintereso-

► **Šema 15.** Tipovi turista prema nivou njihovog interesovanja za životnu sredinu
Izvor: Cleverdon, 1999.

vani za učešće u njenoj zaštiti. To je neka vrsta zaštitarskog odmora ili naučnog istraživanja.

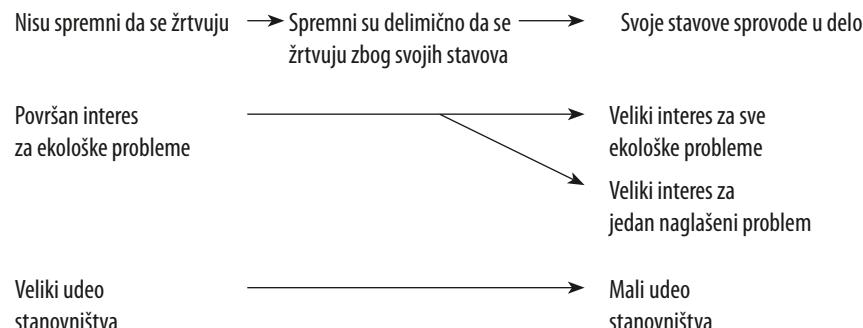
U određivanju pojma ekoturista Swarbrooke i Horner (1999) insistiraju na ideji „zelenih senki“, a ne zelenih turista (šema 16). Po njima zalaganje turista za očuvanje životne sredine proističe iz niza različitih faktora, uključujući: znanje o međusobnom uticaju turizma i životne sredine i uopšteno stavove o životnoj sredini.

Prema gruboj proceni međunarodnih dolazaka, ekoturistima pripada oko 7% turističkog tržišta ili približno 45 miliona dolazaka u 1998. U međuvremenu taj broj je porastao. Ovome se

mora dodati i popriličan broj domaćih turista čije se posete baziraju na prirodnim vrednostima. Trend putovanja baziranih na prirodi doživeo je ekspanziju devedesetih godina. Tako je poseta inostranim turista u nacionalnim parkovima Kostarike porasla sa 65.000 u 1982. godini na 273.000 u 1991. godini. Sličan trend beleže i druge zemlje. Australija je 1995. sprovedla detaljnu anketu o turistima čija se putovanja bazuju na prirodnim vrednostima i ustanovljeno je da od 1.700.000 inostranih turista njih 50% poseti makar jedan nacionalni park. Taj trend je u daljem porastu. Slično se dogodilo u drugim delovima sveta pa su povećanje boja ekotu-

Nisu zeleni	Svetlo zeleni	Tamno zeleni	Potpuno zeleni			
<ul style="list-style-type: none"> ■ Čitaju šta piše u brošurama o ekološkim problemima i pokušavaju da smanje i održivom turizmu vode tamo gde je ona deficitarna 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Razmišljaju o ekološkim problemima i pokušavaju da smanje potrošnju vode tamo gde je ona deficitarna 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Svesno nastoje da saznaju više o pojedinim problemima da smanje potrošnju vode tamo gde je ona deficitarna 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Koriste javni prevoz, a ne sopstveni, za vreme boravka unutar turističke destinacije 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Bojkotuju hotele i usluge koje imaju lošu reputaciju u naporima zaštitne životne sredine 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Plaćaju kako bi na odmoru radili unutar projekata zaštite životne sredine 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Ne idu na odmor, da ne bi zagađivali životnu sredinu

◀ Šema 16. Zelene senke u turizmu
Izvor: Swarbrooke i Horner, 1999.

rista u periodu od 1991. do 1998. ostvarile Južna Afrika (48%), Indonezija (116%), Belize (78%), Ekvador (41%), Bocvana (36%), kao i neke druge destinacije. Navedeni podaci su uglavnom vezani za vanevropske kontinente, jer su podaci o ekoturizmu Evrope prilično oskudni. Evropske statistike ne pružaju jasne podatke o turističkom tržištu vezanom za prirodu, iako se u ovim zemljama jasno pokazuje tražnja za ekološki prihvatljivim proizvodima. Evropljani unutar svog kontinenta više traže seoski turizam, možda i zbog toga što najveći deo životne sredine ne čine predeli divljine. Inače, najveću zainteresovanost za turističke proizvode sa visokim standardima održivosti pokazuju stanovnici srednjoevropskih i severnoevropskih zemalja. Tako za primer može poslužiti Australija gde u putovanjima zasnovanim na prirodi učestvuju najviše nemački (20%), švajcarski (23%) i skandinavski (18%) turisti. Evropski ekoturisti su zainteresovani za ekodestinacije drugih kontinenata pa se predviđa da će i u budućnosti oni biti najznačajnija kategorija ekoturista (Wood, 2002).

Empirijska iskustva o ekoturistima su prilično ograničena, a do sada istraživače su uglavnom zanimale demografske karakteristike (godine, pol, zanimanje i zarada) i psihološke karakteristike (stavovi, motivacije i sistem vrednosti).

Ekoturisti iz Severne Amerike su u proseku stari od 35 do 54 godine. Udeo po polovima je identičan (50%), premda se mogu uočiti razlike kroz analizu upražnjavanja pojedinih aktivnosti. Od ukupnog broja ispitanika 82% ima visoko obrazovanje. Najveći broj voli da putuje u paru (60%), dok daleko manji broj voli da pu-

tuje porodično (15%) ili pojedinačno (13%). Polovina (50%) voli da putuje u intervalu od 8 do 14 dana. Turisti koji putuju u prirodu vole da troše novac više od ostalih, jer su spremni da po jednom putovanju potroše od 1.100 do 1.500 dolara. Najvažniji motivi ovakvih putovanja su lokaliteti u divljini, posmatranje divljih životinja i pešačenje (Wood, 2002).

Na osnovu istraživanja grupe od 62 ekoturista koji su posetili Ekvador ustanovljeno je da su 52% ispitanika muškarci, dok su 48% žene. Njihova prosečna starost kreće se oko 42 godine. Oni dolaze iz porodica u kojima prosečna zarada iznosi od 30.000 do 60.000 dolara. Približno 25% zarađuje više od 90.000 dolara godišnje. Oko 30% ima najniži stepen obrazovanja, dok nešto više od 10% ima završene doktorske studije (Wilson, 1987). Kanadski ekoturisti u proseku imaju od 55 do 64 godine i 36% ima primanja preko 70.000 dolara. Oni su prilično obrazovani, jer 65% ima univerzitetsku diplomu, a od tog broja 64% su žene.

Studija istraživanja ekoturista na primeru onih koji posmatraju ptice (birdwatchers) pokazuje da veće učešće ovde imaju muškarci nego žene. Po pravilu oni su materijalno dobro situirani i imaju viši stepen obrazovanja. Više od 50% ispitanika je završilo koledž i ima sumu godišnjih primanja iznad 20.000 dolara (Applegate, Clark, 1987). Prema istraživanjima Kellerta (1985) posmatrači ptica su najčešće muškarci, čak 73%, i u proseku imaju 42 godine. Takođe 2/3 ispitanika imaju visoko obrazovanje i bolja primanja. Buduća istraživanja bi trebalo da pokažu kakve su demografske karakteristike turista koji upražnjavaju neke druge ekoturističke aktivnosti.

EKOTURIZAM I LOKALNE ZAJEDNICE

Jedan od vitalnih elemenata ekoturizma je uključivanje lokalnog stanovništva, odnosno, lokalnih zajednica. Ekoturizmu je neophodno udruživanje sa društvenim i ekonomskim životom zajednice. Taj proces bi trebalo da se dešava direktno, kroz podelu zarađenih prihoda, zaposlenost i što je najvažnije, kroz kontrolu u razvoju ekoturizma. Ovaj oblik turizma može takođe da učestvuje na društveno blagostanje, obrazovanje i infrastrukturu. Da bi se uključivanje lokalnog stanovništva u ekoturizam završilo uspešno neophodno je sprovesti proces obrazovanja kroz koji će pripadnici zajednice biti informisani o potencijalnoj koristi, ali i opasnostima razvoja turizma. Takav proces omogućuje ekonomski razvoj zajednice koji će biti malog obima, ekološki po svom karakteru i društveno prihvatljiv.

Kako negativni uticaji turizma na društvo podrazumevaju nestanak lokalne tradicije, komercijalizaciju lokalne kulture, eroziju kulturnih vrednosti, gubitak interesa za bavljenje turizmom i kriminal, tako je i jedan od osnovnih zadataka ekoturizma, kao forme održivog razvoja životne sredine, da spreči ovakav trend. Sa tim se slažu mnogobrojni istraživači i turistički radnici. Wood (2002) ističe da je za takav proces neophodno da lokalno društvo iznese svoju saglasnost, zasnovanu na prethodnoj informisanosti, da učestvuje u razvoju turizma i da postane deo procesa planiranja turističkog razvoja. Zato je neminovno da se razume i oceni zajednica pre nastanka bilo kakve inicijative oko razvoja turizma. To omogućuje da se bolje razumeju njihove potrebe i ciljevi. Ako zajednica nije uključena u početne odluke u vezi sa projektom verovatno će voditi manje računa o njegovom uspehu. Zbog toga, kao i zbog drugih

razloga pojmovi – *lokalno i učešće*, predstavljaju osnovu formule kvalitetnog uspeha ekoturizma, ali i drugih oblika turizma kroz formu održivog razvoja. Prekretnica u ovakovom načinu razmišljanja bile su devedesete, jer su lansirale i posebno naglašavale tehniku razvoja sa učešćem lokalnog stanovništa. Već tada projekti razvoja turizma nisu se mogli ni zamisliti bez učešća „lokalnog znanja“ i „lokalne snage“ i postali su ključna tačka njegovog uspeha. Razvojne agencije nisu osmišljavale i realizovale projekte bez naglašavanja lokalnog značaja.

Učešće lokalnog stanovništva je jednostavno za promovisanje, ali praktično delovanje je mnogo teže. Princip uključivanja može se obaviti na nekoliko različitih načina. Postoji šest tipova učešća i oni se kreću od pasivnog – u kome je celokupni razvoj prepušten takozvanim spoljašnjim grupama; do samopokretanja – u kome je moć i kontrola potpuno prepuštena lokalnoj zajednici (tabela 27). Suštini ekoturizma odgovara onaj tip učešća koji ima veći stepen uključenosti lokalne zajednice u proces turizma.

Na osnovu iznete tipologije moguće je dati konkretne primere koji se vezuju za svaki tip učešća. Ime Maja koristi se veoma dobro u marketingu i formiranju turističke ponude latinoameričkih država, premda potomci ove civilizacije nemaju nikakvu ulogu u donošenju odluka o razvoju turizma. Na to upućuje situacija kakva je prisutna u Gvatemali, Belizeu, Salvadoru i Meksiku. Razvoj turizma ovde se nalazi u rukama nekolicine ljudi koji odlučuju o svemu i prema takvim rezultatima reč je o pasivnom učešću. Sasvim drugačiji primer dolazi iz Kostarike. Mala zajednica po imenu Finka Sonador, na jugu Kostarike, broji svega 300 čla-

Tabela 27. Tipologija učešća

Tipologija	Karakteristike
1. Pasivno učešće	Stanovništvo je tek obavešteno šta se dešava ili šta se desilo.
2. Učešće kroz konsultaciju	Stanovništvo učestvuje tako što se konsultuje kroz odgovore na pitanja. Proces ne dozvoljava bilo kakvo odstupanje od usvojenih odluka. Eksperti nemaju obavezu da prihvate stavove lokalnog stanovništva.
3. Kupljeno učešće	Stanovništvo učestvuje u zamenu za hranu, novac ili neku drugu vrstu stimulacije.
4. Funkcionalno učešće	Učešće koje spoljašnje agencije posmatraju kao sredstvo za podsticanje svojih ciljeva, a tu spada i smanjenje cene. Stanovništvo učestvuje tako što se formiraju grupe da bi se postigli unapred predviđeni ciljevi.
5. Interaktivno učešće	Stanovništvo uzima učešće u zajedničkim analizama, razvoju akcionog plana i stvaranju ili jačanju lokalnih grupa ili institucija.
6. Samopokretanje i povezivanje	Stanovništvo uzima učešće kroz inicijative nezavisne od spoljašnjih faktora. Oni razvijaju odnose sa spoljašnjim institucijama zbog neophodnih saveta, ali čuvaju kontrolu nad korišćenjem resursa.

Izvor: Pretty, Hine, 1999.

nova, uglavnom izbeglica iz Salvador-a. To selo je poljoprivredno po svom karakteru. U njegovoj okolini se uzgajaju kafa, kukuruz, pasulj i pirlinač. Finke su 1992. uspešno pokušale da obogaće svoj privredni život, tako što su otpočeli sa pružanjem usluga turistima. Nekoliko porodica je dobrovoljno ušlo u ovaj projekat. Oko cene za usluge ishrane i smeštaja porodice su se međusobno dogovarale. Kasnije se ispostavilo da su one veoma niske za standard turista. Turistička ponuda je obuhvatila i aktivnosti poput jahanja, vodičkih tura, radova u poljoprivredi i ostale zabavne sadržaje. Učinak razvoja turizma je bio zadovoljavajući. Turisti su učili da ekskluzivnost ne mora uvek biti smisao turističkog iskustva, dok je lokalno stanovništvo zarađivalo onoliko koliko je potrebno za pristojan život i očuvanje tradicionalnih navika i načina života. Iako je u ovom slučaju bilo instrukcija sa strane, kada je pokrenuta ideja turističkog razvoja,

sve turističke aktivnosti su bile pod direktnom kontrolom lokalne zajednice. Tu spada i određivanje cena turističkih usluga. Zbog toga je ovaj primer svrstan u grupu samopokretanje i povezivanje (Mowforth, Munt, 2003). Kao takav on najviše odgovara ideji ekoturizma, iako se slučaj više vezuje za ruralni turizam.

Uključivanje lokalnih zajednica u ekoturizam podrazumeva njihovo prisustvo u procesu planiranja, istraživanja, donošenja odluka, kao i ocenjivanja stanja ukupnog razvoja. Taj proces je dosta složen i teško ga je predstaviti, jer mnogi primeri pokazuju da neki univerzalni model ne postoji već je neophodno da se svaki od njih prilagođava dotičnoj zajednici.

Model lokalnog učešća u razvoju ekoturizma može se sprovesti kroz devet osnovnih faza:

- **Faza 1: Određivanje uloge lokalnog učešća u projektu.** Ovaj proces uključuje procenu kako članovi lokalne zajednice mogu doprineti realizaciji ciljeva, a radi efikasnijeg delovanja.
- **Faza 2: Izbor istraživačkog tima.** Tim mora podrazumevati multidisciplinarni pristup i stručnjake, čak i iz društvenih nauka. Jedino na taj način je moguće realizovati postavljene ciljeve.
- **Faza 3: Praćenje preliminarnih studija.** Političko, ekonomsko i društveno stanje lokalne zajednice mora biti proučavano kroz prikaz opšteg okruženja i kroz postojeće dokumente. Tu su važni – identifikacija i procena lokalnih potreba, lidera i medija, obaveza koje zajednica ima prema projektu, uključivanje različitih sektora, tradicionalan način korišćenja zemlje, tip ljudi zainteresovan za projekat i zašto su zainteresovani, uloga žena, ko će voditi i finansirati projekat, vlasništvo zemlje i kulturne vrednosti.

- Faza 4: **Određivanje nivoa lokalnog učešća.** Lokalno učešće može biti zastupljeno u intenzitetu od malog do visokog stepena uključenosti. Što je veći nivo uključenosti lokalnih usluga, znanja, više je zadovoljen kriterijum ekoturizma.
- Faza 5: **Određivanje svojstvenog mehanizma učešća.** Ovo se tiče nivoa učešća, karaktera postojećih institucija (npr. vlada, nevladine organizacije, grupe građana) i karakteristika lokalnih ljudi (koliko mogu ili ne mogu biti istrajni u nekoj ideji). Ova faza može da uključuje informisanje i konsultacije.
- Faza 6: **Iniciranje dijaloga i obrazovne podrške.** Korišćenje medija je važno u ovoj fazi i pomoću njih se gradi svest javnosti. Tim za ekoturizam mora ovde da objasni ciljeve projekta, kako će projekat uticati na zajednicu, važnost učestvovanja i korist od projekta. Raznovrsnost audio-vizuelnih tehnika može biti korišćena i pomaže u razumevanju projekta. Radionice i javni susreti treba da budu organizovani u cilju prepoznavanja jakih i slabih tačaka projekta.
- Faza 7: **Donošenje odluka.** Ovo je kritički nivo koji sintetizuje sva istraživanja i informacije. Ekoturistički tim prezentuje lokalnoj zajednici sve rezultate njihovog istraživanja, zajedno sa akcionim planom. Članovi lokalne zajednice mogu da utiču na akcioni plan svojim sugestijama ili kroz formiranje foruma unutar koga tim i članovi lokalne zajednice vode pregovore u postizanju konačne forme projekta.
- Faza 8: **Razvoj akcionog plana i šeme za implementaciju.** U ovoj fazi tim i zajednica razvijaju akcioni plan koji treba da

reši sve eventualne probleme. Na primer, ako članovi lokalne zajednice pokazuju potrebu za porastom životnog standarda, tim može odgovoriti kroz kupovinu poljoprivrednih proizvoda od lokalnih ljudi po odgovarajućim cenama. Oni takođe mogu podsticati razvoj raznovrsnih aktivnosti i delatnosti kod lokalnih ljudi kao što su prodaja suvenira, angažovanje na zaštiti prirode ili istraživanja. Ovakav lokalni akcioni plan mora biti uključen u širi master plan projekta.

◀ **Slika 33.** Značajno mesto u ekoturizmu pripada lokalnim stanovnicima koji prodaju lokalne proizvode ili pružaju usluge
Izvor: Discover Botswana, 2009.

- Faza 9: **Monitoring i ocenjivanje.** Monitoring i ocenjivanje su često zanemareni. Ipak, moraju se dešavati povremeno i na duži period (Drake, 1991).

Posebno mesto unutar lokalne zajednice priznaje trgovcima i davaocima usluga. To su prodavci sa prehrambenim tezgama, vlasnici restorana, vodiči, taksisti, vlasnici preduzeća koja se bave iznajmljivanjem čamaca, bicikla ili splavova (slika 33). Kroz njihov primer se može jasno uočiti korist od razvoja ekoturizma. Od njih u velikoj meri zavisi uspeh ekoturizma i oni direktno donose korist zajednici od razvoja turizma. Poslovi koje obavljaju su mali. Ipak, neophodna im je podrška za započinjanje biznisa. U svetu se oni uglavnom obraćaju za pomoć ne-

vladnim organizacijama i ekoturističkoj privredi. Ekonomski efekat ekoturizma često se oceňuje na osnovu uspeha lokalnih prodavaca. Iz različitih delova sveta dolaze različiti podaci o toj efikasnosti. U Belizeu 40% članova lokalne zajednice u blizini rezervata Hol Čan ostvaruje ekonomsku dobit od ekoturizma. Studije iz Kostarike utvrđuju da svega 10% od ukupnog broja domaćinstava jedne lokalne zajednice ima korist od ekoturizma u Nacionalnom parku Tortuguero. Istovremeno, spomenute države pripadaju redu onih koje se mogu pohvaliti kvalitetnim proizvodima na lokalnim tezgama. Inače, lokalni proizvodi kako prehrambeni, tako i suveniri, moraju posedovati visoki stepen kvaliteta, sa pakovanjima koja odslikavaju tradiciju i duh lokalne sredine (Wood, 2002).

POLITIKA EKOTURIZMA

U najjednostavnijem značenju politika turizma se identificuje kao serija ciljeva i smerova koji se uz pomoć određenih agencija, na prvom mestu vladinih, postižu u procesu planiranja turističke privrede. Prema složenijem načinu razmišljanja (Akehurst, 1992), politika razvoja se definiše kao strategija razvoja turističkog sektora čiji ciljevi predstavljaju bazu za aktivnosti koje moraju biti realizovane. To podrazumeva identifikovanje i usaglašavanje ciljeva u čemu svoju ulogu imaju nacionalna vlada, nacionalna turistička organizacija, lokalne vlade i privatni sektor. Ovde spadaju još primena programa za rešavanje identifikovanih problema i monitoring. U tom značenju politika obuhvata saradnju brojnih organizacija i agencija uključenih u proces pružanja turističkih usluga, planiranje turizma, razvoj i menadžment tih organizacija.

Logično bi bilo da svaka zemlja teži kreiranju turističke politike i na taj način vodi planiranje, menadžment i razvoj turizma. Činilac koji je najodgovorniji za podstrek u kreiranju politike ekoturizma je vlada. Vlada mora imati vodeću ulogu u obezbeđivanju neophodnih finansijskih, povoljnih menadžment okolnosti i znanja koje bi omogućilo da privatni sektor radi neometano i efikasno. To znači da vlada mora:

- olakšati efikasnost aktivnosti privatnog sektora;
- obezbediti povoljno makroekonomsko okruženje;
- garantovati poštovanje zakona, poretku i rešavanje sporova;
- obezbediti neophodnu i prikladnu infrastrukturu;
- osigurati razvoj ljudskih resursa;

- zaštititi javne interese bez opstrukcije aktivnosti privatnog sektora sa previše regulativa;
- promovisati aktivnosti privatnog sektora i
- potvrditi ulogu malih preduzeća i olakšati njihovo poslovanje (Liu, 1994).

Neki od istraživača su razvili vodič javnog sektora za ostvarivanje ekoturizma. To su zapravo teze koje treba da razmatraju svrhu primene određene politike ekoturizma. Teze se mogu predstaviti na sledeći način:

- **Ciljevi razvoja.** Određivanje ekonomskih, ekoloških i socio-kulturnih ciljeva u saradnji sa lokalnim zajednicama i u skladu sa specifičnostima područja na kome se ekoturizam razvija.
- **Inventar.** Pregled i analiza svih ekoloških, istorijskih, kulturnih i ekonomskih resursa kojima dotično područje raspolaze. Popis i procena potencijala ekoturističkih aktivnosti, smeštaja, usluga i transporta. Kreiranje i utemeljenje politike i planova turističkog razvoja, a posebno master planova namenjenih razvoju turizma.
- **Infrastruktura i usluge.** Obezbediti adekvatnu infrastrukturu i usluge uz izbegavanje učešća stranog kapitala i osmišljavanje načina za savetovanje privatnog sektora u turističkom razvoju, koji će biti u istoj ravni sa ekološkim i kulturnim standardima.
- **Tržište.** Analiza trenutnog i budućeg domaćeg i međunarodnog ekoturističkog tržišta i definisanje marketinških ciljeva, te razumevanje tržišta u postizanju ciljeva; savetovanje privatnog sektora o njihovom razvoju unutar marketing strategije.

- **Noseći kapacitet.** Težiti razumevanju društvenih i ekoloških granica u korišćenju datog područja kroz istraživanja. Definisati sociološke i ekološke indikatore uticaja na životnu sredinu.
- **Razvoj.** Osmišljavanje razvojne politike koja vodi računa o balansu između ekonomskih, ekoloških i društvenih faktora. Obrazovati razvojni plan na bazi pogodnosti koje se pružaju unutar destinacije. Sugerisati planerima da plan mora biti ekološki prihvatljiv.
- **Ekonomija.** Razmatrati način za uvećanje ekonomskih povlastica. Pratiti sadašnje i buduće ekonomske analize. Podsticati lokalni ekonomski razvoj.
- **Životna sredina.** Dosledno procenjivati uticaj ekoturizma na resurse. Povezati ekoturizam sa ostalim bitnim parametrima u zaštiti prirode i životne sredine (zaštićena prirodna dobra).
- **Kultura.** Proceniti uticaj ekoturizma na socio-kulturno okruženje, odnosno, delovati preventivno kada su u pitanju negativni uticaji i podsticati pozitivne uticaje. Ohrabriti lokalno stanovništvo da učestvuje u donošenju odluka.
- **Standardi.** Kreirati i razvijati standarde za usluge i smeštaj u ekoturizmu. Olakšati približavanje standardima.
- **Ljudski resursi.** Promovisati mogućnosti otvaranja novih radnih mesta u ekoturizmu. Pokretati programe koji će razvijati svest o ekoturizmu. Obezbediti adekvatno obrazovanje i praksu za lokalno stanovništvo.
- **Organizacija.** Pokrenuti poslovne veze između javnog sektora, privatnog sektora i neprofitabilnih organizacija.
- **Propisi i monitoring.** Usvojiti propise koji će promovisati razvoj ekoturizma

- kroz podrušku turističkih organizacija, agencija i onih koji se bave pružanjem turističkih usluga. Formirati uslužne standarde.
- **Baza podataka i primena.** Osnovati jedinstvenu ekoturističku bazu podataka koja obezbeđuje sve neophodne informacije. Identifikovati tehnike za primenu ekoturizma. Saradživati sa privatnim sektorom i obrazovnim institucijama u primeni planova (Liu, 1994).

Turistička politika mora uključiti mnogo-brojne zainteresovane grupe, jer one mogu da utiču na razvoj ekoturizma. Neke od tih grupa su upravljači zaštićenih prirodnih dobara, lokalne zajednice, turistička privreda, potrošači i nacionalni savet za ekoturizam. Dobar primer razvojne politike koja uključuje različi-

te stejkholdere može se videti u Australijskoj nacionalnoj ekoturističkoj strategiji (Commonwealth Department of Tourism, 1994). U ovom dokumentu je prihvaćen integralni pristup u razvoju ekoturizma. Strategija je nacionalni dokument u kome se uvažava kolektivno mišljenje Australijanaca kroz primenu čitavog niza javnih konsultativnih debata koje uključuju vladu, turističku privредu, zaštitare, obrazovne institucije i lokalne zajednice. Strategija predstavlja opsežno uputstvo za budući razvoj ekoturizma i definisanje prioriteta njegovog održivog razvoja. Ciljevi ekološki i kulturno održivog ekoturizma Australije u istoj su ravni sa konceptom celokupnog održivog razvoja (tabela 28). Australijski dokument je jedan od vrhunskih dometa ekoturističke politike, koji bi trebalo da slede i brojne druge države u svetu u procesu razvoja ekoturizma.

Tabela 28. Ciljevi Australijske nacionalne ekoturističke strategije

Strateška komponenta	Ciljevi
Ekološka održivost	Olakšana primena održivih ekoloških principa u turističkoj privredi.
Integralno regionalno planiranje	Razvoj strateškog pristupa ka jedinstvenom regionalnom planiranju utemeljenom na održivim ekološkim principima.
Menadžment prirodnih resursa	Podsticanje komplementarnog i kompatibilnog pristupa između ekoturističkih aktivnosti i zaštite životne sredine, odnosno, prirode.
Propisi	Podsticanje propisa o ekoturizmu kroz razvoj i primenu prikladnih standarda i akreditacija.
Infrastruktura	Izgradnja i pažljivo korišćenje infrastrukture, koncipirani tako da minimiziraju negativne uticaje.
Monitoring uticaja	Kompletiranje analiza o uticaju ekoturizma.
Marketing	Podržavanje i promocija etičkih načela ekoturističkog proizvoda i usklađivanje nivoa usluživanja i potraživanja.
Standardi turističke privrede i akreditacije	Usvajanje standarda visokog kvaliteta i nacionalnog sistema akreditacije za ekoturizam.
Obrazovanje	Unapređenje ekoturističkog obrazovanja za sve ciljne grupe.
Uključivanje lokalnih zajednica	Povećanje šanse za samoodređivanje, samoorganizaciju i ekonomsku sposobnost Aboridžina u ekoturizmu.
Dostupnost	Razmatranje poslovnih potreba operatora i razvijanje načina na koji dostupnost može biti poboljšana.
Nepristrasna razmatranja	Ekoturističke aktivnosti moraju koristiti lokalnim zajednicama i doprinositi očuvanju prirodnih resursa.

Izvor: Commonwealth Department of Tourism, 1994.

Oblast Saskačevan u Kanadi je usvojila sličan dokument.

U cilju uspešnog razvoja ekoturizma, turističkim regijama i državama se predlaže planski proces koji obuhvata sledeće bitne stavke:

- **pripremu studije**, koja uključuje procenu tipa planskih zahteva i pripremu rokova;
- **određivanje ciljeva**, koji moraju biti odraz nacionalnih i regionalnih vladinih ekoturističkih strategija i moraju uključiti razvojne prioritete, trenutna mišljenja, problematiku nasleđa i marketing;
- **inventar**, u vidu kompletног popisa postoјећih resursa i svih atrakcija (cilj je sastavljanje mreže različitih privlačnosti koje su u vezi sa različitim tržišnim segmentima i formama razvoja);
- **analizu i sintezu**, na način da prikazuju hronologiju razvoja turizma u regiji, upravljanje finansijama, poreske podsticaje, zaštitu prirodnog i kulturnog nasleđa i neke druge ekonomske pokazatalje;
- **politiku i planske smernice**, koje moraju biti tako određene da odgovaraju na ekonomske, društvene i ekološke potrebe regije;
- **preporuke**, koje se odnose na turističke atrakcije, turistički razvoj područja, sistem saobraćaja, ekoturističke rute i uslužne standarde, a takođe insistiraju na pitanjima u vezi sa primenom plana, zoniranjem, korišćenjem resursa u budućnosti, ekonomskim povlasticama, obrazovanjem, ekološkim i društvenim uticajima, privatnim sektorom i zakonodavstvom.

- **primenu i monitoring**, koji podrazumevaju davanje osmišljene politike i krajnjeg plana na uvid javnosti, dok paralelno sa tim moraju biti osnovani odbori i organizacije za pomoć u primeni plana (Fennell, 1999).

Brojni primeri u svetu potvrđuju kako i koliko države, regije i nadležne institucije učeštuju u kreiranju i sprovođenju politike razvoja ekoturizma. Na Havajima, kao glavnoj američkoj turističkoj destinaciji, Centar za turističke studije (Center for Tourism Policy Studies) dao je preporuke namenjene akterima ekoturističkog razvoja koje uključuju: (1) usvajanje razvojnog plana ekoturizma; (2) integrisanje saradnje, uključujući i saradnju sa privatnim sektorom; (3) povećanje novčane podrške na direktni ili indirektni način i (4) podsticanje učešća zajednice u planiranju i donošenju odluka. To je bio pokušaj da Havaji odvoje ponudu ekoturizma, koja uključuje posmatranje kitova i obilazak tropskih šuma, od dominantnog masovnog turizma. Gruba procena pokazuje da svega 5% havajskog turizma pristupa ponudi ekoturizma, premda je očigledno prisutan stav o njegovom značaju (Marinelli, 1997). U Kanadi studije uticaja ekoturizma na populaciju kitova, kroz aktivnost posmatranja ovih životinja, ukazuju na neophodnost strožije politike kontrole turističkih aktivnosti. Ustanovljeno je da veliki broj turističkih brodova uznenimira kitove. Kao rešenje predlaže se smanjenje broja agencija za ovakve programe i promena propisa o brzini kretanja brodova. Dalje, predlaže se i čitav niz drugih mera koje se upućuju specijalizovanim turističkim agencijama, vlasti i ostalim zainteresovanim grupama (Blane, Jackson, 1994).

Studija izvodljivosti razvoja ekoturizma u zaštićenim prirodnim dobrima Vojvodine

Na teritoriji Vojvodine se nalazi 121 zaštićeno prirodno dobro (nacionalni park, specijalni rezervati prirode, parkovi prirode, predeli izuzetnih odlika, spomenici prirode...). Zaštićena područja pokrivaju 5,96% površine Vojvodine. Od ukupnog broja, 25 zaštićenih područja ima potencijale koji omogućuju konstituisanje turističke destinacije ili lokaliteta ekoturizma (karta 4). Potencijali su predstavljeni kroz raznovrsnost prirodnih uslova Vojvodine u nizu od

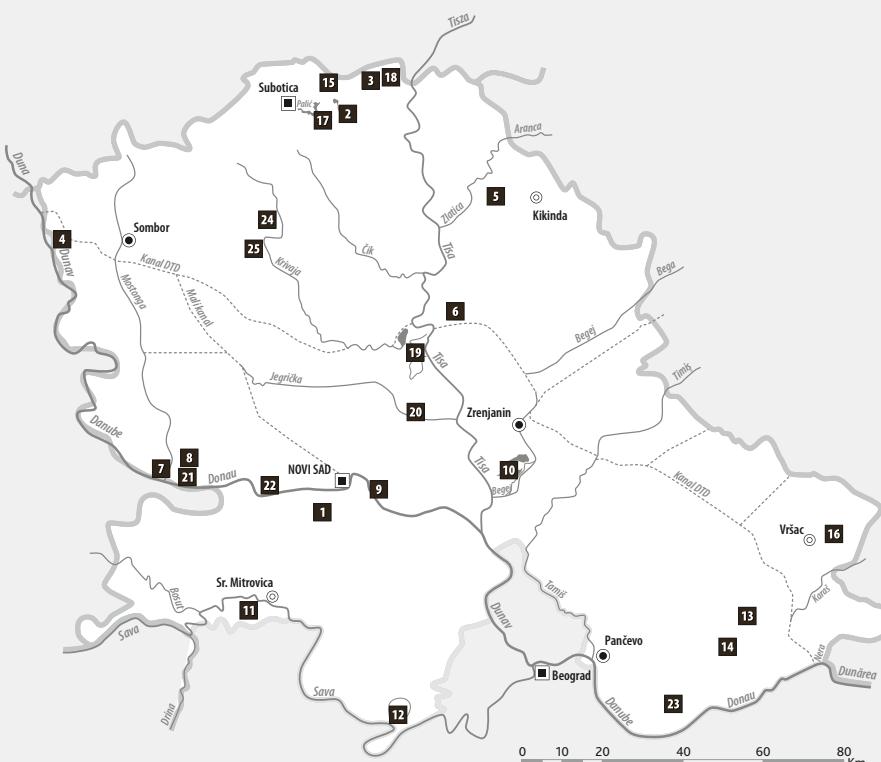
geološkog nasleđa, preko reljefa, pa do raznovrsnosti biljnog i životinjskog sveta. Turizam i ekoturizam u zaštićenim prirodnim dobrima često se pominju kao tema od značaja za njihovu zaštitu i ukupan društveno-ekonomski razvoj, ali realno stanje na terenu daleko je od željenog. S obzirom na to da razvoj ekoturizma podstiče i Pokrajinski sekretarijat za zaštitu životne sredine i održivi razvoj, 2010. godine Departmanu za geografiju, turizma i hotelijerstvo (PMF) iz Novog Sada je

poveren projekat izrade dokumenta Studija izvodljivosti razvoja ekoturizma u zaštićenim prirodnim dobrima Vojvodine (sa posebnim osvrtom na Ramsarska područja).

U tekstu Studije su definisani osnovni problemi u vezi sa razvojem ekoturizma u Vojvodini. Oni se prvenstveno prepoznaju u širem kontekstu nerazvijene turističke i ekoturističke ponude u Srbiji (zапуштени сметни objekti, zaostala ili nepostojeća turistička infrastruktura, neosmišljeni programi, loš imidž i nemogućnost pozicioniranja). Na drugoj strani, problem je i u načinu na koji se upravlja zaštićenim područjima. Imenovanje upravljača se često vezuje za privredne resurse zaštićenih prirodnih dobara (šumarstvo, lov, ribolov...), pa interesovanja za razvoj ekoturizma nema dovoljno, jer je prioritet u nekim drugim delatnostima. Poznati su i primjeri u kojima su neki od upravljača nasledili turističko-ugostiteljske objekte, paralelno sa poverenim zadatkom o staranju, a koje su kasnije doživljavali kao smetnju u sopstvenom poslovanju. Takav način ne može dovesti do željenih ciljeva razvoja edukacije, rekreacije, ugostiteljstva i turizma, koji se često spominju u studijama i uredbama o zaštiti. Tamo gde su namere bile drugačije, rezultati su neosporni i verovatno kao najbolji primer može poslužiti Specijalni rezervat prirode Zasavica. Sledeći problem je i kadrovsko pitanje. Gotovo nijedan upravljač nema u strukturi zaposlenih menadžere u turizmu (turizmologe), pa čak ni konsultante iz ove oblasti, što opet delimično potvrđuje tezu o nezainteresovanosti za razvoj ekoturizma.

Da bi se unapredila ponuda ekoturizma u zaštićenim područjima Vojvodine predložen je model organizacije ovog oblika turizma koji uključuje sledeće korake:

- 1. razvijanje institucionalne podrške** – kroz popularizaciju ideje ekoturizma u zaštićenim prirodnim dobrima kod svih institucija koje bi mogle da pomognu njegov razvoj;
- 2. formiranje Saveta za ekoturizam** – koji bi mogao bitno da unapredi ekoturizam na institucionalnom planu;

▲ Karta 4. Položaj zaštićenih prirodnih dobara od turističkog značaja u Vojvodini

1. NP „Fruška Gora“, 2. SRP „Ludaško jezero“, 3. SRP „Selevenjske pustare“, 4. SRP „Gornje Podunavlje“, 5. SRP „Pašnjaci velike droplje“, 6. SRP „Slano Kopovo“, 7. SRP „Karađorđeve“, 8. SRP „Bagremara“, 9. SRP „Kovaljsko – petrovaradinski rit“, 10. SRP „Stari Begej – Carska bara“, 11. SRP „Zasavica“, 12. SRP „Obreška bara“, 13. SRP „Deliblatska peščara“, 14. SRP „Kraljevac“, 15. PIO „Subotička peščara“, 16. PIO „Vršačke planine“, 17. PP „Palić“, 18. PP „Kamaraš“, 19. PP „Stara Tisa kod Bisernog ostrva“, 20. PP „Jegrička“, 21. PP „Tiktvara“, 22. PP „Begečka jama“, 23. PP „Ponjavica“, 24. RP „Kompleks PTK Panonija“ i 25. RP „Zobnatica“. Autor: L. Lazic

3. uticanje na poslovanje pojedinih upravljača zaštićenih prirodnih dobara – koje bi dovelo do porasta interesovanja za razvoj ekoturizma, problem bi trebalo rešavati paralelno sa kadrovskim pitanjem;
4. postavljenje jasnih ciljeva – koji se uglavnom kreću na relaciji *zaštita prirode* (*zaštita geo i biodiverziteta*) – *turizam* (*priredni razvoj*) – *lokalno stanovništvo* (*socijalni i ekonomski prosperitet*), na način koji će podsticati ideju održivog razvoja;
5. edukaciju o ekoturizmu, turizmu u zaštićenim područjima i eko-ruralnom turizmu – pošto se već ispostavilo da su određena znanja, veštine i sposobnosti od presudnog značaja za uspeh turističke destinacije;
6. formiranje konkretnih turističkih proizvoda – koji bi bili u svakom trenutku na raspolaganju turistima i saglasni sa kapacitetom životne sredine i konceptom eko-destinacije;
7. otvaranje ekokonačista i ugostiteljsko-smeštajnih kapaciteta – koji su prijateljski nastrojeni prema prirodnom okruženju, jer trenutni po svom sadržaju, uslugama i poziciji ne odgovaraju konceptu ekoturizma;
8. određivanje normi za održivi razvoj svih proizvoda i usluga – sve aktivnosti koje turizam sprovodi moraju biti uklopljene u koncept održivog razvoja, jer svaki vid dobro planiranog ekoturizma je istovremeno i održivi turizam;
9. usvajanje strategije razvoja ekoturizma – kao dokumenta koji bi morao da sadrži sve relevantne činjenice o turizmu u zaštićenim područjima poput ocene stanja, ocene konkurentnosti, *benchmark* analize, analize ključnih proizvoda, strateških prednosti i nedostataka, vizije, pozicioniranja, strateškog marketing plana i uslova za implementaciju.

Poslednjih godina napravljeni su i neki pomaci na planu razvoja turističke ponude, pa su neka od zaštićenih prirodnih dobara dobila prve ekološko-edukativne i turističke sadr-

▲ Slika 34. Vizitorski centar u SRP Pašnjaci velike droplje

Foto: V. Stojanović

▲ Slika 35. Ekološko-edukativni centar u SRP Koviljsko-petrovaradinski rit

Foto: L. Lazić

▲ Slika 36. Etno-centar u blizini SRP Carska bara (Belo Blato)

Foto: V. Stojanović

žaje (slika 34, 35, 36). Vizitorske i informativne centre imaju Nacionalni park Fruška Gora i specijalni rezervati prirode Ludaško jezero, Pašnjaci velike droplje, Slano kopovo, Carska

bara, Zasavica i Deliblatska peščara. U mnogim zaštićenim područjima podignute su ekonadstrešnice, osmišljene edukativne staze i lokaliteti za odmor (Stojanović i drugi, 2011).

SERTIFIKACIJA U EKOTURIZMU

Jedan od sastavnih elemenata kvalitetne politike ekoturizma je sertifikacija, kao program baziran na obrazovanju i obezbeđivanju veštine u obavljanju poslova u turizmu. Sertifikacija je proces pomoću koga se verifikuje, odnosno, garantuje da proizvod, proces, usluga ili menadžment sistem, zadovoljavaju kriterijume ekoturizma (prilog 22).

Napori da se ekoturizam sertificira su u početnoj fazi. Sertifikacija ekoturističke privrede uključuje prikupljanje podataka od kompanija o njihovim ekološkim i društvenim pokazateljima, a nakon toga i verifikaciju ovih podataka. S obzirom na to kakav je karakter ekoturizma, ostaju mnoge dileme koliko je uspešna njegova sertifikacija kada se zna da su ekoturistička preduzeća mala, rasuta po celom svetu i različi-

ta po svom sastavu. Mnoga preduzeća se nalaze u zemljama u razvoju gde nadgledanje može biti nedostupno. Ipak, to ne usporava težnju da se ekoturizam sertificira, a shodno tome izrađen je i predlog smernica za sertifikaciju koji uključuje sledeće principe:

- održivi razvoj se mora postići kroz istraživanje odgovarajućih parametara zasnovanih na najboljim važećim praktičnim primerima;
- pokazatelji održivosti moraju biti ocenjeni i odobreni kroz proces u koji su uključeni svi učesnici;
- stepen održivog razvoja se mora dostići za svaki segment turističke privrede, hotele, organizatore putovanja, saobraćaj i slično;
- pokazatelji održivosti će se razlikovati u zavisnosti od tipa regije, a do njih se mora doći posredstvom lokalnih učesnika i na osnovu istraživanja;
- programi sertifikacije zahtevaju nezavisne procedure verifikacije koje nisu direktno povezane sa telom koje je plaćeno za sertifikaciju, a uključivanje univerziteta je idealno za ovaj proces;
- programi sertifikacije, naročito za mali sektor ekoturističkog poslovanja, verovatno se neće moći isplatiti kroz takse, te će biti potrebne nacionalne, regionalne i međunarodne subvencije;
- sertifikacija treba da bude testirana na terenu pre njenog sprovođenja, kako bi se obezbedilo usklađivanje svih sistema (Wood, 2002).

Programi sertifikacije podstiču kompanije da dosegnu i ostvare kriterijume ekoturi-

Akreditacija ekoturizma u Australiji

Australijski nacionalni program za akreditaciju ekoturizma (Australia's National Ecotourism Accreditation Program – NAEP) pokrenut je na inicijativu Australijskog udruženja za ekoturizam, a finansira ga nacionalna turistička organizacija. Program je revidiran i ponovo pokrenut 2000. sa novim potprogramom za turizam koji se zasniva na prirodi. Njegova akreditacija ima tri nivoa: turizam zasnovan na prirodi, ekoturizam i napredni ekoturizam.

Kao akreditacioni program, NAEP zahteva da proizvodi učesnika programa dostignu specifične ciljeve koji su klasifikovani u posebne kategorije: fokus na oblast prirode, tumačenje, ekološka održivost, doprinosi zaštiti, rad sa lokalnim zajednicama, kulturna komponenta, zadovoljstvo potrošača i odgovorni marketing. Da bi postigao nivo za akreditaciju u ekoturizmu, proizvod mora da ispunji sve suštinske kriterijume u svakoj od kategorija. Dostizanje statusa naprednog ekoturizma zahteva da proizvod ispunjava 80% posebnih kriterijuma.

Organizator putovanja ili vlasnik objekta mora da kompletira obiman upitnik koji se odnosi na svaki od kriterijuma. U svojoj prvoj fazi NAEP je bio potpuno zavisan od iskrenosti onih koji podnose prijavu. Novi program pokrenut 2000. godine razvija mehanizme za kontrolu proizvoda. Najveće ograničenje NAEP programa, prema istraživanjima, jeste slabo priznavanje tog programa i njegovih oznaka. Inače, program sertificira samo proizvode, a ne organizatore putovanja ili objekte (Wood, 2002).

stičkog razvoja kroz ispunjavanje određenih standarda. Kriterijumi ili standardi mogu biti kompleksni i trebalo bi da pokrivaju sve segmente ekoturističkog poslovanja (tabela 29).

Sertifikacija se može sprovoditi na nacionalnom nivou i mnoge od država pokušavaju da pronađu adekvatne modele. Takođe, prisutni su i programi od međunarodnog značaja. Ovi sertifikati se tiču kako ekoturizma, tako i opštег odnosa turizma i životne sredine. **Plava zastava** (Blue Flag) procenjuje standarde zaštite životne sredine pojedinačnih plaža u Evropi i nekim drugim delovima sveta. Program meri koncentraciju brojnih zagađivača na plažama i u marinama. Uzorkovanje vode sproveđe na licu mesta lokalne vlasti. Ovo prestižno priznanje javnost je dobro prihvatile. **Zeleni list** (Green Leaf) je uvela Asocijacija za putovanja Pacifičke Azije (Pacific Asia Travel Association), kako bi podržala poslovanje u oblasti turizma u cilju praćenja ekološki odgovornih postupaka i pomogla potrošačima da odaberu proizvode koji su usaglašeni sa postavljenim kriterijumima očuvanja životne sredine. Program procenjuje rezultate u zaštiti životne sredine brojnih organizacija putem opštег i sektorskog upitnika. Priznanje Zeleni list se dodeljuje preduzećima koja postignu prosečan rezultat od 60% u ova dva upitnika. Program ne pruža uputstva za organizacije koje ne uspeju da ostvare standard. Ekološki turizam u Evropi je uveo **Zeleni kofer** (Green Suitcase) i on ima za cilj postavljanje standarda zaštite životne sredine u turističkim centrima, smeštajno-ugostiteljskim objektima i turističkim agencijama. Oni deluju isključivo na području Evrope. Učesnike nadgledaju nezavisni stručnjaci kako bi procenili rezultate u nekolicini oblasti, uključujući otpad i reciklažu, buku, potrošnju vode i njenu preradu i korišćenje energije. Zlatna, srebrna i bronzana priznanja daju

Tabela 29. Kriterijumi za sertifikaciju ekoturizma

EKOLOŠKI
<ul style="list-style-type: none"> Otpaci: čvrsti i tečni (potrošnja, smanjenje, reciklaža, razmeštaj) Energija (potrošnja, smanjenje, efikasnost) Voda (potrošnja, smanjenje, kvalitet) Opasne materije (smanjenje, rukovanje, korišćenje proizvoda koji nisu štetni po okruženje) Buka (smanjenje) Kvalitet vazduha (obezbeđenje kvaliteta) Saobraćaj (obezbeđene ekološke komponente javnog saobraćaja) Posebni standardi procene uticaja za ronjenje, golf, plaže i druge elemente ponude
EKONOMSKI
<ul style="list-style-type: none"> Povećanje zaposlenosti na lokalnom nivou Ostvarenje menadžment politike kroz održive aktivnosti Stvaranje mreže „zelenog biznisa“ unutar destinacije Korišćenje lokalnih resursa, proizvoda i hrane Korišćenje zdrave hrane
DRUŠTVENI
<ul style="list-style-type: none"> Lokalna zajednica (odnosi, blagostanje) Lokalna zajednica (učešće, organizacija) Osoblje: poželjno ophođenje
KULTURNI
<ul style="list-style-type: none"> Isticanje i zaštita lokalne i regionalne kulture, nasleđa i autentičnosti Zadržavanje estetskih arhitektonskih vrednosti (usklađenost sa prirodom)
KVALITET
<ul style="list-style-type: none"> Zadovoljstvo turista Zdravlje i bezbednost Obezbeđene usluge u skladu sa zaštitom prirode i životne sredine Kvalitet radne snage (obrazovanje, kvalifikacije) Opšta spremnost poslovanja
ZAŠTITA RESURSA DESTINACIJE
<ul style="list-style-type: none"> Očuvanje staništa, ekosistema, divljine Ekološko informisanje i obrazovanje za korisnike turističkih usluga Opšta zaštita životne sredine

Izvor: Font, Bendell, 2002.

se preduzećima koja zadovoljavaju zahtevane standarde. Zlatno priznanje je teško osvojiti čime se dodatno postiže efekat prestižnosti ovog sertifikata.

Kriterijumi sertifikacije mogu se razvijati i u zaštićenim prirodnim dobrima, tim pre, jer

su to najatraktivnije destinacije ekoturizma. U zaštićenim prirodnim dobrima turistički razvijenih zemalja značaj turizma se već potvrdio. O tome svedoče i aktivnosti međunarodnog karaktera u organizaciji EUROPARK federacije (EUROPARC Federation). Ova organizacija, poznata i kao Evropska federacija prirode i nacionalnih parkova (Federation of Nature and National Parks of Europe), osnovana je 1973. sa ciljem unapređenja zaštite prirode kroz naučnu i praktičnu saradnju i razmenu iskustva. Deo aktivnosti usredsređen je na razvoj održivog turizma u zaštićenim prirodnim dobrima.

EUROPARK federacija je osmisnila „*Povelju za održivi turizam u zaštićenim područjima*“ (European Charter for Sustainable Tourism in Protected Areas, 2002). Za ovakve prostore Povelja je vredno i praktično sredstvo kojim se potvrđuje da je razvoj turizma u zaštićenim prirodnim dobrima održivog karaktera. Ona nije konvencionalna marka, niti ugovor o partnerstvu, već neka vrsta kombinacije i jednog i drugog, u cilju istinskog razvoja održivog turizma. Da bi upravljači zaštićenih prirodnih dobara pristupili Povelji neophodno je da saraju sa lokalnim preduzetnicima i partnerima u turizmu. Dalje, moraju da donose petogodišnji plan razvoja turizma u koji uvode svoje saradnike i pomoću koga se trude da ostvare uspešan turistički razvoj cele regije.

Glavne teme koje Povelja navodi kao uslov za realizaciju održivog turizma proističu iz njenih ciljeva. To je u prvom redu unapređenje svesti o zaštiti prirode, a potom i podrška održivom razvoju i menadžmentu turizma u zaštićenim prirodnim dobrima, koji uvažava potrebe domicilnog stanovništva, posetilaca i upravljača. Da bi se održivi turizam realizovao strateški prioriteti moraju obuhvatiti sledeće smernice:

- **Zaštitu i unapređenje prirodnog i kulturnog bogatstva kroz razvoj turizma i istovremenu zaštitu resursa od prekomernog razvoja ove delatnosti** – tako što će se sprovoditi monitoring rasprostiranja biljnog i životinjskog sveta i kontrolisati razvoj turizma u posebno osetljivim područjima; podsticati aktivnosti, uključujući i turističke, koje doprinose održavanju istorijskog nasleđa, kulture i tradicije; kontrolisati i redukovati aktivnosti, uključujući i turizam, koje utiču na kvalitet okruženja, vode, vazduha i buku; podržavati posetioce i turističku privedu da sarađuju na projektima zaštite.
- **Obezbeđivanje visokog i kvalitetnog iskustva u svim aspektima turističke ponude** – na taj način što se istražuju očekivanja i zadovoljstvo posetilaca i podržava inicijativa da se proveri i unapredi kvalitet ponude i usluga.
- **Komunikaciju sa posetiocima o posebnim kvalitetima područja** – tako što se osigurava da promocija bude zasnovana na autentičnim osnovama i da je osetljiva na noseći kapacitet u različito vreme i na različitim lokacijama; omogućuju validne informacije za zaštićeno prirodno dobro i inicira kvalitetna turistička ponuda i tako što se omogućuje edukativni sadržaj usluga koje interpretiraju samo područje, njegovu zaštitu i nasleđe.
- **Unapređenje specifičnih turističkih proizvoda koji omogućavaju otkrivanje i razumevanje područja** – tako što se omogućavaju i podržavaju aktivnosti koje istovremeno obuhvataju prirodu i kulturno nasleđe.
- **Povećanje obima znanja o zaštićenim područjima i održivom razvoju među**

- svim učesnicima** – tako što se obezbeđuje i podržava program obuke za zaposlene u zaštićenom prirodnom dobru, brojne druge organizacije i učesnike u turizmu.
- **Utvrđivanje činjenica o turizmu koji podržava i ne umanjuje kvalitet života lokalnog stanovništva** – tako što se uključuju lokalne zajednice u planiranje turizma, obezbeđuje dobra komunikaciju između zaštićenog prirodnog dobra, lokalnog stanovništva i posetilaca.
 - **Povećanje povlastica za turizam u lokalnoj ekonomiji** – tako što se promoviše kupovina lokalnih proizvoda (hrana, proizvodi starih zanata) i podstiče zapošljavanje lokalnog stanovništva u turizmu.
 - **Monitoring uticaja posetilaca u cilju minimiziranja negativnih uticaja** – tako što se kontroliše broj posetilaca u prostoru i vremenu; kreira i primenjuje menadžment plan poseta; promoviše korišćenje javnog prevoza, bicikla i pešačenja, kao alternativa automobilskom prevozu; kontroliše razvoj novog turističkog proizvoda.
- Identifikovanjem prirodnih dobara koja ispunjavaju zahteve održivog turizma, Povelja ih zapravo propagira kao destinacije održivog razvoja. Tako se povećava svest o zaštiti prirode u Evropi, jer se ona ističe kao deo našeg kolektivnog nasleđa koje mora biti dostupno sađašnjim i budućim generacijama. Istovremeno, pospešuje se turizam koji uzima u obzir potrebe lokalnog stanovništva i posetilaca. Sa druge strane, zaštićena prirodna dobra, odnosno, njihovi upravljači, dobijaju: (1) bazu za jačanje veza i odnosa sa lokalnim preduzetnicima i turističkom privredom; (2) višu reputaciju na evropskom turističkom tržištu, kao regiji koja je odana održivom turizmu; (3) odnose sa posetiocima, lokalnim i nacionalnim medijima; (4) priliku da se sarađuje i nauči od drugih evropskih zaštićenih prirodnih dobara i (5) veći kreditibilitet među potencijalnim i aktuelnim konkurentima.

EKONOMIKA, MARKETING I MENADŽMENT EKOTURIZMA

Ekonomika ekoturizma uglavnom ispituje globalni ekonomski uticaj ekoturizma. Jedno od osnovnih pitanja unutar ove analize jeste: Koliki je udeo ekoturizma unutar turističke privrede? Mišljenja istraživača o ekonomskom uticaju globalne ekoturističke privrede se razlikuju. Neki od njih smatraju da se ekoturizam čak brže razvija nego turistička privreda u celini i da taj udeo iznosi više od 20% svetskog turističkog tržišta (Frangialli, 1997). Međutim, neki drugačije misle (Tisdel, 1995) i smatraju da je logičnije da rast ekoturizma posmatraju posebno, a ne kroz opšti pregled. Neki procenju-

ju da je ekoturizam imao globalnu vrednost od četiri milijarde dolara 1980. godine, pet milijardi dolara 1985. i 10 milijardi dolara 1989. godine. Oni su predviđali da će vrednost ekoturizma biti 25 milijardi dolara 1995, a čak 50 milijardi dolara do 2000. godine (Goodwin, 1996). Prema drugim izvorima 17,5 milijardi dolara se dobija od ekoturizma. Takva statistika ukazuje na različita gledišta o ekonomskom uticaju ekoturizma. Jedan od glavnih razloga za takav raskorak u kvantitativnom određivanju ekoturizma, jeste nedostatak precizne definicije ovog pojma (Giannechini, 1993). Novija istra-

živanja ističu da prema gruboj proceni međunarodnih dolazaka ekoturistima pripada oko 7% turističkog tržišta. Ovome se mora dodati i popriličan broj domaćih turista čije se posete baziraju na prirodnim vrednostima.

Važno pitanje ekoturizma je učešće lokalne privrede u turističkom razvoju i protok lokalnog novca. Mnoga lokalna, regionalna i nacionalna tela koja su zadužena za turistički razvoj, prevashodno su okrenuta zarađivanju novca. Međutim, svi ti regioni nisu jednaki u smislu njihove sposobnosti da stvore i zadrže novac unutar svoje privrede. Prosto rečeno, iako će turizam uvek ulivati novac u lokalne privrede, količina novca koja ostaje u privredi podložna je promenama i zavisi od određenog broja faktora. U proceni uticaja novca na neku privrednu, neophodno je razumeti efekat multiplikatora.

Regije ili lokaliteti koji mogu da svedu na minimum količinu novca koji ističe iz njihove privrede, imajuće više početne potrošnje koju će ostaviti da cirkuliše kroz privrednu. Oni regioni ili lokaliteti koji se oslanjaju na resurse izvan svog regiona ili zemlje, bilo ljudske, fizičke ili monetarne, bez sumnje će trpeti usled toga što moraju da plaćaju svoje usluge. Tačno je i suprotno, one regije koje mogu održati turističku privredu koja se zasniva na resursima koje oni imaju na raspolaganju, potencijalno će moći da prosperiraju pod tim uslovima. To je važan koncept u kontekstu ekoturizma i održivog turizma, zato što postoji dosta dokaza koji ukazuju na činjenicu da je turizam, recimo u manje razvijenim zemljama, ugrožen činjenicom da kontrola menadžmenta turističke privrede leži u rukama spoljašnjih i multinacionalnih interesa.

Marketing u turizmu se suštinski razlikuje od marketinga drugih vrsta proizvoda i to na tri važna načina: (1) turizam je prevashodno uslužna delatnost, gde su usluge neopipljive i

gde je teže sprovesti kontrolu kvaliteta i ocenu iskustva; (2) umesto da se proizvod približi potrošaču, potrošač mora da putuje do proizvoda ili resursa i (3) ljudi obično učestvuju i prisustvuju više nego jednoj aktivnosti prilikom svog putovanja. Zbog toga, poslovanje i organizacija koji su povezane sa turizmom, moraju da sarađuju kako bi upakovale i promovisale turističke mogućnosti koje su dostupne u njihovim oblastima.

Marketing turističkih proizvoda se čvrsto zasniva na jasnom razumevanju činjenice da je sveukupno turističko tržište podeljeno na odabране tržišne segmente. Turističke kompanije nemaju resurse da pokriju sveukupno turističko tržište, niti teže ka tome, zahvaljujući magnitudi domaćeg i međunarodnog turizma. Umesto toga, poslovanje cilja određene segmente na osnovu proizvoda koji prodaje, kao i na osnovu potreba i očekivanja grupe kojoj želi da proda. Ciljni marketing može se javiti na četiri glavna načina: (1) geografski, zasnovan na mestu porekla; (2) demografski, na osnovu starosti, pola, religije, rase i slično; (3) psihološki, na osnovu načina života, stavova, vrednosti i ličnosti pojedinca i (4) koristi, koje uključuju analizu koristi koje turisti traže, i troškova koje izbegavaju.

Marketing u ekoturizmu se može posmatrati kroz potražnju koja je integralni deo odnosa između turističkog proizvoda i tržišta, a ta tražnja je u slučaju „novog“ turizma bitno drugačija u odnosu na masovni ili konvencionalni turizam. Zahvaljujući promeni načina života, ekonomskih uslova i nekih drugih karakteristika turista, tržište se pomera sa onih ne toliko kritički raspoloženih „starih turista“ – kojima je lako manipulisati, na zrele, kritične i emancipovane „nove turiste“. Nove potrebe, nova interesovanja, kao i nova znanja o destinaciji, koje ekoturisti donose sa sobom, zahtevaju druga-

čiji pristup marketinga u turizmu, u poređenju sa drugim oblicima turizma. Iz ovih i drugih razloga istraživanje marketinga u oblasti ekoturizma je doživelo svoju ekspanziju, kao i u slučaju konvencionalnih turističkih tržišta. Na osnovu nekih istraživanja (Ingram i Durst, 1987), navodi se potreba poboljšanja poslovanja turističkih kancelarija u zemljama u razvoju. Naravno, trend ne bi trebalo da važi samo za zemlje u razvoju već i za sve druge, s obzirom na to koliki je značaj ekoturizma. Pretpostavlja se da države koje ne promovišu svoje prirodne atrakcije, verovatno propuštaju mogućnost da zarade na rastućem ekoturističkom tržištu.

Dve činjenice su veoma bitne za efikasan marketing u ekoturizmu, a to su turistički resursi (biodiverzitet, geografske odlike i lokalna kultura) i turistička infrastruktura koja podržava turističku privredu. Imajući u vidu ove kriterijume, agencije su slobodne u preduzimanju neophodnih tržišnih zahteva da bi privukle turiste. Važno je prodati „pravoj“ klijenteli. Ovo uključuje „rođene“ ekoturiste (oni koji već imaju ugrađene predispozicije ka prirodi i prirodnom turizmu) i „stvorene“ ekoturiste, koji predstavljaju latentnu potražnju. Ovde spadaju i oni koji nisu upoznati sa ovim oblikom turizma, ali se mogu lako privući putem efikasnog marketinga. Osnovni pristup u marketingu ekoturističkog proizvoda treba graditi kroz: (1) utvrđivanje karakteristika željene grupe; (2) prikladnu propagandu; (3) pažljivo osmišljavanje reklamne poruke i (4) razvoj mejling liste (Ryel i Grasse, 1991). Potreba da se ekoturisti klasifikuju na osnovu demografskih, psiholoških i geografskih kriterijuma, definitivno postoji i prilično je bitna za ustanovljavanje načela marketinga u ekoturizmu.

Praksa marketing koncepta upućuje na to da su turistička privreda i literatura uglavnom usredsređene na proučavanje tržišnih segme-

nata i na činjenicu šta se to sve može naći pod oznakom ekoturističke etikete.

Kancelarija Nacionalnog turizma u Australiji radi na projektu tržišne studije ekoturista, a sve u pokušaju da malo bolje razume tržište ekoturizma i da efektivnije plasira ekoturističke proizvode. Studija je otkrila da turisti traže sledeće: (1) predele i atrakcije prirodnih lepota; (2) male grupe daleko od gužve; (3) izvestan nivo interakcije sa okruženjem; (4) interakciju sa osobama koje su sličnog mišljenja; (5) određeni stepen informacija i učenja i (6) zabavu i uživanje.

Rezultati mnogobrojnih istraživanja ukazuju na to da se često koristi prilično površna metodologija u definisanju ekoturizma. Prema tome, korišćenje termina ekoturizam je postalo masovno i pogrešno se koristi kao oznaka da bi se zadobio sve veći procenat turističkog tržišta. Glavna posledica toga je pogrešno predstavljanje ili „razvodnjavanje“ ekoturističkog tržišta. Tako se i krstarenje na luksuznim linijskim brodovima, ronjenje, kao i razgledanje Holivuda iz helikoptera – svrstavaju u ekoturizam (Thompson, 1995). Jasno je da se u takvim slučajevima takozvani „ekoturizam“ modifikuje i masovno proizvodi. Linija između onoga što ekoturizam jeste i onoga što nije, postaje prilično nejasna i zamagljena. To dovodi do zaključka da sušinski postoje dve vrste ekoturističkih operatora. Jedna vrsta gradi „izvanredni“ pseudofront, dok je druga malog obima i rado prihvata restrikciju veličine. Prva više predstavlja lošu glumu ekoturizma, dok druga predstavlja realno tržište ekoturizma (Ryan, 1997). Previše turista je stavljeno pod oznaku ekoturizma i sada je zaista neophodna opreznost. Mnoge studije se služe definicijama širokog spektra, unutar koga se nalazi i ono što ekoturizam nije.

Sistem ekoturizma zasnovan na samoregulaciji je sumnjiv i podložan zloupotrebi. Neophodno je bolje uređenje i nadgledanje kako bi se

izbeglo neprihvatljivo ponašanje onih koji posluju pod uslovima slobodnog tržišta (Mason, 1997). Problem je utoliko složen, jer mnogi stručnjaci u marketingu, operatori i agencije, odbijaju da koriste oznaku ekoturizma zato što je on stekao loš imidž i zato što označava različite stvari (Preece i drugi, 1995). Dalje, problem za regije u razvoju i marketing ekoturističkog proizvoda, jeste činjenica o prisustvu osećaja neograničene sigurnosti da će ekoturizam na kraju rešiti sve turističke nedaće. Organizatori moraju biti realni kada je reč o uspehu ekoturističkih inicijativa. Neobuzdani optimizam može kasnije samo izazvati probleme.

Kao primer u ovom slučaju može poslužiti kanadska pokrajina Saskačevan. Ona je sprovela studiju o tržišnom potencijalu ekoturizma. Istraživanje je osmišljeno kako bi se sakupile vredne informacije u vezi sa kompanijama koje trenutno posluju na osnovu avanturističkih, kulturnih, prirodnih i ekoturističkih putovanja. Drugi zadatak odnosio se na definisanje potencijala Saskačevana kao ekoturističke destinacije. Jedno od istraživanja je trebalo da razmotri stav turističke privrede u vezi sa prodajom devet potencijalnih ekoturističkih proizvoda. Samo u jednom slučaju je preko 50% ispitanih turističkih agencija smatralo da proizvod mogu prodati svojim klijentima. Neki od odgovora su bili i sledeći: „pogrešan pristup“, „previše skupo“ i „nedovoljno zanimljivo“.

Važno pitanje u analizi **menadžmenta u ekoturizmu** jeste zastupljenost privatnog sektora unutar ekoturističke privrede. Veoma je važno da bude razumljiva uloga koju bi privatizacija mogla da odigra ne samo u zemljama u razvoju, već i onim manje razvijenim zemljama. Važno je i razumevanje privatizacije u odnosu: masovni turizam - ekoturizam. Trenutno je aktuelna prepostavka da će privatizacija postati provlađujuća u Trećem svetu. Takva

komercijalizacija bi omogućila turističkoj privredi da postane osetljivija na tržišne trendove i uticaje. Uloga privatnog sektora jeste da se bavi profitabilnošću. Kada je u sve to uključen i ekoturizam, mora biti prisutan i oprez očuvanja ekosistema. Takođe, same društvene i ekonomske norme mogu biti ugrožene u snažnom jurišu na profit (Jenkins, 1994). Investicija u ekoturizmu preuzima oblik namere privatnih firmi i javnih agencija da zarade profit ili višak od razvoja ekoturizma. U slučaju državnih agencija, investicije se obično javljaju u pokušaju da: (1) zarade profit ili višak od ekoturizma kako bi dopunile svoje fondove za menadžment zaštite; (2) da dodaju političku podršku za organe očuvanja, ili da spreče politička suprostavljanja ili nedostatak političke podrške i (3) da poboljšaju radne uslove i plate radnika (Tisdell, 1995).

U pregledu ekoturizma slabije razvijenih zemalja, kao i nacionalnih parkova i manje zaštićenih oblasti, Fowkes i Fowkes (1991) utvrđuju četiri različite stvari u odnosu na element privatizacije. Oni smatraju da, ne samo uobičajena imovina, kao što je vazduh, kiša i riba (koja se pojedinačno konzumira, a teško kontroliše), već i zajednička, odnosno, udruženo konzumirana roba, kao što su nacionalne zdravstvene službe, ne bi trebalo da budu privatizovane. Sa druge strane, poreska roba, kao što su telefonski sistemi ili privatna roba (npr. hrana), gde se potrošnja može kontrolisati, trebalo bi da bude u privatnim rukama. Ovi autori smatraju da nacionalne parkove i zaštićene oblasti, ili kolektivnu robu, ne bi trebalo prebacivati na privatne interese. Samo onda kada su poreska roba i privatna roba (smeštaj) obezbeđeni u parkovima, privatizacija bi trebala da se razmotri kao jaka opcija. U većini slučajeva koji uključuju službe potpore (npr. kompjuteri), maloprodajne aktivnosti (npr. restorani), tu-

rističke građevine i infrastrukturu (npr. putevi), trebalo bi razmotriti privatnu intervenciju iz perspektive menadžmenta, održavanja, kontrole pristupa, marketinga i izgradnje. Privatno angažovanje sa aspekta zemljišta ili onih koji tu zemlju naseljavaju (biljke i životinje), nije prikladno.

Sledeća važna pitanja menadžmenta ekoturizma uključuju analizu neprofitabilnih i nevladinih organizacija, kao i turističkih agencija. Veza između ekoturizma i nevladinih organizacija uglavnom je bazirana na podršci koju organizacije pružaju u procesima zaštite prirode i životne sredine. Generalno, ta kolizija ima sledeće karakteristike: (1) volonterski rad unutar grupe; (2) grupa nije motivisana profitom; (3) prisustvo autonomije u procesu doношења odluka; (4) davanje usluga i (5) težnja promenama unutar društva ili životne sredine. Nevladine organizacije često organizuju eko-turistička putovanja iz brojnih razloga - zbog

prikupljanja novca za zaštitu, aktivista koji učeštuju u akcijama zaštite, obrazovanja ili istraživanja. Projekti koje sprovode nevladine akcije uključuju: (1) inicijative za obuku i izgradnju sposobnosti, posebno u zajednicama, u kojima se naglašavaju vodičke sposobnosti, jezik i razvoj malih preduzeća; (2) ustanovljavanje i vođenje razvoja standarda etičkog poslovanja kroz sastanke i forume učesnika; (3) upravljanje projektima sertifikacije u ekoturizmu; (4) obučavanje mladih preduzetnika širom sveta o principima koji su deo upravljanja odgovornim poslovanjem; (5) saradnja sa vladama i međunarodnim agencijama da bi se uobičile politike održivog ekoturizma; (6) saradnja sa agencijama u zaštićenim oblastima da bi ustanovio kapacitet upravljanja posetama i (7) predstavljanje nedovoljno afirmisanih zajednica, kao što je starosedelačko stanovništvo, kome u političkom dijalogu povremeno nedostaju politička i društvena prava (Wood, 2002).

ODRŽIVI RAZVOJ TURIZMA

Negativne posledice i haotičan razvoj turizma nametnuli su potrebu da se i ova delatnost stavi pod okrilje održivog razvoja. Održivi turizam predstavlja koncept razvoja koji će u ravnotežu staviti ekološke, socio-kulturne, ekonomske komponente sredine i zadovoljstvo turista. Ovaj koncept nam pomaže da pronađemo optimalan oblik turističkog razvoja koji neće degradirati resurse kako

bi i buduće generacije zadovoljile svoju turističku potrebu. Centralno mesto održivog razvoja turizma je Agenda 21 za turističku privredu. Ona pomaže u razumevanju svih zadataka i izazova u razvoju savremenog turizma. Da bi se koncept održivog turizma do kraja realizovao, neophodno je formiranje indikatora održivosti na osnovu kojih bi se dala konačna ocena o postignutim rezultatima turističkog razvoja.

POJAM I HRONOLOGIJA ODRŽIVOG RAZVOJA

Koncept održivog razvoja teži stvaranju boljeg sveta u kome će ekonomski, socijalni, kulturni i ekološki faktori biti uravnoteženi. To je strategija koja objedinjuje razvoj i probleme životne sredine. Pogrešno je tumačenje održivog razvoja isključivo kroz ispunjenje liste određenih zahteva, jer je on generalno usmerenje. Radi se o jednostavnoj činjenici da smo sudbinski povezani sa okruženjem. Sve ljudske delatnosti manje ili više zavise od tog okruženja i zato moramo realizovati razvoj koji proizvodi više vrednosti nego što uzima iz prirode. Iz prirode se ne sme uzimati više nego što je određeno sposobnošću njene regeneracije. Zato se u centru ovakvog delovanja nalazi odgovornost, koja isključuje karotkoročan način razmišljanja.

Zašto održivi razvoj? U prošlosti su ekonomski faktori često dobijali primat nad zaštitom životne sredine. Poboljšanje unutar ekonomske metodologije, sadržano u pokušaju

približavanja i uključivanja zaštite životne sredine u integralne delove celokupnog ekonomskog sistema, donelo je izvesne prednosti, međutim, interes u procesu zaštite i suzbijanja negativnih efekata razvoja realizovao se tek kreiranjem novog razvojnog koncepta (Holden, 2000). Taj koncept, sadržan u terminu „održivi razvoj“, na pragu XXI veka postao je paradigma za sve vrste razvoja. Istovremeno, održivi razvoj je postao predmet interesovanja istraživača brojnih nauka i disciplina, koji iz ugla vlastitih istraživanja pokušavaju da ga unaprede.

Održivi razvoj je koncept razvoja usklađen sa kapacitetom životne sredine i ne ugrožava resurse na kojima se bazira, te će kao takav omogućiti i budućim generacijama da se razvijaju (Napor Ujedinjenih nacija za bolju životnu sredinu 21. veka, 1992). To je koncept koji podrazumeva uravnotežen ekonomski, socijalni i kulturni razvoj, bez ugrožavanja živo-

tne sredine, čime će se i budućim generacijama omogućiti da se razvijaju kroz korišćenje resursa na istom ili još višem nivou.

Koncept održivog razvoja se bazira na tri ključna principa:

1. **princip ekološke održivosti**, koji obezbeđuje da razvoj bude kompatibilan sa vitalnim ekološkim procesima, biološkom raznovrsnošću i biološkim resursima;
2. **princip socijalne i kulturne raznovrsnosti**, koji obezbeđuje da razvoj bude kompatibilan sa kulturnim i tradicionalnim vrednostima ljudskih zajednica i da doprinosi jačanju njihovog integriteta i
3. **princip ekonomске održivosti**, koji obezbeđuje da razvoj bude ekonomski efikasan sa otvorenom mogućnošću da i buduće generacije koriste resurse (Jovičić, 2000).

Pored svih inovacija koje je održivi razvoj doneo može se zaključiti da njegova suština potiče iz druge polovine XIX veka, kada su se pojavile prve značajnije ideje o zaštiti životne sredine, koja je ekspanzijom industrijske revolucije bila ugrožena kao nikada do tada u historiji ljudske civilizacije. Prednost održivog razvoja, kao savremene ideje upravljanja životnom sredinom, sadržan je u tome što za suštinu svog koncepta ima pogled prema budućnosti i brigu o razvoju dolazećih generacija. Taj instinkt brižnosti prema potomcima bi u posrtanju privrednog razvoja savremene civilizacije mogao da urazumi čoveka.

Pojam održivi razvoj se pojavio početkom osamdesetih godina XX veka, dok sama ideja beleži daleko složeniju evoluciju (tabela 30).

Polovinom XX veka čula su se prva upozorenja naučnika i različitih društvenih organizacija o posrtajućem razvoju na štetu životne sredine. Apeli su rezultirali odlukom Generalne skupštine Ujedinjenih nacija da se u Stok-

Tabela 30. Evolucija održivosti kroz vreme

FAZA 1	ODRŽIVOST
Period	Preindustrijski
Objašnjenje	Ljudi su živeli održivo, jer tehnologije nisu bile napredne i uglavnom su bili vođeni težnjom za opstankom.
Rezultat	Simbioza razvoja čoveka i prirode.
FAZA 2	USLOVNA ODRŽIVOST
Period	Industrijski period
Objašnjenje	Vera u nepostojanje granice ljudske snage nad prirodom (vođena ekonomijom).
Rezultat	Neprecizno isticanje ekonomskog rasta. Razvoj je iznad želje za zaštitom prirode.
FAZA 3	NEODRŽIVOST
Period	Postindustrijski
Objašnjenje	Prekomerno naglašavanje ekonomskog razvoja bez razmatranja posledica po životnu sredinu.
Rezultat	Jasno orijentisana ekonomija isključivo prema ekonomskom rastu. Dalje iscrpljivanje prirodnih resursa.
FAZA 4	POVRATAK ODRŽIVOSTI
Period	Sadašnjost i neposredna budućnost
Objašnjenje	Ekomska i moralna obaveza u zadovoljavanju potreba budućih generacija.
Rezultat	Ekonomski rast i razvoj unutar ekoloških granica: komplementarnost zaštite životne sredine i ekonomskog razvoja.

Izvor: Boyd, 2000.

holmu 1972. godine održi Prva konferencija UN o životnoj sredini. To je bila prilika da se prvi put na visokom međunarodnom nivou predoče opasnosti koje prete planeti od prekomernog zagadživanja životne sredine. Koncept održivog razvoja prvi put je spomenut 1980. u „Svetskoj strategiji zaštite“ (World Conservation Strategy) koju je publikovala Međunarodna unija za zaštitu prirode (IUCN), u saradnji sa Programom Ujedinjenih nacija za životnu sredinu (UNEP) i Svetskim fondom za prirodu (WWF). Cilj strategije je bio da se realizuje održivi razvoj kroz zaštitu živih resursa, tako

što će objediniti naučno-teorijski i praktični vodič kroz aktivnost zaštite. Znatno veći publicitet pojma održivog razvoja je dobio tek 1987. godine u „Brundtland izveštaju“, koji je donela Svetska komisija za životnu sredinu i razvoj (World Commission on Environment and Development - WCED). Izveštaj „Naša zajednička budućnost“, što je njegovo zvanično ime, saopštava da je ključni problem životne sredine izuzetno siromaštvo Juga i neodrživi koncept potrošnje Severa. Samo ujedinjeni i usklađeni princip razvoja i odnosa prema životnoj sredini može doprineti istinskom prosperitetu, kvalitetnom ili održivom razvoju. Zakasnela afirmacija pojma održivi razvoj u poređenju sa njegovim prvim pomenom može se tumačiti kao rezultat nedovoljno razvijene svesti o problemima očuvanja životne sredine.

Novo poglavlje u razvijanju i afirmaciji ideje održivog razvoja bila je 1992. godina kada je u junu održana Druga konferencija Ujedinjenih nacija o životnoj sredini i razvoju u Rio de Žaneiru. Problem zaštite životne sredine i razvoja je znatno kompleksnije analiziran. Konferencija je potvrdila kako svetom počinje dominacija uverenja da se ne smeju dopustiti bilo kakve aktivnosti koje mogu ugroziti životnu sredinu, život i zdravlje ljudi, danas i u budućnosti. Problemi životne sredine, premda su nacionalni po dometu delovanja, generalno i globalno su nagomilani i umnoženi, te kao takvi prete da dovedu do promena životne sredine na planetarnom nivou. Konferencija je održana u vreme kada su odredbe o pravima čoveka i ljudskim slobodama postale dominirajući i neizbežan kriterijum za sve zemlje, odnosno, upravo u onom momentu kada je degradacija životne sredine ocenjena kao svojevrstan oblik diskriminacije čoveka i sputavanja njegovih sloboda. Ocenjeno je i to da se pitanje životne sredine mora istovremeno rešavati sa rešavanjem pro-

blema siromaštva, nezaposlenosti, socijalnih tenzija, spoljnog duga, otvaranja međunarodnog tržišta, transfera čistih i bezbednih tehnologija (Napori Ujedinjenih nacija za bolju životnu sredinu 21. veka, 1992).

Na Konferenciji su doneti sledeći dokumenti:

- Rio deklaracija o životnoj sredini i razvoju;
- Agenda 21 (program aktivnosti za XXI vek);
- Konvencija o promeni klime;
- Konvencija o biološkoj raznovrsnosti;
- Principi o upravljanju, zaštiti i održivom razvoju svih tipova šuma.

Svi navedeni dokumenti predstavljaju program aktivnosti u pravednoj zaštiti navedenih resursa sa unapred postavljenim ciljevima, aktivnostima za upravljanje i ostalim relevantnim informacijama za delovanje. Najveći domet Konferencije u Riu je Agenda 21 - plan akcija u svim područjima značajnim za održivi razvoj, od momenta održavanja Konferencije i tokom XXI veka.

Deset godina kasnije, avgusta 2002. godine, u Johanezburgu su sumirani rezultati učinka u zaštiti životne sredine tokom prethodne decenije. Nastavak procesa globalnog otopljavanja, neodrživo povećanje broja stanovnika, korišćenje okeana kao poligona za nuklearne probe, kao i brojni drugi problemi - potvrđuju kako je civilizacija nastavila istim tempom degradiranja životne sredine. Kredibilitet Konferencije Ujedinjenih nacija u Johanezburgu znatno je umanjen činjenicom da predsednik prve svetske sile nije bio prisutan. Da li je to bio način da se saopšti kako će SAD ipak dati primat privrednom razvoju na štetu životne sredine ili nešto drugo - vreme će pokazati. Ipak, poruka ovog zasedanja bila je jasna i nijednog mo-

menta nije odustala od proklamovanih ideja iz 1992. godine.

Značaj održivog razvoja se ogleda u veličini i intenzitetu ekološkog napretka koji je glavno obeležje vremena u kome živimo. Sadašnji momenat okarakterisan je kao apokaliptična pretinja čovekovih dostignuća. Ekološka kriza je nerazdvojni deo velikih civilizacijskih zbivanja. Pre svega, ona je rezultat duboke krize načina proizvodnje, modela potrošnje, privrednog rasta, koji su uz dominantnu podršku društvene koristi razorili čovekovu unutrašnju prirodu. Sve češća je pojava krize smisla, poljuljane su vrednosti rasta i napretka, a javlja se i iskušto patnje, gubljenje orijentacije, osećaj besmislenosti (Andevski, Knežević-Florić, 2002). Razvoj koji u tako sumornu sliku stvarnosti unosi ideju umerenosti i balansa ekonomskog, socijalnog i kulturnog razvoja, bez ugrožavanja životne sredine radi generacija koje dolaze,

ne samo da štiti životnu sredinu, nego pomaže savremenom čoveku da povrati poverenje u smisao postojanja i veru u negovanje prirodnog instinkta. Agenda 21 kao „zakon“ održivog razvoja bi trebalo da pomogne čoveku da povrati poljuljanu harmoniju sa prirodom.

Ideja globalnog održivog razvoja biće postignuta samo ako istovetne ideje budu realizovane i na lokalnom nivou. Uloga lokalnih vlasti i zajednica ovde je od presudnog značaja. Takav proces uključuje karakteristike obeležene lokalnim uslovima, uključujući geografske, ekonomske, sociološke, kao i javno mnenje. Lokalni održivi razvoj nije samo strategija životne sredine, nego je i rešavanje socijalnih i ekonomskih problema. Jedan od prvih koraka realizacije lokalne Agende 21 je prikupljanje svih neophodnih informacija o lokalnim uslovima i prioritetima, u skladu sa potrebama ljudi.

Pojam i značaj održivog turizma

Masovni razvoj turizma nakon Drugog svetskog rata, izazvao je mnoštvo negativnih posledica po životnu sredinu. To je nesumnjivo ukazalo na potrebu stavljanja ove delatnosti pod koncept održivog razvoja (prilog 23). U slučaju turizma, kao i nekih drugih delatnosti, pokazalo se da zaštita životne sredine ne može biti izolovana, jer čini sastavni deo razvojnog procesa. U tom smislu sve je jasno – turizmu je neophodan održivi razvoj.

Turizam ima posebnu poziciju u doprinosu koji pruža sveukupnom održivom razvoju. Kao prvo, to je zbog dinamike i rasta kome je podložna ova delatnost, kao i zbog ekonomskih efekata preko kojih utiče na mnogobrojne zemlje i lokalne destinacije. Kao drugo, to je zbog karaktera turizma, koji podrazumeva mnogo-

brojne i posebne veze posetilaca, turističke privrede, životne sredine i lokalne zajednice. Poseban odnos proističe iz činjenice da potrošač, odnosno, turista putuje do proizvođača ili turističkog proizvoda, što nije slučaj u nekim drugim sektorima. To utiče na tri važna aspekta ovog odnosa: (1) **interakcija** - priroda turizma, kao uslužne delatnosti, fokusirana je na izbor iskustva novih destinacija, što znači da podrazumeva veliki broj uzajamnih uticaja, istovremeno direktnih i indirektnih, između posetilaca, lokalnih zajednica i njihove životne sredine; (2) **svesnost** - turizam utiče na svest ljudi o problemima životne sredine i razlikama između različitih nacija i kultura, što se odražava na izgradnju pozitivnih stavova o održivom razvoju, ne samo za vreme putovanja i nego kroz

Principi održivog turizma u Velikoj Britaniji

Suština održivog turizma može se uočiti i na primeru principa koje je u Velikoj Britaniji početkom devedesetih godina osmislio Departman za životnu sredinu (Department of Environment, 1991):

- Životna sredina poseduje svoju suštinsku vrednost, koja nadjačava njenu turističku vrednost. Korišćenje resursa za buduće generacije ne sme biti ugroženo na duži period i kroz kratkoročne predrasude.
- Turizam bi trebalo da bude prepoznat kao pozitivan faktor i potencijal u doprinosu lokalnoj zajednici, lokalnoj sredini i posetiocima.
- Uzajamna veza između turizma i životne sredine mora biti tako vođena da sredina bude održiva na duže vreme.
- Turističke aktivnosti i razvoj bi trebalo da poštuju opseg, prirodu i karakter mesta na kome se razvijaju.
- Na bilo kojoj lokaciji, moraju biti usklađene potrebe turista, lokalne zajednice i destinacije.
- U dinamičnom svetu neke promene su neizbežne, a neke su i korisne. Prilagođavanje promenama ne sme ići na štetu navedenih principa.
- Turistička privreda, lokalni autoriteti i organizacije za životnu sredinu dužne su da poštuju ove principe i rade zajedno na njihovoј praktičnoj realizaciji.

svakodnevni život; (3) **zavisnost** - turizam je baziran na potrebama turista za očuvanom životnom sredinom, atraktivnim prirodnim područjima i autentičnim i istorijski važnim mestima. Zato se kaže da turistička privreda zavisi od takvih svojstava turističkog mesta.

Šta je održivi turizam? Često se naglašava da odgovor na ovo pitanje nije sasvim usaglašen i pored toga što većina definicija ovog trenda turističkog razvoja ima identičnu osnovu. Koncept održivog turizma je trend upravljanja ovom delatnošću koji će u istu ravan staviti ekološke, ekonomski i socio-kulturne kriterijume. Neke od definicija održivog turizma ističu sledeće:

- Održivi turizam je takav razvoj ove delatnosti koji ne ugrožava resurse na kojima se zasniva, kako bi oni ostali sačuvani i za dolazeće generacije i kako bi te generacije mogle na istom ili višem nivou da zadovoljavaju svoje turističke potrebe.

- Održivi turizam je pozitivan pristup u razvoju ove delatnosti koji namerava da umanji tenzije i neslaganja nastala u kompleksu interakcija između turističke privrede, posetilaca, životne sredine i lokalnih zajednica. To je onaj pristup koji uključuje dugoročni koncept razvoja prirodnih i stvorenih resursa. Ovo nije antirazvojni koncept, već on insistira na priznanju ograničenog razvoja.
- Održivi razvoj turizma udovoljava potrebama sadašnjih turista i turističkih regija uz istovremeno uvećanje šanse za buduće turiste. To je takvo upravljanje resursima koje će zadovoljiti ekonomski, društvene i estetske potrebe, uz istovremeno podržavanje kulturnog integriteta, osnovnih ekoloških procesa i biološkog diverziteta.

Svetska turistička organizacija ističe da je održivi razvoj turizma vodič i menadžment veština primenjiva za sve oblike turizma i u turističkim destinacijama svih tipova (prilog 24, šema 17), **uključujući i masovni turizam**, kao i raznovrsne segmente turističkog procesa. Principi održivosti se odnose na ekološke, ekonomski i socio-kulturne aspekte turističkog razvoja. Odgovarajući balans mora biti zasnovan na te tri dimenzije, što garantuje dugoročnu održivost. Tako organizovani održivi turizam bi morao da: (1) garantuje optimalno korišćenje resursa životne sredine koji čine ključni elemenat turističkog razvoja, kroz podržavanje važnih ekoloških procesa i zaštitu prirodne baštine i biodiverzitet;

(2) poštuje socio-kulturnu originalnost lokalnih zajednica, štiti njihovo graditeljsko nasleđe i tradicionalne vrednosti, da doprinosi međukulturnom razumevanju i toleranciji; (3) osigura dugoročni ekonomski rast, obezbeđujući ekonomsku dobit za sve relevantne učesnike

u procesu. Održivi turizam zahteva informisanje svih učesnika u turizmu i donošenje odluka po principu konsenzusa. Takođe, održivi turizam zahteva monitoring uticaja, uključujući sve adekvatne preventivne mere kada je to neophodno. Na kraju, neophodno je da turisti u takvom procesu imaju visok nivo zadovoljstva i iskustvo koje je odraz kvalitetnog turističkog proizvoda.

Citirajući Mullera, Jovičić (2000) ističe da je održivi turizam zasnovan na integralnom i kompleksnom pristupu koji podjednak akcenat stavlja na pet komponenti: očuvanje životne sredine, afirmacija socijalnog integriteta, negovanje kulturnih osobenosti lokalnog stanovništva, optimalno zadovoljenje turističkih potreba i ostvarenje ekonomskog profita. Zato se održivi turizam šematski prikazuje kao jednakostranični petougao (šema 18), jer istovremeno doprinosi ostvarivanju ciljeva na pet različitih nivoa, od kojih ni jedan ne sme da postane dominantan u odnosu na ostale. Ovaj koncept postavlja takav model koji će ma-

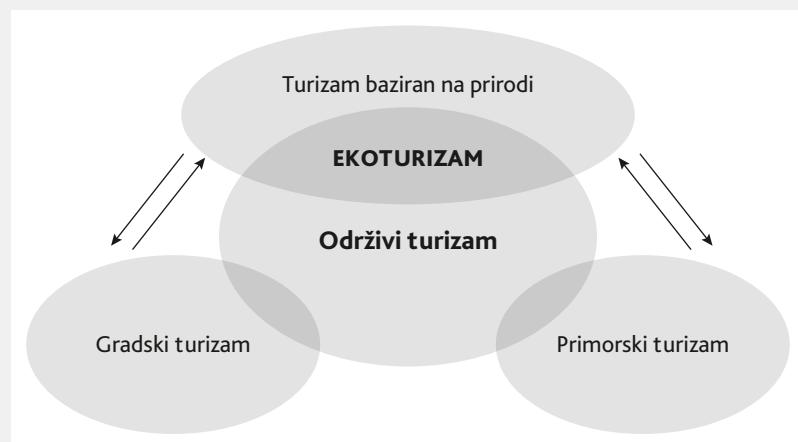

▲ Šema 18. Prikaz održivog turizma

Izvor: Jovičić, 2000.

Da li je održivi turizam isto što i ekoturizam?

Unekoliko slučajeva je istaknuto kako su održivi i ekoturizam veoma slični. Spominje se često kako ekoturizam podrazumeva održivo korišćenje resursa. Ipak, održivi turizam i ekoturizam nisu isto. I jedan i drugi pojam pripadaju grupi novog turizma, koji je odgovoran, bez štetnog uticaja, alternativan. Ipak, ekoturizam je oblik turizma, za koji se slično kao i u slučaju nekih drugih oblika vezuju tačno određene turističke aktivnosti, ponašanja turista, sam izgled turističke destinacije. Sa druge strane, održivi turizam je koncept turističkog razvoja upućen na očuvanje životne sredine, društvenih, kulturnih i ekonomskih specifičnosti neke destinacije. Održivi turizam bi se morao staviti u vezu sa svakim oblikom turističkog razvoja kako on ne bi bio poguban po životnu sredinu.

▲ Šema 17. Položaj ekoturizma u šemi odnosa održivog turizma prema selektivnim turističkim oblicima

ksimalno potencirati pozitivne odnose između pomenutih kategorija ciljeva, a negativne svesti na minimum. Za razliku od dosadašnje prakse koncept održivog turizma posebno ističe značaj zaštite životne sredine, dok ekomska dimenzija gubi značaj u relativnom smislu.

Veza između turizma i održivog razvoja veoma je tesna, jer turizam istovremeno može da bude pozitivan i štetan za ideju održivog razvoja. Kao prvo, ističe se da je turizam u stanju da: (1) obezbedi privredni razvoj nekog područja, utiče na zaposlenost stanovništva, podstiče investicije i pruža podršku lokalnim zajednicama; (2) utiče

na definisanje ekonomске vrednosti prirodnih i kulturnih resursa, što rezultira stvaranjem prihoda namenjenog zaštiti prirodnog i kulturnog nasleđa i (3) doprinosi razumevanju između različitih kultura i nacija. Suprotno, turizam može da: (1) vrši direktni pritisak na osetljive ekosisteme izazivajući njihovu degradaciju i narušavanje biljnog i životinjskog sveta; (2) vrši veliki pritisak na lokalne zajednice i utiče na njihovu tradiciju; (3) utiče na nepovoljnu potrošnju resursa, pose-

bno vode i zemlje; (4) značajno doprinosi globalnom zagađenju i (5) bude odgovoran za ekološke i društvene karakteristike neke destinacije. Ovakvi rezultati upućuju na to da svi uključeni u razvoj turizma imaju posebnu odgovornost i značaj u sveukupnom održivom razvoju. Konačno, bez interesa za održivim razvojem turizma, ova dejavnost neće narušiti samo društvo i životnu sredinu, nego će narušiti sopstveno postojanje, pošto počiva na očuvanim resursima.

PRINCIPI ODRŽIVOG TURIZMA

Razvoj i primena politike održivog turizma mora se bazirati na brojnim principima i priступima. Njihovo poštovanje je garancija da će ciljevi održivog turizma biti realizovani. To se pre svega odnosi na donošenje odluka u skladu sa težnjom kontrolisanog razvoja. Kriterijumi i principi koji se najčešće koriste u održivom turizmu su ekološka održivost, društvena održivost, kulturna održivost, ekomska održivost, obrazovni elemenat, lokalno učešće i princip zaštite (Mowforth, Munt, 2003).

Ekološka održivost se u javnosti shvata kao jedan od osnovnih vidova održivog razvoja. Ona u osnovi podrazumeva izbegavanje ili minimiziranje uticaja na ekološke komponente životne sredine. To se, između ostalog, postiže kroz određivanje nosećeg kapaciteta. Ponekada se ističe da je noseći kapacitet centar koncepta održivog razvoja turizma i da zajedno sa dugoročnim planiranjem čini preduslov za destinaciju održivog turizma (Cooper i drugi, 2000). Značaj nosećeg kapaciteta za ekološku održivost je veliki, ali je isto tako neophodno razumevanje da je on od posebnog značaja i za društvenu i ekonomsku održivost.

Društvena održivost podrazumeva mogućnost zajednice, bez obzira da li je ona lokal-

nog ili nacionalnog nivoa, da nakon ostvarenih prihoda nastavi normalno da se razvija bez narušavanja harmonije, koja se ponekada može pojaviti kao rezultat loše definisanog razvoja. Neki od negativnih efekata se tiču društvene podele na one koji su povlašćeni u razvoju turizma i one koji to nisu. Ovde nastaju sukobi koji se loše odražavaju na zajednicu. Rešenje problema se takođe može tražiti u definisanju nosećeg kapaciteta, kao i indikatora održivog turizma koji bi trebalo da pomognu izbegavanju društvene podele izazvane turizmom.

Kulturna održivost se ogleda u opstajanju kulturnih navika zajednica koje pružaju turističke usluge, a koje se često pod uticajem dominantnih kultura turista menjaju. Turizam se bitno odražava na navike domicilnog stanovništva, stil življenja, način odevanja. Čak i ako društvo opstane, njegova kultura može biti značajno promenjena. Kulturni uticaji čak i od malih grupa turista su neizbežni i mogu biti prilično pritajeni, pa ih je u početku teško identifikovati i pratiti. U turizmu se uglavnom dešava uticaj urbanih kultura na male, ponekada i marginalizovane kulture lokalnih zajednica koje pružaju usluge.

Ekonomska održivost i njeno stanje nije ništa manje važna od drugih principa unutar

održivog turizma. Održivost u ovom značenju se tumači kao nivo ekonomskog prihoda realizovan kroz turistički promet.

Obrazovni elemenat je često istican kao važna razlika između novih formi turizma i konvencionalnog turizma. To naravno ne podrazumeva isključivo akademsko proučavanje održivog turizma, što je takođe važno, već se insistira na obrazovanju turista, kao i ostalih učesnika u turizmu (zaposlenih u turističkoj privredi i lokalnog stanovništva), kako bi bolje razumeli posledice sopstvenih aktivnosti na životnu sredinu.

Lokalno učešće u turističkom privređivanju može varirati u širokem opsegu. Za održivi turizam su karakteristični oni tipovi učešća u kome je lokalna zajednica konsultovana oko projekata, uvedena u proces organizacije turizma i gde kontroliše tu organizaciju. Zato se ističe da je održivi turizam onaj u kome je lokalna zajednica potpuno uključena u turističku privrednu. Važno je naglasiti kako se ponекada dešava da lokalni autoriteti i pružaoci turističkih usluga u masovnom turizmu imaju veći stepen kontrole svojih aktivnosti, nego što je to slučaj sa nekim primerima kod novih formi turizma (npr. ekoturizam).

Princip zaštite ističe kako održivi turizam često naglašava potrebu zaštite prirodnog i kulturnog nasleđa. Težnja za zaštitom je jedna od suštinskih karakteristika novih oblika turizma. Turizam može biti višestruko koristan za proces zaštite tog nasleđa, a sa druge strane se ističe kako on i zavisi od takve zaštite. Veruje se da ekoturizam ne može opstati bez zaštite i da se simbioza ova dva fenomena i dalje mora podsticati (Budowski, 1996).

Prema Vodiču za održivi turizam (Carbone i drugi, 2005) vodeći principi održivog turizma su ključni za razvoj i primenu njegove politike. Razvrstani su u tri velike grupe: okvirni tokovi, razvijanje pristupa, osiguranje progresu.

Okvirni tokovi obuhvataju sledeće principе: (1) *Zauzimanje holističkog stava*: planiranje i razvijanje turizma ne sme biti izolovano u odnosu prema drugim delatnostima. Turizam se mora razmatrati kao deo sveukupnog održivog razvoja neke oblasti, paralelno sa drugim aktivnostima. Nezavisnost ekonomije i društva u turističkom razvoju se mora izbegavati. Holistički pristup se odnosi i na analizu svih uticaja i veza unutar turističkog sektora; (2) *Insistiranje na angažovanju širokog kruga interesenata*: održivi turizam podrazumeva lokalno učešće, ali insistira i na zajedničkom poslovanju. Svi oni na koje razvoj turizma može imati neki uticaj trebalo bi da budu uključeni u taj proces; (3) *Dugoročno planiranje*: kratkoročni pristup bi se morao izbegavati i istovremeno podsticati dugoročni koncept planiranja. Gde je to moguće, akcije moraju biti samoodržive; (4) *Određivanje globalnih i lokalnih uticaja*: uticaji na lokalnu životnu sredinu i lokalnu zajednicu su očigledniji. Zbog toga je jednostavnije podupirati politiku održivosti na lokalnom nivou. Održivi razvoj turizma bi trebalo podjednaku pažnju da poklanja i globalnim uticajima, posebno analizirajući zagađivanja koja potiču od turizma (emitovanje gasova koji izazivaju efekat staklene bašte) i korišćenje nepotrošivih resursa. Takvi globalni uticaji imaju direktnе posledice po turizam (npr. kroz klimatske promene); (5) *Promocija održive potrošnje*: ovaj princip se odnosi na uticaj obima i prirode turističke potrebe, izbor turista i njihove aktivnosti i ponašanje; (6) *Izjednačavanje održivosti i kvaliteta*: obuhvata prihvatanje stanovišta da kvalitet turističke destinacije ili turističkog proizvoda zavisi od prihvatanja ideja održivog razvoja. Mesto koje brine o životnoj sredini, takođe brine o turistima i njihovom zadovoljstvu.

Razvijanje pristupa obuhvata sledeće principе: (1) *Posmatranje svih uticaja kroz troškove* –

princip zagađivač plaća: ovaj princip podrazumeva plaćanje troškova otklanjanja štetnog uticaja nekog zagađivača. U turizmu se ovakva načela odnose na aktivnosti poput saobraćaja, razmeštaja deponija, ispuštanje otpadnih voda; (2) *Minimiranje rizika – princip opreza*: u nekim situacijama je teško uočiti dokaz o štetnom uticaju i onda se primenjuje princip opreza. On podrazumeva preduzimanje mera pre nego što se šteta dogdila i njeno izbegavanje pre samog čina dešavanja, što je jednostavnije nego saniranje nastalih posledica; (3) *Perspektiva životnog ciklusa*: princip podrazumeva pun prikaz uticaja kroz ceo životni ciklus turističkog proizvoda ili usluge, uključujući početno korišćenje resursa, dizajniranje, razvoj, kao i uticaje nakon korišćenja; (4) *Razmatranje funkcionalnih alternativa*: razmatranje bi trebalo da pruži informaciju da li iste funkcije daju iste rezultate i kako podsticati više pozitivne i manje negativne uticaje na resurse. Na primer, u strategiji unapređenja zadovoljstva turista prednost bi trebalo dati onim opcijama koje će doneti minimalne posledice po životnu sredinu i društvo i maksimalne po ekonomski efekte; (5) *Poštovanje granice razvoja*: spremnost na ograničenje rasta i obima turističkog razvoja jedna je od centralnih tema koncepta održivog turizma. Limitiranje se odnosi na ekološke kapacitete, mogućnost prihvata turista, interes lokalne zajednice, zadovoljstvo turista i druge.

Osiguranje progrusa obuhvata sledeće principe: (1) *Prilagođavanje promenama*: pri-

lagođavanje promenama predstavlja važan aspekt održivog razvoja turizma. Turizam je osetljiv na spoljašnje uticaje, poput klimatskih promena i terorizma. Neophodno je da planovi razvoja održivog turizma uzmu u obzir ove i druge rizike, globalne ili lokalne, koji jednostavno mogu ugroziti ovu delatnosti; (2) *Preduzimanje kontinuiteta korišćenja indikatora održivog turizma*: održivi turizam zahteva dokaze o svim promenama i uticajima kroz vreme što se obezbeđuje kroz primenu indikatora. Indikatori se koriste za postizanje ciljeva održivog turizma i zato su neophodni u procesu implementacije.

Jovičić (2000) u definisanju principa održivog turizma polazi od **etičkih promena**. Koncept održivog turizma iziskuje suštinske etičke promene kod svih učesnika turističkog procesa, od turističke privrede kao nosioca i kreatora ponude, pa do turista kao korisnika turističkih usluga. Etičke osnove održivog turizma su tesno vezane za dva pojma: potrebe i odgovornost. Danas se turistička potreba ili potreba za putovanjima smatra za osnovnu ljudsku potrebu. Zadovoljenje te potrebe mora se tako realizovati da se ne dovodi u pitanje mogućnost njenog zadovoljenja u budućnosti, kod naših potomaka. Sadašnje generacije moraju da uvažavaju pravo budućih generacija da u istoj ili većoj meri zadovoljavaju svoje turističke potrebe i razvijaju turizam, obezbeđujući svoju egzistenciju.

SREDSTVA ZA POSTIZANJE CILJEVA ODRŽIVOG TURIZMA

Sprovođenje ciljeva održivog turizma i istraživanje u principima sprovodi se pomoću sredstava za primenu održivog turizma. Mowforth i Munt (2003) razvrstavaju ih u osam osnovnih grupa: zaštita područja, regulacija turi-

stičke privrede, menadžment tehnike u vezi sa posetiocima, ekološka procena uticaja, određivanje nosećeg kapaciteta, konsultacije/tehnike učešća, etički kodeksi, indikatori održivog turizma (tabela 31).

Tabela 31. Sredstva za primenu održivog turizma

1. Zaštita područja	5. Određivanje nosećeg kapaciteta
<ul style="list-style-type: none"> • nacionalni parkovi • područje divljine • rezervati biosfere • parkovi prirode • biološki rezervati • područja istaknute prirodne lepote • područja od posebnog naučnog interesa 	<ul style="list-style-type: none"> • fizički noseći kapacitet • ekološki noseći kapacitet • društveni noseći kapacitet • noseći kapacitet životne sredine • stvarni noseći kapacitet • efektivan ili dopustiv noseći kapacitet • granice dozvoljenih promena
2. Regulacija turističke privrede	6. Konsultacije/tehnike učešća
<ul style="list-style-type: none"> • vladino zakonodavstvo • norme stručnih asocijacija • međunarodna regulacija i kontrola • dobrovoljna samoregulacija • zajednička društvena odgovornost 	<ul style="list-style-type: none"> • sastanci • pregled javnih stavova • razmatranje prednosti
3. Menadžment tehnike u vezi sa posetiocima	7. Etički kodeksi
<ul style="list-style-type: none"> • zoniranje • „honeypot”¹ • razmeštaj turista • kanalizani tokovi posetilaca • ograničeni ulasci • restrikcija vozila • struktura različitih cena 	<ul style="list-style-type: none"> • za turiste • za turističku privredu • za zajednicu (vlada, stanovništvo) • primeri najbolje prakse
4. Ekološka procena uticaja	8. Indikatori održivog turizma
<ul style="list-style-type: none"> • matrice • matematički modeli • geografski informacioni sistem (GIS) • uravnoteženi model planiranja • ekološka revizija • ekološka sertifikacija 	<ul style="list-style-type: none"> • korišćenje resursa • otpaci • zagadživanje • lokalno učešće • pristup osnovnih ljudskih potreba • turistički objekti • proces donošenja odluka • raznovrsnost prirodnog i kulturnog života • utisak sa odmora

Prilagođeno: Mowforth i Munt, 2003.

¹ Pojmom „honeypot“ se označava veoma popularna atrakcija, koja se nalazi unutar neke turističke destinacije. To su centri sa visokim brojem turističkih poseta, unutar kojih se inače koncentriše turistički promet, kako bi se ciljno rasteretila neka druga osjetljiva područja. Drugim rečima, „honeypot“ apsorbuje potencijalnu štetu, u cilju očuvanja drugih vrednih predela (npr. „Old Faithfull“ u NP Jelouston).

Zaštita područja se odnosi na proglašavanje zaštićenih prirodnih dobara, u prvom redu nacionalnih parkova. Ovakve tendencije se mogu posmatrati kao jedno od sredstava za postizanje ciljeva održivog razvoja. Zemlje koje imaju

visoki procenat državne teritorije pod zaštitom smatraju se za naprednije po pitanju održivog turizma, od onih kod kojih je taj procenat mali. Takav stav je ponekada diskutabilan. Pojedine države imaju ogromne teritorije pod zašti-

tom, bilo da je reč o nacionalnim parkovima ili rezervatima, ali sa loše organizovanom zaštitom. Ponekada se dešava da je zaštita samo deklarativna, dok se u praksi zaštićena prirodna dobra suočavaju sa mnogobrojnim problemima i nedostatkom volje za praktičnom zaštitom. To povrđuje da je trend zaštite često samo pomodarstvo, kako bi se vlade predstavile u svetu aktuelnih tokova. Inače, proces zaštite pirode posebno je uzeo maha tokom sedamdesetih godina XX veka i sa vremenom zaštićena prirodna dobra su brzo stekla reputaciju turističkih destinacija. Takvo shvatanje predstavlja netaknute prirodne lepote kao idealne za odmor pronicljivog dela turističkog tržišta sa drugaćijim potrebama. Ponekada ovaj stav zanemaruje da takvi predeli već imaju neku funkciju za lokalno stanovništvo, što samo još jednom pokazuje da procenat zaštićenih prirodnih dobara može biti sredstvo održivog turizma samo u kombinaciji sa nekim drugim pokazateljima.

Regulacija turističke privrede može podsticati lokalna vlada u procesu planiranja, nacionalna vlada kroz donošenje zakonske regulative i međunarodnih asocijacija u formi internacionalnih usaglašavanja i kreiranja vodiča za vlade. Konačno, inicijative mogu poteći i od pojedinačnih činilaca turističke privrede kroz brojne akcije u cilju održivog poslovanja (prilog 25). Vladine regulative u tesnoj su vezi sa donošenjem političkih odluka. Međunarodna usaglašavanja su takođe u vezi sa donošenjem odluka nalik političkim, pa tako Svetska turistička organizacija (WTO) ističe za opšti cilj promociju i razvoj putovanja i turizma, kao načina podsticanja biznisa i ekonomskog razvoja. Preostala međunarodna regulativa, a posebno ona koja potiče iz naučnih krugova (npr. za redukciju CO₂), za nedostatak može imati tendenciju neizvršenja. Nasuprot tome, ističe se kako inicijative iz turističke privrede za sam turizam imaju veći učinak. To predstavlja neku vrstu samoregula-

cije, koja je u tesnoj vezi sa etičkim kodeksima. Premda i ovde može biti malverzacija, njihova učinkovitost je zadovoljavajuća.

Tehnike menadžmenta posetilaca uključuju široke mogućnosti i načine kontrole kretanja posetilaca. Posebna vrednost sadržana je u onim tehnikama koje su usmerene prema smanjenju vozila na motorni pogon u destinacijama koje privlače ljubitelje prirode. Pod pretpostavkom da je motorno vozilo jedan od pokazatelja neodrživosti, sada su naučni krugovi, turistička privreda i prostorni planeri ujedinjeni u akcijama postizanja ciljeva održivog turizma. To je posebno aktuelno u ekonomski razvijenom delu sveta, posebno SAD i Velikoj Britaniji, gde visok procenat stanovništva poseduje automobil. Problem je donekle zanemaren u nacionalnim parkovima i zaštićenim prirodnim dobrima nedovoljno razvijenih zemalja, što opet ne mora biti pravilo.

Ekološka procena uticaja (EPU) je poznata kao jedno od osnovnih sredstava za relevantne faktore na nacionalnom nivou u kreiranju turizma i u naporima da se spreči potencijalna degradacija. Takođe, ističe se da „EPU nije samo sredstvo za identifikaciju potencijalnih uticaja, već i za usaglašavanje životne sredine i razvoja“ (Green, Hunter, 1992). Nažalost, EPU nije egzaktna naučna tehnika, pa je baš kao i u slučaju nekih drugih podložna manipulacijama.

Noseći kapacitet je dobro poznata tehnika održivog turizma o kojoj je u prethodnim poglavljima ove knjige već bilo reči. Baš kao što je to slučaj sa nekim drugim tehnikama i sa nosećim kapacitetom se može manipulisati. Tako nešto, na primer, iz raznih interesa, rade turooperatori, upravljači zaštićenih prirodnih dobara, vladini službenici. Menadžment nosećeg kapaciteta posebno dolazi do izražaja u nacionalnim parkovima i ostalim zaštićenim prirodnim dobrima, dajući veliku moć onome ko sprovodi kontrolu.

„Dan proveden u Skandiku je dan bliže svetu održivog razvoja“

Hotel Skandik Sjolist u Oslu je bio prvi iz lanca Skandik koji je još 1999. odlikovan Nordijskim priznanjem (Nordic Ecolabel the Swan), jednim od najprestižnijih u oblasti ekološke sertifikacije. Da bi dobio ovu nagradu hotel mora da preispita svoje poslovanje u kontekstu ekoloških načela i povinuje se grupi od 100 strogih propisa. Propisi se revidiraju u dužem vremenskom periodu što omogućuje dugoročni princip ekološkog poslovanja. Van grupe nordijskih zemalja ovaj hotelski lanac se dovodi u vezu i sa Evropskom komisijom i sertifikatima koje ona obezbeđuje. Da bi se dobilo njihovo priznanje neophodno je odgovoriti na visoke standarde u oblasti zaštite životne sredine.

Danas se u lancu Skandik nalazi preko 115 hotela koji su dobili neki vid ekološkog sertifikata. Postavljeni cilj nalaže da svi hoteli moraju dobiti ekološki sertifikat i na tom putu se ova kompanija i nalazi. Dokaz su i primjeri poslovanja u vezi sa korišćenjem vode i brojnih drugih resursa.

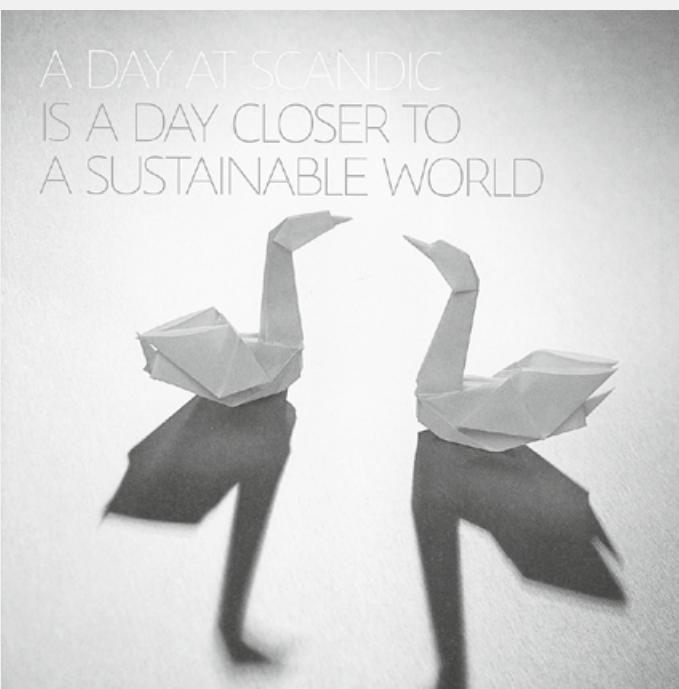
Kako bi se redukovali troškovi transporta povučena je sveukupna potrošnja flaširane vode iz svih Skandik hotela. U prethodnom periodu potrošnja flaširane vode je bila na nivou od 1,2 miliona litara što odgovara količini od 3,6 miliona flaša. Sa sopstvenim količinama vode iz slavine Skandik je na godišnjem nivou redukovo emisiju u količini 160 tona CO₂. Hotelski lanac je sve smeštajne objekte opremio sopstvenim rezervoarima vode za piće, obezbedio vodu koja po svojoj temperaturi i sadržaju minerala odgovara normama zdrave vode za piće, obezbedio mogućnost izbora između obične ili gazirane vode koja se sipa deirektno u njihove sopstvene flaše (napravljene od recikliranog stakla i plastike) i deset centi po prodatoj flaši vode donirao u Skandinavski fond za održivi razvoj (Scandic Sustainability Fund).

U skladu sa vizijom o zdravoj ishrani i održivom razvoju Skandik se opredelio za pripremu organski zdrave hrane uvek kada

je to moguće. Godišnje se pripremi oko 1.000 tona takve hrane. Gostima je na usluzi i hleb bez glutena i mleko bez laktoze. Kafa koja se poslužuje je odličnog kvaliteta i svaka servirana šoljica u Danskoj, Finskoj, Norveškoj i Švedskoj nosi oznaku „Fairtrade“ ili „UTZ“ sertifikata. Ove oznake garantuju da je kafa uzgajana po principima ekološke i socijalne održivosti. Navedeni podaci posebno dobijaju na značaju ako se uzme u obzir da godišnje u ovim hotelima bude posluženo više od 20 miliona šoljica organski proizvedene kafe.

Nameštaj kojim se opremaju sobe u Skandik hotelima isključivo je od prirodnih i ekološki prihvativljivih materijala. Još 1995. godine opremljena je prva eko-soba, a danas svaka soba u svim hotelima pripada tom tipu. Identični materijali u smislu ekološke prihvativosti i održivosti koriste se i kod opremanja javnih prostorija, kao što su, na primer, konferencijske sale. Izgradnja svih objekata sprovodi se po principima održivog razvoja koji uključuje sledeće principe:

- svi materijali moraju biti energetski efikasni i održivi, uzimajući u obzir njihovu proizvodnju, transport, životni ciklus i reciklažu;
- ne koriste se materijali koji mogu da izazovu potencijalnu opasnost po životnu sredinu ili utiću na podsticanje alergija kod gostiju;
- svi hoteli moraju imati sistem za sortiranje otpada;

▲ Slika 37. Hotelski lanac Skandik ostvaruje standarde koji podstiču održivi razvoj turističke privrede

Izvor: *A Day at Scandic is a Day Closer to a Sustainable World, brochure*

- sistemi za zagrevanje, ventilaciju i rashlađivanje moraju biti savremeni, prihvativi i jednostavnii za održavanje;
- prednost u izgradnji daje se materijalima koje su sertifikovale eksperetske organizacije i za koje je procenjeno da ne ugrožavaju životnu sredinu.

Odsedanje u nekom od Skandik hotela daje mogućnost turistima da se informišu o tome koliko njihov boravak utiče na uštedu energije, otpada, vode ili koliko smanjuje emisiju CO₂. Skandik je bio prvi hotelski lanac koji je plasirao podatak o emisiji CO₂ po gostu. Ambiciozni cilj do 2025. ističe da se ta vrednost mora svestri na nulu. Na putu do ispunjenja cilja insistiraće se na obnovljivim izvorima energije.

Konsultacije/tehnike učešća su jedan od presudnih faktora održivog turizma. Ciljevi i principi održivog turizma ne mogu biti ispostovani bez učešća lokalnih zajednica. Načini učešća lokalnih zajednica se razlikuju. Ove tehnike su dosta mlade i pojavljuje se problem njihove interpretacije i promene. Ponekada konsultacije postaju stvar pomodarstva, kako bi se pokazala navodna sklonost ka održivom turizmu. To je posebno uočljivo u slučaju zaštićenih prirodnih dobara, gde se konsultacije pojavljuju samo kao paravan za isterivanje ciljeva koji ne idu na ruku lokalnim zajednicama.

Etički kodeksi se poslednjih godina sve više koriste za regulisanje turističke privrede. Njihovo osmišljavanje, promocija, sadržina, razumevanje, efektivnost i provera postaju važan

deo u turističkoj privredi i svakako zavređuju pažnju. Oni teže promenama u ponašanju svih učesnika unutar turističkog procesa. Ovde je takođe prisutan izvestan broj problema koji su najčešće u vezi sa monitoringom i evaluacijom kodeksa, konfliktom kodeksa kao segmenta marketinga i kodeksa kao težnje da se unapredi praksa turizma, debatom oko mogućnosti samoregulacije unutar turističke privrede.

Indikatori održivog turizma su zapravo najmlađe sredstvo unutar tehnika i sredstava održivog razvoja turizma. To je nezaobilazna faza tokom koje se proverava učinak održivog turizma. Oni obično pokrivaju društvene, ekonomске i ekološke principe održivog razvoja, a njihovo formiranje zavisi od više faktora, pa tako svaka destinacija može imati svoju listu održivih indikatora.

TURIZAM I AGENDA 21

Kao globalni akcioni plan usvojen na Samitu u Riju, Agenda 21 je pronašla svoj značaj i u turizmu. Agenda 21 utiče na turizam dvostrukom. Kao prvo, turizam se ističe kao ponuda održivog razvoja za određene zajednice, posebno u predelima osetljive životne sredine. Drugo, turizam može uticati na program akcija Agenda 21, jer mnogi od uticaja mogu biti izmenjeni. Među ostalim prioritetima istaknutim u Agenda 21 ističe se da su vlade dužne da:

- poboljšaju vrednost i pomoći novčane politike u pitanjima koja se dovode u vezu sa turizmom;
- unesu raznolikost u ekonomije planinskih predela kroz pokretanje i jačanje turističke ponude;
- obezbede uslove za zaštitu ugroženih predela koji će pomoći očuvanje živog sveta, zaštitu biodiverziteta;

- promovišu odmor i turističke aktivnosti koje će biti u doslihu sa životnom sredinom i zasnovane na tokovima Svetske turističke organizacije.

Biznis i privreda, uključujući međunarodne korporacije dužni su da:

- usvoje etičke kodekse koji promovišu rad na zaštiti životne sredine;
- osiguraju odgovoran i etički baziran menadžment proizvoda i procesa;
- povećavaju samoregulaciju (Stancliffe, 1995).

U skladu sa planovima aktivnosti održivog razvoja u XXI veku, Svetska turistička organizacija (WTO) u saradnji sa Svetskim savetom za putovanje i turizam (WTTC) i Zemaljskim samitom, bavila se problemima odgovor-

nog ponašanja u turizmu. Njihov cilj bio je da se utvrde univerzalna ponašanja svih učesnika u turizmu. Rezultat ove saradnje ogleda se u usvajanju dokumenta *Agenda 21 za turističku privredu: u susret održivom razvoju*, što se dogodilo 1995. godine. Ona je logičan nastavak usvajanja opšte Agende 21 u Riju 1992. godine koju pretvara u program aktivnosti u oblasti putovanja i turizma. To je ključni momenat, jer polazi od činjenice da turizam ima moć u postizanju suštinskog poboljšanja u zaštiti životne sredine. Ovim dokumentom se određuju oblasti delovanja i potrebne aktivnosti u cilju očuvanja životne sredine, za sve relevantne subjekte razvoja turizma, a pre svega vladine predstavnike, nacionalne turističke organizacije i poslovne asocijacije turističke privrede.

U Agendi 21 za turističku privredu se ističe kako je za vladine organe i nacionalne turističke organizacije i udruženja turističke privrede, najvažniji cilj uspostavljanje sistema i postupaka u cilju uključivanja razmatranja održivog razvoja. Definisane aktivnosti su razvrstane u devet prioritetnih oblasti:

- Oblast 1: **Ustanovljavanje sadržaja postojećeg zakonskog i ekonomskog okvira i dobrovoljnosti za uvođenje održivog turizma.** Neophodno je ustanoviti trenutnu zakonsku i ekonomsku pripremljenost i dobru volju za održivi turizam i pripremiti ili predložiti pripremu politika koje će olakšati dostizanje održivog turizma.

Održivi turizam zahteva promene od svih uključenih u turističku privredu. Ovde je neophodna saradnja organa vlade, nevladinih organizacija i poslovnih udruženja da bi se ocenilo koliko su trenutno važeće zakonske norme, kao i dobrovoljnost postizanja ciljeva.

- Oblast 2: **Ustanovljavanje ekonomskih, društvenih, kulturnih i ekoloških utica-**

ja koji nastaju poslovanjem organizacija. Cilj ovoga je ispitati unutrašnje aktivnosti organizacije da bi se ocenio uticaj sopstvenih aktivnosti na održivi razvoj.

Nijedna organizacija ne može podržavati vrednosti održivog turizma dok nije sigurna da je sagledala uticaj sopstvenih aktivnosti pri prelasku na održivi razvoj. Da bi to postigla neophodno je da oceni ekonomske, društvene, kulturne i ekološke uticaje i osmisli planove za poboljšanje. Kroz takvu delatnost bi trebalo očekivati maksimalno efikasno korišćenje resursa i sprečavanje njihovog zagađivanja.

- Oblast 3: **Obuka, obrazovanje i društvena svest.** Da bi se postigao održivi razvoj potrebno je obrazovati sve učesnike putovanja i turizma o potrebi za razvojem održivih oblika turizma i pružiti im neophodna saznanja da bi ispunili zadatke u tom smislu.

Degradacija životne sredine često se dešava iz neznanja. Obrazovanje i obučavanje sadašnjih i budućih upravljača je bitan korak u postizanju ciljeva Agende 21. Ovo obučavanje ima dva sastavna dela. Prvo, neophodno je podizanje svesti o prirodi i nizu pitanja održivog razvoja. Drugo, potrebno je podučavanje o znanjima koja dovode do ostvarenja održivog razvoja. Da bi se povećao učinak u ovoj prioritetnoj oblasti, organizacija mora da sarađuje sa organom vlade odgovornim za obrazovanje, kako bi problematika ušla u školske sisteme a posebno na fakultete koji izučavaju turizam. Dalje, neophodna je i saradnja sa turističkim preduzećima i stvaranje jednog obrazovnog sistema o održivom razvoju unutar turističke privrede.

- Oblast 4: **Planiranje održivog razvoja turizma.** Pripremiti i primeniti efikasne planske mere korišćenja zemljišta koje maksimiziraju koristi održivog turizma.

malizuju moguće ekološke i ekonomске uticaje turizma, istovremeno smanjujući moguće ekološke ili kulturne štete.

Loše planiran i vođen turizam može naieti štetu baš onim resursima na kojima je zasnovan. Degradacija resursa može biti izbegnuta usvajanjem i primenom određenih planskih mera. U ovoj oblasti organi vlade, nacionalne turističke organizacije, poslovna udruženja moraju da sarađuju sa organima zaduženim za planiranje, vode razvoj turizma u posebno osetljivim i zaštićenim područjima, obezbede plansku regulativu, pomognu lokalnim vlastima da odrede nosеći kapacitet u odnosu na ključne resurse (zemljište, voda, biodiverzitet, energija, infrastruktura), podstiću sistem saobraćaja koji neće biti loš i konačno da koriste turizam kao sredstvo društveno-ekonomskog rasta i zaštite životne sredine.

- **Oblast 5: Olakšavanje razmena informacija, znanja i tehnologije** koje se donose na održivi turizam između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju. Cilj je razmeniti pouke o održivom turizmu između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju.

Posebno je važno da razmena informacija zaživi između zemalja koje nemaju održivi razvoj turizma i onih koje imaju pozitivno iskustvo. U ovoj oblasti neophodno je da vlade, nacionalne turističke organizacije i poslovna udruženja prenesu iskustva o održivom razvoju turizma centrima kao što je baza podataka, koja sadrži pozitivne primere očuvanja životne sredine pri Svetском centru za istraživanje uticaja putovanja i turizma na životnu sredinu. Dalje, neophodno je razvijati zajedničke programe sa manje razvijenim zemljama, sarađivati sa multinacionalnim kompanijama uz proglašavanje značaja čistih tehnologija u tur-

izmu, pomagati nerazvijenim zemljama na programima finansiranja održivog turizma.

- **Oblast 6: Obezbeđivanje učešća svih oblasti društva.** Neophodno je obezbediti da sve društvene grupe, uključujući žene, domаće stanovništvo, mlade, stare, dobiju mogućnost da učestvuju u razvoju održivog turizma.

Koncept održivog razvoja podrazumeva jednakost između generacija i ljudi. Zato je neophodno da vlade insistiraju na povećanju učešća žena i domaćeg stanovništva u razvoju turizma, da uključe lokalno stanovništvo u skladu sa njihovim socijalnim okvirom i kulturnim navikama i da podstiču obrazovanje.

- **Oblast 7: Projektovanje novih turističkih proizvoda sa održivošću kao njihovom suštinom.** Razviti saradnju sa turističkom privredom i lokalnim vlastima kako bi se obezbedilo da novi turistički proizvodi budu oblikovani tako da uključe ekonomsku, socijalnu, kulturnu i ekološku održivost.

Destinacija održivog turizma će nastati jedino ako svi proizvodi budu oblikovani u skladu sa ekološkim, socijalnim i ekonomskim mogućnostima sredine. Suština je da turisti ne vole prirodu „do smrti“, već da se kroz suštinu turističkog proizvoda naglašava potreba njene zaštite. Zato je neophodno definisati komponente održive turističke destinacije koje će biti u lokalnoj nadležnosti. Na osnovu informacija članovi lokalne zajednice mogu da naprave izbor ekološki odgovornih turističkih proizvoda, usvajanjem i razvojem odgovarajućih i prepoznatljivih oznaka.

- **Oblast 8: Merenje napretka u ostvarivanju održivog razvoja.** Ustanoviti realne pokazatelje održivog razvoja turizma, pri-

menjive na lokalnom i nacionalnom nivou, pomoću kojih može biti nadgledan i procesnivan napredak.

Efekti inicijativa u održivom turizmu mogu biti pravilno ocenjeni ako su ustavljeni pokazatelji održivog turizma. Oni moraju da obezbede precizno merenje efektivnosti politika i pomognu u isticanju potencijalno zabrinjavajućih pitanja. Za razvijanje pokazatelja posebno je neophodna međunarodna saradnja. Da bi razvili i primenili pokazatelje vlade i nacionalne turističke organizacije moraju da vide kako će dostupne podatke pretočiti u prepoznavanje održivog turizma.

- **Oblast 9: Partnerstvo u razvoju održivog turizma.** Neophodno je razviti partnerstvo da bi se olakšalo preduzetništvo.

Organi vlade mogu preduzeti brojne korake u razvoju uspešnog partnerstva. Potrelni su i novi oblici saradnje sa drugim vladinim organima u cilju uklapanja turizma u sveopšti vladin proces održivog razvoja (Agenda 21 za turističku privredu, u susret ekološki održivom turizmu, 2000).

Poglavlje o preduzećima turističke privrede odnosi se na sva preduzeća bez obzira na njihovu veličinu i sektor. Jasno je da će se aktivnosti koje odgovaraju multinacionalnim kompanijama razlikovati od onih koje mogu preduzeti mala porodična preduzeća sa poslovanjem lokalnog tipa. Isto tako, neke aktivnosti su specifične za preduzeća koja rade u posebnim sektorima. U najvećem obimu postizanje ciljeva zavisi od promene načina poslovanja preduzeća, uz ne tako veliko angažovanje resursa. Ovde se insistira na 10 prioritetnih oblasti:

- **Oblast 1: Minimiziranje otpada.** Cilj je minimizirati korišćenje sirovina, maksimalno povećati kvalitet proizvoda i minimizirati otpadne materije.

Agenda 21 za turizam u Meksiku

Turizam je jedan od vodećih prioriteta za vladu Meksika. Nacionalni turistički program za period od 2001. do 2006. godine ističe kako turizam mora biti u skladu uravnoteženim regionalnim razvojem. Ipak, pokazatelji iz ove delatnosti otkrivaju da se meksičke destinacije susreću sa mnogobrojnim problemima ekološke i društvene prirode, kao što je nekontrolisani rast gradova, pogoršanje stanja životne sredine i gubitak kulturnog identiteta. Premda turizam čini značajni deo ukupnog privrednog razvoja on i dalje nije dovoljno integriran u lokalnu ekonomiju. Svi ovi faktori važni su za planiranje turizma, a to planiranje mora biti više usklađeno sa potrebama turista i ekonomskim, društvenim i ekološkim uticajima.

Navedene tendencije su 2002. godine pokrenule Agendu 21. U projektu se angažovalo Ministarstvo turizma i Ministarstvo za životnu sredinu i prirodne resurse. Projekat je podržala i Svetska turistička organizacija. U osnovi, Agenda 21 definiše sredstva za pozitivan uticaj turizma na lokalnu sredinu. To je jasna inicijativa koja kreira održivi turizam, u sistemu koji čine centralni vladini departmani u saradnji sa lokanim autoritetima. Najzanimljiviji aspekti meksičke inicijative ističu sledeće principe: (1) primena Agende 21 unutar lokalnih zajednica uključujući i turizam, mora biti prilagođena lokalnim uslovima; (2) razvijanje sistema indikatora održivog turizma, koji su označeni kao sredstvo jačanja održivosti i definisani za različite tipove turističkih destinacija; (3) promocija bolje ekološke prakse u poslovanju i destinacijama, kroz razvijanje programa za zaštitu voda i usvajanje sertifikacije za hotele i ostale turističke faktore; (4) razvijanje inicijative za aktivnosti održivog turizma, koja uključuje finansijsku pomoć malim i srednjim preduzećima; (5) uobičavanje ljudskih resursa koji podržavaju održivost preduzeća i destinacija, kroz praksu, kao i kroz organizovanje univerzitetskog izučavanja turizma; (6) korišćenje zakonskih propisa o zaštiti životne sredine kao baze za integralni razvoj, uključujući učešće u programima zaštite priobalnih zona; (7) pokretanje ekoturizma u zaštićenim prirodnim dobrima, što podrazumeva rad sa domicilnim stanovništvom u definisanju modela razvoja ekoturizma, određivanje područja koja imaju uslove za razvoj ekoturizma, ulaganje u infrastrukturu (vizitorski centri), praksu turističkih vodiča i marketing.

Za proveru održivog turizma kreiran je model indikatora koji pokriva sledeće oblasti: ekološki uticaj, socio-ekonomski uticaj, turistička snabdevenost i potreba (zadovoljstvo turista, aktivnosti, ponuda i cena, sertifikacija, atraktivnost destinacije), urbani razvoj (Carbone i drugi, 2005).

Minimiziranje otpada je među glavnim ciljevima Agende 21, a u skladu sa tim preduzeća bi trebalo da smanje količinu otpada kroz: izbor proizvoda koji stvaraju najmanje otpada, izbor dobavljača koji su saglasni da smanje uticaj na otpad, ponovo korišćenje proizvoda gde je to moguće, recikliranje, podržavanje zaposlenih da smanje otpad kod kuće i druge mere.

- Oblast 2: **Štednja i upravljanje energijom.** Neophodno je smanjiti korišćenje energije i smanjiti izbacivanje potencijalno štetnih gasova u atmosferu.

Turistička preduzeća bi trebalo da preduzmu uvođenje programa za smanjenje rasipanja energije, istraživanje alternativnih i ekološki bezopasnih izvora energije, razvijanje tehnologija koje štede energiju, obučavanje zaposlenih o ekološkim koristima inicijativa za uštedu energije.

- Oblast 3: **Upravljanje resursima čiste vode.** Zaštititi kvalitet resursa vode i koristiti postojeće resurse efikasno i ispravno.

Turizam mora da doprinese zadovoljavajući potreba za čistom vodom u svim zemljama. Da bi pomogla ovaj trend turistička preduzeća moraju da preduzmu sve moguće mere da zaštite kvalitet vode, obezbede snabdevanje vodom za lokalne zajednice, smanje rasipanje vode, sarađuju sa potrošačima (turistima) kako bi se smanjila potrošnja, koriste uređaje za štednju vode, sade u okruženju biljne vrste otporne na sušu, recikliraju vodu gde je to moguće, podstaknu zaposlene i klijente da upgrade komponente programa upravljanja vodom u svojim domaćinstvima.

- Oblast 4: **Upravljanje otpadnim vodama.** Minimizirati stvaranje otpadnih voda u cilju zaštite životne sredine vodenog sveta, da bi se sačuvala flora i fauna, i da bi se sačuvao i zaštitio kvalitet resursa čiste vode.

Korist od ove mere posebno imaju turistička preduzeća na obalama reka, mora i okeana, što ne znači da to nije obaveza i drugih. Tu je neophodno preduzeti korišćenje objekata za preradu otpadnih voda, a tamo gde oni ne postoje neophodno je insistirati na njihovoj instalaciji, uvođenje programa za zaposlene, turiste i lokalnu zajednicu da

se očiste degradirane vode, uvođenje postupaka za slučaj opasnosti, izbegavati proizvode koji štetno deluju na vodu.

- Oblast 5: **Opasne materije.** Zameniti proizvode koji sadrže potencijalno opasne materije proizvodima koji su povoljni po okruženje.

Turistička preduzeća moraju da ispitaju neophodnost korišćenja proizvoda koji sadrže potencijalno opasne materije, smanje upotrebu proizvoda koji sadrže opasne materije na najmanju moguću količinu, odgovorno odlažu otpad i obrazuju sve učesnike u turizmu u vezi sa opasnim materijama.

- Oblast 6: **Saobraćaj.** Smanjiti ili kontrolisati štetno ispuštanje izduvnih gasova u atmosferu i druge uticaje na okruženje koje izaziva saobraćaj.

Saobraćaj je životna snaga za turističku privredu koja bitno može da pomogne u prevazilaženju problema zagađivanja životne sredine. Zato je neophodno da ta preduzeća koriste savremenu saobraćajnu tehnologiju, pomažu zemljama u razvoju da steknu znanje i opremu, sarađuju sa organizma koji odlučuju o položaju autobuskih stanica, informišu učesnike u saobraćaju i konacno da razmatraju saobraćaj u planovima razvoja.

- Oblast 7: **Planiranje i upravljanje korišćenja zemljišta.** Postupati na pravi način sa višestrukim zahtevima za zemljištem, obezbeđujući da razvoj ne bude vizuelno namestljiv i da doprinosi očuvanju životne sredine i kulture, stvarajući prihod.

Razvoj održivog turizma se oslanja na efikasno planiranje i korišćenje zemljišta i na rešavanje konflikta između privrede i društva u vezi sa zemljištem. Sa tim u skladu, turistička preduzeća mogu oceniti ekološke, socijalne i ekonomske uticaje novih

razvojnih projekata, preduzeti mere da se izbegnu negativni uticaji, koristiti lokalne materijale, angažovati tehniku i materijale koji odgovaraju lokalnoj sredini, kao i neke druge u zavisnosti od destinacije.

- Oblast 8: **Uključivanje osoblja, potrošača i zajednica u probleme zaštite životne sredine.** Zaštititi i ugraditi interes zajednice u razvojne projekte i obezbediti da se pouke o okruženju koje je steklo osoblje, potrošači i zajednice primenjuju u praksi kod kuće.

Preduzeća moraju da zaštite i izgrade interes lokalne zajednice kroz pokretanje programa za uzimanje u obzir mišljenja svih sektora jednog društva, pružanje olakšica za lokalne preduzetnike, razmatranje planova saradnje sa lokalnom zajednicom, obaveštavanje članova zajednice o poslovnim rizicima, pružanje mogućnosti zapošlenja, poboljšanje lokalnog okruženja. Posebno je neophodno pokretanje obrazovnih programa.

- Oblast 9: **Projektovanje za održivost.** Obezbediti da nove tehnologije i proizvodi budu projektovani tako da manje zagađuju, budu efikasniji, društveno i kulturno prilagođeni i dostupni širom sveta.

Unutar ove oblasti preduzeća moraju da usvoje politiku održivog razvoja za čitavo preduzeće, povećaju istraživačke i razvojne aktivnosti, ispitaju ekološki, socijalni i kulturni uticaj novih proizvoda, traže rešenja za probleme zaštite životne sredine u razvijenim i zemljama u razvoju, pruže relevantne informacije školama i fakultetima u pitanjima životne sredine i razmenjuju informacije sa ostalim relevantnim institucijama.

- Oblast 10: **Partnerstvo za održivi razvoj.** Stvoriti partnerstvo da bi se postigla dugo-ročna održivost.

Održivi turizam – spas za Kalviju

Kalvija se nalazi na južnoj obali balearskog ostrva Maljorka i tipičan je predstavnik turističke destinacije visokog intenziteta. Obuhvata šest turističkih zona sa 60 km dugom obalom i 27 plaža. U periodu od maja do septembra ovde boravi 1.600.000 turista. Od šezdesetih do kasnih osamdesetih Kalvija je rapidno rasla zahvaljujući turizmu i broj stanovnika se povećao sa 3.000 u 1972. godini na 50.000 u 2003. godini. Rast turizma je ipak bio koncentrisan na kratkoročnu zaradu – model baziran na visokom opsegu i standardizovanom odmoru koji nudi sunce, more i pesak. Uticaj takvog rasta loše se odrazilo na karakter destinacije i ona je počela da odumire. Turistički promet je opao za 20% od 1988. do 1991. Degradacija prirodne sredine i društvenog sistema, kao i usluga, počele su da prete budućem razvoju turizma i to je nateralo nadležne da razvoj ove delatnosti više posmatraju kroz prizmu održivog razvoja.

Početkom devedesetih godina regija je pokrenula sve neophodne aktivnosti kako bi uvela uravnoteženi društveni, ekološki i ekonomski razvoj. To je bila neka vrsta akcionog plana za sve aspekte budućeg razvoja Kalvije, sa turizmom kao centralnom ulogom u lokalnom ekonomskom razvoju. Od 1995. do 1997. godine preduzet je razvojni plan u saradnji sa univerzitetom, ekspertima i privatnim sektorom, koji obuhvata šest tematskih područja (stanovništvo i kvalitet života, ekologija, kulturno nasleđe, ekonomija, prostorno planiranje i sektor životne sredine). Tematska polja su bila predmet zasebnih studija, komisija i izveštaja. U definisanju stanja korišćeno je više od 750 indikatora. Rezultati su zatim predočeni javnosti, pre nego što su konačno razvijeni u Akcioni plan Kalvija lokalne Agende 21 tokom 1997. Ovaj plan određuje 40 inicijativa unutar 10 strateških polja: (1) suzbijati pritisak ljudskih aktivnosti, ograničiti rast teritorije i njene obale; (2) podsticati kvalitet života lokalnog stanovništva; (3) zaštititi prirodno, uključujući i marninsko nasleđe i promovisati pokretanje regionalne turističke takse u korist zaštite životne sredine; (4) restaurirati istorijsko, kulturno i prirodno nasleđe; (5) promovisati kompletну rehabilitaciju stambenih i turističkih četvrti; (6) unaprediti turističku destinaciju, zamenom dotadašnjeg rasta sa održivim kvalitetom i umanjenjem sezonsku izraženost; (7) unaprediti javni saobraćaj i ohrabriti ljude da pešače ili voze bicikl u centru grada; (8) uesti menadžment održivog razvoja u ključne segmente životne sredine (voda, energija, potrošnja); (9) ulagati u znanje i obrazovanje ljudi; (10) inovirati lokalni menadžment i povećati kapacitet javnog i privatnog planiranog ulaganja.

Odrednice iz lokalne Agende 21 se uspešno primenjuju. Primer Kalvije potvrđuje opravdanost primene ovakvih akcija i predstavlja slučaj iz koga mogu učiti i druge destinacije sa sličnim problemima (Carbone i drugi, 2005).

Da bi se uspostavilo i održavalo efikasno partnerstvo, turistička preduzeća moraju da doprinesu ekonomskom razvoju i povećanju blagostanja lokalne zajednice, neguju dijalog između privrednih grana, sarađuju sa malim i srednjim preduzećima, sarađuju

ju sa vladama, unapređuju kontakt turista sa lokalnom zajednicom, pokrenu zainteresovanost lokalne zajednice kroz uključivanje u proces planiranja (Agenda 21 za turističku privredu, u susret ekološki održivom turizmu, 2000).

Spisak aktivnosti koje propisuje Agenda 21 za turističku privredu može izgledati obeshrabrujuće, kao sistem vrednosti do koga je zaista

teško doći. Sa druge strane, posledice neaktivnosti mogu biti složene i dalekosežne. Takođe, troškovi neaktivnosti mogu prevazići troškove aktivnosti. Posrtanje u nekontrolisani turistički razvoj degradira resurse na kojima turizam počiva. Na duži rok neaktivnost može dovesti do ekološke i ekonomske katastrofe. Pred turističku privredu sa stavlja izazov koji bi trebalo odmah rešavati, a Agenda 21 je dobar način u rešavanju tih problema.

RAZVIJANJE STRATEGIJE ODRŽIVOG TURIZMA

Razvijanje strategije održivog turizma je složeni proces koji bi morao da uključi sve one koji su u nekoj vezi sa turizmom. Mešanje interesnih grupa i pojedinaca mora biti uključeno u održivi turizam tako da reflektuje partnerski odnos u njegovom razvoju kako na nacionalnom, tako i na lokalnom nivou. Uključivanje zainteresovanih i prezentacija projekata može se sprovoditi čak i uz pomoć Interneta, elektronske pošte, konferencija za štampu, kao i kroz korišćenje postera namenjenih lokalnom stanovništvu. Tri nivoa definišu formiranje strategije: (1) Analiza stanja, problema i šansi; (2) Određivanje ciljeva i formiranje strateškog izbora; (3) Razvijanje politika i akcioni programi (Carbone i drugi, 2005).

Analiza stanja, problema i šansi. Prvi korak uključuje pažnju oko nivoa razvoja turizma (to može biti država ili lokalna destinacija), kao i resursa od kojih turizam zavisi i na koje ima uticaja kako danas, tako i u budućnosti. Prikupljanje podataka obuhvata sledeće stavke:

- analiza prošlih politika i planova razvoja turizma, kao i informacija i politika koje su u tesnoj vezi sa održivim razvojem i životnom sredinom;
- analiza postojećih važnih istraživanja;

- pojedinačne konsultacije sa ključnim interesnim grupama i pojedincima koji su u vezi sa razvojem turizma;
- pregled turista;
- pregled turističkih preduzeća;
- pregled mišljenja lokalnog stanovništva;
- mišljenje o tržištu.

Podaci koji su u tesnoj vezi sa principima održivosti uključuju sledeće:

- mišljenje o nivou i karakteru željenog i dostižnog turizma;
- raspon resursa prirodne i kulturne baštine, uključujući informacije o nivou zaštite, nivou korišćenja, nivou potencijalnog turističkog interesa i svesti o budućem korišćenju;
- ekonomske i društvene probleme destinacije, uključujući doprinos turizma za razvoj drugih ekonomskih sektora;
- stanje životne sredine, uključujući kvalitet vode, vazduha i slično;
- postojanje relevantnih menadžment tehnika u zaštiti životne sredine;
- zaposlenost u turizmu;
- izgledi za budućnost turističkih preduzeća, njihove potrebe i slično;

- tokovi kretanja turizma, tržišni trendovi i tržišne šanse;
- zadovoljstvo turista, uključujući i stav o životnoj sredini i nekim drugim relevantnim pitanjima;
- turistička infrastruktura, uključujući saobraćaj, snabdevanje vodom i slično, kao i kapacitet te infrastrukture.

Analiza situacije je prvi korak u identifikovanju brojnih parametara za održivi razvoj turizma u dатој destinaciji i то је истовремено шанса за будућност. На primer, то су подаци који се односе на способност предузећа, одрžиве капаците, тржишне тредове, degradaciju животне средине или интерес локалних zajedница у будућем развоју.

Određivanje ciljeva i formiranje strateškog izbora. У овој фази национална или локална влада усаглашава са зainteresованим групама визије у вези са стратешким цилевима развоја туризма. Оне се морaju заснivati на сету добијених информација из претходне фазе - анализе стања. Визије и стратешки цилеви морaju бити са-

гласни са карактеристикама destinacije и морају укључити интерес за економску, друштвену и еколошку održivost. Цiljevi могу бити различити од једног до другог места, али они морaju увек помагати у наглашавању проблема сиромаштва, заштите природе и животне средине, и redukcije negativnih uticaja na животnu sredinu.

Unutar ovog стадijuma бројни стратешки избори морaju бити одређени. Они се често тичу нивоа и карактера туризма и njегove saglasnosti са destinacijom, тржишним segmentima и одабиром туристичких производа.

Razvijanje politika i akcioni programi. За-вршни стадијум обухвата развој посебних политика и акција које помажу реализацију цилjeva. One se тичу razumevanja trendova na turističkom tržištu, задоволjstva turista, pružanja подршке локалном туристичком poslovanju, redukcije отicanja dohotka van destinacije, jačanja mreže poslovne saradnje, zaposlenosti, подршке локалним друштвима и njihovog blagostanja, локалне контроле, заштите културног и природног bogatstva и проблема животне средине. То је сложени систем који захтева tim stručnjaka u rešavanju ovih problema.

PRAKTIČNA PRIMENA NAČELA ODRŽIVOG TURIZMA

Praktična примена održivog turizma подразумева разраду одређених стратегија. Jedan od olakšavajućih приступа на том путу је и примена прiručnika за održivi turizam u deset koraka, koji је разрадило Одељење за turizam i баštину при Министарству животне средине и баštine Vlade Australije (Održivi turizam u deset koraka – planiranje održivog turizma заснованог на баštini и природном наслеђу, 2006). Ovakav прiručnik може бити помоћ у razvijanju principa održivosti destinacije, regije ili производа. Održivi turizam u deset koraka definiše sredstva за помоћ у развоју адекватних dugoročnih реше-

ња за туристичке destinacije са природним и културним вредностима. Ipak, не треба заборавити да održivi turizam, баš као и održivi razvoj, nije списак ставки које би требало испунити како би се постигли жељени цилеви. Održivi turizam је generalno usmerenje. U tom смислу и овај прiručnik treba shvatiti као помоћ, а не као „uputstvo за upotrebu“ које garantuje успех.

1. KORAK

Šta želimo da postignemo?

Oвај корак помаже да се дефинише (1) смер и (2) контекст туристичког развоја, без обзира да ли

se radi o turističkoj regiji, destinaciji ili proizvodu.

Jasno definisani smer pomaže da predviđene aktivnosti napreduju, a da bi se postavio neophodno je uzeti u obzir kratkoročne i dugoročne ciljeve, neophodnost radnih aktivnosti i određivanje vremenskog perioda predviđenog za postizanje ciljeva. Primer smera turističkog razvoja može biti, recimo, identifikovanje potencijala za razvoj turizma uz paralelno osnaživanje razvoja lokalne zajednice i zaštite prirodnih i kulturnih vrednosti; uključivanje pitanja razvoja turizma u plan upravljanja zaštićenim područjima ili izraditi plan ekokonačišta koje će doprineti zaštiti prirodne i kulturne baštine.

Kontekst turističke regije, destinacije ili projekta (proizvoda), podrazumeva definisanje okruženja u kome se turizam odvija, a koje obuhvata društvene uslove, ekonomsko okruženje, trenutnu političku situaciju i prirodne i kulturne uslove. Istovremeno, ovde se postavljaju neka od ključnih pitanja kao, na primer, koji prirodni i kulturni kapital je važan za razvoj turizma, koliko trenutno imamo posetilaca, kakav je potencijal rasta poseta, koliko stvari dobro funkcionišu, da li su lokalitet ili regija pogodni za razvoj turizma.

2. KORAK

Ko bi mogao ili ko treba da bude uključen?

Ovaj korak pomaže da se: (1) identifikuju učesnici u turističkom procesu i sve zainteresovane strane; (2) uzme u obzir kada i kako konsultovati i uključiti predstavnike stejkholdera i (3) pronađu načini za razvijanje dobrih odnosa.

Situacija u kojoj su sistemski i strateški identifikovani i uključeni oni koji imaju udela u turističkom procesu jedino može dovesti do realizacije ciljeva održivog razvoja. Na samom početku trebalo bi identifikovati sve koji su

uključeni u proces odlučivanja kako bi se sagledale njihove namere. Naredni koraci podrazumevaju različite pristupe konsultovanja, koji će prerasti u neki drugi oblik zajedničkog delovanja, recimo poput projekta.

Aktuelni i potencijalni učesnici u turističkom procesu mogu biti: turisti, turooperatori i preduzetnici, turističke organizacije, institucije za upravljenje životnom sredinom i zaštićenim prirodnim dobrima, institucije za upravljanje kulturnim dobrima, lokalne ili regionalne vlasti i lokalne zajednice. Učesnici se mogu identifikovati na osnovu razgovora, proučavanjem postojećih izveštaja i kroz javnu i formalnu proceduru. Razumevanje suštine interesa učesnika bitno može pomoći ovom procesu bez obzira da li se radi o zakonskim, profesionalnim, ekonomskim, kulturološkim ili ličnim interesima.

Između svih učesnika neophodno je podsticati dobre poslovne odnose.

3. KORAK

Šta nam je poznato?

Ovaj korak pomaže da se: (1) identifikuju postojeći izvori informacija i dokumenta relevantna za projekat ili proces, (2) lociraju i obrade postojeće informacije o trenutnim i potencijalnim turističkim tržištima i (3) odredi kapital baštine, njena vrednost i tematika.

Informacija je značajno sredstvo u turističkom razvoju i stoga prikupljanje odgovarajućih činjenica i podataka omogućuje stvaranje baze za odlučivanje. Informacije se mogu tražiti i dobijati u knjigama, novinskim člancima, tonskim zapisima, izveštajima sa sednica, turističkim brošurama, godišnjim izveštajima, beleškama turooperatora, planovima i izveštajima o upravljanju prirodnim i kulturnim nasleđem, bibliotekama, univerzitetima, ministarstvima, na internetu i drugim mestima.

4. KORAK

Šta čini regiju, destinaciju ili proizvod posebnim?

Ovaj korak pomaže da se: (1) identifikuju znamenitosti u regiji ili destinaciji, (2) ustanovi kako se te posebnosti ili vrednosti prepoznaju i predstavljaju i (3) donese ocena o mogućnostima korišćenja turističkih potencijala.

Lokaliteti prirodne i kulturne baštine često su ključni resursi turizma. Jedinstveni kvalitet lokaliteta i njegove vrednosti mogu činiti veliki deo turističke atrakcije, odnosno, mogu biti glavna atrakcijska osnova. Razumevanje vrednosti potencijala ključno je za uspešan razvoj proizvoda, planiranje, promociju, upravljanje i interpretaciju. Dobra osnova za identifikaciju ovog potencijala su popisi prirodne i kulturne baštine koji se nalaze u nadležnim institucijama za zaštitu. Rezultati ovog koraka mogu biti predstavljeni u vidu izjave ili studije koja opisuje zašto su regija, destinacija ili proizvod posebni. To može doprineti zajedničkom razumevanju onoga što je posebno u dotičnom mestu i stavu o tome na koji način predstaviti vrednosti posetiocima.

5. KORAK

Koja su glavna problemska pitanja?

Ovaj korak pomaže da se razumeju sve teme koje utiču na regiju, destinaciju ili proizvod.

Važno je definisati bitna i nerešena pitanja koja će imati uticaja na turističku regiju, destinaciju ili turistički proizvod. Problemska pitanja nisu uvek i problemi, njima se treba baviti i rešavati ih. Dalje, važno je identifikovati konflikte u odnosu na ključne teme i konačno, u definisanju problemskih pitanja može se naići i na takve dileme koje zahtevaju stručno mišljenje ili podrobnije istraživanje. To može uključiti i profesionalnu procenu (stanja lokaliteta, tržišnog potencijala ili upravljanja turističkim aktivnostima). Potpuno razumevanje problem-

skih pitanja može kasnije omogućiti delotvoriju primenu indikatora održivog razvoja.

Spektar problemskih pitanja veoma je širok (tabela 32) i pored pokušaja da se sva definišu, praksa turističkog razvoja uvek upozorava na neka nova koja do tada možda nisu definisana ili spominjana. Promišljena prezentacija i rasprava o temama proizašlim iz procesa odgovaranja na navedena pitanja može se pripremiti po poglavljima koja su navedan u ovom koraku.

Pored identifikovanja problema neophodno je i primeniti upravljanje problemima. Ključ upravljanja konfliktima i njihovo rešavanje obuhvata sledeće zadatke: (1) osigurati da u proces budu uključene sve strane, (2) zadržati otvorenu i dobру komunikaciju, (3) razviti priлагodljivost i agilnost i (4) izgraditi konsenzus većine učesnika.

6. KORAK

Analiza

Ovaj korak pomaže da se (1) analiziraju, razjasne i definišu prioriteti i (2) pripremi kratak sažetak zaključaka takve analize.

Nakon što su ključna pitanja i teme izašli na viđelo, prepostavlja se da su sada razumljivi i jasni. To može doprineti donošenju ispravnih odluka u daljem toku delovanja. Neophodno je koncentrisati se na prioritetna područja. Ključne analitičke metode mogu uključivati: analizu tržišta, analizu zaštite baštine, SWOT analizu, analizu situacije, analizu troškova i koristi i analizu prioriteta. *Analiza tržišta* govori o tome kako se regija, destinacija ili proizvod uklapaju u tržište. Ona uzima u obzir obim prodaje i profitabilnost proizvoda. Analiza tržišta može uzeti u obzir i kako se proizvod, destinacija ili regija nose sa konkurenjom. U osnovi ona procenjuje i ponudu i potražnju za turističkim proizvodima, smeštajem, transportom i uslugama u odnosu na trenutnu situaciju. Procena potencijala tržišta sprovodi se na osnovu

Tabela 32. Moguća problemska pitanja u održivom razvoju turizma

Oblast analize	Moguća problemska pitanja
Doživljaji posetilaca/korisnika	Koja su očita problemska pitanja, a proizilaze iz istraživanja tržišta?
	Koji su obrasci kretanja turista?
	Koja su otvorena pitanja interpretacije?
Stavovi lokalne zajednice	Koja su važna pitanja za lokalnu zajednicu? Kako se lokalna zajednica može uključiti u razvoj turističkog proizvoda i aktivnosti upravljanja turizmom?
	Koja su ključna pitanja intelektualnog vlasništva?
Način upravljanja prirodnom baštini i uticaji na istu	Koja se pitanja i teme javljaju u vezi sa razumevanjem posebnosti destinacije i lokaliteta baštine?
	Koje opasnosti postoje?
	Koja su pitanja vezana za upravljanje aktivnostima posetilaca?
	Šta se može saznati o uticajima na životnu sredinu i da li se oni dovoljno dobro opažaju?
	Koji je nivo uključenosti privrede?
	Koje su tačke ključna žarišta?
Pitanja infrastrukture	Šta znamo o određenim pitanjima prirode i baštine?
	Koja pitanja transporta utiču na turizam regije ili destinacije?
	Koji se ključni objekti nalaze na lokalitetima prirodne baštine?
	Kako se koristi tekuća i flaširana voda?
	Koja su pitanja važna za energetsku efikasnost?
	Kako se upravlja otpadom?
Pitanja marketinga i tržišta	Koji još aspekti infrastrukture postoje?
	Šta se vidi iz šire perspektive?
	Šta se zna o trenutnoj situaciji na tržištu?
	Šta utiče na tržišnu dostupnost regije, destinacije, turističke atrakcije ili proizvoda?
Dostupnost turističkog tržišta	Na koji način se destinacija, regija ili proizvod nudi tržištu?
	Koja bi pitanja i problematiku tržišta trebalo uzeti u obzir u budućnosti?
Ekonomski korist i troškovi	Koje su dobre i loše strane sa ekonomskog pogleda?
	Da li postoje druga važna pitanja vezano za resurse?
Trenin i podsticanje ljudskog potencijala	Kakav je odnos prema pitanjima razvoja veština i stručnosti?
	Da li postoje problemi u komunikacijama?

informacija o prodaji sličnih proizvoda u sličnim regijama. Analiza zaštite baštine podrazumeva analizu stanja u kojoj sposobljeni konzervatorski stručnjaci ocenjuju da li objekti, lokaliteti i prirodne znamenitosti zbog svog trenutnog stanja i svojih mogućnosti mogu podneti uticaje tur-

izma. Analiza situacije je opis konteksta u kome se turizam odvija. Ona uključuje glavne faktore poput sezonskih ili geografskih, kao i funkcionalne odnose. SWOT analiza je standardni alat za pomoć pri identifikovanju i analiziranju tema koje su definisane u petom koraku. U ovom kora-

ku se moraju uzeti sve postojeće snage i slabosti, kao i buduće šanse i opasnosti. Analiza troškova i koristi je jednostavna i često korišćena tehnika. Troškovi i koristi mogu biti finansijski, društveni i ekološki. Analiza prioriteta u najjednostavnijem tumačenju sagledava važnost i hitnost teme koja se analizira. Odabirom teme i upisom u jednostavan grafički prikaz može se olakšati odabir prioriteta (šema 19). Teme koje su označena kao važne i hitne moraju biti prioritetne.

7. KORAK

Načela i ciljevi aktivnosti

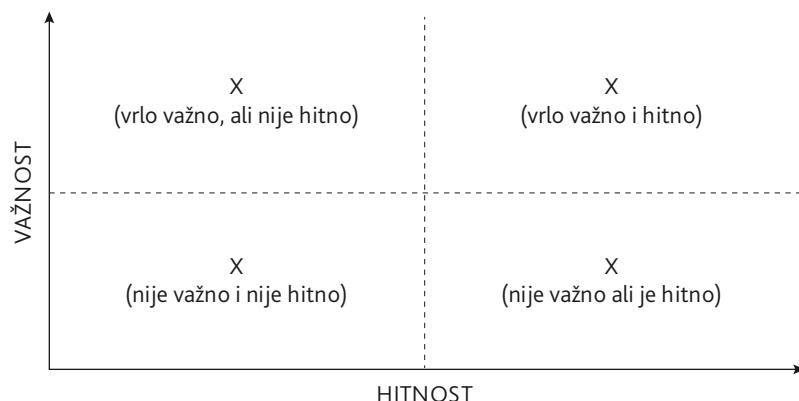
Ovaj korak pomaže da se (1) sastavi jasno pisana izjava o načelima ili ciljevima, prema kojima će se usmeravati buduće aktivnosti i (2) dobije podrška za ta načela ili ciljeve kod svih ključnih partnera ili učesnika.

U nekim slučajevima načela mogu biti najprikladniji način usmeravanja budućeg rada. Na primer, turistički preduzetnik može izraditi načela odgovornog turizma. Postavljanje ciljeva najčešći je način planiranja. Ciljevi su kratke izjave o željenim dostignućima. Stvoreni su promišljanjem o tome kako bi želeli da budućnost izgleda. Neophodno je ugraditi ciljeve u izraze koji reflektuju ekonomski i društvene težnje, kao i namere o brizi za baštinu. Primjeri ciljeva su prilično raznovrsni (razviti strategiju turizma različitih područja koja su tematski povezana, razviti sistem edukativnih tabli, unaprediti međunarodno prepoznavanje regije kao ekoturističke destinacije, pojačati promociju prirodne i kulturne baštine, osnažiti kapacite lokalne zajednice za učestvovanje u turizmu).

8. KORAK

Koje su ideje i opcije?

Ovaj korak pomaže da se (1) detaljnije razrade ideje i opcije, (2) radi na višim idejama i opcijama sa ključnim učesnicima i odgovornim za donoše-

nje odluka, (3) traže odgovori o preferiranim opcijama sa partnerima i ključnim učesnicima.

Proces utvrđivanja opcija uključuje pet faza: *razvijanje ideja* (obuhvata doživljaje posetilaca, uključivanje lokalne zajednice, brigu o vrednostima baštine, infrastrukturu, marketing, razvoj proizvoda, komunikaciju sa učesnicima, trening i podizanje kapaciteta i neophodne resurse); *predstavljanje ideja ili opcija radi provere* (zainteresovane i relevantne osobe bi trebalo informisati o idejama, a preporučljiva je i upotreba njihovog znanja i iskustva kako bi se testiralo da li projekt zadovoljava ključne interese i pitanja); *analiza ključnih tema ako se pokaže kao potrebno* (razvijanje ideja i opcija će možda pokazati nedostatak važnih elemenata, pa je u tom slučaju važno vratiti se na korake 5. i 6.); *razvijanje najprikladnijih opcija* (nakon testiranja ideja i eventualnog prikupljanja dodatnih informacija možemo se odlučiti za optimalnu opciju), *traženje saglasnosti za opciju* (u ovom trenutku je važno usredsrediti se na pozitivne zajedničke interese koji povezuju turizam, zaštitu baštine i lokalnu zajednicu).

9. KORAK

Sprovodenje

Ovaj korak pomaže da se (1) razviju aktivnosti za primenu ideja, predloga ili opcija, (2) ideje i

▲ Šema 19. Grafički prikaz za odabir prioriteta u održivom turizmu

Tabela 33. Kontrolna lista za planove održivog turizma

1. korak	Šta želimo da postignemo? Da li smo: <ul style="list-style-type: none">• Definisali smerove i ciljeve projekta ili procesa?• Shvatili kontekst regije, destinacije ili projekta?
2. korak	Ko bi mogao ili ko treba da bude uključen? Da li smo: <ul style="list-style-type: none">• Identifikovali glavne grupe učesnika (zainteresovanih strana, aktera, interesnih grupa)?• Uzeli u obzir kada i kako konsultovati i uključiti predstavnike stejkholdera?• Izradili načine razvijanja dobrih odnosa?
3. korak	Šta nam je poznato? Da li smo: Identifikovali izvore informacija relevantne za projekat ili proces? Locirali i obradili postojeće podatke o postojećim i potencijalnim turističkim tržištima? Odredili kapital baštine, njene vrednosti i teme?
4. korak	Šta čini regiju, destinaciju ili proizvod posebnim? Da li smo: <ul style="list-style-type: none">• Identifikovali šta je posebno u regiji, destinaciji ili proizvodu?• Ustanovili kako se posebnosti prepoznaju i predstavljaju?• Ustanovili da li postoji potencijal za daljnje korišćenje tih vrednosti u turizmu i turističkoj interpretaciji?
5. korak	Koja su glavna problemska pitanja? Da li smo: <ul style="list-style-type: none">• Identifikovali i shvatili glavna problemska pitanja koja se odnose na regiju?
6. korak	Analiza Da li smo: <ul style="list-style-type: none">• Analizirali, razjasnili i definisali prioritete?• Pripremili kratak sadržaj analize?
7. korak	Načela i ciljevi aktivnosti Da li smo: <ul style="list-style-type: none">• Sastavili jasnu pisanu izjavu na osnovu koje će se voditi buduće aktivnosti u kojoj su propisani ciljevi, načela delovanja ili oba?• Dobili podršku od ključnih partnera ili učesnika za načela ili ciljeve?
8. korak	Koje su ideje i opcije? Da li smo: <ul style="list-style-type: none">• Detaljno razradili ideje i razvili opcije?• Razradili ideje i opcije zajedno sa ključnim učesnicima i donosiocima odluka?• Pronašli odgovore o preferiranim opcijama zajedno sa partnerima i ključnim učesnicima?
9. korak	Sprovođenje Da li smo: <ul style="list-style-type: none">• Razvili aktivnosti za sprovođenje ideja, predloga ili preferiranih opcija?• Pripremili aktivnosti u jasnom i logičnom okviru?• Osigurali da preduzete aktivnosti budu prema potrebi uključene u druge planove i strategije?• Razvili metode procene i monitoringa?• Uzeli u obzir dodatne faktore koji bi mogli uticati na postizanje ciljeva?
10. korak	Smernice <ul style="list-style-type: none">• Da li smo pripremili kratku izjavu u obliku smernica koje će prikazati vrednost nasleđa, ključne teme i područja razvoja, rezultate i područja razvoja i rezultate dogovora i sporazuma?

opcije predstave na jasan i logičan način, (3) osigura njihovo uključivanje u druge relevantne planove i strategije, (4) razviju metode praćenja i ocenjivanja, (5) uzmu u obzir i drugi učesnici koji bi mogli uticati na postavljene ciljeve.

Bez obzira na okolnosti važno je imati jasan plan sprovođenja. Ovo nije samo zdrava poslovna logika već i standardna praksa u upravljanju projektima. Ovaj plan je poznat kao „akcioni plan“ ili „plan rada“. Ovde je neophodno odgovoriti na pitanja šta treba napraviti, ko je odgovoran i koga treba uključiti, trajanje sprovođenja i rokovi, koji su potrebnii resursi, kako će se nadgledati ova aktivnost ili strategija.

Za sprovođenje je još važno imati strategiju za političku podršku i dobro organizovanu komunikaciju između različitih interesnih sfera.

10. KORAK

Smernice

Ovaj korak pomaže da se pripremi kratka izjava u obliku smernica koja će prikazati ključne vrednosti nasleđa, ključne teme i područja razvoja i rezultate dogovora i sporazuma.

Ovaj korak je zaključak ili kratak pregled svega što je urađeno. U cilju uspešnog rešavanja moguće je koristiti i pomoći tabele 33.

MONITORING ODRŽIVOG TURIZMA

Progres u ideji održivosti turizma ne može se zamisliti bez neke vrste provere tog napretka. Odmeravanje održivog razvoja turizma sprovodi se pomoću indikatora. Definisanje i korišćenje indikatora održivog turizma bi trebalo da bude jedna od ključnih tema već u procesu planiranja. Indikatori omogućuju konstantni i dosledan monitoring promena tokom vremena. Oni pomažu da se razjasne ciljevi i što je takođe važno, da se ti ciljevi više preciziraju. Indikatori bi trebalo da pokažu: stanje turističke privrede (npr. zadovoljstvo turista), pritisak na sistem (npr. nedostatak vode, nivo kriminala), uticaj turizma (npr. uticaj na zajednice, seča šuma), domet menadžmenta (npr. čišćenje zagađenosti destinacije), efekti menadžment akcija (npr. promena nivoa zagađivanja, broj turista koji se vraćaju). Korišćenje ovakvog sistema indikatora moralo bi da obezbedi upozorenja u momentu kada su neophodne nove akcije u cilju sprečavanja štetnih uticaja, kao i obezbeđenje osnove za dugoročno planiranje i analiziranje turističke delatnosti.

Indikatori se obavezno formiraju već u ranoj fazi definisanja strategije turizma neke destinacije, preciznije u procesu konsultacija i određivanja učešća lokalne zajednice. To može biti veoma korisno, jer će već tada predočiti interesnim grupama nužnost realizacije principa održivosti. U procesu određivanja neophodno je uzeti u obzir sledeće kriterijume: (1) kompatibilnost indikatora sa određenim predmetom, (2) mogućnost dobijanja i analize traženih informacija, (3) kredibilitet i pouzdanost informacija za njihove korisnike, (4) jasnoća i jednostavno razumevanje za korisnike, (5) mogućnost poređenja kroz vreme i između regija.

Indikatori održivog turizma su u širokoj upotrebi u mnogim turističkim destinacijama. Neke zemlje i turističke destinacije imaju zasebne centre za monitoring uticaja turizma. Uključivanje velikog broja onih interesnih grupa koje su u nekoj vezi sa turizmom omogućuje kvalitetniji monitoring. Na primer, u argentinskom Iguasu proces monitoringa, koji se tiče životinjskog sveta, je uključio čak i lokalne vodiče i turiste. Prema

podaci ne mogu naučno biti relevantni, proces je koristan za ocenu vizuelnog kvaliteta životne sredine. Uključivanje lokalnih vodiča pospešilo je znanje lokalnog stanovništva o prirodi, kao i relevantno ekološko i ekonomsko vrednovanje faune, što je konačno uticalo i na kvalitet turističkog doživljaja. Na kanarskom ostrvu Lanzarote indikatori se tretiraju kao podrška planiranju turizma unutar održivog razvoja Rezervata biosfere „Lanzarote“. Formulisano je šest ključnih faktora uključujući ekonomiju i turizam, marnsku ekologiju, ključne sektore životne sredine, promene populacije, urbani razvoj i kulturni identitet. Nakon konsultacija i diskusije, izabrani su indikatori za svaku grupu. Strategija usvojena 1997. sadrži osnovne vrednosti za svaki indikator i ciljne vrednosti za 2007. godinu. Tokom 2003. indikatori su prošli kroz reviziju i dodati su neki novi, na osnovu promena koje je nametnula situacija. Na drugom kraju Španije, u Kalviji, eksperti su usvojili čak 750 indikatora. Nakon dodatnih konsultacija oni su reducirani na manji broj. U Meksiku se indikatori formulišu na nacionalnom nivou da bi bili primenjeni u brojnim lokalnim destinacijama. U isto vreme indikatori se koriste i u nekim drugim destinacijama što omogućuje njihovo kvalitetnije upoređivanje (Carbonne i drugi, 2005).

Da bi se način grupisanja, određivanja i primene indikatora bolje razumeo, u daljem tekstu će biti predočene dve grupe predloženih indikatora: Evropske unije i Svetske turističke organizacije, koje opsežno analizira Jovičić (2000) stavljajući ih u kontekst razvoja turizma u Srbiji i Crnoj Gori.

Komparativni indikatori održivog turizma Evropske unije

Sumirajući rezultate sprovedenih istraživanja u turističkim centrima različitog tipa, kao

i uvažavajući sve probleme vezane za mogućnosti preciznog utvrđivanja nosećeg kapaciteta, tim stručnjaka je predložio Komisiji Evropske unije listu komparativnih indikatora za praćenje i utvrđivanje stepena održivosti turističkog razvoja (tabela 34). Indikatori su svrstani u pet grupa:

- **ekonomski indikatori** prikazuju ekonomske efekte turističkog privređivanja u turističkom mestu ili oblasti;
- **zadovoljstvo turista** podrazumeva stepen zadovoljstva turista kvalitetom turističkih kapaciteta i pruženih usluga i njihovo mišljenje o atraktivnosti resursa, stanju životne sredine i socio-kulturnim osobenostima receptivnog mesta;
- **socijalni indikatori** odražavaju socijalni integritet lokalne zajednice sa aspekta subjektivnog blagostanja domicilnog stanovništva u turističkoj regiji ili mestu;
- **kulturni indikatori** izražavaju stepen očuvanosti kulturnog identiteta lokalne zajednice pod dejstvom uticaja turista koji dolaze iz sredina sa drugačijim kulturnim osobenostima;
- **indikatori stanja životne sredine** bi trebalo da pruže sliku o stanju životne sredine i uticajima koje turizam vrši na pojedine medije.

Definisanje komparativnih indikatora polazi od potrebe integrisanja ekonomskih ekoloških, socijalnih, kulturnih i činilaca zadovoljstva turista. Pomoću njih se vrednuje aktuelno stanje razvoja turizma u određenoj prostornoj celini i time se dolazi do rezultata za preduzimanje neophodnih upravnih mera i aktivnosti. Primena indikatora se zasniva na sistemu ko-diranja kojim se utvrđuju granične vrednosti za svaki indikator, i na osnovu kojih se sta-

nje ocenjuje kao *kritično, podnošljivo i održivo*. Zbog toga se ovi indikatori nazivaju indikatorima upozorenja. Sistemom kodiranja se uvode tri zone:

- **crvena zona** označava da je situacija kritična i da je neophodno odmah preduzeti prikladne mere, kako bi se dalji razvoj turizma modifikovao i stavio pod čvršću kontrolu ili čak zaustavio;
- **žuta zona** ukazuje da je situacija podnošljiva, ali da progresivan porast turizma u narednom periodu može prouzrokovati ozbiljne promene, pa je preporučljivo preuzeti određene preventivne mere;
- **zelena zona** ocenjuje postojeće stanje razvoja turizma održivim, što je rezultat kvalitetnog upravljanja i svrshishodnih mera i aktivnosti preduzetih u proteklom periodu.

Za neke od indikatora su utvrđene precizne granične vrednosti, zahvaljujući iskustvima iz ranijih istraživanja, a za druge nisu, što obavezuje na nastavak rada i započetih istraživanja. Suštinske karakteristike pomenutih indikatora, njihova namena, način primene u različitim tipovima turističkih centara i oblasti može se prikazati i na sledeći način:

1. Ekonomski indikatori

- **Sezonski karakter turističkog prometa.** Sezonska koncentracija turističkog prometa ima ekonomske i ekološke implikacije. Velika koncentracija turista u sezoni iziskuje znatna investiciona sredstva i obimne građevinske radove da bi se izgradili kapaciteti i sadržaji koji bi optimalno zadovoljili turističke potrebe. Sa druge strane, ako se takvi kapaciteti i sadržaji nedovoljno koriste van sezone, a to je veći deo godine, postavlja se pita-

nje ekonomske opravdanosti njihove izgradnje. Takođe, zaposlenost lokalnog stanovništva u vansezoni je veoma smanjena. Naglašena koncentracija turista u periodu pune sezone dovodi do pojačanih pritisaka i korišćenja turističkih resursa i izgrađenih kapaciteta, što uslovjava povećanu saturaciju prostora i pojavu negativnih ekoloških posledica. Prema mišljenju analitičara, idealna je situacija kada se u periodu pune sezone ostvaruje 30% godišnjeg prometa, odnosno, 10% po mesecu, ali je to praktično neostvarivo u mnogim turističkim destinacijama. Iz tih razloga, eksperti EU su zauzeli tolerantniji stav o ovom problemu, ocenujući sezonsku koncentraciju prometa do 40% u toku tri najintenzivnija meseca, kao idealan za održivi razvoj. Ukoliko sezonska koncentracija prometa prelazi 40% nužne su određene inovacije, pre svega, na planu poboljšanja marketinga. Ukoliko koncentracija prometa iznosi preko 50% u tri sezonska meseca, onda je to alarmantno stanje koje ukazuje na skoru pojavu ekonomske i problema na rušavanja životne sredine.

- **Odnos turističkih noćenja i smeštajnih kapaciteta.** Odnos turističkih noćenja i smeštajnih kapaciteta predstavlja indikator ekonomskog obrta koji se ostvaruje u destinaciji. Procenjuje se da odnos pomenutih činilaca ne sme da bude ispod 120 noćenja po ležaju godišnje. Ukoliko se on kreće između 120 i 150 noćenja po ležaju, iskorišćenost kapaciteta je prihvatljiva, ali nije na optimalnom održivom nivou. Održivo korišćenje kapaciteta se ostvaruje u slučaju kada vrednost ovog pokazatelja iznosi 150 ili više noćenja po ležaju.

- *Koefficijent lokalnog turističkog uvećanja.* Koefficijent lokalnog turističkog uvećanja sublimira sve direktnе i indirektnе uticaje koje turistička potrošnja i zaposlenost imaju na lokalnu ekonomiju, jer je poznato da primarna turistička potrošnja indikuje čitav ciklus dalje potrošnje, što povoljno utiče na privrednu turističkog mesta u celini i regije kojoj pripada. Ovaj koefficijent pokazuje u kom stepenu su proizvodi i usluge receptivnog mesta uključeni u turističko privređivanje. Međutim, još uvek nije definisan način za matematičku operacionalizaciju koefficijenta lokalnog turističkog uvećanja, tako da se ovaj indikator može posmatrati samo sa aspekta uticaja turizma na druge privredne grane u turističkom mestu i njihovoj uključenosti u turističku ponudu. Po mišljenju nemačkih eksperata, idealna situacija koja ide u prilog održivom razvoju nastupila bi kada bi svi hoteli i ostali kapaciteti bili u vlasništvu domaćilnog stanovništva, kada bi svi proizvodi uključeni u ponudu bili lokalnog porekla i kada bi radna snaga bila angažovana isključivo iz redova lokalnog stanovništva. Naravno, ovakva situacija ni teorijski ni praktično nije ostvariva.

2. Zadovoljstvo turista

- *Ponovljene posete turista.* Procenat turista koji su ponovo posetili određeno turističko mesto predstavlja indikator zadovoljstva turista. Informacije o ponovljenim turističkim posetama određenom mestu prikupljaju se u najvećem broju slučajeva anketiranjem posetilaca, ali ovom postupku se ne pristupa na konzistentan i jedinstven način. Naime,

u pojedinim slučajevima, u ponovljene posete se ubrajaju anketirani koji imaju želju da ponovo posete mesto boravka, a u drugim, anketirani turisti koji su to već učinili. Po mišljenju eksperata EU, najbolje je za indikator uzeti procenat ponovljenih poseta određenom mestu tokom proteklih pet godina. Kada se ovaj procenat kreće između 30% i 50%, za dotočnu destinaciju se može reći da je atraktivna i da turistima pruža zadovoljstvo visokog kvaliteta. Ukoliko procenat prelazi 50% zadovoljstvo turista se ostvaruje na još višem nivou, što pruža mogućnost nosiocima turističke politike da, zahvaljujući stečenoj reputaciji i kredibilitetu, pokušaju da utiču na izmenu ponašanja turista i prilagode ga uslovima lokalne prirode i kulturne sredine, da u većoj meri koriste javni prevoz umesto privatnog automobila, da shvate značaj heterogenosti dugoročnih turističkih ciljeva u dатој oblasti.

3. Kulturni indikatori

- *Odnos smeštajnih kapaciteta i broja lokalnog stanovništva.* Odnos smeštajnih kapaciteta i broja lokalnog stanovništva je indikator kako kulturnog uticaja u pogledu arhitektonskog izgleda turističke oblasti ili mesta, tako i zahteva za obezbeđenjem neophodne infrastrukture, što opterećuje budžet lokalnih zajednica. Ako je broj ležaja više od 1,6 puta veći od broj stanovnika, situacija se može oceniti nepovoljnoma, jer lokalna zajednica trpi veliki pritisak intenzivne turističke izgradnje, dok je proporcija 1,5:1 i manja, povoljnija i prihvatljivija za lokalnu zajednicu. Činjenica je da pomenuta srazmera u velikoj meri

varira, zavisno od prirodnih karakteristika, tipa smeštaja, intenziteta i vrste turističkog prometa koji se razvija na određenom prostoru. Zato treba obaviti kompleksne analize, kako bi se utvrdio optimalan odnos smeštajnih kapaciteta i broja lokalnog stanovništva, primeren destinaciji.

- **Intenzitet turizma.** Intenzitet turističkog razvoja, pored ostalog, pokazuje stepen kulturne saturacije lokalne sredine. Previsok nivo kulturne saturacije negativno utiče na lokalnu zajednicu, narušava njen kulturni identitet i umanjuje kvalitet turističkog doživljaja. Ovaj indikator se predstavlja odnosom godišnjeg broja turističkih noćenja (izraženog u hiljadama) i broja domicilnog stanovništva (izraženog u stotinama). On bi bio najadekvatniji kada bi se pored broja stacionarnih turista, koristio i broj izletnika, kako bi se preciznije prikazali uticaji ukupnog turističkog prometa na kulturni identitet domicilnog stanovništva. Međutim, u praksi je retko naći turističko mesto u kome se vrši precizna evidencija izletničkog prometa. Proporција između godišnjeg broja noćenja i broja lokalnog stanovništva pokazuje znatne oscilacije, u zavisnosti od tipa i specifičnosti turističkih centara, tako da primeni ovog indikatora i određivanju njegovih graničnih vrednosti treba prići sa puno opreza. Mogućnosti za primenu ovog indikatora su veoma ograničene u ruralnim oblastima i zaštićenim prirodnim dobrima, koja privlače veliki broj izletnika koncentrisanih na nekoliko najatraktivnijih mesta. U takvim slučajevima pogodnije je kao indikator koristiti broj izletnika prema broju mesta za

parkiranje, pri čemu se odnos od 2,5 posetioca po jednom parking mestu, smatra najpovoljnijim i koristi kao standard u izradi prostornih planova nacionalnih parkova. Međutim, da bi se pouzdanost ove procene proverila u praksi, potrebno je uporediti prosečan broj izletnika u toku godine sa brojem izletnika u današnja pet najfrekventnijih vikenda u punoj sezoni, ali to iziskuje detaljna i kontinuirana istraživanja koja se retko sprovode u praksi. Ukoliko je broj dnevних posetilaca u vreme pomenutih vikenda znatno iznad prosečnog broja dnevnih poseta u toku godine, neophodno je preduzeti određene upravne mere. Kao prvo, misli se na naplaćivanje usluga parkiranja ili podsticanje ravnomernije distribucije turista na širem prostoru, što je mnogo bolje od izgradnje novih parkirališta, koja će u većem delu godine biti nedovoljno iskorišćena.

4. Socijalni indikatori

- **Učešće turizma u lokalnom neto društvenom proizvodu.** Procenat učešća turizma u ukupnoj vrednosti lokalnog neto društvenog proizvoda je indikator koji pokazuje u kojoj meri lokalna zajednica ostvaruje korist od razvoja turizma. Učešće turizma u društvenom proizvodu je veoma različito i uslovljeno je stepenom zavisnosti lokalne zajednice u odnosu na turizam, a radi jasnijeg sagledavanja aktuelnog stanja, ovaj indikator bi trebalo porebiti sa nivoom zaposlenosti lokalnog stanovništva u turizmu, ukoliko su ovakve informacije dostupne
- **Nezavisnost lokalne turističke privrede.** Odnos između procenta turističkih poseta koji se ostvaruje neposrednim bu-

kingom i procenata posetilaca koji stižu posredstvom inostranih ili domaćih turoperatora, predstavlja indikator korisnosti turizma po lokalnu zajednicu. Ovaj indikator je posebno ilustrovan u primorskim centrima masovnog turizma, u kojima se veliki procenat turističkog prometa nalazi pod kontrolom međunarodnih turoperatora, što ima implikacije na visinu novostvorene vrednosti lokalne zajednice, ali i na promenu karaktera i izgleda takvih centara.

5. Indikatori stanja životne sredine

- *Korišćenje zemljišta za izgradnju.* Odnos površine zemljišta predviđenog za turističku izgradnju i njegovog dela na kome je izgradnja već realizovana, predstavlja indikator mogućeg, ali ne i obaveznog ubrzanog i nekontrolisanog razvoja u budućem periodu. To nameće potrebu poređenja prostornih i urbanističkih planova sa mapama koje prikazuju gustinu izgrađenih objekata. Ako u alpskim centrima, na površinama predviđenim za turističku izgradnju, nerealizovana turistička izgradnja prelazi 20%, situacija se može oceniti alarmantnom. Takvo stanje nago-veštava obimne građevinske rade u na-ređnom periodu da bi se ispunili planski zadaci, što može imati izrazito negativne posledice po životnu sredinu. U takvim slučajevima bolje je odustati od potpunog ostvarenja planskih zadataka, redukovati površine predviđene za izgradnju i transformisati ih u zelene pojaseve ili zaštićena prirodna dobra. Ovaj indikator nije u istoj meri relevantan za sve tipove turističkih mesta, jer su i njihovi noseći kapaciteti, kao i vrsta i obim turističkog pro-meta različiti, ali postupak zoniranja i

proglašavanja određenih prostora za za-štićena dobra treba primenjivati u svim receptivnim oblastima, u cilju redukova-nja i kontrole pritiska prekomerne turističke izgradnje i prometa.

- *Promene u nameni korišćenja zemljišta.* U ruralnim oblastima, planinskim predelima i zaštićenim prirodnim do-brima, procenat promene poljoprivred-nog zemljišta u periodu od pet godina smatra se prikladnim indikatorom uticaja turizma na promenu name-ne korišćenja zemljišta i transformaci-ju pejzaža. Iskustva govore da je svaka transformacija poljoprivrednog zemljišta u druge namene, tokom pet godina u stepenu većem od 2%, zabrinjavajuća i da je potrebno ovakve trendove uspo-riti, preduzimanjem određenih mera sa ciljem oživljavanja tradicionalnih poljoprivrednih farmi i njihovih uključi-vanja u turističku ponudu. U urbanim sredinama pogodniji indikator je proce-nat promene u izgrađenosti date oblasti, stepen povećanja sagrađenih turističkih kapaciteta ili procenat transformaci-je tradicionalnih objekata u turističke svrhe, u periodu od pet godina.
- *Dolasci turista prema vrsti transpor-ta.* Procenat turista koji ne koriste priva-tni automobil je važan indikator potencijalne saobraćajne zagušenosti, problema parkiranja, nivoa buke i kvaliteta vazduha u određenoj oblasti. Poželjno je da tu-risti koriste javni autobuski i železnički saobraćaj. Podaci pokazuju da u Evropi i dalje najveći broj turista putuje svojim privatnim automobilima, naročito kada je reč o posetama ruralnim oblastima i da je veliki uspeh u pogledu zaštite životne sredine ostvaren, kada se u određenom

- mestu registruje 10% turista koji nisu došli svojim privatnim automobilom.
- **Izgradnja i korišćenje infrastrukture u skijaškim centrima.** U planinskim centrima zimskog turizma stepen korišćenja žičara i ski-liftova, kao i proporcija između skijaške infrastrukture i broja ležaja, predstavljaju indikatore zauzimanja zemljišta za potrebe razvoja turizma, ekonomski rentabilnosti korišćenja izgrađenih infrastrukturnih sadržaja i kulturne saturacije date oblasti, istovremeno. Proporcija između dužine ski-liftova ili žičara i broja ležaja koja se kreće od 1,2:1 i procenat korišćenja ski-liftova koji se kreće između 35% i 50% ukazuje na održivi razvoj turizma. U suprotnom, nameće se zaključak da se izgrađeni sadržaji ne koriste na racionalan način, dok je zemljištu nepotrebno izmenjen prirodni izgled.
 - **Ostali indikatori stanja životne sredine.** Podatke koji se odnose na korišćenje energije, potrošnju i prečišćavanje vode, stvaranje čvrstog otpada, veoma je teško sakupiti na nivou turističkog mesta ili regije, mada je to lakše postići na nivou turističkih objekata. Do sada još uvek nema preciznih indikatora za korišćenje energije i vode, odnosno količinu stvorennog otpada po turisti. Ono što se može očekivati u skorijoj budućnosti je da svi učesnici turističkog prometa, u domenu svojih mogućnosti, nastoje da smanje količinu utrošene energije i racionalno koriste prirodne resurse.

Predloženi komparativni indikatori održivog turizma izuskuju obimna istraživanja i prikupljanje traženih informacija. Složenost je utoliko veća, jer podaci pripadaju različitim

Tabela 34. Komparativni indikatori održivog turizma

Tip indikatora	Indikator	Tumačenje
Ekonomski	Sezonski karakter prometa: % poseta u punoj sezoni (3 meseca)	< 40% zelena zona 40-50% žuta zona > 50% crvena zona
	Odnos noćenja i smeštajnih kapaciteta	>150% zelena zona 120-150% žuta zona < 120 crvena zona
	Koeficijent lokalnog uvećanja	Nije određeno
Zadovoljstvo turista	Ponovljene posete: % ponovljenih poseta u periodu od 5 godina	>50% zelena zona 30-50% žuta zona <30% crvena zona
Kulturni	Odnos smeštajnih kapaciteta i broja lokalnog stanovništva	<1,1:1 zelena zona 1,1-1,5:1 žuta zona >1,6:1 crvena zona
	Intenzitet turizma: broj noćenja (000) prema broju stanovnika (00)	<1,1:1 zelena zona 1,1-1,5:1 žuta zona >1,6:1 crvena zona
Socijalni	Učešće turizma u lokalnom neto društvenom proizvodu	Treba porebiti sa učešćem turizma u lokalnoj zaposlenosti
	% turista koji ne dolaze posredstvom turooperatora	>70% zelena zona 50-70% žuta zona <50% crvena zona
Indikatori stanja životne sredine	Zemljište - % zemljišta na kome je izgradnja dozvoljena, ali nije realizovana	<10% zelena zona 10-20% žuta zona >20% crvena zona
	Korišćenje i zauzimanje zemljišta: % promena u izgrađenosti područja u toku 5 godina	Još uvek nije određeno
	Saobraćaj: % dolazaka turista koji ne koriste privatan automobil	>20% zelena zona 10-20% žuta zona <10% crvena zona

grupama - ekonomskoj, ekološkoj, socijalnoj, kulturnoj i zadovoljstvu turista. Za sada se čini da je to dobar način za merenje održivog turizma. Praksa je potvrdila da su nadležni organi i privredni sektor spremni da dosledno primeđuju ove pokazatelje.

Indikatori održivog turizma Svetske turističke organizacije

Aktivnosti eksperata Svetske turističke organizacije vezane za primenu indikatora održivog turizma rezultirale su predlaganjem dva seta indikatora (tabela 35). Prvi predstavljaju inicijalnu listu kompleksnih ili idealnih indikatora, pomoću kojih bi se na najpouzdaniji način pratili i vrednovali svi aspekti međusobnog odnosa turizam - životna sredina, održivog razvoja turizma, kao i efekata upravljanja ovom delatnošću. Ovi indikatori imaju obimnu i heterogenu strukturu, sadrže puno detaljnih elemenata, što otežava i usporava proces prikupljanja i ažuriranja podataka. Oni obuhvataju sofisticirano vrednovanje činilaca kao što su ekološki integritet ili dugoročna ekonomska rentabilnost. Procene su da bi za doslednu primenu ovih indikatora pojednim državama bilo potrebno nekoliko dece-nija, jer podrazumeva obimna terenska istraživanja i izradu temeljnih studija slučaja. Iz pomenutih razloga, a rukovođeni potrebom da se definišu praktičniji indikatori pomoću kojih bi se moglo doći do relevantnih informacija u znatno kraćem roku, eksperti Svetske turističke organizacije su predložili listu osnovnih indikatora održivog turizma. Ovi indikatori se oslanjaju na postojeće informacije koje se prikupljaju kod nacionalnih institucija i međunarodnih agencija i za čiju primenu nije potreban opsežan pripremni postupak. Osnovni indikatori sintetizuju u sebi minimum zahteva, činilaca i informacija, neophodnih za shvatanje odnosa turizam - životna sredina u kontekstu održivog razvoja.

Prikaz i ocena 11 kategorija indikatora koji uključuju dve varijante, odnosno, idealne i osnovne indikatore izgleda ovako:

1. Komponente životne sredine

- *Idealni indikatori.* Ovi indikatori trebaju da identifikuju one atribute prirodnih i kulturnih komponenata životne sredine koje imaju suštinski značaj za kreiranje turističke ponude i koje su najosetljivije za razvoj turizma (nivo podzemnih voda, pregled biljnih i životinjskih vrsta, stabilnost plaža, očuvanost pejzaža, kulturni identitet). Oni, takođe, uključuju celovit i kompleksan inventar motivskih karakteristika posmatranog turističkog mesta, što podrazumeva: (1) biološki i fizički monitoring ključnih kvalitativno i kvantitativno promenljivih činilaca, (2) inventar kulturnih resursa, stavljanje posebno vrednih ili osetljivih dobara pod određeni vid zaštite.
- *Osnovni indikatori.* Ovi indikatori uključuju: (1) procenat nacionalne teritorije koji je stavljen pod određeni vid zaštite, (2) broj zaštićenih dobara ili mesta.

2. Noseći kapacitet turističkog prostora

- *Idealni indikatori.* Ovi indikatori uključuju merenje stepena opterećenja prostora, zavisno od vrste turističkog prometa, koji mogu da podnesu različiti ekosistemi. Oni, takođe, podrazumevaju identifikovanje graničnih vrednosti za reprezentativne vrste ekosistema i osetljivosti pojedinih delova prirodne i kulturne sredine na različite stepene korisćenja.
- *Osnovni indikatori.* Ovi indikatori uključuju: (1) postojanje sistema za kategorizaciju nacionalne teritorije na osnovu ekoloških kriterijuma, (2) veličinu nacionalne teritorije koja je kategorisana.

3. Nivo pritiska – ekološki i kulturni

- *Idealni indikatori.* Ekološki indikatori obuhvataju: kompleksan monitoring na mestu nastanka zagađenja koje stvaraju privredni kapaciteti i drugi sadržaji neophodni za turističko privređivanje. Ključne komponente uključuju monitoring – stvaranja čvrstog i tečnog otpada, ispuštanja otpadnih voda, naftnih mrlja, toksičnih materija, vizuelne degradacije pejzaža, gubitak vrsta flore i faune. Kulturni indikatori obuhvataju monitoring – stanja kulturnih resursa, uključujući mere kulturnih promena na nacionalnom i lokalnom nivou, stanja lokalnog privrednog razvoja, nivoa održavanja ili degradacije ključnih kulturnih resursa.
- *Osnovni indikatori.* Ovi indikatori uključuju: (1) količinu/procenat otpadnih voda koja se primarno prečišćava, (2) količinu stvorenog čvrstog otpada po turisti (meri se na mestu nastanka), (3) broj ugroženih vrsta flore i faune, (4) površinu ili procenat državne teritorije koja se nalazi pod prirodnom šumom, (5) količinu čvrstog otpada koji stvaraju preduzeća (utvrđuje se na lokalnom nivou).

4. Intenzitet razvoja turizma

- *Idealni indikatori.* Ovi indikatori obuhvataju nekoliko različitih segmenata: (1) intenzitet razvoja turizma na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou, uključujući obim, vrstu i sezonsku distribuciju turističkog prometa (broj turista prema vrsti turističkog prometa i aktivnosti, odnos između turista i domicilnog stanovništva po različitim parametrima, intenzitet razvoja saobraćaja

i prateće infrastrukture), (2) nivo potrošnje energije, vode, papirnih proizvoda, prehrambenih artikala (uključujući mesto/izvor njihovog nastanka), (3) merenje reagovanja tržišta na specifične ekološke i kulturne vrednosti, kao i monitoring osetljivosti tržišta na promenu uslova životne sredine, (4) monitoring novčanih tokova, nivo oticanja turističkih prihoda iz lokalne sredine, nivo investiranja u lokalnu infrastrukturu, inostrane investicije u turizam, zaštitu i unapređenje životne sredine.

- *Osnovni indikatori.* Ovi indikatori obuhvataju: (1) broj turista/noćenja, (2) odnos između broja turista i domicilnog stanovništva, za državu u celini i po turističkim regionima i mestima, (3) prosečna dnevna turistička potrošnja, (4) ukupan i neto prihod po osnovu turizma, (5) potrošnja pitke vode po stanovniku, (6) veličina teritorije/kapaciteta čiji su vlasnici/kojom upravljaju turistička preduzeća.

5. Uticaji/kontaminacija receptivnih oblasti

- *Idealni indikatori.* Ovi indikatori uključuju adekvatan monitoring nivoa zagađujućih materija u životnoj sredini, posebno onih koje narušavaju razvoj turizma (identifikacija učešća turističke privrede u zagađivanju životne sredine). Ključna merenja obuhvataju kvalitet voda, mogućnosti vodosnabdevanja, količinu otpada, tretman čvrstog otpada.
- *Osnovni indikatori.* Ovi indikatori obuhvataju: (1) količinu koliformnih čestica na plažama (broj dana kada su prisutna odstupanja od standardnih vrednosti) – ili broj dana kada su plaže zatvorene za posete (ako se standardi i

monitoring odnose na lokalnu sredinu), (2) indeks zagađenosti vazduha baziran na standardima Svetske meteorološke organizacije, koji pokazuje broj dana u kojima izmerene vrednosti odstupaju od propisanih standarda.

6. Merenje reakcije ekološke i kulturne sredine na spoljne pritiske

- *Idealni indikatori.* Ovi indikatori uključuju merenje reakcije prirodne i kulturne sredine na uticaje razvoja turizma (ponekada imaju kumulativni karakter jer uključuju i uticaje drugih delatnosti). Adekvatan monitoring degradiranja ekosistema obuhvata sledeće elemente: gubitak vrsta flore i faune, narušavanje biodiverziteta, elastičnost ekosistema, promene u kritičnim procesima, specifična merenja hemijskih i fizičkih promena zasnovana na pomenutim činiocima. Merenje kulturnih uticaja uključujući jezičke, ekonomske, demografske indikatore i indikatore kriminaliteta.
- *Osnovni indikatori.* Ovi indikatori obuhvataju: (1) listu ugroženih mesta i oblasti, izloženih nepovoljnim uticajima iz spoljne sredine (kritična mesta), (2) učestalost kriminaliteta iniciranog razvojem turizma (broj turista uključenih ili oštećenih pojavom kriminaliteta), (3) broj ili procenat lokalnog stanovništva koji govori izvorni jezik lokalne sredine i neki strani jezik, (4) procenat radne snage angažovan u turizmu, (5) procenat radne snage zapoštene u turizmu koji je lokalnog porekla, (6) procenat prehrambenih proizvoda koji su kupljeni/proizvedeni u zemlji ili njenom određenom regionu.

7. Efikasnost korišćenja materijala i energije

- *Idealni indikatori.* Ovi indikatori uključuju merenje korišćenja materijala i energije koji su od suštinskog značaja za razvoj turizma. Trebalo bi da obuhvate indikatore odnosa između ulaznih (input) i materijalnih rezultata (output) proizvodnje i pružanja usluga u turizmu i uključuju procenat stvorenog otpada, nivo korišćenja energije, papira, vode po stanovniku.
- *Osnovni indikatori.* Ovi indikatori obuhvataju: (1) potrošnju energije po turističkom noćenju, (2) procenat energije, proizvedene na nacionalnom ili regionalnom nivou koja se potroši u turizmu (misli se na ključne privredne subjekte), (3) procenat otpada nastalog turističkim privređivanjem koji se reciklira.

8. Institucionalna organizovanost/upravljačke aktivnosti

- *Idealni indikatori.* Ovi indikatori uključuju inventar aktivnosti koje preduzimaju državni organi i privreda u cilju rešavanja problema ugrožavanja životne sredine. Ovde se misli na finansijske mehanizme, obrazovanje kadrova, donošenje i sprovodenje strategija za upravljanje životnom sredinom, mere za podsticanje realizacije strateških dokumenata i planova na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou, kao i monitoring inkorporiranosti ciljeva održivog turističkog razvoja u šire strateške dokumente ili planove. Takođe, pomenuti indikatori obuhvataju ključne propise kojima se regulišu problemi ispuštanja zagađujućih materijala u životnu sredinu i racionalne potrošnje prirodnih resursa, kao i mere

- investiranja u infrastrukturne sadržaje, kako bi se ublažili ili otklonili ekološki poremećaji.
- **Osnovni indikatori.** Ovi indikatori uključuju: (1) regulativu u oblasti stvaranja i tretmana čvrstog i tečnog otpada/otpadnih voda, (2) postojanje strategije ili plana održivog razvoja turizma, (3) nivo investiranja u programe usmerene na razvoj turizma koji je usklađen sa zahtevima zaštite životne sredine, odnosno, zaštitu i očuvanje turističkih vrednosti.
- 9. Merenje efikasnosti upravljačkih aktivnosti**
- **Idealni indikatori.** Ovi indikatori su izvedeni iz prethodno pomenutih i uključuju mere reakcija ključnih ekoloških i kulturnih činilaca na preduzete upravljačke aktivnosti. Trebalo bi da pokazuju efekte upravnih odluka i mera koje u oblasti zaštite životne sredine preuzimaju državni organi i privredni subjekti. Neizostavna su i merenja ekonomiske opravdanosti investiranja u zaštitu i unapređenje životne sredine.
 - **Osnovni indikatori.** Ovi indikatori su izvedeni iz prethodno pomenutih i obuhvataju: (1) promene u zaštićenim dobrima, (2) promene na listi ugroženih oblasti, odnosno, ugroženih biljnih i životinjskih vrsta, (3) promene u nivou prisutnih polutanata koji su predmet monitoringa.
- 10. Nivo aktivnosti usmerenih ka budućem razvoju (planovi, strategije)**
- **Idealni indikatori.** Ovi indikatori obuhvataju monitoring nivoa i kvaliteta dugoročnog planiranja održivog razvoja turizma. Akcenat se stavlja na kompleksno vrednovanje efikasnosti planskih i regulatornih instrumenata u oblasti turizma.
 - **Osnovni indikatori.** Ovi indikatori se odnose na prisutnost planova i drugih dokumenata kojima se opredeljuje održivi razvoj turizma na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou.
- 11. Međunarodna saradnja**
- **Idealni indikatori.** Ovi indikatori obuhvataju monitoring učešća u međunarodnoj saradnji (bilateralnoj i multilateralnoj) u oblasti održivog turizma. Posebno mesto pripada monitoringu međunarodnih novčanih tokova usmerenih na razvoj turizma i zaštitu životne sredine.
 - **Osnovni indikatori.** Ovi indikatori uključuju: (1) broj zaštićenih dobara koja se nalaze na listi UNESCO-a, (2) potpisivanje i ratifikaciju konvencija o klimatskim promenama, biološkoj raznovrsnosti, zaštiti prirodne i kulturne baštine.
- Kod definisanja adekvatnih indikatora održivog turizma, trebalo bi voditi računa o različitim nivoima na kojima se oni primenjuju. Indikator koji se koristi za vrednovanje velikih turističkih tokova u međunarodnom prometu ne može biti primenjen i na lokalnom nivou, koji sa sobom nosi svoje specifičnosti. Indikatori Svetske turističke organizacije prvenstveno su fokusirani na primenu na nacionalnom nivou i kao takvi pogoduju državnim organima, međunarodnim institucijama i velikim turističkim korporacijama za donošenje značajnih upravnih odluka. Neki od njih mogu da se koriste i na lokalnom nivou, jer se odnose na podatke koji se sakupljaju u konkretnim turističkim mestima.

Tabela 35. Osnovni indikatori održivog turizma Svetske turističke organizacije

Nº	Kategorija indikatora	Sadržaj indikatora
1.	Komponente životne sredine	(1) procenat nacionalne teritorije koji je stavljen pod određeni vid zaštite, (2) broj zaštićenih dobara ili mesta.
2.	Noseći kapacitet turističkog prostora	(1) postojanje sistema za kategorizaciju nacionalne teritorije na osnovu ekoloških kriterijuma, (2) veličina nacionalne teritorije koja je kategorisana.
3.	Nivo pritiska – ekološki i kulturni	(1) količina/procenat otpadnih voda koji se primarno prečišćava, (2) količina stvorenog čvrstog otpada po turisti (meri se na mestu nastanka), (3) broj ugroženih vrsta flore i faune, (4) površina ili procenat državne teritorije koja se nalazi pod prirodnom šumom, (5) količina čvrstog otpada koji stvaraju preduzeća (utvrđuje se na lokalnom nivou).
4.	Intenzitet razvoja turizma	(1) broj turista/noćenja, (2) odnos između broja turista i domicilnog stanovništva, za državu u celini i po turističkim regionima i mestima, (3) prosečna dnevna turistička potrošnja, (4) ukupan i neto prihod po osnovu turizma, (5) potrošnja pitke vode po stanovniku, (6) veličina teritorije/kapaciteta čiji su vlasnici/kojom upravljaju turistička preduzeća.
5.	Uticaji/kontaminacija receptivnih oblasti	(1) količina koliformnih čestica na plažama (broj dana kada su prisutna odstupanja od standardnih vrednosti) – ili broj dana kada su plaže zatvorene za posete (ako se standardi i monitoring odnose na lokalnu sredinu), (2) indeks zagađenosti vazduha baziran na standardima Svetske meteorološke organizacije, koji pokazuje broj dana u kojima izmerene vrednosti odstupaju od propisanih standarda.
6.	Merenje reakcije ekološke i kulturne sredine na spoljne pritiske	(1) lista ugroženih mesta i oblasti, izloženih nepovoljnim uticajima iz spoljne sredine (kritična mesta), (2) učestalost kriminaliteta iniciranog razvojem turizma (broj turista uključenih ili oštećenih pojavom kriminaliteta), (3) broj ili procenat lokalnog stanovništva koji govori izvorni jezik lokalne sredine i neki strani jezik, (4) procenat radne snage angažovan u turizmu, (5) procenat radne snage zaposlene u turizmu koji je lokalnog porekla, (6) procenat prehrambenih proizvoda koji su kupljeni/proizvedeni u zemlji ili njenom određenom regionu.
7.	Efikasnost korišćenja materijala i energije	(1) potrošnja energije po turističkom noćenju, (2) procenat energije, proizvedene na nacionalnom ili regionalnom nivou koja se potroši u turizmu (misli se na ključne privredne subjekte), (3) procenat otpada nastalog turističkim privređivanjem koji se reciklira.
8.	Institucionalna organizovanost/ upravljačke aktivnosti	(1) regulativa u oblasti stvaranja i tretmana čvrstog i tečnog otpada/otpadnih voda, (2) postojanje strategije ili plana održivog razvoja turizma, (3) nivo investiranja u programe usmerene na razvoj turizma koji je usklađen sa zahtevima zaštite životne sredine, odnosno, zaštitu i očuvanje turističkih vrednosti.
9.	Merenje efikasnosti upravljačkih aktivnosti	(1) promene u zaštićenim dobrima, (2) promene na listi ugroženih oblasti, odnosno, ugroženih biljnih i životinjskih vrsta, (3) promene u nivou prisutnih polutanata koji su predmet monitoringa.
10.	Nivo aktivnosti usmerenih ka budućem razvoju (strategije, planovi)	(1) prisutnost planova i drugih dokumenata kojima se opredeljuje održivi razvoj turizma na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou.
11.	Međunarodna saradnja	(1) broj zaštićenih dobara koja se nalaze na listi UNESCO-a, (2) potpisivanje i ratifikaciju konvencija o klimatskim promenama, biološkoj raznovrsnosti, zaštiti prirodne i kulturne baštine.

Indikatori održivog turizma prema tipu destinacije

Turistička destinacija je geografski prostor u kome posetnici provode najmanje jednu noć. Ona sadrži turističke proizvode i dodatne usluge i atrakcije koje turisti konzumiraju tokom svog boravka. Destinacija sadrži fizičke i administrativne granice koje određuju njen menadžment, a imidž i stepen njenog opažanja odražavaju tržišnu konkurentnost. Turistička destinacija podrazumeva prisustvo brojnih stejkholdera.

Svaka destinacija ima sopstvenu kombinaciju okolnosti i karakteristika koje je čine jedinstvenom. Na osnovu takvih odlika moguće je za svaki tip destinacije izdvojiti grupe indikatora održivog turizma. Oni u velikoj meri mogu pomoći organizatorima turizma u postizanju ciljeva održivog turizma. Zbog značaja ove teme Svetska turistička organizacija je objavila vodič za indikatore održivog turizma u turističkim destinacijama (Indicators of Sustainable Development for Tourism Destinations, 2004). Ova tema može biti još dinamičnija ukoliko se sagleda da destinacije sadrže niz turističkih resursa i mogućnosti za aktivnosti. Na primer, destinacije ostrvskih planina verovatno sadrže odlike i potencijale malih ostrva, priobalnih područja i planina, tako da formiranje seta indikatora mora da uvaži odlike svakog od tih prostora.

Svetska turistička organizacija je predložila set indikatora za 18 tipova turističkih destinacija i to su sledeće: priobalna područja, destinacija plaža, mala ostrva, destinacije pustinja i predeli sa malom količinom padavina, planine, prirodni i ekološki osetljivi predeli, destinacije ekoturizma, zaštićena prirodna dobra, zajednice lokalnog stanovništva u zaštićenim prirodnim dobrima ili njihovoj okolini, tematske rute,

destinacije kulturnog nasleđa, male i tradicionalne zajednice lokalnog stanovništva, gradski turizam, kongresni centri, destinacije u kojima razvoj turizma traže lokalne zajednice, tematski parkovi, akva parkovi i kruzeri sa svojim destinacijama¹.

Priobalna područja

Priobalna područja uključuju oko $\frac{3}{4}$ ukupno realizovanog turističkog prometa u svetu. Samo u toku jedne godine turizam priobalnih područja Mediterana, prema podacima Svetске turističke organizacije, beleži oko 100 miliona dolazaka turista. Turiste privlače ovakvi prostori zbog mogućnosti upražnjavanja brojnih aktivnosti među kojima se najzastupljenije: (1) aktivnosti tipične za plažu – plivanje, sunčanje, sportske aktivnosti; (2) posmatranje i fotografisanje predela, biljnog i životinjskog sveta; (3) sportski ribolov; (4) plovidba; (5) organizovane ture – motornim vozilima, biciklom, jahanjem ili pešice.

Obale uključuju prisustvo brojnih ekosistema koji mogu biti narušeni usled turističkog korišćenja, uključujući i osetljive peščane dine, priobalne predele, priobalna vlažna staništa, područja podložna eroziji i okolne marinske ekosisteme. Ovde su često prisutne i tradicionalne kulturne vrednosti koje uključuju stare puteve, luke i sisteme za zaštitu od poplava, koji takođe mogu biti deo turističke atraktivnosti. Niz uticaja turizma na priobalne predele prilično je dugačak i može obuhvatiti skoro sve posmene prirodne i kulturne vrednosti priobalnih područja. Zato ove destinacije zauzimaju značajno mesto u proučavanju i osmišljavanju indikatora održivog turizma. Brojne su i studije koje u osmišljavanju indikatora koriste upra-

¹ U narednom delu sledi odabir od devet grupa indikatora održivog turizma za različite tipove turističkih destinacija.

Tabela 36. Set indikatora za priobalna područja

Oblast	Indikatori održivog turizma
Degradacija prirode u priobalnoj oblasti	<ul style="list-style-type: none"> • Procenat obalske linije koji je degradiran • Preduzete sanacije (ili sanacije koje bi trebalo preduzeti)
Održivost određenih biljnih i životinjskih vrsta (kitovi, foke, morske ptice, ribe, akvatična i priobalna flora)	<ul style="list-style-type: none"> • Broj identifikovanih biljnih i životinjskih vrsta • Nivo izlova ribe • Broj incidenata u kojima su uz nemiravane životinje (npr. kitovi ili krupni sisari)
Erozija obale	<ul style="list-style-type: none"> • Izmereni nivo promena obalske linije • Procenat obalske linije za koji se smatra da može biti erodiran • Procenat obalske linije koji je predmet erozije • Novčani troškovi prevencije i preduzete sanacije
Intenzitet korišćenja (gužve)	<ul style="list-style-type: none"> • Broj turista po jedinici površine (m^2) na ključnim lokacijama • Posetioci prema linijskom km obale (tamo gde se korišćenje može izraziti na takav način – priobalni put, linija izlova ribe)
Sezonalnost	<ul style="list-style-type: none"> • Procenat turista koji posete destinaciju u najposećenijem mesecu ili kvartalu godine • Odnos broja turista u najposećenijem mesecu prema broju najslabije posećenog meseca • Procenat poslovanja koje je aktuelno tokom cele godine • Nivo popunjenoosti ugostiteljskih objekata tokom godine • Procenat poslovanja turističke privrede koji je konstantan tokom cele godine • Procenat poslovanja turističke privrede koji je kraći od šest meseci
Upravljanje plažama	<ul style="list-style-type: none"> • Troškovi održavanja (čišćenja) plaže • Nivo prihoda koji ostvaruju korisnici (upravljanje plažama) • Plava zastava ili prisutnost nekog drugog vida sertifikata
Zagađenost morske (ili jezerske i rečne) vode	<ul style="list-style-type: none"> • Broj dana u godini tokom kojih su obale i plaže nedostupne zbog zagađenosti • Broj akcidentnih događaja na godišnjem nivou (izlivanje nafte, zagađenje izlivanjem otpadnih voda knalizacije) • Žalbe turista na nivo zagađenja
Koralni grebeni	<ul style="list-style-type: none"> • Broj vrsta (populacija) • Broj posetilaca po jedinici površine koralnog grebena • Procenat površine grebena u degradiranom stanju
Opažanje čistoće i kvaliteta životne sredine	<ul style="list-style-type: none"> • Procenat turista koji smatra da je destinacija zagađena i prljava (upitnik, anketa)
Bezbednost i sigurnost	<ul style="list-style-type: none"> • Broj turista koji su pogodeni kriminalom • Procenat turista koji primećuje pretnju po njihovu bezbednost u destinaciji

Izvor: *Indicators of Sustainable Development for Tourism Destinations, 2004.*

vo metodologiju Svetske turističke organizacije (Balaton – Mađarska, Kukljica – Hrvatska, Kipar, Ostrvo Princa Edvarda – Kanada, Kozumel – Meksiko).

Gotove sve destinacije u ovoj grupi dele probleme stabilizacije obale, prekomerne izgradnje, kvaliteta morske ili jezerske vode, preko-

mernog broja turista u špicu turističke sezone, uređivanja dokova i molova, erozije, ispuštanja otpadnih i kanalizacionih voda, identifikacije i zaštite osetljivih staništa ili vrsta i sezonalnosti turističkog prometa (slika 38). Iz tih razloga, posebno zbog visokog stepena korišćenja resursa i sezonalnosti, destinacije priobalnih po-

dručja se suočavaju i sa problemima nezaposlenosti, obuke zaposlenih, obustave poslovanja van sezone i finansiranja infrastrukture koja se striktno koristi samo u jednom delu godine.

Svaka destinacija ima sopstveni i jedinstveni set pitanja i problema održivog razvoja turizma. Ipak, za sve njih zajedno može se dati univerzalni set indikatora održivog turizma za probleme i pitanja koje dele.

Planine

Planine su uvek i višestruko značajne za turizam. Na svim kontinentima planine su izazovne i privlačne posetiocima koji traže avanturu, prijatnije vremenske prilike u toku leta, sportske aktivnosti i mnogobrojne kulturne sadržaje. One pružaju jedinstveni osećaj boravka na visini i izolaciju za kojom turisti sve češće tragaaju.

Predeli planina se odlikuju izuzetnom raznovrsnošću prirodnih uslova. Ekološki uslovi ovde mogu bitno varirati u opsegu od svega nekoliko metara nadmorske visine. Kulturne odlike susednih dolina u visokim planinama mogu biti potpuno drugačije, što dodatno oboogačuje njihovu turističku ponudu. U prošlosti su planine često smatrane za periferna područja u kojima su ekosistemi i priroda bili od presudnog značaja za podršku u opstanku lokalnih zajedница. Danas turizam bitno menja ekonomski prilike brojnih planinskih regija i njihovo prirodno okruženje.

Promena planinske prirode kao posledica razvoja turizma odnosi se na sledeće pojave:

- gubitak i degradacija biljnog i životinjskog sveta usled turističkih aktivnosti;
- erozija zemljišta usled izgradnje infrastrukture i uticaja turističkih aktivnosti kao što su pešačke ili biciklističke staze;
- vizuelno zagađivanje usled estetske degradacije u procesu prekomerne izgra-

▲ Slika 38. Zagađena jezerska voda onemogućuje potpunu turističku afirmaciju Palića
Foto: V. Stojanović

dnje, seče šuma ili nekih turističkih aktivnosti;

- narušavanje osetljivih područja, posebno zaštićenih prirodnih dobara;
- odlaganje smeća;
- uticaj turizma i turističkih aktivnosti na kvalitet voda koje se koriste u turizmu;
- uticaj na male i kulturno-istorijske često izolovane zajednice lokalnog stanovništva;
- ekoturizam i avanturistički turizam su daleko više fokusirani na planine nego na neke druge tipove turističkih destinacija;
- sezonalnost je izrazita odlika planinskog turizma, a posebno za sportske aktivnosti koje zavise od vremenskih uslova sa snežnim padavinama.

Ispitivanje i korišćenje indikatora održivog turizma u planinama zahteva duži vremenski period. Tamo gde turizam nije jedini korisnik planinskog prostora određivanje uticaja ove delatnosti na stanje nekog resursa ili poja-

Tabela 37. Set indikatora za planinske destinacije

Oblast	Indikatori održivog turizma
Gubitak biljnih i životinjskih vrsta usled turističkih aktivnosti	<ul style="list-style-type: none"> • Broj najznačajnijih biljnih i životinjskih vrsta • Broj postradalih vrsta živog sveta u saobraćaju (posebno tamo gde je turizam glavni korisnik saobraćajnica) • Frekventnost turista koji posmatraju neke od vrsta živog sveta • Teritorije pod nekim vidom zaštite i primena mera zaštite prirode
Erozija	<ul style="list-style-type: none"> • Procenat površine u erodiranom stanju (mora biti posledica razvoja turizma i jasno odvojen od uticaja drugih delatnosti, kao što su seča šuma, izgradnja puteva) • Procenat površine bez drveća ili žbunastog pokrivača (razlikovati prirodne predele od onih gde je turizam uticao na takvo stanje)
Vizuelno zagađivanje	<ul style="list-style-type: none"> • Procenat padina koje su bez šuma i vegetacije, usled razvoja turizma • Mišljenje turista o stanju predeonih odlika destinacije, koje istovremeno čine njen imidž.
Pristupačnost	<ul style="list-style-type: none"> • Troškovi ulaza (za destinacije koje imaju kontrolisan pristup kao što su zaštićena područja) • Mišljenje o tome koliko je jednostavno prići ključnim lokalitetima (turista i lokalnih stanovnika) kroz korišćenje metode upitnika • Procenat stanovnika države koji su posetili destinaciju u poslednjoj godini • Nivo razvijenosti saobraćaja
Upravljanje čvrstim otpadom	<ul style="list-style-type: none"> • Količina mesečno odloženog otpada (u tonama) • Mišljenje turista o količini prisutnog smeća • Mišljenje lokalnog stanovništva o količini prisutnog smeća
Uticaj aktivnosti na kvalitet vode	<ul style="list-style-type: none"> • Procenat lokalnih potoka, reka i jezera u koje se ulivaju kanalizacioni ispusti • Procenat kanalizacija na značajnim lokalitetima koje imaju tretman prema važećim standardima
Uticaji turizma na lokalne zajednice	<ul style="list-style-type: none"> • Za male i tradicionalne zajednice neophodno je koristiti indikatore koji su važeći za takav tip destinacije • Zadovoljsvo lokalnog stanovništva razvojem turizma
Ekonomski profit	<ul style="list-style-type: none"> • Lokalna uposlenost u poslovima turizma ili zaštite (vodiči, smeštaj, upravljanje zaštićenim područjem...) • Udeo zaposlenih u turizmu i zaštiti u ukupnom broju zaposlenih (%) • Indikatori ekonomске dobiti (potrošnja po turisti, lokalni BND i zavisnost od turizma, plan turističkog budžeta...)
Sezonalnost	<ul style="list-style-type: none"> • Procenat turista koji borave u špicu sezone u odnosu prema ukupnom broju turista • Procenat zaposlenih u turizmu tokom cele godine • Procenat turističkog poslovanja koje je zastupljeno tokom cele godine

Izvor: *Indicators of Sustainable Development for Tourism Destinations*, 2004.

ve, pokazaće se kao poseban izazov. U planinama gde je turizam glavni nosilac privrednih aktivnosti studije i istraživanja mogu poslužiti za dobijanje informacija o tome koje aktivnosti treba limitirati ili potpuno zabraniti. Korišćenje indikatora može pomoći određivanje vrste uticaja na lokalno stanovništvo i dobija-

nje odgovora na pitanja da li i kako promene utiču na lokalnu zajednicu i stekholdere. Na primer, rast cena nekretnina može biti pozitivan za trenutne vlasnike smeštajnih kapaciteta, ali istovremeno i negativan za destinacije koje žele da privuku mlade porodice i zadrže ruralni karakter.

Prirodni predeli i ekološki osetljivi lokaliteti

Prirodne atrakcije su često primaran turistički resurs koji uključuje različite nivoe turističkih poseta u zavisnosti od stanja i karakteristika šire regije kojoj pripadaju. Prema svojim odlikama one se prilično razlikuju. Turistima su atraktivni veliki i svetski poznati vodopadi poput Nijagarinih, Viktorijinih ili Iguasu, ali isto tako su im privlačni i mali osetljivi ekosistemi sa čijim vrednostima svet nije toliko upoznat (npr. Rezervat Ibera kao jedinstveni predeo vlažnih staništa i estuara u Argentini). Takvi prostori su obično prilično osetljivi u procesu turističkog korišćenja. Ukoliko su prepoznati kao ekološki jedinstveni, onda to predstavlja poseban izazov u njihovom turističkom razvoju. Turizam može negativno uticati na takve prostore ili suprotno, može doprineti pozitivno njihovom održivom razvoju. Sve zavisi od načina na koji se upravlja destinacijom.

Jedinstvene prirodne pojave dragocenih ekosistema obiluju retkim i reprezentativnim biljnim i životinjskim vrstama. Turizam kao privredna delatnost ima sopstvene potrebe kada su resursi u pitanju. Oni omogućuju razvoj turističke ponude i aktivnosti. To bi po pravilu trebalo da zahteva pretvaranje resursa u nešto atraktivno i prihvatljivo turistima. Dupla komponenta ekološke i turističke vrednosti treba da bude dobro razmotrena od samog početka procesa planiranja turističkog lokaliteta. Na taj način se podstiče njegov održivi razvoj bez nepoželjne degradacije.

Indikatori za monitoring i kontrolu osetljivih ekoloških lokaliteta treba da uključe, kao prvo, procenu promene u ekosistemima (prirodni procesi i uticaji koje realizuju ljudi). Ukoliko nema trenutnih aktivnosti, a planovi za razvoj turizma postoje, trebalo bi osmisliti indikatore za proces planiranog i budućeg raz-

▲ **Slika 39.** Edukativno-interpretativna vrednost ogleda se i u broju informativnih panela na turističkom lokalitetu. Nacionalni park „Kereš-Moriš“ (gore) i Specijalni rezervat prirode „Obreška bara“ (dole)
Foto: V. Stojanović (gore); V. Dobretić (dole)

Tabela 38. Set indikatora za prirodne predele i ekološki osetljive lokalitete

Oblast	Indikatori održivog turizma
Ekološka vrednost	
Reprezentativnost (da li resursi imaju izvorne odlike)	<ul style="list-style-type: none"> • Broj tipičnih vrsta na lokalitetu • Broj jedinstvenih i retkih vrsta na lokalitetu
Jedinstvenost (osobenost mesta u poređenju sa nekim drugim)	<ul style="list-style-type: none"> • Procenat zastupljenosti areala retkih i vrednih vrsta na području • Broj pojedinačnih primeraka u populacijama retkih i jedinstvenih vrsta • Procenat endemičnih vrsta na lokalitetu
Nivo zaštite lokaliteta	<ul style="list-style-type: none"> • Procenat teritorije koja se nalazi pod nekim vidom zaštite (IUCN kategorije) • Zastupljenost međunarodnih statusa zaštite (UNESCO baština, MaB Rezervati biosfere, RAMSAR) • Indikatori vezani za zaštićena prirodna dobra
Turistička vrednost	
Krhkost: Stepen osetljivosti na uticaje turizma i rekreativnih aktivnosti	<ul style="list-style-type: none"> • Broj vrsta i endemičnih vrsta • Broj vrsta i ugroženih endemičnih vrsta • Populacije svih zastupljenih vrsta • Promenljivost broja vrsta i jedinki u nekom vremenskom periodu
Izvodljivost turizma: pristupačnost, olakšavajuće okolnosti, menadžment kapaciteti za obezbeđenje zaštite i unapređenja, ekonomski održivost u regeneraciji, poslovanju i troškovima održavanja	<ul style="list-style-type: none"> • Procenat prihvatljivosti turističkih aktivnosti za lokalnu zajednicu (% sa pozitivnim mišljenjem) • Inventarizacija atraktivnosti (prirodnih pojava, biljnih i životinjskih vrsta i predela) • Broj opservacija biljnih i životinjskih vrsta u određenom vremenskom periodu • Broj dana sa opservacijama prirodnih pojava po sezoni • Profitabilnost turističkih aktivnosti na lokalitetu (procenat vraćenih investicija) • Kapacitet menadžmenta: prisustvo nadležnih organa menadžmenta, planovi, programi regeneracije • Troškovi organizacije, zaštite i regeneracije područja • Vreme neophodno za potpunu regeneraciju predela (u slučaju degradacije)
Edukativno-interpretativna vrednost (vrednost predela za edukaciju i skretanje pažnje u važnim temama – prirodne nauke, istorija i lokalna tradicija)	<ul style="list-style-type: none"> • Mogućnosti za interpretaciju i edukaciju lokaliteta (prisutnost turističkih vodiča, štampanih materijala, informativnih panela, tematskih staza, vizitorskih centara, škola u prirodi, edukativnih itinerera) • Prirodna i edukativna vrednost koju ocenjuju edukatori, nevladine organizacije, turooperatori (koristi se upitnik)
Pristupačnost koja se odnosi na to koliko je jednostavno doći do destinacije	<ul style="list-style-type: none"> • Broj kvalitetnih i pristupačnih pravaca ka destinaciji (staze, saobraćajnice, vodenii putevi, povezanost vazdušnim saobraćajem) • Procenat lokaliteta koji je dostupan licima sa invaliditetom
Atraktivnost: uključuje estetske, emocionalne i parametre opažene prirode	<ul style="list-style-type: none"> • Estetska procena resursa i vrednosti kod turista • Prisutnost ključnih ekoloških pojava na lokalitetu u medijima i turističko-promotivnim materijalima
Noseći kapacitet lokaliteta	<ul style="list-style-type: none"> • Prihvatljivi broj turista iz ugla opažanja posetilaca • Prihvatljivi broj turista iz ugla kapaciteta opreme i turističkih objekata • Prihvatljivi broj turista prema stručnim procenama • Prihvatljivi broj turista prema arealu biljnih i životinjskih vrsta

Oblast	Indikatori održivog turizma
Menadžment lokaliteta	
Menadžment plan turizma za lokalitet	<ul style="list-style-type: none"> Postojanje plana (kao i procenat teritorije koja je pokrivena planom)
Regulacija i uređenje po osnovu nadležnih zakona i zoniranja	<ul style="list-style-type: none"> Prisutnost zakona i pravila koja regulišu lov, ribolov i delatnosti poput šumarstva Procenat teritorija koje su uređene sistemom zoniranja i procena obima turističkog korišćenja po zonama
Intenzitet korišćenja	<ul style="list-style-type: none"> Broj i poreklo posetilaca u toku sezone (dana, meseca) Prosečna dužina boravka posetilaca Broj turoperatora kojima je dozvoljeno da posluju na lokalitetu
Turistički menadžment kapaciteta lokaliteta	<ul style="list-style-type: none"> Izdaci koji odlaze na tehnike menadžmenta i kontrole Procenat resursa koji su dodeljeni ili zahtevani u administraciji menadžmenta lokaliteta
Doprinos turizma u zaštiti destinacije	<ul style="list-style-type: none"> Prihod ostvaren od turističkih poseta Dozvole za boravak na teritoriji Donacije posetilaca i turoperatora Prihodi od usluga vodiča i drugih usluga Donacije u vidu opreme Prodaja (informativnog materijala, rukotvorina, suvenira)
Menadžment turističkog korišćenja prostora	
Putevi i staze	<ul style="list-style-type: none"> Procenat gubitka zemljišta na stazama (npr. dubina i širina staza ne sme se proširiti za više od 5% godišnje u najosetljivijim sektorima) Broj lokaliteta sa erozijom zemljišta duž pešačke ili biciklističke staze Procenat zaštićenog područja koje je erodirano ili degradirano Saobraćajna gužva (prosečno vreme neophodno za prelazak puta u sezoni i van sezone)
Kampovi i materijalna baza	<ul style="list-style-type: none"> Površina namenjena kampovanju po jednom šatoru Broj dozvoljenih ložišta za vatrnu površinu za kampovanje Broj lokaliteta sa pojmom erozije na površini za kampovanje Ukupna koncentracija camping aktivnosti (broj osoba po m²) Odnos broja kampera i toaleta Broj smeštajnih jedinica Procenat poseda kampa unutar destinacije
Učešće lokalnog stanovništva	
Zajednice lokalnog stanovništva	<ul style="list-style-type: none"> Procenat lokalnih proizvoda i usluga koje turisti konzumiraju (najmanje 70% robe i usluga u turističkom poslovanju mora biti proizvedeno i naručeno kod lokalnih firmi i pojedinaca) Zaposlenost lokalnih stanovnika u institucijama zaštite i turističke delatnosti Nivo zadovoljstva lokalnog stanovništva razvojem turizma u datom području – posebno u pogledu stanja prirode i životne sredine Nivo pomoći upućene stanju životne sredine u lokalnoj sredini: broj lokalnih akcija usmerenih na podizanje svesti o životnoj sredini (kursevi, sastanci, promocija ekoloških sadržaja u sistemu obrazovanja)
Upravljenje ekosistemima	
Kvalitet vode	<ul style="list-style-type: none"> Zagađenost površinskih i podzemnih voda Zamućenost vodenih tokova

Oblast	Indikatori održivog turizma
Zagađivanje vazduha i buka	<ul style="list-style-type: none"> Visina buke zbog prisustva vozila na motorni pogon (turisti opažaju buku kao remetilački faktor u prirodnim predelima)
Uticaji na biljni i životinjski svet	<ul style="list-style-type: none"> Popis biljnih i životinjskih vrsta Veličina populacija kod vrsta od posebnog značaja Broj vrsta koje nisu autohtone (egzotične vrste flore i faune) Nivo krivolova i ilegalnog izlova robe u špicu sezone (gubitak vrsta, broj slučajeva) Gubitak vrsta zbog izrade suvenira (% izvornih vrsta koje se koriste za izradu suvenira) Broj jedinki životinjskih vrsta koje su stradale u procesu ilegalne trgovine u toku sezone i u poređenju sa periodom van sezone Procenat infektivnih bolesti kod biljnih i životinjskih vrsta Frekventnost popisa vrsta Procenat promena vrsta Primena indikatora koji se odnose na zaštićena prirodna dobra
Estetski kriterijumi	<ul style="list-style-type: none"> Količina smeća u prirodnim predelima (povećana količina smeća je u vezi sa brojem turista) Prisustvo estetski degradiranih i vizuelno zagađujućih objekata (metoda upitnika) Prisustvo vidikovaca
Zadovoljstvo turista	
Posetioci	<ul style="list-style-type: none"> Nivo zadovoljstva turista
Posrednici	<ul style="list-style-type: none"> Mišljenje lokalnih turooperatora (procenat operatora sa povoljnim mišljenjem), dobija se pomoću upitnika Mišljenje stranih turooperatora

Izvor: *Indicators of Sustainable Development for Tourism Destinations, 2004.*

voja turizma. Većina organizacija je zabrinuta već u toku proglašavanja područja za zaštićeno prirodno dobro, zahtevajući da dokumenti unapred definišu mogućnost potencijalnih uticaja.

Procena ekoloških resursa u vezi sa njihovom turističkom vrednošću može biti realizovana kroz indikator koji je vezan za opažene uticaje. Korišćenjem tih merila, ako vrednost indikatora varira kao pozitivna ili negativna, atraktivnost za turiste, kao i ekološka vrednost mogu biti promenjene. Zato je neophodno naglasiti značaj indikatora održivog turizma na ekološki posmatrano jedinstvenim lokalitetima. Ovaj set indikatora bi trebalo da uključi indikatore ekološke vrednosti, indikatore turističke vrednosti (resursa) i indikatore u vezi sa nivoom turističkog menadžmenta. Preporuče-

na lista indikatora za ovaj tip destinacija je ona koja se koristi u Španiji (tabela 38).

Destinacije ekoturizma

Ekoturizam prihvata principe održivog turizma, uključujući analizu ekonomskih, društvenih i ekoloških uticaja. Ovaj oblik turizma takođe sledi i sledeće specifične principe:

- aktivno doprinosi zaštiti prirodnog i kulturnog nasleđa;
- uključuje zajednice lokalnog stanovništva u proces planiranja i razvoja i doprinosi njihovom blagostanju;
- prezentuje i interpretira posetiocima prirodnu i kulturnu baštinu destinacije;
- otvoren je za nezavisne posetioce i male grupe, na čemu se uostalom temelji kon-

cept i ideja ekoturizma (Quebec Declaration on Ecotourism, 2002).

Na Svetskom samitu ekoturizma, održanom u Kvebeku 2002. godine, usvojene su i preporuke za monitoring ekoturističkih aktivnosti, koji mora biti inherentan i koji podupire vlada i menadžment.

Formiranje indikatora održivog razvoja u procesu razvoja ekoturizma mora obuhvatiti sledeće stavke:

- **Zaštitu prirode i životne sredine u destinacijama ekoturizma.** Činjenica da ekoturizam ima zapaženo mesto jedino u predelima očuvane ili zaštićene prirode koji nisu opterećeni degradacijom i zagađenjem, navodi na neophodnost opreza u procesu upravljanja ekoturizmom u ovakvim destinacijama. Indikatori su zato značajno sredstvo u menadžmentu destinacije.
- **Odnos prema lokalnim zajednicama i zaštitu kulturnog nasleđa.** Važan deo ekoturističkog iskustva je vezan za tradicionalan život lokalnih zajednica koje nastanjuju dotične destinacije. Male i autohtone zajednice su posebno osetljive na socio-kulturne uticaje turizma. Zato je u konceptu razvoja ekoturizma od fundamentalnog zanačaja uključivanje lokalnog stanovništva u menadžment ekoturizma. Uključivanje lokalnih zajednica u proces usvajanja indikatora održivog turizma i uopšteno monitoring, utiče na njihov život i određuje nivo efektivnosti principa ekoturizma.
- **Poslovanje.** Poslovanje ekoturizma treba da obezbedi minimiziranje negativnih efekata na prirodno i socio-kulturno okruženje. Takođe, ono mora da doprinese zaštitu prirodnih predela. Iz tih razloga uobičajeno je da aktivnosti ekoturizma organizuju turooperatori specijalizovani za male grupe. Nivo održivosti zavisi od prakse poslovanja i kvaliteta ponuđenih usluga.
- **Informacije i interpretacija.** Jedan od osnovnih elemenata ekoturizma je znanje o prirodi i kulturi koje turisti usvajaju kroz turističku prezentaciju. Usluge profesionalne interpretacije (vodiči, vizitorski centri i tematske rute) su ključni deo kvaliteta ekoturizma koji treba da doprinese zaštitu prirode kroz skretanje pažnje javnosti. Oskudne informacije vode ka negativnom uticaju, a loša interpretacija izaziva nezadovoljstvo turista. Monitoring kvaliteta informacija je važan korak u formiranju indikatora održivog turizma.
- **Marketing i menadžment ekoturizma.** Da bi obezedio očekivane prihode i pomogao zaštitu prirode i razvoj lokalnih zajednica, ekoturizam mora imati plodnu ekonomsku aktivnost. Zato su indikatori i dobro poznavanje tržišta ekoturizma (ponude i potražnje) značajan faktor u doprinosu održivom razvoju ekodestinacija.
- **Bezbednost ekoturističkih aktivnosti.** Ekoturističke aktivnosti se organizuju u prirodnom okruženju specifičnih uslova životne sredine (vlažna staništa, planine, tropske šume, pustinje) i uključuju fizičke aktivnosti kao što su trekking, šetnja ili plovidba. Prema istraživanjima važnosti faktora među klijentima u ekoturizmu, ispostavilo se da bezbednost zauzima drugo mesto, odmah nakon zaštite životne sredine. Indikatori koji odgovaraju na pitanja o sigurnosti i bezbednosti zato postaju veoma važni.

Na mnogo načina se potvrdilo da je ekoturizam „mikrokosmos“ svih pitanja održivog turizma, ali i da se više nego održivi turizam fokusira na specifične teme osobenih ekosistema i tradicionalnih kultura.

Zaštićena prirodna dobra

Upravljači zaštićenih prirodnih dobara se često moraju baviti oprečnim zadacima poput zaštite prirodnih vrednosti koje su povod za formiranje i uređivanja zaštićenog područja i pružanjem usluga onima koji posećuju te vrednosti, odnosno turistima (prilog 28). Zaštićena područja su značajne turističke destinacije i niz indikatora održivog turizma pomaže planeri-

ma i menadžerima da se one i urede po principima takvog vida turizma. Poseta nacionalnim parkovima i ostalim zaštićenim područjima u svetu je u porastu, pa se kao značajan zadatak ističe i osmišljavanje indikatora održivog turizma.

Neka zaštićena područja imaju kontrolisane prilazne punktove, kao što su organizovani ulazi gde se, osim kontrole posetilaca, naplaćuje i ulaznica. Ipak, postoje i ona zaštićena područja koja ne sprovode aktivnosti kontrole posetilaca, pa ostaje nepoznato ko ulazi i koliko se dugo zadržava na toj teritoriji. To se posebno dešava u onim slučajevima gde postoji više ulaza. Neka zaštićena područja imaju na svojoj teritoriji stalna naseljena mesta. To dovodi do novih izazova u zaštiti i formiranju indikatora održivog turizma.

Mnoga zaštićena prirodna dobra imaju sistem indikatora koji je povezan sa stanjem ekosistema i biljnih i životinjskih vrsta zbog kojih su i osnovana. Takav pristup utiče na specifičan vid usvajanja indikatora koji su osobeni za svako zaštićeno područje posebno. U nekim slučajevima, vanredno brojni faktori su rukovođeni politikom upravljača (npr. ključni indikatori za pojedine vrste su: areal rasprostranjenosti, razmnožavanje, bolesti, uticaj predatora, rasprostranjenost hrane...). Važno je znati se da predloženi set indikatora (tablica 39) ne odnosi na ekološki menadžment zaštićenog područja, već samo na menadžment turizma u zaštićenom području.

Objekti kulturnog nasleđa

Spomenici kulture su jedan od najznačajnijih potencijala u razvoju turizma širom sveta. Redu najpoznatijih i najposećenijih spomenika kulture pripadaju piramide u Egiptu, Akropolj u Atini (slika 40), Maču Pikču u Peruu i Tadž Mahal u Indiji. Gotovo svi navedeni ob-

Održivi turizam u NP Serengeti

Nacionalnim parkom Serengeti se upravlja na način koji ističe kvalitetno turističko iskustvo (što omogućuje dobre ekonomske prihode) i minimiziranje uticaja na elemente životne sredine.

Upravljači Nacionalnog parka Serengeti su svesni posledica koje kontinuirani razvoj turizma može izazvati po zaštićene prirodne vrednosti i lokalne kulture. Njihova najvažnija poluga upravljanja turizmom je realizacija principa održivog turizma koji podstiču integritet životne sredine, društvene pravde i ekonomskog razvoja.

Sledeća iskustva u poslovanju i preporuke odražavaju privrženost ideji održivog turizma u Serengetiju:

- turooperatori se upućuju na organizaciju malih grupa turista koje izazivaju minimalne uticaje na životnu sredinu;
- ohrabruju se turooperatori, hotelijeri i organizacije za zaštitu da zaposle stanovništvo lokalnih zajedница, kako bi se turistima prezentovale vrednosti viđene njihovim očima;
- turisti se podvrgavaju strogim instrukcijama o neprihvatljivosti putovanja van markiranih puteva i staza, jer bi to moglo bitno da ugrozi životnu sredinu;
- preporučuje se turooperatorima da podstiču i promovišu aranžmane u kojima turisti ostvaruju bliske kontakte sa lokalnim stanovništvom, jer to obezbeđuje prihode od posebnog značaja za te zajednice;
- turooperatori i hotelijeri se podstiču na razvijanje partnerstva sa lokalnim ekoturističkim organizacijama, jer tako nešto obezbeđuje upečatljivo i uverljivo turističko iskustvo, a isto tako se ohrabruju i lokalne zajednice da promovišu i prezentuju svoje vrednosti (Serengeti National Park, Sustainable tourism, 2010).

Tabela 39. Set indikatora za zaštićena prirodna dobra

Oblast	Indikatori održivog turizma
Broj posetilaca	<ul style="list-style-type: none"> • Ukupan broj posetilaca u zaštićenom području • Ukupan broj turista u špicu (danu, mesecu) • Dužina boravka • Intenzitet korišćenja na ključnim mestima (broj osoba po km²) • Prihodi od plaćanja usluga i proizvoda • Broj dozvoljenih vodiča u zaštićenom prirodnom dobru • Procenat posetilaca koji su pod kontrolom vodiča i organizatora turizma.
Integritet i sistem zaštite	<ul style="list-style-type: none"> • Broj lokaliteta, ekosistema i vrednosti za koje se smatra da mogu biti degradirane (ukupan procenat takvih teritorija) • Indikatori zdravlja značajnih biljnih i životinjskih vrsta • Procenat zaštićene teritorije koja je betonirana ili na neki drugi način prilagođena razvoju turizma • Procenat zaštićenog područja koje je predmet različitog nivoa zaštite (npr. IUCN kategorije)
Šteta izazvana posetom turista	<ul style="list-style-type: none"> • Procenat zaštićene teritorije u degradiranom stanju (klasifikovati na osnovu vrste degradacije) • Procenat staza i puteva (dužina) koje su u degradiranom stanju • Troškovi sanacije degradirane površine • Procenat zaštićene teritorije pogoden nedozvoljenim aktivnostima (lov, seča šuma) • Broj incidenata i slučajeva lovokrađe
Nivo kontrole i monitoringa posetilaca i turista	<ul style="list-style-type: none"> • Broj kriminalnih slučajeva uperenih prema turistima • Broj incidenata vandalizma • Procenat posetilaca koji nisu platili cenu ulaznice (gde je cena ulaznice uključena) • Broj čuvara i rendžera (i odnos prema broju turista)
Marketing	<ul style="list-style-type: none"> • Sredstva utrošena na marketing zaštićenog prirodnog dobra
Menadžment	<ul style="list-style-type: none"> • Broj zaposlenih u upravi parka (čuvara, menadžera, kontrolora) • Troškovi zaštite • Broj susreta svih stekholdera uključujući i lokalne zajednice • Odnos turističkih prihoda prema rashodima upravljanja zaštićenim područjem

Izvor: *Indicators of Sustainable Development for Tourism Destinations*, 2004.

Objekti se nalaze pod snažnim pritiskom turističkih poseta.

Objekti poput spomenika kulture su direktno povezani sa nizom drugih dodatnih turističkih usluga. Neke od njih su: usluge smeštaja i ishrane, prodaja suvenira i rukotvorina ili ponuda kulturnih dešavanja. Ovi objekti se nalaze pod velikim pritiskom prekobrojnih poseta, opšte zakrčenosti i intenzivnog razvoja zbog komercijalizacije izvornih istorijskih karakteristika.

Urbanističko narastanje vrši pritisak i na objekte kulturnog nasleđa, uključujući istovremeno pojedinačne građevine i čitave istorijske predele. Turizam može biti katalizator za oživljavanje i ponovno korišćenje zapuštenih i devastiranih objekata. O tome uostalom govore i brojne akcije obnavljanja nasleđa koje takođe mogu biti indikator održivog razvoja turističkih resursa (prilog 29). Ključna pitanja obnove i indikatora održivog razvoja turizma nalaze se u tabeli 40.

▲ **Slika 40.** Prekomerni broj poseta predstavlja sve veći izazov za Akropolj
Izvor: V. Stojanović

Industrijsko nasleđe Felklingena na putu prema održivom turizmu

Sarska oblast je odigrala ključnu ulogu u usponu nemačke industrijske moći prihvih decenija XIX veka. Ugalj se ovde pričinilo lako eksploatisao, a takođe bilo je i rude gvožđa u velikim količinama što je doprinelo razvoju napredne ekstraktivne industrije. To je dovelo do osnivanja privrednih postrojenja poput onih u Felklingenu, koja i danas izazivaju pažnju kao istinski hram industrijske ere. Do 1986. godine, dok industrija nije ostala bez posla, pružala se na površini od 600.000 m². Bila je opremljena svim impozantnim postrojenjima neophodnim za proizvodnju sirovog gvožđa: šest visokih peći koje se uzdižu 55 metara iznad zemlje, postrojenje za koks, peći za sinterovanje i hala sa kompresorom.

Prestanak rada ovog industrijskog postrojenja nametnuo je razmišljanje o njegovoj novoj nameni. Standardna procedura u ovakvim slučajevima je podrazumevala rastavljanje visoke peći i prodaju svega što je od neke vrednosti za staro gvožđe. Ipak, do momenta kada je početak rušenja bio zakazan, cena starog gvožđa je toliko nisko pala da ne bi pokrila ni troškove samog rastavljanja. To je dovelo do razmatranja nekog novog rešenja. Sve te velike utihnule građevine, međusobno povezane petljom ogromnih cevi, zračile su veličanstvenošću i predstavljale simbol nečega što je ostavilo dubok trag u razvoju ove oblasti. Zato je prihvaćena ideja očuvanja Felklingenske železare kao spomenika tehničke kulture i 1994. godine, zahvaljujući Sarskom odeljeњu za zaštitu spomenika kulture, uvrštena je na listu Svetske kulturne baštine. To je zapravo jedini istorijski kompleks visokih peći koji je opstao i koji demonstrira ceo proces proizvodnje sirovog gvožđa, sa visokim stepenom autentičnosti i kompletnosti. Ubrzo su preduzeti prvi koraci popisa i restauracije objekata. Smisljena je strategija održavanja, jer za razliku od poznatijih spomenika sa liste Svetske baštine ovaj neobičan kompleks je većinom sagrađen od gvožđa koje bi vremenom neizbežno korodiralo.

Nakon deset godina rada i zahvaljujući zajedničkom naporu visokomotivisanog tima, skoro 70% kompleksa je obnovljeno. Putanje koje su namenjene posetiocima pokriva 6.000 m². Zbog uspeha započetih ideja, Sarska oblast je 1999. godine osnovala u Feklingenskom industrijskom postrojenju – Evropski centar za umetnost i industrijsku kulturu, kao nosaću organizaciju u pokušaju da se osmisli novi koncept za spomenik industrijskog nasleđa. Aacenat je stavljen na njegov kulturni razvoj, a pri tom nije zanemaren ni ekonomski aspekt.

Uvođenje novog koncepta menadžmenta posetilaca u 2000. godini učinilo je ovo mesto Svetske baštine dostupno svima. Motiv za posetu više nije bio ograničen samo na industrijski karakter lokacije, već je uključivao impozantni vizuelni kvalitet same građevine i razne projekte i događaje koji su postali sastavni deo programa. Lokalitet je spektakularno osvetljen noću postavkom rasvete Hansa Petera Kuna, koja je sada najveća svetlosna skulptura na svetu.

U toku perioda od deset godina više od dva miliona ljudi je posetilo ovo mesto. Od 2004. godine Ferodrom, naučni centar oblasti Sar-Loren-Luksemburg, zauzeo je 10.000 m² u Burden Šedu (gde su hiljade tona šljake i metala nekada čuvani za dalju obradu), pružajući direkstan doživljaj procesa proizvodnje gvožđa i čelika.

Izložbe održane na ovom mestu su takođe počele da istražuju nove koncepte. U nekoliko poslednjih decenija XX veka, muzeji, arhive, biblioteke i pozorišta teže da se sjedine i oforme novi kulturni obrazac. Muzejske izložbe su usvojile ne samo scenske elemente pozorišta, već takođe i njegovu temu i cilj, odnosno, istraživanje ljudske sudsbine. Ovaj pristup je usvojen u Felklingenu i sveobuhvatni kulturni program koji se tamo organizuje postao je velika atrakcija. Neke od značajnih kulturnih izložbi kao što su „3000 zlatnih godina napredne civilizacije Inka – remek dela Larko muzeja u Peruu“, „Moć i veličanstvenost – Sjaj Europe u XIX veku“ i „Genius I – Misija – otkriće, istraživanje, pronalažak“, ispunile su salu sa kompresorom površine 6.000m² i privukle 200.000 posetilaca. Sklonište za rudu površine 1000 m² od 2008. godine se koristi za izložbe hiperrealističnih skulptura pop umerenika Dvejna Hansona. Takođe, ovde se održavaju i kulturne radionice.

Konačno, jedinstveni dijalog između industrijskog nasleđa i prirode je prezentovan 2009. godine uz pomoć pejzažne arhitektice i grofice Katerine Berandot, koja je pretvorila površinu u okolini fabrike koksa u slikarsku baštu. Tako je Felklingenska železara krenula put novog života kao spomenik industrijske baštine i jedinstvenog konteksta novih formi transdisciplinarnih kulturnih aktivnosti (Grewenig, 2010).

▲ Slika 41. Industrijsko nasleđe Felklingena – Evropski centar za umetnost i industrijsku kulturu
Foto: G. Kassner

Tabela 40. Set indikatora za objekte kulturnog nasleđa

Oblast	Indikatori održivog turizma
Devastacija starih građevina od kulturno-umetničke vrednosti	<ul style="list-style-type: none"> Broj ili procenat demoliranih građevina kulturnog nasleđa
Pogoršavanje stanja izgrađenih objekata	<ul style="list-style-type: none"> Broj ili procenat građevina kulturnog nasleđa koji se smatra degradiranim
Ugroženi istorijski kvartovi	<ul style="list-style-type: none"> Broj građevina i kvartova koji su na listi ugroženih objekata (npr. Svetska baština)
Gubitak istorijskog karaktera kvartova	<ul style="list-style-type: none"> Procenat građevina u kvartu koje su od istorijskog značaja Procenat građevina u kvartu koje imaju izvornu arhitekturu
Zaštita istorijskih građevina	<ul style="list-style-type: none"> Broj ili procenat zaštićenih starih zgrada na lokalnom, nacionalnom ili globalnom nivou (npr. Svetska baština)
Zaštita istorijskih kvartova	<ul style="list-style-type: none"> Procenat kvarta koji je zaštićen (nivo zaštite i kategorija)
Troškovi zaštite	<ul style="list-style-type: none"> Nivo finansiranja prema težnjama za restauraciju
Uključivanje starih građevina i lokaliteta u ponovnu upotrebu	<ul style="list-style-type: none"> Broj građevina koje se ponovo koriste u trgovачke ili stambene svrhe Broj građevina koje se ponovo koriste, ali u turističke svrhe (hoteli, restorani, prodavnice suvenira...)
Novi zakoni	<ul style="list-style-type: none"> Broj novih zakona koji su uključeni u zaštitu na lokalnom, regionalnom ili državnom nivou
Doprinos turizma zaštiti spomenika kulture	<ul style="list-style-type: none"> Naplata ulaznica Donacije turista i turooperatora Naplata usluga vodiča i drugih usluga Donacije u naturi (oprema) Prihodi od ugostiteljstva i usluga smeštaja Turističke takse i njihov odnos prema troškovima održavanja Prodaja informativnog materijala, rukotvorina, opreme za turiste
Menadžment turizma	<ul style="list-style-type: none"> Postojanje strategije upravljanja gužvama („linijski menadžment”, parking, rezervacije, organizacija koja izbegava gužve kod kupovine karata) Postojanje vizitorskih centara i organizovanih tura
Nivo korišćenja	<ul style="list-style-type: none"> Ukupan broj turističkih dolazaka (broj i poreklo turista) Dužina boravka posetilaca Broj turooperatora sa dozvolom poslovanja na lokalitetu Trenutno korišćenje koje menja uobičajenu istorijsku morfologiju

Izvor: *Indicators of Sustainable Development for Tourism Destinations*, 2004.

Male i tradicionalne zajednice lokalnog stanovništva

Malim, zabačenim i tradicionalnim zajednicama lokalnog stanovništva počinje da se pridaje sve veća pažnja u istraživanjima turizma, između ostalog i zbog toga što je sve veći broj turista koji žele da se upoznaju sa njihovim tradicionalnim načinom života. Nažalost, destinacije koje nastanjuju ovakve zajednice po-

nekada budu „iznenada” otkrivene, pa je pritisak razvoja turizma veliki. Turisti često dolaze u onom broju koji probija noseći kapacitet destinacije. Na drugoj strani, neke druge destinacije sa svojstvom prisutnosti tradicionalnih zajednica imaju više vremena da se organizuju u procesu turističkog razvoja.

Lokalno stanovništvo jednostavno može postati frustrirano velikim brojem turističkih

Tabela 41. Set indikatora za male i tradicionalne zajednice lokalnog stanovništva

Oblast	Indikatori održivog turizma
Uticaj infrastrukture i usluga	<ul style="list-style-type: none"> • Procenat prodavnica i usluga otvoren tokom godine • Nivo investicija u infrastrukturu ili usluge • Procenat poslovanja koje je lokalnog karaktera
Prekoračenje lokalnih normi ponašanja	<ul style="list-style-type: none"> • Broj incidentnih situacija • Zadovoljstvo lokalnog stanovništva nivoom razvoja turizma • Procenat lokalnog stanovništva koje favorizuje turizam i želi više da se razvije i onih koji su suprotnog mišljenja
Turizam kao katalizator društvenih i kulturnih promena	<ul style="list-style-type: none"> • Odnos prosečnog broja turističkih dolazaka prema broju lokalnih stanovnika • Procenat stanovnika koji govore neki strani jezik • Procenat promena tradicionalnih običaja (jezik, ceremonije, religija, način odevanja, ishrana) • Procenat lokalnih stanovnika koji su zabrinuti za gubitak vrednosti lokalne kulture (upitnik ili anketa) • Procenat novih građevina koje se izgledom uklapaju u tradicionalnu arhitekturu i ambijent
Preusmeravanje dohotka od turizma ka zajednicama	<ul style="list-style-type: none"> • Procenat lokalnog stanovništva koji je zaposlen u turizmu (ili u vezi sa turizmom) • Procenat lokalnog dohotka koji je dobijen od bavljenja turizmom • Prosečna plata u turizmu • Procenat mladih kojima je omogućeno da zasnuju zaposlenje u turizmu
Učešće u turističkom razvoju i menadžmentu	<ul style="list-style-type: none"> • Stepen lokalnog učešća u planiranju turizma
Zadovoljstvo turista (lokalm tradicijom, autentičnim nasleđem)	<ul style="list-style-type: none"> • Nivo zadovoljstva posetilaca

Izvor: *Indicators of Sustainable Development for Tourism Destinations, 2004*

dolazaka, što usled njihovog nezadovoljstva svedoči o neodrživom razvoju turizma.

Neke lokalne ceremonije imaju status sakralnih događaja koji nisu otvoreni za turiste. Ipak, neka od tih dešavanja se mogu režirati i prirediti za potrebe turista i to onda može biti prihvatljivo lokalnom stanovništvu, a istovremeno i turistima. Turistima je često prihvatljivo da se upoznaju sa enterijerom sakralnih objekata i onda kada se ne koriste za službe. Zajednice moraju biti spremne da razumeju i prihvate granice prihvatljivih promena. To bi trebalo da bude osnova za uspostavljanje dijaloga i saradnje sa turističkim operatorima i samim turistima. Proces organizacije turizma se mora bazirati na razumevanju vrednosti i osetljivosti tih istih vrednosti. Takođe,

on mora biti udružen sa indikatorima održivog turizma.

Gradski turizam

Turističko tržište gradskog turizma je u konstantnom narastanju iako podaci o ovom selektivnom obliku turizma nisu potpuno dostupni. Delom, to se odnosi i na neujednačenu klasifikaciju među državama koja se odnosi na gradski turizam. Tako se u Austriji gradski turizam stavlja u vezu sa devet glavnih gradova njenih pokrajina, dok je u Nemačkoj on striktno vezan za gradeve koji imaju više od 100.000 stanovnika. Uprkos nedostatku adekvatnih statističkih podataka pouzdano se zna da je gradski turizam u porastu.

Gradski turizam je tek nedavno prepoznat kao važna tema ovih istraživanja, pa pitanja

održivog razvoja turizma u gradovima nisu još dovoljno razvijena na način kako je to u slučaju nekih drugih oblika turizma (npr. ruralni turizam). Grupe i pojedinci koji se bave pitanjima održivog razvoja i razvojem gradova (istraživači, nevladine organizacije, učesnici u procesu realizacije lokalne agende 21 i drugi) u poslednje vreme sve više insistiraju na ubrzanim rešavanju svih bitnih problema koji proističu iz turističkog razvoja gradova.

Postoje dva glavna oblika gradskog turizma:

- prvi u fokus stavlja kulturne atrakcije i edukativne aspekte;
- drugi se odnosi na poslovni turizam (sajmovi, konferencije, dešavanja).

U nekim gradovima su prisutna oba oblika gradskog turizma, dok je u nekim drugim jedna od te dve forme dominantna. Uprkos razlikama, oba oblika imaju dve zajedničke odlike: prosečna dužina boravka posetilaca je kraća nego u drugim destinacijama (uključujući visok procenat dnevnih posetilaca) i prosečna potrošnja turista po danu je visoka.

Neki gradovi su destinacije za sebe i ne zavise direktno od drugih turističkih destinacija i resursa, na primer obala mora i planina, u neposrednom okruženju. Turistička dešavanja u njima se oslanjaju isključivo na matične turističke atrakcije i privlačnosti.

Tabela 42. Set indikatora za gradski turizam

Oblast	Indikatori održivog turizma
Unapređenje vizuelne gradske morfologije i zaštita nasleđa	<ul style="list-style-type: none"> • Procenat obnovljenih istorijskih građevina • Ulaganje po m³ javnog i privatnog prostora u cilju unapređenja gradskog ambijenta • Porast procenta pešačkih staza u ukupnoj mreži puteva • Postojanje i obim javnih otvorenih prostora • Ulaganje u toku godine po m³ javnog i privatnog prostora u cilju restauracije istorijskih građevina
Održivo turističko poslovanje	<ul style="list-style-type: none"> • Procenat poslovanja koje je usaglašeno sa politikom zaštite životne sredine
Menadžment životne sredine	<ul style="list-style-type: none"> • Nivo javnih i privatnih finansija potrošenih u cilju zaštite životne sredine • Doprinos menadžmenta životne sredine redukciji troškova u poslovanju (vrednost, %) • Promene u povraćaju investicija (%); • Promene u korišćenju materijala i resursa (%)
Saobraćaj	<ul style="list-style-type: none"> • Procenat turista koji dolazi posredstvom javnog prevoza • Pristupačnost turističkih atrakcija pomoću javnog prevoza • Postojanje sistema kontrole za parkiranje autobusa i nivo kontrole • Cena taksija (po km)
Integracija regionalne ekonomije	<ul style="list-style-type: none"> • Vrednost i procenat proizvoda koji su kupljeni u regiji (npr. organski proizvedena hrana) • Procenat prodavnica namenjenih turistima koje promovišu lokalne proizvode
Prezentacija kulturnog znanja	<ul style="list-style-type: none"> • Broj i procenat tura ili publikacija koje: daju detaljne informacije o istoriji grada, ističu aktuelna pitanja razvoja grada i promovišu nove i nekonvencionalne sadržaje
Gužva/prostorna distribucija	<ul style="list-style-type: none"> • Ukupan broj turista po km² na ključnim lokacijama • Raznovrsnost tura i lokaliteta za posetu, koji šire turističke sadržaje po celoj teritoriji grada • Broj različitih lokaliteta koji primaju turiste
Stavovi stanovnika o pitanjima razvoja turizma	<ul style="list-style-type: none"> • Zadovoljstvo lokalnog stanovništva gradova razvojem turizma (tehnika ankete i upitnika)

Izvor: *Indicators of Sustainable Development for Tourism Destinations*, 2004.

▲ **Slika 42.** Održivi turizam mora obezdati regulisanje broja turista na ključnim turističkim lokalitetima u gradovima. Ceremonija smene garde ispred Bakingemske palate u Londonu (levo) i Manifestacija EXIT na Petrovaradinskoj tvrđavi u Novom Sadu (desno)
Foto: V. Stojanović

Goruća pitanja održivog razvoja turizma u gradovima tiču se razvoja saobraćaja i restauracije građevina. Značaj nekih građevina od kulturno-istorijskog značaja u gradskom turizmu je ogroman, jer su to često glavne turističke atrakcije. Njihova zaštita je primarni cilj za sve koji su uključeni u razvoj turizma. Problem saobraćaja i gužve je jedan od glavnih izvora problema u mnogim gradovima, posebno u gradskim destinacijama masovnog turizma (Rim, London, Pariz, Peking).

Akva parkovi

Akva parkovi su jedan vid tematskih parkova. Tematski parkovi su svetski fenomen u razvoju turizma koji privlači sve veći broj turista. Mogu se sagraditi bilo gde i više zavise od saobraćajne povezanosti, nego od prirodnih i kulturnih odlika destinacije. Posmatrano iz ugla uticaja na životnu sredinu, oni su veliki potrošači vode, električne energije i zahtevaju poseban

saobraćajni sistem. U svetu veliki broj neuspešnih tematskih i akva parkova ističe neophodnost njihovog dobrog menadžmenta i korišćenje indikatora koji će odgovoriti na probleme koje ovaj vid turističke atrakcije izaziva.

Akva parkovi se posebno pojavljuju kao problem u onim destinacijama koje su suočene sa problemima nedostatka vode kao suštinskog resursa, naročito u špicu turističke sezone. Pored potrošnje vode kao jednog od problema, ovde se koristi i velika količina električne energije za pumpe koje pokreću vodu u mnogim parkovima.

Ključno pitanje akva parkova iz ugla održivog korišćenja turističkih resursa je pitanje upravljanja vodom (istovremeno kvaliteta i količine), količine utrošene energije i bezbednosti posetilaca. Probleme održivog turizma akva parkovi dele sa drugim tematskim parkovima, ali se ističe i pitanje njihove posebnosti o čemu svedoče i predloženi indikatori.

Tabela 43. Set indikatora za akva parkove

Oblast	Indikatori održivog turizma
Snabdevanje vodom	<ul style="list-style-type: none">• Ukupna potrošnja vode• Potrošnja vode (%) u odnosu prema potrošnji na teritoriji cele destinacije• Ušteda vode (efikasnost ponovnog korišćenja i recikliranja kroz izražavanje broja obrtaja tog procesa)• Cena vode
Potrošnja vode	<ul style="list-style-type: none">• Procenat potrošnje reciklirane vode• Količina vode koja je potrošena• Procenat potrošene vode koja je prečišćena pre izlivanja u kanalizaciju
Korišćenje energije	<ul style="list-style-type: none">• Ukupna potrošnja energije• Procenat energije iz obnovljivih izvora
Bezbednost	<ul style="list-style-type: none">• Količina i obogaćivanje vode hlorom i bromom• Broj incidenta i akcidenta tokom godine• Broj oboljenja koja su preneta posredstvom vode

Izvor: *Indicators of Sustainable Development for Tourism Destinations*, 2004.

LITERATURA I IZVORI

- Agenda 21 za turističku privredu, (2000): Održivi i odgovorni razvoj turizma u XXI veku, Turistička organizacija Srbije, Beograd.
- Akehurst, G., (1992): „European Community tourism policy“, in P. Johnson and B. Thomas (eds) Perspectives on Tourism Policy, London: Mansell
- Allaby, M., (1994): The Concise Oxford Dictionary of Ecology, Oxford: Oxford University Press.
- Alonso, A., i drugi, (2001): Biodiversity: Connecting with the Tapestry of Life, Smithsonian Institution/Monitoring and Assessment of Biodiversity Program and President's Committee of Advisors on Science and Technology, Washington.
- Andevski M., Knežević-Florić, O., (1992): Obrazovanje i održivi razvoj. Savez pedagoških društava Vojvodine, Novi Sad; Viša škola za obrazovanje vaspitača, Vršac.
- Applegate, J., E., Clark, K., E., (1987): „Satisfaction levels of birdwatchers: an observation on the consumptive-nonconsumptive continuum“, Leisure Sciences 9: 129-134.
- Archer, B.H., (1982): „The value of multipliers and their policy implications“, Tourism Management, 3: 236-41.
- Balmer, D., (2000): „Take-off for a lesson in caring tourism“, the Observer („Escape“ supplement), London, 23 January, p. 4.
- Baumgartner i drugi, (2006): Conservation by Design, The Nature Conservancy, Arlington.
- Blane, J., Jackson, R., (1994): „The impact of ecotourism boats on the St Lawrence beluga whales“, Environmental Conservation 21(3): 267-269.
- Blanži, S., (2000): Ekoturizam bez suza, Unesko Glasnik, Zavod za međunarodnu naučnu, prosvetnu, kulturnu i tehničku saradnju Republike Srbije, Beograd.
- Boyd, S., (2000): Tourism, national parks and sustainability, Tourism and national parks, Issues and implications, John Wiley & Sons, LTD, Chichester.
- Britton, S.G., (1991): „Tourism, capital and place: Towards a critical geography of tourism“, Environment and Planning D: Society and Space, 9:451-78.
- Budowski, G., (1996): „Ecotourism and conservation: avoiding conflicts and building a mutually profitable relationships“, paper presented to the International Meeting on Ecotourism, Manaus, Brazil, January.
- Burns M., Barwell, L., Heinecken T., (1990): „Analysis of critical coastal processes affecting recreation and tourism development opportunities along South-Western Cape coastline“, in P. Wong, (ed.) Tourism vs Environment: The Case for Coastal Areas, Dordrecht: Kluwer, pp. 19-32.
- Butler, R., (1990): „Alternative Tourism: Pious Hope or Trojan Horse?“, Journal of Travel Research, 28(3): 40-5.
- Butler, R., (1993): „Pre- and post impact assessment of tourism development“, in Pearce,

- D., W. and Butler, R., W. (eds) *Tourism Research: Critiques and Challenges*, London: Routledge, Ch. 8, pp-135-54.
- Butler, R., (1998): *Rural recreation and tourism, The Geography of Rural Change*, Longman, Harlow, pp. 211-232.
- Butler, R., Boyd, S., (2000): *Tourism and park – a long but uneasy relationship, Tourism and national parks, Issues and implications*, John Wiley & Sons, LTD, Chichester.
- Cabrini i drugi, (2009): *From Davos to Copenhagen and Beyond: Advancing Tourism's Response to Climate Change*, World Tourism Organization.
- Cairncross, F., (1991): *Costing the Earth*, London: The Economits Book.
- Carbone i drugi, (2005): *Making Tourism More Sustainable, A Guide for Policy Markers*, United Nations Environment Programme, Paris, World Tourism Organization, Madrid.
- Carter, R., (1990): „*Recreational use and abuse of the coastline of Florida*“, in P. Fabbri (ed.) *Recreational Uses of Coastal Areas*, Dordrecht: Kluwer, pp. 3-18.
- Cater, E., Lowman, G., (1994): *Ecotourism: a Sustainable Option*, Chichester: Wiley.
- Chape, S. i drugi (2003): *United Nations List of Protected Areas*, IUCN, UNEP, IUCN Publications Services Unit, Cambridge.
- Clay, J., (1991): *Cultural survival and conservation: Lessons from the past twenty years*, In M.L. Oldfield and J.B. Alcorn (eds.), *Biodiversity: Culture, Conservation and Ecodevelopment*, pp. 248-273. Westview Press, Boulder, CO.
- Cleverdon, R., (1999): *Lecture Notes, Centre for Leisure and Tourism Studies, University of North London*.
- Cohen, E., (1972): *Towards a Sociology of International Tourism*, Social Research, 39(1): 164-89.
- Colin, P.H., (1995): *Dictionary of Ecology and Environment*, 3rd edn, Teddington: Peter Collin Publishing.
- Commonwealth Department of Tourism, (1994): *National Ecotourism Strategy*, Canberra: Commonwealth of Australia.
- Cook, R., Yale, L., Marqua, J., (2002): *Tourism: The Business of Travel*, Prentice-Hall, London.
- Cooper, C., i drugi, (2000): *Tourism, principles and practice*, Longman, Harlow.
- Cosgrove, I., Jackson, R., (1972): *The Geography of Recreation and Leisure*, London: Hutchinson.
- Čomić, Đ., Pjevač, N., (1997): *Turistička geografija*, Beograd.
- De Alvis, R., (1998): „*Globalisation of Ecotourism*“, in East, P., Luger, K. and Inmann, K., (eds) *Sustainability in Mountain Tourism: perspectives for the Himalayan Countries*, Delhi: Book Faith India, pp. 231-6.
- Department of the Environment, (1991): *Tourism and the Environment: Maintaining the Balance*, London: Pitman.
- Diamond, J., M., (1975): *The island dilemma: Lessons of modern biogeographic studies for the design of natural reserves*, Biological Conservation 7: 129-146.
- Di Castri, F., (1981): *Ekologija – geneza jedne znanosti o čovjeku i prirodi*, Unesco glasnik, april, jugoslovansko izdanje, Paris.
- Dimitrijević, M., (1998): *Geo-nasleđe, sačuvati: šta, kako i zašto*, Zaštita prirode, broj 48-49, Zavod za zaštitu prirode Srbije, Beograd.
- Doxey, G., V., (1975): „*A causation theory of visitor-resident irritants: methodology and research inference*“, Paper presented at the TTRA Conference, San Diego, California, pp. 195-198.
- Drake, S., P., (1991): „*Local participation in eco-tourism project*“, in T. Whelan (ed.) *Nature*

- Tourism: Managing for the Environment, Washington, DC: Island Press.
- Duffus, , D., A., Dearden, P., (1990): Non-consumptive wildlife-oriented recreation: A conceptual framework, Biological Conservation 53: 213-231.
- Dukić, P., Pavlovski, M., (1999): Ekologija i društvo, Ekocentar, Beograd.
- Ehrlich, P.R., Ehrlich, A.H., (1981): Extinction: The causes and Consequuences of the Disappearance of Species, Random house, New York.
- European charter for sustainable tourism in protected areas, Protected areas and tourism, EUROPARC federation, 2002.
- European Landscape Convention, Florence, 2000.
- European Tourism Analysis (1993): Ten Main Charasteristics for Quality Tourism, Hamburg: BAT-Leisure Research Institute.
- Fennel, D.A., Eagles P.F.J., (1990): „Ecotourism in Costa Rica: a conceptual framework“, Journal of Park and Recreation Administration 8(1): 23-34.
- Fennel, D., A., (1999): Ecotourism: An introduction, Routledge, London.
- Font, X., Bendell, J., (2002): Standards for Sustainable Tourism for Purpose of Multilateral Trade Negotiations: Studies on Trade in Tourism Service for the World Tourism Organization (WTO), Leeds: Leeds Metropolitan University.
- Fowkes, J., Fowkes, S., (1991): „Roles of private sector ecotourism in protected area“, Parks 2(3): 26-30.
- Frangialli, F., (1997): Keyonte address to the World Ecotour '97 Conference, Rio de Janeiro, December 15-18.
- Gavrilović, D., Menković, Lj., Belij, S., (1998): Zaštita geomorfoloških objekta u geo-na-sleđu Srbije, Zaštita prirode, Zavod za zaštitu prirode Srbije, Beograd.
- German Federal Agency for Nature Conservation (1997): Biodiversity and Tourism: Conflict on the Worlds Seacoasts and Strategies for Their Solution, Berlin: Springer.
- Green, H., Hunter, C., (1992): „The environmental impact assessment of tourism development“, in P. Johnson and B. Thomas (eds) Perspectives on Tourism Policy, London: Mansell.
- Giannecchini, J., (1993): „Ecotourism: a new partners, new relationships“, Conservation Biology 7(2): 429-432.
- Goodwin, H., (1996): „In pursuit of ecotourism“, Biodiversity and Conservation 5(3): 277-291.
- Goudie, A., Viles, H., (1997): The Earth Transformed: an Introduction to Human Impacts on the Environment, Oxford: Blackwell.
- Grewenig, M., (2010): Völklingen Ironworks, European Centre for Art and Industrial Culture, World Heritage No. 58, November 2010.
- Hadžić i drugi, (2005): Kulturni turizam, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Prirodno-matematički fakultet, Novi Sad.
- Hall, C., M., (1995): Introduction to Tourism in Australia, 2nd, South Melbourne: Longman Australia.
- Hall, C., Lew, A., (eds) (1998): Sustainable tourism: a Geographical Perspective, Harlow: Addison Wesley Longman.
- Hall, C., M., McArthur, S., (1998): Integrated Heritage Management, London: The Stationery Office.
- Hall, M., Page, S., (2002): The geography of tourism and recreation - envinroment, place and space. Routledge, Taylor & Francis Group, London & New York.

- Hawkins, R., (1997): „Green Labels for the Travel and Tourism Industry – A Beginners Guide, Insights, July, pp. A11-A15, London: English Tourist Board.
- Hawkin, J., P., Roberts, C.M., (1994): „The growth of the coastal tourism in the Red Sea: Present and future effects on coral reefs“, *Ambio*, 23(8): 503-8.
- Holden, A., (2000): Environment and Tourism, Routledge Introductions to Environment Series. Routledge, Taylor & Francis Group, London and New York.
- Hotel Energy Solution – Fact sheet, Hotel Energy Solution, World Tourism Organization, 2011.
- Hudson, R., Townsend, A., (1992): „Tourism employment and policy choices for local government“, in P. Johnson and B. Thomas (eds) Perspectives on Tourism Policy, London: Mansell, pp. 49-68
- Hunter, C., Green, H., (1995): Tourism and the Environment: A Sustainable Relationship?, London: Routledge.
- Indicators of Sustainable Development for Tourism Destinations, A Guidebook, World Tourism Organization, Madrid, 2004.
- Ingram, C., D., Durst, P., B., (1987): „Marketing nature-oriented tourism for rural development and wildlands management in developing countries: a bibliography“, General technical Report SE-44, Asheville, NC: US Dept of Agriculture, Forest Service, South-eastern Forest Experiment Station.
- International Year of Ecotourism 2002, World Tourism Organization, United Nations Environment Programme, 2002.
- Iso-Ahola, E.S., (1980): The Social Psychology of Leisure and Recreation, Iowa: Wm. C. Brown.
- Iso-Ahola, E.S., (1982): „Towards a social psychological theory of tourism motivation: a rejoinder“, *Annals of Tourism Research* 9(2): 256-262.
- Ittleson, W.H., Franck, K.A., O'Hanlon, T.J., (1976): The Nature of Environmental Experience in Wagner,S., Cohen, B.S. and Kaplan, B. (eds).
- Ivančev-Tumbas, I., Dalmacija, B., (2001): Normativi, standardi i preporuke u oblasti kvaliteta vode za rekreaciju, Kvalitet voda za rekreaciju, kako ga postići i očuvati, Institut za hemiju, PMF, Novi Sad.
- Ivanjek, Ž., (2001): Mali rječnik romantizma, ArtTresor naklada, Zagreb.
- Janković, M., (1995): Biodiverzitet, suština i značaj, Zavod za zaštitu prirode Srbije, Po-sebna izdanja, Broj 16, Beograd.
- Janković, M., i drugi, (1998): Pet decenija zavoda za zaštitu prirode Srbije, Zavod za zaštitu prirode Srbije, Beograd.
- Jenner, P., Smith, C., (1992): The Tourism Industry and the Environment, London: Economist Intelligence Unit.
- Jenkins, (1994): „Tourism in developing countries: the privatisation issue“, in A., V., Seaton (ed.) Tourism: The State of the Art, Chichester: John Wiley.
- Johnson, C., (2004): Ecotourism Planning Considerations in eastern Central Europe, Ecotourism: Management and Assessment, Thomson, London.
- Jovičić, D., (1997): Razvoj turizma i zaštita prirode u nacionalnim parkovima, Velarta, Beograd.
- Jovičić, D., (2000): Turizam i životna sredina - koncepcija održivog razvoja, Zadužbina Andrejević, Beograd.
- Kellert, S., R., (1985): „Birthwatching in American Society“, *Leisure Sciences* 7(3): 343-360.
- Kirkby, S., J., (1996): „Recreation and the Quality of Spanish Coastal Waters“, in Barke, M., Towner, J. and Newton, M.T. (eds) Tourism

- in Spain: Critical Issues, Wallingford: CAB International, Ch. 8, pp. 190-211.
- Kusler, J., A., (1991): „Ecotourism and resource conservation: introduction to issues“, in J.A. Kusler (ed.) Ecotourism and Resource Conservation: A Collection of Papers, Volume 1. Madison, WI: Omnipress.
- Laarman, J.G., Durst, P.B., (1987): „Nature travel and tropical forests“, FPEI Working Paper Series, Southeastern Center for Forest Economics Research, North Carolina State University, Raleigh.
- Lavery, P., (1971): Recreational geography, Newton Abbot: David and Charles, London.
- Laws, E., (1991): Tourism Marketing, Cheltenham: Stanley Thornes.
- Lehmkuhl, J., F., R.K., Upreti, U.R., Sharma (1988): National parks and local development: Grasses and people in Royal Chitwan National Park, Nepal. Environmental Conservation 15:143-148.
- Lever, A., (1987): Spanish tourist migrants – The case of Lloret de Mar. Annals of Tourism Research, 14(4), 449-470.
- Lindberg, K., (1991): Policies for Maximising Nature Tourism's Ecological and Economics Benefits, Washington, DC: World Resources Institute.
- Linking Tourism and Biodiversity, World Tourism Organization & Bonn Unit, Germany, 2009.
- Liu, J., C., (1994): Pacific Island Ecotourism: A Public Policy and Planning Guide, Honolulu: Office of Territorial and international Affairs.
- Lutyk, C., (1998): Desert in depth, Traveler, january, february, National geographic, Washington.
- Lješević, M., (2000): Životna sredina: Teorija i metodologija istraživanja, Geografski fakultet, Beograd.
- MacCannell, D., (1992): Empty Meeting Grounds: the Tourist Papers, London: Routledge.
- Machlis, G., E., Tichnell, D., L., (1985): The State of the Worlds Parks: An International Assessment of Resource Management, Policy, and Research, West-view Press, Boulder, CO.
- Mackey, A., (1994): „Eco Tourists Take Over“, The Times, London, 17 February.
- MacKinnon, J. i drugi, (1992): Managing Protected Area in the Tropics, IUCN, Gland, Switzerland.
- Malone, P., (1988): „Polution Battle Takes to the Skies“, the Observer, London, 8. novembert.
- Manweiler, R., I., Walton, D., W., H., Dingwall, P., R., eds, (1994): Developing the Antarctic Protected Area System. IUCN, Gland, Switzerland.
- Marinelli, L., (1997): „Ecotourists take to the Hawaiian hills“, Toronto Star, October 25.
- Marsh, J., (2000): Tourism and national parks in polar region, Tourism and national parks, Issues and implications, John Wiley & Sons, LTD, Chichester.
- Marsh, W., Grossa, J., (2002): Environmental geography - Science, Land Use and Earth System, John Wiley & Sons, Inc., New York.
- Marshall, J., (1995): Nature travel, Saving sea turtles, Traveler, september, october, National geographic, Washington.
- Marshall, J., (1996): In a whale's eye, Traveler, november, december, National geographic, Washington.
- Mason, P., (1997): „Ecolabeling and tourism“, TRINET communication, June 22.
- Mathieson, A., Wall, G., (1982): Tourism: Economic, Physical and Social Impacts, London: Longman.
- McIntosh, R., Goeldner, C., Ritchie, B., (1995): Tourism: principles, practises, philosophies. John Wiley & Sons, Inc. New York.

- McNeely, J., A., i drugi, (1988): The future of national parks. Environment 32: 16-41.
- Mieczkowski, Z., (1995): Environmental Issues of Tourism and Recreation, Lanham, MD: University Press of America.
- Mijović, D., (2002): Menadžment objekata geonasleđa u Srbiji – put ka geoturizmu, Zaštita prirode, broj 53/2, Zavod za zaštitu prirode Srbije, Beograd.
- Mijović, D., Miljanović, D., (1999): Naučni i obrazovni kriterijumi evaluacije geo-nasleđa u planiranju zaštite prirodnih predeла, Zaštita prirode, broj 51, Zavod za zaštitu prirode Srbije, Beograd.
- Mishan, E., J., (1969): The Costs of Economic Growth, Harmondsworth: Penguin.
- Moss, J., (1994): Engineering Wilderness. Arctic Circle, Spring, 10-27.
- Mowforth, M., Munt, I., (1998): Tourism and Sustainability: New Tourism in the Third World, London: Routledge.
- Mowforth, M., Munt, I., (2003): Tourism and Sustainability: Development and New Tourism in the Third World, London: Routledge.
- Mullins, P., (1990): „Tourists cities as new cities: Australias Gold Coast and Sunshine Coast“, Australian Planner, 28(3): 37-41.
- Müller, H., (2004): Turizam i ekologija, povezanost i područja djelovanja, Masmedia, Zagreb.
- Napori Ujedinjenih nacija za bolju životnu sredinu 21. veka, Rezultati Svetskog samita u Rio de Ženeiru, Brazil 1992. godine, Savezno ministarstvo za životnu sredinu, Beograd, 1992.
- Nash, R., (1982): Wilderness and the American Mind, 3rd edn, New Haven, CT: Yale University Press.
- Newsome, D., Dowling, R. (2006). The scope and nature of geotourism, Geotourism – sustainability, impacts and managements. Oxford: Butterworth-Heinemann.
- Nepal, S., (2000): Tourism, national parks and local communities, Tourism and national parks, Issues and implications, John Wiley & Sons, LTD, Chichester.
- Održivi turizam u deset koraka – planiranje održivog turizma zasnovanog na baštini i prirodnom nasleđu, Institut za turizam, Zagreb, 2006.
- O’Gara, G., (1998), A Gathering of Cranes, Traveler, march, april, National geographic, Washington.
- O'Reilly (1986): „Tourism Carrying Capacity: Concept and Issues“, Tourism Management, 8(2): 254-8
- O'Riordan, T., (1981): Environmentalism, 2nd edn, London: Pion
- Page, S., J., (1995): Urban tourism, London: Routledge.
- Page, S., J., Hall, M., (2003): Managing urban tourism, Pearson Education, Harlow.
- Pearce, D., G., (1989): Tourist Development, 2nd edn, Harlow: Longman.
- Pearce, D., G., (1992): „Tourism and the European regional development fund: The first fourteen years“, Journal of Travel Research, 30: 44-51.
- Poon, A., (1993): Tourism, Technology and Competitive Strategies, Wallingford: CAB International.
- Preece, N., i drugi, (1995): Biodiversity Conservation: An Investigation of Linkages, Mutual Benefits and Future Opportunities, Canberra: Department of the Environment, Sport, and Territories.
- Pretty, J., Hine, R., (1999): Participatory Appraisal for Community Assessment: Principles and Methods, Centre for Environment and Society, University of Essex, Uk.
- Primack, R., (1993): Essentials of Conservation Biology, Sinauer Associates Inc. Sunderland, Massachusetts.

- Prunier, E., K., Sweeney, A., E., Geen, A., G., (1993): „Tourism and the environment: the case of Zakintos“, *Tourism Management*, Vol.14 No.2: 137-141.
- Prosser, G., (1986a): „The limits of acceptable change: An introduction of a framework for natural area planning“, *Australian Parks and Recreation*, Autumn: 5-10.
- Prosser, G., (1986b): „Beyond Carrying Capacity: establishing limits for acceptable change for park planning“, in *Developing Communities into the 21st Century: Proceedings from the 59th National Conference of the Royal Australian Institute of Parks and Recreation*, Melbourne: Royal Australian Institute of Parks and Recreation, pp. 223-33.
- Quebec Declaration on Ecotourism, 2002.
- Reid, W., V., K., R., Miller (1989): *Keeping Options Alive: The Scientific Basic for Conserving Biodiversity*, World Resource Institute, Washington.
- Roberts, L., Hall, D., (2001): *Rural Tourism and Recreation: Principles to Practice*, CABI Publishing, Wallingford.
- Robinson, M., (2000): Da li je kulturni turizam na pravom putu?, *Unesko Glasnik*, Zavod za međunarodnu naučnu, prosvetnu, kulturnu i tehničku saradnju Republike Srbije, Beograd.
- Rolston, (1987): On Behalf of Bioexuberance. Garden 11.
- Russell, D., Bottrill, C., Meredith, G., (1995): „International ecolodge survey“, in *The Ecolodge Sourcebook – for Planners and Managers*, North Bennington, VT: The Ecotourism Society.
- Ryan, C., (1991): *Recreational Tourism: A Social Science Perspective*, New York: Routledge.
- Ryan, C., (1997): „Ecolabelling and tourism“, TRINET communication, June 22.
- Ryel, R., Grasse, T., (1991): „Marketing ecotourism: attracting the elusive ecotourist“, in T., Whelan (ed.) *Nature Tourism: Managing for the Environment*, Washington, DC: Island Press.
- Serengeti National Park, Sustainable tourism, World Heritage No. 58, November 2010.
- Shackley, M., (1996): *Wildlife tourism*, London: International Thomson Business Press.
- Simons, P., (1991): „Apres ski de deluge“, *New Scientist*, 1: 46-9.
- Službeni glasnik Republike Srbije, br. 36/2009, Zakon o zaštiti prirode.
- Smith, S.L.J., (1995): *Tourism Analysis*, 2nd edn, Harlow: Longman.
- Solman, J., i drugi, (1999): *Zakynthos, The flower of the Levant*, Editions Toubis, Athens.
- Sparrowhawk, J., Holden, A., (1999): „Human Development: the Role of Tourism Based NGOs in Nepal“, *Tourism Recreation Research*, 24(2): 37-44.
- Stancliffe, A., (1995): „Agenda 21 and tourism: an introductory guide“, paper available from *Tourism Concern*, London.
- Stankey, G.H., i drugi, (1985): *The limits of Acceptable Change System for Wilderness Planning*, USDA, Forest Service Research Paper, INT-176, Ogden, UT: Intermountain Forest and Range Experiment Station.
- Stanković, S. (1998): Turizam i prostor – komplementarnost i kolizije, Časopis Turizam br. 4, Institut za geografiju, Prirodno-matematički fakultet, Novi Sad.
- Stanković, S., (2003): Turizam u svetlu Evropske povelje o vodi, Turizam, Naučno-stručni časopis iz turizma, broj 7, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, PMF, Novi Sad.
- Stevanović i drugi, (2003): Životna sredina i održivi razvoj, Enciklopedija, Izdavačko preduzeće Ecolibri, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, Srpsko Sarajevo.

- Sidaway, R., (1995): „Managing the impact of recreation by agreeing the Limits of Acceptable Change“, In Ashworth, G., J., and Dietvorst, A.G.J. (eds) (1995): 303-316.
- Stojanović, V., (2002): Specijalni rezervat prirode „Gornje Podunavlje“: Geografski prikaz, zaštita, korišćenje, Institut za geografiju, turizam i hotelijerstvo, PMF, Novi Sad.
- Stojanović, V., (2004): Primena koncepta održivog razvoja u specijalnim rezervatima prirode Vojvodine, doktorska disertacija, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, PMF, Novi Sad.
- Stojanović, V., (2005): Antarktik: Zaledena misterija, Naučno-popularni časopis „Gea“, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, PMF, Novi Sad.
- Stojanović, V., (2005): Održivi razvoj u specijalnim rezervatima prirode Vojvodine, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, PMF, Novi Sad.
- Stojanović, V., Stamenković, I., (2008): Geoturizam u strukturi savremenih turističkih kretanja, Glasnik Srpskog geografskog društva, sveska LXXXVIII, br.4, Srpsko geografsko društvo, Beograd.
- Stojanović, V., i drugi, (2011): Studija izvodljivosti razvoja ekoturizma u zaštićenim prirodnim dobrima Vojvodine (sa posebnim osvrtom na Ramsarska područja), Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, PMF, Novi Sad.
- Stueve, A. M., Cook, S. D., Drew, D., (2002): The Geotourism Study: Phase 1 Executive Summary. National Geographic Traveller, Travel Industry Association of America.
- Swarbrooke, J., Horner, S., (1999): Consumer Behavior in Tourism, Oxford: Butterworth-Heinemann.
- Štetić, S., (2003): Geografija turizma, Izdavač: autor, Beograd.
- Tangley, L., (1995): How to go on safari, Traveler, november, december, National geographic, Washington.
- The Convention on Wetlands, (2000): Ramsar Convention Bureau, brochure.
- Thimoty, D., (2000): Tourism and international parks, Tourism and national parks, Issues and implications, John Wiley & Sons, LTD, Chichester.
- Thompson, P., (1995): „The errant e-word: putting ecotourism back on track“, Explore, 73: 67-72.
- Tibbetts, J., (1995-6): „A walk on the wild side“, Coastal Heritage 10(3): 3-9.
- Tisdel, C., (1995): „Investment in ecotourism: assessing its economic“, Tourism Economics 1(4): 375-387.
- Tomić i drugi, (2000): Turizam i zaštita, Institut za geografiju, Prirodno-matematički fakultet, Novi Sad.
- Tourtellot, J., (1996): Costa Rica, bio-extravaganza, Traveler, may-june, National geographic, Washington.
- Tourtellot, J., (1997): The Tides of Autumn, Traveler, september,october, National geographic, Washington.
- Two countries, one region – Holiday near the German-Polish border, German National Tourist Board (GNTB).
- United Nations Environment Programme (1995): Environmental Codes of Conduct for Tourism: Technical Report, No. 29, UNEP, Paris.
- Uputstvo za primenu katagorija upravljanja zaštićenim prirodnim dobrima (1999): Interpretacija i primena kategorija upravljanja zaštićenim prirodnim dobrima u Evropi, IUCN, Svetska komisija za zaštićena područja, (IUCN, WCPA), EUROPARK Federacija, u saradnji sa Svetskim centrom za praćenje stanja životne sredine (WCMC).

- Vaughn, R., (1995): The two worlds of Fiji. *National Geographic*, 188(4), 114-137.
- Vidaković, P., (1997): Nacionalni parkovi u svijetu: priroda, kultura, turizam, Fond za stipendiranje mladih za zaštitu prirode i turizam, Zagreb.
- Viken, A., Vostryakov, L., Davydov, A., (1995): Tourism in Northwest Russia. In Hall, C., M., and Johnson, M., eds, pp. 101-114, *Polar Tourism: Tourism in the Arctic and Antarctic Regions*. Wiley, Toronto.
- Walace, G.N., Pierce, S.,M., (1996): „An evaluation of ecotourism in Amazonas, Brazil“, *Annals of Tourism Research* 23(4): 843-873.
- Walderback, K., (1995): Beneficial Environmental Sustainable Tourism, Vanuatu: BEST.
- Weaver, D., (2000): *Tourism and national parks in ecologically vulnerable areas*, *Tourism and national parks, Issues and implications*, John Wiley & Sons, LTD, Chichester.
- Wernert S., i drugi, (1997): *Our National Parks (new revised edition)*, America's Spectacular Wilderness Heritage, The Rider's Digest Association, New York, Montreal.
- Whitelegg, J., (1999): Air Transport and Global Warming, www.gn.apc.org/sgr/kyoto/jw.html.
- Wight, P., A., (1993): „Sustainable ecotourism: balancing economic, environmental and social goals within an ethical framework“, *Journal of Tourism Studies* 4(2): 54-66.
- Williams, S., (2002): *Tourism Geography*, Routledge Contemporary Human Geography, Routledge, London.
- Williams, A.M., Shaw, G., (1998): „Tourism and the Environment: Sustainability and economic restructuring“, in C.M. Hall and A.A. Lew (eds) *Sustainable Tourism Development: Geographical Perspectives*, Harlow: Addison Wesley Longman, pp. 49-59.
- Wilson, M., (1987): „Nature oriented tourism in Ecuador: assessment of industry structure and development needs“, (FPEI) North Carolina State University, Raleigh, North Carolina, No. 20.
- Wood, K., House, S., (1991): *The Good Tourist*, London: Mandarin, Paperbacks.
- Wood, M., (2002): Ekoturizam: Principi, postupci i politike za održivost, United Nations, Environment Programme, The International Ecotourism Society, Centar za odgovorni i održivi razvoj turizma, Beograd.
- World Tourism Organization, (1992): *Tourism Carrying Capacity: Report on the Senior - Level Expert Group Meeting held in Paris, June 1990*, Madrid: WTO.
- World Wildlife Fund for Nature, (1998): *Linking Tourism and Conservation in the Arctic*, WWF, Norway, Oslo.
- Zimmermann, F., M., (1995): „The Alpine Region: Regional Restructuring Opportunities and Constraints in a Fragile Environment“ in Montanari, A., and Williams, A.M. (eds) *European Tourism: Regions, Spaces and Restructuring*, Chichester: Wiley.
- Žako, M., (2000): Uređivanje Pompeje, Unesko Glasnik, Zavod za međunarodnu naučnu, prosvetnu, kulturnu i tehničku saradnju Republike Srbije, Beograd.